

В.В. ГОРЛИНСЬКИЙ

**ФІЛОСОФІЯ БЕЗПЕКИ І СТАЛОГО
ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ**

ЦІННІСНИЙ ВИМІР

Монографія

Видавець
Київ - ПАРАПАН – 2011

УДК 316.42:316.752

ББК 66.4

Г 69

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту спеціального зв'язку та захисту інформації НТУУ “КПІ”
(протокол № 5 від 26.01.2011 р.)

Рецензенти:

В.І. Абрамов, *доктор філософських наук, професор;*

В.О. Ананьїн, *доктор філософських наук, професор;*

В.А. Мандрагеля, *доктор філософських наук, професор;*

Горлинський В.В.

Г 69 Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір : монографія [Електронний ресурс]. – Київ : Вид. ПАРАПАН, 2011. – 390 с.
ISBN 987-9662564-01-3

У монографії відображено філософський дискурс з проблеми ціннісної регуляції безпеки і сталого людського розвитку, аналізується відповідна ціннісна система і соціокультурний механізм, пропонуються шляхи оптимізації його функціонування в українському суспільстві.

Монографія розрахована на науковців, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться гуманітарними проблемами безпеки і сталого людського розвитку.

УДК 316.42:316.752

ББК 66.4

**Видано за підтримки Благодійної організації
«Центр практичної філософії»
Президент А. В. Толстоухов**

ISBN 987-9662564-01-3

© В.В. Горлинський, 2011
© Центр практичної філософії. 2011
© Видавець ПАРАПАН, 2011

ЗМІСТ

Зміст.....	3
ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. ЦІННІСНИЙ ДИСКУРС БЕЗПЕКИ І СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ.....	12
1.1. Генезис безпеки як ціннісного феномена суспільства і теоретичні засади його осмислення в добу античності та Середньовіччя.....	12
1.2. Розвиток теоретичних поглядів на безпеку та її цінний зміст у соціально-філософській думці Відродження і Нового часу.....	18
1.3. Відображення аксіологічних пріоритетів сталого розвитку і безпеки суспільства в українській соціально-філософській спадщині.....	29
1.4. Аксіологічна рефлексія ідеї безпеки і сталого розвитку суспільства у сучасній неklasичній філософській думці.....	37
РОЗДІЛ 2. БЕЗПЕКА ЯК БАЗОВА ЦІННІСТЬ СУСПІЛЬСТВА СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ.....	62
2.1. Методологічні основи аналізу безпеки як ціннісного феномену суспільства.....	62
2.2. Ціннісно-смісловий зміст раціональної парадигми безпеки.....	72
2.3. Ціннісний зміст культурно-побутової когнітивної парадигми безпеки.....	102
2.4. Ціннісно-смісловий зміст міфологічно-релігійної когнітивної парадигми безпеки.....	108
2.5. Когнітивний і ціннісний зміст екзистенціальної безпеки.....	116
РОЗДІЛ 3. ЦІННІСНА СИСТЕМА БЕЗПЕКИ СУСПІЛЬСТВА СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ.....	126
3.1. Концептуальні засади дослідження ціннісної системи як соціокультурної умови безпеки і сталого розвитку суспільства.....	127
3.2. Ціннісні основи екологічної безпеки.....	137
3.3. Ціннісний зміст сталого економічного розвитку і безпеки суспільства.....	151
3.4. Ціннісні основи політичного життя як фактор безпеки і сталого розвитку суспільства.....	161
3.5. Соціальні цінності суспільства сталого розвитку як фактор його безпеки.....	177
3.6. Духовні основи сталого людського розвитку і безпеки суспільства.....	190
3.7. Ціннісні пріоритети інформаційної безпеки суспільства сталого розвитку.....	216

РОЗДІЛ 4. СОЦІОКУЛЬТУРНА РЕГУЛЯЦІЯ БЕЗПЕКИ І СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА	232
4.1. Теоретико-методологічні засади ціннісно-нормативної регуляції сталого розвитку і безпеки суспільства.....	233
4.2. Зміст гносеологічного рівня соціокультурної регуляції безпеки і сталого розвитку суспільства.....	243
4.3. Характеристика культурологічного рівня регуляції безпеки і сталого людського розвитку.....	261
4.4. Інституційно-мережний рівень ціннісної регуляції безпеки і сталого людського розвитку.....	291
4.5. Соціально-психологічний рівень регуляції безпеки і сталого розвитку суспільства.....	328
ПІСЛЯМОВА.....	359
ЛІТЕРАТУРА.....	366

ПЕРЕДМОВА

Тривожною ознакою вступу людства в третє тисячоліття, на погляд авторитетних науковців, є загострення гуманітарних, політичних, економічних, техногенних, екологічних проблем, що стали набувати кризового, системного і глобального характеру. Під впливом глобалізаційних та інформаційних чинників змінився характер та ієрархія як зовнішніх, так і внутрішніх загроз функціонуванню соціуму. Загрози життю і здоров'ю людини стають невід'ємною складовою повсякденного життя людини. Сукупність внутріполітичних, соціально-економічних і екологічних проблем українського суспільства, інтегруючись з глобальними загрозами, стає джерелом небезпек сталому розвитку України. Але, історичний досвід свідчить, що розв'язання проблеми існування людства, безпеки життя людини або нації, спираючись тільки на силові і науково-технологічні методи і засоби, без змін в суспільній свідомості й культурі, не є ефективним. Такі зміни можливі лише через актуалізацію і впровадження в суспільну свідомість і культуру певної системи цінностей і ціннісних орієнтацій як гуманітарної складової безпеки суспільного життя.

Проблема визначення ціннісних основ і соціокультурної регуляції сталого і безпечного розвитку є найактуальнішою для України, що обумовлено факторами економічного, політичного, соціокультурного, етнічного, конфесійного та історичного характеру. Такими чинниками є, поперше, соціально-економічний занепад і економічна поляризація українського суспільства, що потребують перегляду і аксіологічного обґрунтування соціально-економічних пріоритетів, орієнтація на які, зумовлює безпечний і сталий людський розвиток. По-друге, це поляризація стратегічних ідеологем політичних сил, яка проявляється в конфронтації геополітичних векторів розвитку і набуває характеру політичного радикалізму, що несе загрозу політичній дестабілізації, розколу українського суспільства та потребує розробки консолідуючих аксіологічних пріоритетів. По-третє, – проблема цивілізаційної невизначеності багатоетнічного і поліконфесійного українського соціуму, розв'язання якої має зумовити визначення цивілізаційного, соціокультурного вектору розвитку українського суспільства. По-четверте, це гуманітарні, демографічні та екологічні виклики, з якими зіткнулася Україна і відповідь на які, також, потребує змін в ієрархії ціннісних орієнтацій у суспільстві. По-п'яте, це неоднозначний вплив глобалізаційних та інформаційних процесів на роль держави, що знецінює державницькі пріоритети, духовно-моральні, національні цінності та вимагає переосмислення значимості політичних цінностей в системі людських життєвих смислів.

Як ніколи гостро, перед суспільством постає питання – орієнтація на які цінності дозволить Україні успішно розвиватися, не втрачаючи національних, загальнонародських і цивілізаційних пріоритетів, включаючись в світову спільноту та зберігаючи свою самостійність, незалежність, суверенітет і безпеку? Саме тому, потреба у розв'язанні проблем безпеки і сталого людського розвитку висуває необхідність розробки ціннісних основ, як системи соціокультурних регулятивів, що дозволять запобігати наявні загрози розвитку суспільства та попереджувати їх виникнення у майбутньому.

Творчий задум роботи ґрунтується на принципі гармонійної єдності ідей всебічної безпеки та цінностей гуманізму, екологічності, моральності, свободи і відповідальності в розвитку суспільства. Вони мають утворювати смисловий каркас ціннісної системи бажаного майбутнього українського суспільства, скласти аксіологічну основу гуманітарної політики держави. Сполучення безпеки з цінностями, саме, людського розвитку, має бути запорукою зсуву суспільства в бік тотальної дисциплінованості, де людина перетворюється в слухняну, абсолютно прозору і керовану біологічну істоту.

Запропонована в роботі ідея ціннісної регуляції безпеки і сталого розвитку суспільства базується на певних теоретичних засадах, що відбивають досягнутий ступінь розробленості проблеми. Але, аналіз теоретичних джерел дозволяє побачити, що у вітчизняній соціально-філософській думці, з одного боку, активно розробляються проблеми політичних, соціально-економічних, інформаційних і екологічних засад національної безпеки держави, де питання про ціннісні основи розглядаються в обмежених аспектах, лише у зв'язку з визначенням національних інтересів. З іншого боку, та частина досліджень, що присвячені вивченню ціннісних засад сталого розвитку українського суспільства, лише поверхово зачіпає проблеми його безпеки. Саме, в усуненні цього штучного розриву – між знаннями про безпеку, сталий розвиток суспільства та їх ціннісним змістом як елементом культури і полягає творчий імпульс дослідження.

Певний рівень розробленості поставленої проблеми і соціальна потреба в її розв'язанні, створюють підстави для систематизації і синтезу отриманих знань, досягнення системного, комплексного бачення досліджуваної проблеми, виявлення визначальних тенденцій у формуванні ціннісної системи та її впливу на безпеку і сталий розвиток сучасного українського суспільства. Але розробка такої системи має ґрунтуватися на певних теоретичних, наукових і методологічних положеннях, що в сукупності з методичними дослідницькими прийомами, утворюють концептуальні основи дослідження ціннісної регуляції безпеки і сталого людського розвитку. Саме тому, мету монографічного дослідження автор бачить у роз-

робці, обґрунтуванні та оприлюдненні концептуальних основ ціннісної регуляції процесів безпеки і сталого людського розвитку.

Досягнення поставленої мети у монографії відбувається завдяки розв'язанню низки дослідницьких завдань, якими є: розробка системи теоретичних підходів, принципів, методів пізнання та логіки їх застосування для доведення концептуальних теоретичних положень, висунутих автором; виявлення генезису і аксіологічного змісту безпеки як суспільного феномену і базисної цінності сталого людського розвитку; визначення сутності, змісту і тенденцій розвитку ціннісної системи українського суспільства як чинника його сталого і безпечного розвитку; виявлення структури, змісту і функцій соціокультурного механізму регуляції процесів безпеки і сталого розвитку та шляхів оптимізації його функціонування в українському суспільстві; розробка наукових і практичних рекомендацій з впровадження і актуалізації ціннісних основ сталого і безпечного розвитку в гуманітарну політику української держави.

Методологічною основою монографічного дослідження є синтез філософських, соціально-філософських, загальнонаукових принципів і методів дослідження, системний та аксіологічний підходи, структурно-функціональний аналіз, загальнотеоретичні методи пізнання та інші гносеологічні засоби. Визначною особливістю роботи є аксіологічний підхід, який дозволив проаналізувати регулятивну роль ціннісних підсистем у всіх царинах життєдіяльності суспільства ядром якої є фундаментальні духовно-моральні та загально-цивілізаційні цінності. Емпіричне підґрунтя монографії складають результати соціологічних досліджень вчених Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди, Інституту соціології, Національного інституту стратегічних досліджень, Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи, Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України та інших організацій.

З огляду на те, що концептуальні основи ціннісної регуляції процесів безпеки та сталого розвитку суспільства, на підставі яких було побудовано аксіологічну модель ціннісної системи і відповідного соціокультурного механізму, розроблені, обґрунтовані і оприлюднені вперше, можна стверджувати про наукову новизну монографічного дослідження.

Провідна ідея, логіка і науковий зміст роботи ґрунтуються на базових концептуальних положеннях, що розкриваються і доводяться у монографії, а саме:

- безпека людського існування є умовою, невід'ємною властивістю і складовою сталого людського розвитку, у той час як сталість процесів є показником тривалого, відносно безпечного існування соціальних систем;
- гносеологічними підставами комплексного розв'язання проблеми безпеки людського існування є, по-перше, розуміння метасмислу феноме-

на безпеки як соціокультурного феномену суспільної свідомості, що містить в згорнутому вигляді надбання історичного досвіду збереження людського буття, попередження, запобігання і подолання загроз людському існуванню і, по-друге, знання атрибутивних властивостей безпеки як явища об'єктивної реальності;

- атрибутивні властивості безпеки, як системного явища: життєзда-тність, життєстійкість, надійність, захищеність, адаптивність, збереження цілісності, саморегулювання і самовідтворення, внаслідок їх осмислення, утворюють в системі життєвих смислів суспільної свідомості атрибутивні цінності безпеки суспільного буття;

- атрибутивні цінності безпеки, інтегруючись з ціннісними смис-лами сталого людського розвитку і трансформуючись у відповідні цінніс-но-нормативні підсистеми сфер суспільного життя, певних форм спільної діяльності людей, утворюють ціннісний тезаурус, що структурує ціннісно-нормативну систему безпеки і сталого людського розвитку;

- цілісно-нормативна система у сукупності с культурними формами життєдіяльності, що продукують соціокультурний досвід підтримання універсальної безпеки, утворює ядро культури безпеки і сталого людсько-го розвитку;

- система регулятивних функцій, що притаманна цінностям, дозво-ляє свідомо і цілеспрямовано використовувати їх для регуляції відносин і процесів, що відповідають вимогам безпеки і спрямовують суспільне життя в річище сталого людського розвитку;

- ціннісно-нормативна регуляція відносин і процесів безпеки і ста-лого розвитку відбувається завдяки функціонуванню відповідного соціо-культурного механізму, через процеси актуалізації, впровадження, інсти-туціоналізації, трансформації, соціокультурної конвертації, нормативної редукції та інтеріоризації в свідомість ціннісних пріоритетів, з подальшим перетворенням в орієнтації, переконання, соціально-психологічні наста-нови, форми відносин, діяльності і поведінки, які утворюють стиль і спо-сіб життя, що відповідають вимогам сучасності;

- дослідження процесів регуляції безпеки і сталого людського роз-витку, що відбуваються як на самоорганізаційній, так і свідомо організо-ваній основі, дозволяють визначити тенденції та аксіологічні перспективи розвитку сфери безпеки суспільства, розробити рекомендації, що оптимі-зують функціонування відповідного соціокультурного механізму.

Згідно з базовими концептуальними положеннями у монографії сформульовано низку теоретичних положень, що конкретизують наукову новизну дослідження з проблеми визначення ціннісних критеріїв безпеки суспільства, а саме: на підставі аналізу джерельної бази дослідження, ав-тором виявлено генезис феномена безпеки і визначено теоретичні основи

дослідження ціннісного змісту сталого людського розвитку і безпеки; проаналізовано і визначено когнітивний і ціннісно-смысловий зміст раціональної, культурно-побутової, міфологічно-релігійної та екзистенціальної парадигм безпеки; обґрунтовано функціональне значення ціннісної системи суспільства як соціокультурної умови його сталості, інтегрованості, консолідації, захищеності і безпечного розвитку; виявлено нормативно-ціннісний зміст екологічної, економічної, політичної, соціальної, духовної та інформаційної безпеки суспільства; визначено соціокультурний зміст ціннісно-нормативного механізму регуляції безпеки суспільства; уточнено механізм перетворення норм, цінностей та ідеалів у соціально-безпечну поведінку та відповідний спосіб життя особистості; запропоновано і теоретично обґрунтовано можливість використання ціннісних засад суспільства як соціокультурних критеріїв його безпеки і методологічного підґрунтя визначення соціокультурних індикаторів загроз національній безпеці держави. В роботі розкривається сутність і зміст таких понять як феномен і модус безпеки, культура і етика безпеки, соціально-безпечна поведінка. Безпека розкривається як феномен і форма суспільної свідомості, як сфера суспільного життя.

Практична значущість результатів монографічної роботи полягає у можливості їх використання для розробки гуманітарної політики, оптимізації соціального управління шляхом актуалізації і впровадження у життєдіяльність суспільства цінностей, орієнтація на які, має зумовлювати сталий людський розвиток і безпеку українського соціуму. Розроблені у монографії теоретичні положення можуть бути використані як методологічне підґрунтя для подальшого дослідження соціокультурних основ сталого і безпечного розвитку країни, уточнення національних інтересів, обґрунтування критеріїв національній безпеці України, формування культури безпеки в суспільстві. Застосування отриманих висновків у соціологічних дослідженнях з проблем безпеки буде сприяти виявленню загального рівня культури безпеки, актуальності ціннісних орієнтацій в українському суспільстві, що спрямовують життєдіяльність в річище підтримання особистої і загальної суспільної безпеки. Використання результатів дослідження у навчальному процесі у курсах філософії, політології, соціології, культурології, теоретичних основ національної безпеки, безпеки життєдіяльності дозволить формувати професійні ціннісні орієнтації майбутніх фахівців у сфері забезпечення національної безпеки, підвищити ефективність професійного і громадянського виховання.

Логічна послідовність розгортання авторської ідеї відображає і смисловий і теоретичний зміст розділів монографії. В першому розділі монографії – «Ціннісний дискурс безпеки і сталого людського розвитку», на підставі компаративного аналізу теоретичних джерел, досліджується

історико-філософська проблема генезису суспільного феномена безпеки та її аксіологічного змісту у контексті формування ідеї сталого людського розвитку. Спираючись на дослідження В. Андрущенка, І. Бичка, М. Горлача, В. Горського, С. Кримського, В. Лук'янца, В. Лутая, В. Ляха, М. Михальченка, І. Огородника, Л. Сохань, А. Толстоухова, В. Ярошовця, використовуючи багату історико-філософську джерельну базу, автор досліджує становлення ціннісного тезаурусу сталого розвитку і безпеки суспільства в історії філософської думки.

Другий розділ монографії – «Безпека як базова цінність суспільства сталого людського розвитку», спрямований на вирішення наукової задачі соціальної філософії, що полягає у визначенні ціннісно-сміслового змісту безпеки як об'єктивного явища і феномена свідомості. На підставі застосування системного і аксіологічного підходів, структурно-функціонального, когнітивного та емотивного аналізу, в монографії докладно розкритий ціннісний зміст раціональної, культурно-побутової, міфологічно-релігійної і екзистенціальної парадигм безпеки; висвітлено спектр екзистенціальних загроз, що виникають в суспільній свідомості; теоретично обґрунтовано доцільність використання і визначення термінів «феномен безпеки» і «модус безпеки»; обґрунтовано розуміння безпеки як універсальної, екзистенціальної, загальнолюдської і загально цивілізаційної цінності суспільства.

В третьому розділі роботи – «Ціннісна система безпеки суспільства сталого людського розвитку», на підставі використання системного і аксіологічного, підходів, автором обґрунтовано функціональне значення ціннісної системи суспільства як соціокультурні умови його сталості, інтегрованості, консолідації, захищеності і безпечного розвитку; виявлено ціннісно-нормативний зміст екологічної, економічної, політичної і соціальної, духовної та інформаційної безпеки суспільства, що складають ціннісний тезаурус безпеки; визначено поняття ціннісних основ безпеки суспільства сталого розвитку (аксіосфери безпеки) як інтегрованої сукупності аксіологічних пріоритетів; сформульовано і обґрунтовано поняття базових цінностей суспільства сталого розвитку, що складають структурну основу для формування системи цінностей безпеки суспільства сталого розвитку. У монографії доведено, що системою смислів вищого порядку, які утворюють ціннісний тезаурус безпеки є вищі цінності – духовні основи суспільства що набувають значення важливого духовного фактору соціальної стабільності та загальної безпеки суспільства, забезпечують духовну сталість і суцільність людини, моральне здоров'я і духовний імунітет суспільства; сформульовано визначення ціннісної системи безпеки і сталого розвитку суспільства як цілісної, сталої, упорядкованої, багато структурованої сукупності цінностей, відповідних ціннісних орієнтацій і норм, що

відбивають соціальну структуру і функціонування яких, в єдності із соціокультурними зв'язками, суспільними відносинами і соціальними суб'єктами, створює умови безпечного і сталого розвитку суспільства.

В четвертому розділі монографічного дослідження – «Соціокультурна регуляція безпеки і сталого розвитку суспільства», проведено змістовний, структурний і функціональний аналіз механізму ціннісно-нормативної регуляції сталого розвитку і безпеки суспільства, якій на переконання автора, являє собою організаційну та функціональну єдність ціннісно-нормативної системи, соціокультурних зв'язків, форм суспільної свідомості, суспільних інститутів, відповідних соціокультурних і соціально-психологічних регулятивів у всіх формах діяльності, що обумовлюють логіку утворення, протікання і регулювання процесів сталого розвитку і безпеки суспільства. Дослідження соціокультурного змісту і функцій елементів механізму відбувається на гносеологічному, культурологічному, інституційно-мережному і соціально-психологічному структурних рівнях. В розділі розкривається зміст культури безпеки і сталого розвитку, визначено шляхи оптимізації функціонування соціокультурного механізму в українському суспільстві, окреслені тенденції і перспективи розвитку в аксіологічній сфері безпеки суспільства.

Наприкінці треба зазначити, що запропоновані в роботі логіка, методи, принципи і шляхи розв'язання поставленої наукової проблеми, за своєю суттю, являють собою соціально-філософську концепцію ціннісної регуляції безпеки і сталого людського розвитку, гуманітарну складову державної політики в сфері безпеки.

Автор виражає глибоку вдячність мислителям, науковцям і дослідникам, чії ідеї були покладені у теоретичний фундамент монографічного дослідження, дякує рецензентам і науковому консультанту, виражає подяку редакційній колегії та колективу журналу «Практична філософія», в якому були оприлюднені основні результати і висновки з проблеми дослідження.

РОЗДІЛ 1 ЦІННІСНИЙ ДИСКУРС БЕЗПЕКИ І СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Вступ людства в третє тисячоліття, на переконання науковців, характеризується загостренням глобальної системної кризи і надзвичайною актуалізацією проблеми виживання людського роду. Від того, якою буде відповідь на цей виклик, залежить майбутнє людської цивілізації. Перед українським суспільством, як і перед всім людством, виникло питання про суспільний ідеал та відповідні ціннісні основи, орієнтація на які дозволить йому успішно розвиватися в сучасних умовах глобалізації небезпек і ризиків. Теоретичною основою такої ідеології, на думку науковців, може стати ідея сталого людського розвитку, що проголошена і закріплена як принцип на Всесвітній конференції ООН в 1992 році в Ріо-де-Жанейро. В проєкті Хартії Землі були позначені необхідні механізми і процедури по реалізації прийнятих рішень в провідних сферах людської діяльності. Але, головним принциповим положенням цієї ідеї є безпека та усталеність всебічного людського розвитку, як умова виживання людства взагалі.

Формування ідеї безпеки і еволюція поглядів на сталий розвиток суспільства відбувалося протягом всієї історії людства, що зумовлює необхідність звернення до минулого досвіду, проведення історико-філософського аналізу становлення досліджуваної проблеми.

Дискурсивне вивчення ціннісних основ суспільства сталого і безпечного розвитку обумовлює: необхідність дослідження генезису безпеки як суспільного феномену та його аксіологічного змісту; проведення компаративного аналізу соціально-філософських джерел, що містять погляди на ціннісні засади усталеності й безпеки суспільства; теоретичного узагальнення ціннісного змісту історико-філософської спадщини у контексті становлення ідеї сталого розвитку і безпеки суспільства; визначення теоретичних та аксіологічних основ її дослідження.

1.1. Генезис безпеки як ціннісного феномена суспільства і теоретичні засади його осмислення в добу античності та Середньовіччя

Аналіз генезису безпеки, проведений на підставі вивчення теоретичних джерел з цієї проблеми, дозволяє стверджувати, що даний феномен виник з появою людства. Підґрунтям усвідомлення людиною первісного суспільства необхідності самозбереження був психологічний механізм інстинкту виживання, закладений і розвинений природою, на підставі генеалогічних, генетичних та еволюційних зв'язків. Цілеспрямованість

життєдіяльності на збереження життя, як головного чинника природного і суспільного буття, має своєю інтенціональною функцією забезпечення безпеки існування людського роду.

Усвідомлення вітальної потреби самозбереження, що виявилася в формах організації життя в первісному суспільстві, стало передумовою осмислення безпеки як необхідності, що має соціальну значущість та явилася підставою для її віднесення культурологами до вітальних цінностей. Проте, на відміну від інших вітальних цінностей, усвідомлення безпеки як значимості, відбувається не завжди та не всіма членами суспільства. В повсякденній життєдіяльності така рефлексія, як правило, стає можливою в критичних для життя ситуаціях.

Історично першими соціальними формами досліджуваного феномена були безпека існування роду і племені. Найважливішим соціальним фактором становлення безпеки як соціального феномену, була потреба збереження людського роду, у виживанні людини, яка формувалася в постійній боротьбі з силами природи за можливість існування.

На раннім етапі існування суспільства, індивідуальна безпека практично не відокремлювалася від колективної, тому що індивід не мислив своє існування ззовні племені, а особисту безпеку отожднював з безпекою роду. Засобами забезпечення безпеки були, як правило, природні укриття, що дозволяли захищатися, прості засоби мисливства, а також соціальні приписи та табу, які забезпечували соціальну поведінку, необхідну для виживання в жорстких природних умовах. Відповідальність за забезпечення безпеки покладалася на керманіча племені, старійшин, пізніше розподілялася між представниками родоплемінної знаті. Специфічна роль відводилася жерцю, який підтримував духовний зв'язок між племінним та тотемом, піклувався про захист життя та здоров'я співплемінників з допомогою знахарства, звернення до предків і захисників роду, провіщав імовірність настання подій, що несуть загрозу існуванню племені, використовуючи жертвоприношення та інші магичні ритуали. Тобто, вже на даному етапі суспільного розвитку можна спостерігати декілька рівнів механізму забезпечення безпеки як суспільного феномену: природного, або екологічного, матеріально-технічного, соціального і духовного, але в своєму зародковому стані.

Символічно-образною формою відображення феномену безпеки в розглянутий період була міфологія. В багатьох міфологічних джерелах загрози безпеці існування людства співвідносилися, як правило, з порушенням людьми всесвітніх законів, установлень богів або першопредка, за що повинні були бути покараними. Бути впевненою своєї особистої безпеці, в безпеці оселі, античного поліса або давньоєгипетського нома, людина могла бути лише тоді, коли вона знаходилася під захистом богів,

або духів-покровителів, виконуючи їх езотеричні та екзотеричні настанови, відображені у міфологічних творах. На приклад, одним з символів джерела всіх суспільних небезпек у давньогрецької міфології була «скринька Пандори», яка, по версії Гесіода, була дана людям як покарання за викрадений у богів, Прометеєм, вогонь. Як вважають дослідники, в подвигах Геракла в символічній формі відображені загрози, з якими зіштовхнується людство на різних етапах свого історичного розвитку. Характерним для античної міфології є і те, що захисна функція покладалася не тільки на богів – яким приписувалися силові функції – Зевса, Ареса та Феміду, але і на Афіну – втілення раціональності, мудрості та справедливості в державних справах. Аналогічний підхід, до наглядно символічного відображення проблеми безпеки і розподілу обов'язків з її забезпечення, можна зустріти у ведичних, давньоримських, давньоєгипетських, та інших міфологічних джерелах.

На етапі складання народностей розуміння безпеки поширюється. Виявляється її зовнішня (воєнно-політична) і внутрішня (соціально-економічна) сторони. Основою збереження безпеки в стародавньої Індійської державі, що відображена в Законах Ману, вважається виконання царем дхарми кшатрія – системи норм і принципів поведінки, що приписувалася касті воїнів. «Кшатрієм, що отримав присвячення, як прописано Ведою, повинна здійснюватися, як правило, охорона всього цього світу» [1, с. 127]. Цар, який відхиляється від дхарми, може сам стати джерелом загрози і може згубити фортецю, країну, світ [1, с. 129].

У конфуціанській культурній традиції, в основу безпечного існування держави, були покладені принципи шляхетності, додержання традицій, виконання обов'язку, відданість імператору і шанування предків. Міцна родина розглядалася як перша умова стабільності держави. Тобто, в стародавньому Китаї стрижнем безпеки вважався етичний чинник. Дослідники Конфуція вважають його одним з перших серед мислителів, хто виявив фундаментальні засади інтеграції суспільства, що базуються на громадянської злагоди, як провідної суспільній цінності та чинника соціальної безпеки на противагу методам насилля. Але, основу суспільної злагоди мудрець бачив у моралі. «Не робите іншим того, чого собі не бажаєте. Тоді ні в державі, ні в родині не буде незадоволення» [2, с. 20]. Вагомий внесок на початковому етапі теоретичного осмислення проблем воєнної безпеки держави було зроблено знаменитим китайським мислителем Сунь-Цзи в «Трактатах про воєнне мистецтво».

В буддизмі проблема безпеки актуалізується в екзистенціальному контексті як безпека духовного існування людини. Найстрашнішу небезпеку в житті людини, згідно з канонами буддизму «становить загроза стати річчю, загроза зради своєму індивідуалізованому статусу буття, драма-

тизованого, на погляд С. Кримського, пошуком самоідентифікації та свого призначення» [3, с. 4].

Вже в Старому Завіті поняття безпеки зустрічається у прямій постановці, в якості ціннісної характеристики в декількох значеннях – як індивідуальної, суспільної та державної. Вона розглядається як гарантована Богом захищеність людини, народу, або царства від зовнішніх загроз, як панування миру і забезпеченість матеріального достатку та повноцінний демографічний розвиток. Головною умовою безпеки вважалася необхідність виконання народом заповідей, що були проголошені Мойсеєм як Закон [4, с. 130]. Джерелом безпеки Біблія наголошує Бога, як трансцендентну організуючу силу. «Щит Він для всіх, хто вдається до Нього» [4, с. 514], «Спасіння від Господа» [4, с. 507] – наголошується в Псалмах. Індивідуальна безпека пов'язувалася дотриманням людиною, перш за все, моральних норм, – «Хто в невинності ходить, той ходить безпечно» [4, с. 597]. Проте, поряд із етичним та теологічним методами розв'язання проблеми безпеки використовується раціональний – «Стереги добрий розум і розважність, ...Тоді підеш безпечно своєю дорогою...», [4, с. 642] – проголошується в Приповістях Соломона.

Першими формами теоретичного осмислення безпеки як блага й суспільної значущості та умови належного розвитку суспільства, були соціально-філософські погляди античних мислителів Платона і Аристотеля. Стабільність і безпека ідеальної держави Платона, викладеної в творі «Держава», «Політик», «Закони», ґрунтувалася на чіткому розподілі обов'язку між кастами та справедливості, що розглядалася Платоном як принцип і соціальна цінність. Функція захисту населення від загарбників покладалася на державу. Основою соціальної безпеки громадян ідеальної держави мислитель вважав злагоду серед вищих класів, засновану на спільній власності. На погляд В. Андрущенка і М. Михальченка, ця думка стала зародком ідеї політичної солідарності, як аксіологічного підґрунтя політичної безпеки.

Платон розглядає проблему соціальної безпеки через категорії порядку і безладдя. Порядок в державі будується на хороших законах, їх виконанні громадянами, на добрих вдачах і звичаях. Безпорядок, згідно з Платоном, навпаки, характеризується дурними законами або їх відсутністю, чи непокорюю громадян [5, с. 164]. Важливою ідеєю, що була обґрунтована Платоном як принцип політичної безпеки держави, була ідея моральності політики, що базувалася на моральному праві, тотожному справедливості. Головну небезпеку суспільству і державі філософ вбачав в «пануванні корисних інтересів», які обумовлюють вчинки і поведінку людей. До геніальних прозрінь Платона деякі науковці відносять його обережне

ставлення до демократії, в якій він бачив загрозу як можливу умову переходу держави до тоталітаризму через всевладність натовпу.

В проєктах державного устрою, запропонованому Аристотелем в творах «Нікомахова етика» і «Політика», усталеність суспільства ґрунтується на ідеях правової держави. Призначення держави, на думку Аристотеля, постає у досягненні (за допомогою законів) добродесного життя – умови гарантії людського щастя. Для запобігання політичних переворотів, які є загрозою державі, мислитель пропонує спиратися на принципи рівності, гідності, політичної справедливості та законності. Соціальна стабільність суспільства, як мета політичного мистецтва – «політике техне», засновується на забезпеченні злагоди в державі, на підставі дотримання права, моральних принципів справедливості та добродесності – «арете». Важливою ідеєю Аристотеля і зародком теорії середнього класу як соціальної бази усталеного суспільства, є ідея «середнього елементу» – соціального прошарку, який нівелює протиріччя між дрібними і крупними власниками в державі.

Отже, для *класичної доби* античної філософії було характерним ставлення до проблем безпеки, перш за все, як до суспільного блага і умови соціальної стабільності держави, що ґрунтувалася на принципах соціальної справедливості серед пануючих верств населення, моральності політики, політичної солідарності, права та захищеності держави від зовнішніх воєнних загроз.

В *період пізньої античності* проблема ціннісного ставлення до безпеки як соціального феномену, набуває екзистенціального забарвлення на підставі виявлення внутрішніх характеристик стану душі, що відповідають переживанням безпечності і захищеності. Характерним для Епікура та його послідовників було ставлення до філософії як до внутрішньої діяльності розуму, що спрямована на досягнення безтурботного, безпечного життя, звільненого від страждань. Стан задоволення від такого життя мислитель вважав благом, тобто цінністю. Поняття задоволення розглядалося Епікуром як звільнення від тілесних страждань і душевних тривог. Метою філософа було досягнення щасливого життя – «атараксії»: здоров'я тіла, звільнення від хвилювань, страждань, безтурботності й безпечності. Задоволення таким життям дає можливість жити розсудливо, спокійно та урівноважено, що є основою соціальної справедливості, дружби і суспільної злагоди.

Лукрецій Кар в своєму творі «Про природу речей» продовжує розшук духовних орієнтацій, що забезпечують людині урівноваженість, спокій, безтурботність, а суспільству – соціальну злагоду. Головну умову досягнення людиною щастя мислитель бачив у звільненні її від страху на підставі пізнання. Небезпеку в житті людини Лукрецій вбачав в прихова-

них силах природи, що трагічно перевищують можливості людини і можуть зруйнувати людські справи та прагнення.

В подібному ракурсі розглядалася проблема досягнення внутрішнього стану, що відповідає переживанням безпечності, безтурботності, незворушності, безпристрасності, у філософських вченнях скептицизму і стоїцизму. Засобом досягнення цих екзистенціалів Пірон вважав раціональний шлях – стримування («епохе») в судженнях про істину природу речей. Стоїки віддавали перевагу в досягненні стану душевної незворушності моральному шляху, який передбачає витриманість, стійкість, доброчесність, упокорювання.

Таким чином, в *елліністичний період* відбувається переакцентування з питання про те – яким є безпечний світ, на питання – як треба жити, щоб уникнути загроз і небезпек людині і суспільству. Перевага, при цьому, віддається внутрішньому фактору безпеки – свідомості людини, що рефлексується як безтурботність, безпечність, незворушність, відсутність страху та іншим екзистенціальним цінностям.

У цілому, для *добы античності* було характерним формування уявлень про усталене суспільство, безпеку людини і держави, що базувалося на цінності *мудрості* як знанні і додержанні законів гармонійного існування людини, суспільства і всесвіту, як способу досконалого життя і управління державою, що забезпечують її надійний захист від небезпек і загроз. Але інструментальною цінністю і засобом розв'язання проблем безпеки вважалась воєнна сила і могутність держави.

В *epoxy Середньовіччя* ідеї сталості суспільства і безпеки держави розглядалися у контексті теоцентричної картини світу, з позицій есхатології. З додержанням духовних і моральних основ пов'язують можливість безконфліктного розвитку суспільства Аврелій Августин і Фома Аквінський. Загрозу існуванню суспільства вони детермінують поняттям зла, яке трактується як відсутність добра. Досягнення загального блага розглядається як вища мета держави, яка є продуктом творчої діяльності Бога. Саме виконання законів, що встановлені Богом є головною умовою стабільності і безпеки суспільства.

В творі «Про град Божий», Августин, виходячи з принципів необмеженої могутності Бога та повної залежності світу від Нього, доводить, що Бог, в есхатологічному баченні перспектив людства, є єдиним джерелом і гарантом його рятування. Августина вважають одним з перших мислителів, який сформулював проблему екзистенціальної безпеки, як проблему духовного рятування з теологічних позицій та зробив предметом філософських роздумів долю всього людства, яка визначається боротьбою божого і земного царства. «Спасіння граду Божого таке, що воно може зберегтися чи, краще сказати, отримується вірою і через віру...» [6, с. 519].

Августин був першим, хто обґрунтував право церкви на примушення до істини в творі «Апологія гонінь», тим самим поставив питання про засоби забезпечення духовної безпеки суспільства як умови його сталості. Проте насилля в духовній сфері, що втілювалося в практику інквізиції, стало потужним фактором реформаційного руху в Європі та загрозою папському престолу.

В праці «Про правління князів» Фома Аквінський акцентує питання про роль держави в сприянні суспільному благу, збереженні миру і справедливості, організації добродійного способу життя громадян. Якщо походження і дії влади, за Аквінатором, можуть бути добрі чи недобрі, то сутність її відповідна божественному порядку і тому безперечним є добро, тим більше, якщо влада цілком підпорядкована законам й існує для їх охорони, а «закон є певна постанова розуму, обнародована тим, хто повинен піклуватись про суспільство» [7, с. 227]. Він розділяє думку Аристотеля про загрозу, яку може нести нестримана демократія для соціальної безпеки держави.

В цілому, для мислителів *середньовіччя* було характерним торкатися проблем, що пов'язані з формуванням сталого суспільства, з безпекою людини, і держави, в контексті теоцентричної картини світу – як проблеми розв'язання добра і зла, утвердження моральності суспільства, а також з позицій есхатологізму й сотеріологізму як умов і можливостей у рятуванні душі і людства в загальній космічній драмі.

Отже, в період складання націй, формування класів, державності та подальший соціальної диференціації, феномен безпеки відображається в соціально філософських ідеях і принципах організації усталеного суспільства як суспільне благо і цінність, фіксується в способах організації діяльності держави та її силових структур, що забезпечували виконання функцій її внутрішньої і зовнішньої безпеки. З цього періоду феномен безпеки набуває характеру класового, національного і політичного формування. Оскільки суспільство на цьому етапі теоретичного осмислення отожднювалося з державою, саме держава розглядається як суб'єкт і основний об'єкт безпеки. Але, індивід, родина та інші форми соціальної спільності зберігають статус об'єкта безпеки, але в контексті раніше названих форм і, частково, в сфері права.

1.2. Розвиток теоретичних поглядів на безпеку та її ціннісний зміст у соціально-філософській думці Відродження і Нового часу

В іншому річищі відбувається осмислення проблем ціннісних основ безпеки в *epoxy Відродження*. Апеляція до богослов'я, використання теологічних і моральних детермінант, як чинників безпеки держави, виті-

сняється гуманістичними поглядами на суспільство та переосмисленням античної філософської спадщини. Представники гуманізму, пропонуючи нове розуміння людини та її призначення, спрямовують зусилля на формування соціально орієнтованої особистості, піднімаючи її значимість над державою. Найбільш яскраво це проявилось в творчості Лоренцо Валли. У творах «Про істинне і хибне благо», «Про свободу волі» Л. Валла співвідносить такі цінності як людське життя і патріотизм, якій змушує людину йти на смерть заради захисту життя інших людей та вітчизни. Мислитель задається гуманістичним питанням – хіба зі смертю людини не згине для неї її батьківщина? [8, с. 129] В цьому питанні акцентується увага на пріоритеті індивідуальної безпеки людини на противагу безпеки держави.

Гуманістична спрямованість філософії доби Відродження, актуалізація ціннісного ставлення до людини як до самоцінності, зумовлювала переоцінку і нове трактування інших цінностей, таких як благо, інтерес, добродійність, мораль. В цьому контексті, відсутність небезпек і тривоги, розглядається Л. Валлою як критерій блага, а безпеки асоціюються з мечем, що загрожував Дамоклу задовольняти свої бажання.

Мішель Монтень, погляди якого ґрунтувалися на поміркованому скептицизмі, торкався проблем безпеки суспільства під кутом зору раціоналізму і стоїцизму. Головну небезпеку суспільству і людині він бачив в діяльності неконтрольованого розуму. «Розум – це зброя, небезпечна для самого власника, якщо він не вміє користуватися їм розсудливо і обережно» [9, с. 250]. Спокій, безпека людини зумовлене, на погляд філософа, правильним, не перекрученим людським розумом, ставленням людини до свого місця в житті. З'ясував небезпечну роль розуму в житті людини, Монтень інтуїтивно вийшов на проблему духовної та інформаційної безпеки та шляхи її розв'язання через обмеження доступу до інформації. Він зазначає, що «людині потрібно ходити в шорах, щоб очі її змушені були дивитися тільки туди, куди вона ступає».

На відміну від багатьох інших мислителів своєї епохи, Монтень не розглядає смерть як екзистенціальну загрозу життю людини. Ставлення філософа до смерті, що ґрунтується на ідеї стоїцизму, яскраво виражено його думкою: «Ваша смерть є однією з ланок керуючого всесвітом порядку; воно є ланкою світового життя» [10, с. 98].

В цілому, антропоцентризм *доби Відродження* змінив ставлення і до пріоритетів безпеки, акцентуючи увагу на індивідуальній безпеці на противагу інтересам держави, розглядаючи розв'язання проблеми стабільності суспільства через дотримання, головним чином, особистої безпеки. Питання розв'язання проблеми безпеки переноситься мислителями відродження у свідомість людини.

В *Новий час* відбувається теоретичне поглиблення поглядів на безпеку та її ціннісний зміст через соціально-філософське осмислення способів управління державою. Витоки зародження ціннісного відношення до чинників політичної безпеки держави виявляються у творчості французького мислителя Жана Бодена, який сформулював і обґрунтував поняття суверенітету – як суттєвої ознаки усталеності держави. Він розглядав суверенітет як абсолютну та сталу владу держави над громадянами і підданими. Важливою, з точки зору виявлення ціннісних чинників політичної безпеки, є розуміння Ж. Боденом держави як правового управління. Держава це правове управління, що відповідає принципам справедливості, рівності, права і законам природи, підкреслює Боден у творі «Шість книг про республіку».

Однією з яскравих постатей філософії модерна є Френсіс Бекон, який науково дослідив походження і обґрунтував сутність держави і права, звільнив його від містики і теологічних догм, виявив правові та етичні джерела загроз суспільству. В основу права Бекон покладав додержання принципу справедливості як об'єднуючій і стабілізуючій чинник суспільства. Несправедливість, на його переконання, несе загрозу для всіх громадян. Саме для захисту від несправедливості люди об'єднуються в державу і приймають закони. Отже, ставлення до справедливості як до цінності, що забезпечує соціальну і політичну стабільність суспільства є характерною рисою соціально-політичних поглядів Ф. Бекона, що відобразилася на творчості мислителів Нового часу.

Проблему громадянського порозуміння, як суспільно значимої мети, що забезпечує усталеність суспільства, ставить голландський теоретик природного права і суспільного договору Гуго Гроцій. В основі його міркувань лежить розуміння природного права людини, підґрунтям якого є людський розум, в якому закладено потяг до спокійного і розумного спілкування з іншими людьми. Мислитель робить висновок, що для суспільного і особистого блага необхідне загальне порозуміння і суспільна згода.

У концепції міжнародного права, розвиненій у творі «Три книги про право війни і миру», Г. Гроцій обґрунтовує принципи міжнародного права, що не безпідставно можна розглядати як підґрунтя формування ціннісних основ міжнародної безпеки. Це принципи міждержавного порозуміння і дотримання договорів, які мають базуватися на силі природного закону; заборони несправедливих війн; утримання воюючих сторін від знищення власності супротивника та виявів несправедливої жорстокості до цивільного населення. Г. Гроцій у праці «Про істину християнської релігії» заклад принцип міжконфесійного порозуміння між протестантсь-

кими і католицькою конфесіями як основи громадянського миру і безпеки.

На думку іншого мислителя цього часу Нікколо Мак'явеллі, зміцнення держави повинно стати метою і сенсом життя кожного громадянина, тому що міцна держава є запорукою безпеки громадян. Вважаючи матеріальний інтерес і приватну власність рушійною силою суспільного розвитку, небезпеку соціальної стабільності мислитель вбачав в зіткненні особистих майнових інтересів. Тому функціями держави, що спрямовані на забезпечення її соціальної усталеності, повинні бути узгодження майнових суперечок громадян та їх виховання [11, с. 77]. Головним інструментом, що повинний забезпечувати розв'язання внутрішніх проблем держави, Мак'явеллі вважав законодавство. Він був одним з перших, хто сформулював ідею відокремлення політики від моралі, заклав тим самим руйнівний потенціал подвійних стандартів в підґрунтя взаємовідносин багатьох держав світу.

Послідовник Мак'явеллі – Томас Гоббс, інтерпретуючи державу в образі Левіафана, розглядає громадянський мир як здоров'я держави, смуту – як його хворобу, а громадянську війну – як смерть. В той же час, як природним становищем людини й суспільства він вважає загальну війну всіх проти всіх, підґрунтям якої є ворожнеча між людьми, змагання і жадоба слави. «Сутність війни полягає не в дійсній битві, а у певній влаштованості до війни, і війна продовжується впродовж всього того часу, доки зберігається впевненість у супротивних намірах – підкреслює екзистенціальний бік війни Гоббс. Весь інший час – це мир». Бажання безпеки змусило людей укласти суспільний договір як основу держави, альтернативою якому є «постійний страх і небезпека насильницької смерті» [12, с. 166]. Страх смерті та бажання доброго, безпечного життя, на думку філософа, потребує сильної суспільної влади, чіткого законодавства і законслухняних громадян. Страх перед загрозами власної безпеці поставив людину перед необхідністю об'єднання зусиль і пошуку засобів колективного захисту. На думку українських дослідників – О. Гончаренка, Р. Джангужина і Е. Лисицина, прогрес цивілізації Т. Гобс зумовлює, саме, пошуком засобів людиною безпечних умов життєдіяльності, розглядаючи людину як істоту, що цивілізована страхом смерті. Саме Гоббс був одним з перших мислителів, якій аналізував феномен безпеки скрізь призму ціннісного ставлення до неї, як до бажаної мети всього суспільства.

Формулюючи права держави, що забезпечують підтримання безпеки, Т. Гоббс наголошує необхідність дотримання певних правових засад. Це право справедливого покарання порушників законів. Право оголошення війни, прийняття миру і утримання армії. Право суду. Право встановлення законів власності. Право встановлення підзвітних органів. Право

заборони шкідливих вчень, що ведуть до порушення миру [13, с. 276]. *Отже, дослідники вважають Т. Гоббса одним з перших, хто з системних позицій проаналізував проблеми правового забезпечення безпеки та виживання людини, суспільства і держави як загальнолюдської цінності. Розглядав екзистенціальний чинник безпеки – страх, як генетичну умову її виникнення.*

Аналізуючи творчість Т. Гоббса, М. Дяченко підкреслює схильність філософа до конвенціоналістської концепції в поглядах на мову та спілкування, як підґрунтя згоди і соціального миру. На нашу думку, *Т. Гоббс геніально помітив важливу роль соціального дискурсу в досягненні суспільного миру і соціальної безпеки.*

Інший видатний просвітник Франсуа-Марі Аруе Вольтер головну небезпеку суспільства убачав у переродженні церкви того часу в «теологічну партію», що сприяло, на його думку, породженню фанатизму і громадянських розбратів у суспільстві. Але, заперечуючи політичну роль церкви, Вольтер визнає необхідність існування державної релігії як усвідомлення необхідності віри в Бога – творця Всесвіту, вищого законодавця і гаранта суспільного порядку.

Певні аспекти безпеки суспільства знайшли своє відображення в творах Жан-Жака Руссо, який в слід за Аристотелем, бачив загрозу соціальної стабільності у соціальній нерівності, підґрунтям якої була приватна власність. Тому в інтересах безпеки суспільства, держава повинна її регулювати, або обмежувати. Загрозою суспільному розвиткові Руссо вважав також утилітарну спрямованість руху суспільства, що веде до знищення суспільної моралі, втрати істинної мужності, військової доблесті. В той же час, Руссо у своїй праці «Про суспільний договір», відстоює ідею про право народу на силову зміну державної влади, якщо вона протистоїть народові. Плідною, на погляд дослідників, була думка просвітника про зверхність суспільства над державою, що повинна забезпечувати його інтереси. Необхідно зазначити, що, саме, ця ідея пізніше була покладена в основу теорії громадянського суспільства. Як і більшість представників просвітництва, Руссо вважав просвітницьку діяльність важливою умовою передбачуваності та стабільності суспільства.

Загальним для соціально-філософських поглядів французьких матеріалістів Ж.О. Ламетрі, П. Гольбаха, Д. Дідро та ін., був висновок про спрямованість людини до самозбереження, як підґрунтя для досягнення особистого блага, зумовленого сутністю людської природи. Тому, умовою суспільного порозуміння і злагоди вони розглядали спроможність влади гармонізувати інтереси людини і суспільства.

На теоретичних позиціях утвердження сильної державної влади, в інтересах безпеки громадян, знаходився Бенедикт Спіноза. Являючись

прихильником концепції суспільного договору, Б. Спіноза бачить головну загрозу стабільному існуванню суспільства у пасивних пристрастях, що спонукають людину до нерозумних вчинків. Він писав, що жодне суспільство не може існувати без сили і влади, що засновані на законах які стримують пристрасті та неприборкані людські пориви, погані звички. Силу і владу держави Б. Спіноза розглядає як умову безпечного управління суспільством. Але запорукою демократичності законів держави, мислитель вважає їх прийняття народним зібранням.

На відміну від Б. Спінози, Джон Локк важливу умову суспільної згоди і порозуміння бачив в урегульованості ставлення до приватної власності. Її він трактував як природне право людини на результати особистої праці. Держава повинна гарантувати забезпечення захисту, від свавілля самої влади, природних прав людині. Обґрунтована Д. Локком теорія розподілу влади та природних прав людини мала вплив на подальший розвиток ідей правової держави і громадянського суспільства як суспільно-політичних моделей, що забезпечують суспільству безпеку і сталий розвиток.

У соціальній філософії *Нового часу* особливе місце належить німецьким мислителям І. Канту, І.Г. Фіхте, Г.Ф.В. Гегелю, в працях яких знайшли певне відображення ідеї, що спрямовані на формування суспільства заснованого на ціннісних основах прогресу, стабільних суспільних відносинах і безпеки.

Іммануїл Кант у працях «Ідеї загальної історії з космополітичної точки зору», «До вічного миру», «Метафізика моралі» та ін. виклав ряд ідей, які, так або інакше, містять принципові положення формування стабільних суспільних відносин, міцної держави, забезпечення миру і безпеки. Під впливом творчості Ж.-Ж. Руссо, свою концепцію громадянського суспільства І. Кант будує на теоретичному ґрунті ідеї суспільного договору, природних прав людини та правової держави. Кант заявляє, що величезна проблема для людського роду, розв'язати яку його змушує природа – досягнення загального правового громадянського суспільства [14, с. 12]. Це соціальний ідеал мислителя. Мета громадянського суспільства – щастя громадян, свобода, досягнення громадянської рівності й справедливості.

Як соціальну загрозу громадянському суспільству Кант виділяє конфліктні відношення між людьми, в основі яких лежать егоїстичні спонукання, шанобство, користолюбство. До політичних небезпек, які загрожують розпадом держави, мислитель відносить народні революції, сутички та розбрат. Осуджуючи революції, повстання, він характеризує це як «державну зраду», як «спробу загубити свою Батьківщину» [14, с. 242].

Для досягнення суспільної згоди як соціального чинника сталості й безпеки громадянського суспільства, за Кантом, є необхідним виконання

низки умов. *По-перше*, це створення правової держави, де влада належить «суверенному народу» і поділяється на законодавчу, виконавчу і судову. «В суспільстві де панують закони, царює мир» писав І. Кант. Метою правової держави має бути додержання законів, забезпечення свободи кожного громадянина, рівності перед законом. *По-друге*, є необхідним додержання усіма громадянами «категоричного морального імперативу» – «поводься так, щоб максима твоєї поведінки могла бути водночас і принципом узагальненого законодавства». *По-третє*, необхідність досягнення суспільної злагоди потребує «доброї волі» – вищого блага людини, стрижня і квінтесенції моральності людини і суспільства. «Добра воля» цілком визначається «моральним законом» і потребує необхідності додержання комплексу моральних обов'язків, які Кант називає «максимами». Це турбота про захист і збереження життя людини, її здоров'я, правдивість, чемність, відвертість, доброчесність, гідність, совісність, обов'язок, повага, любов, благодійність, благовоління, людинолюбство, необхідність культивування людиною свого «практичного розуму» в ім'я досягнення морального вдосконалення. Особу яка не керується моральним обов'язком – примушують до підпорядкування легальному обов'язку – визначеному законами права.

Шляхи розв'язання проблем, що знаходяться у сфері зовнішньої і міжнародної безпеки І. Кант пропонує в роботі «До вічного миру». У своєму трактаті автор підкреслює, що стан миру між людьми – це не є природним станом, а навпаки, є станом війни, тому що якщо це не безперервні ворожі дії, то постійна їх загроза. Отже, стан миру повинен бути встановлений [15, с. 29]. Кантом обґрунтовані основні принципи міжнародних відносин, що гарантують військову, зовнішньополітичну безпеку і стабільність держави шляхом створення «всесвітньої федерації держав». До них відносяться обов'язковість дотримання договорів, визнання державами територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи, визнання нейтралітету інших держав правомірності оборонних війн, недопустимість застосування жорстких засобів ведення бойових дій, принципи повождення з військовополоненими, шпигунами, мародерами.

Провідною умовою реалізації цих ідей, на погляд Канта, є дотримання принципів гласності, гуманності й моральності політики – «Право людини повинно вважатися священним, яких би жертв це не коштувало панівній владі» [14, с. 302], а також моральності самих політиків – «моральний політик» це той «який встановлює принципи державної мудрості, що погоджені з мораллю» [15, с. 55].

Можливість досягнення «вічного миру», І. Кант обґрунтовує природною властивістю зла. «Моральне зло має ту, невід'ємну від своєї природи, властивість, що за своїм власним наміром воно само є суперечливим

і саморуйнівним... і таким чином, хоча й повільно, поступається місцем моральному принципів добра» [15, с. 16]. Прогрес суспільства І. Кант бачить у досягненні загального правового громадянського суспільства, розвитку моральності, людяності і культивуванні «доброї волі», завершенні епохи війн в людській історії і досягненні щастя.

Продовжуючи лінію німецької класичної філософії, соціальні погляди Йоганна Готліба Фіхте, в багатьох аспектах відображають ціннісні основи побудови сталого суспільного устрою, що ґрунтується на ідеї суспільного договору Ж.-Ж. Руссо. Підставою будь-якого державного устрою Фіхте проголошує договір, спрямований на забезпечення свободи кожного громадянина, за допомогою справедливих, загально обов'язкових законів. Принципом побудови справедливих відносин в державі Фіхте вважає суверенітет народу — «народ дійсно і по праву є вища влада».

Серед ціннісних основ суспільної згоди, першою, мислитель вважає людське життя. «Раніше ніж гадати про свободу, необхідно думати про те щоб жити. Вища й загальна мета будь-якої вільній діяльності — можливість жити», писав Фіхте в «Основах природного права». Другою по важливості цінністю Фіхте вважав реалізацію прав на труд і вже потім реалізацію права власності.

Суттєвим внеском Фіхте в основи договірної теорії, з позиції забезпечення соціальної безпеки, є доповнення «Договору про об'єднання» договорами «про захист» і «про власність», які покликані забезпечити стабільність суспільства та його добробут.

Будуючи теорію правової держави, яку називав «державою законів та індивідів», Фіхте важливу роль в забезпеченні її безпеки відводив контролю. Контроль держави над торгівлею, на погляд філософа, не дозволить іноземній продукції здійснювати підривний вплив на національну економіку. Загально державний контроль над суспільним життям повинен забезпечувати усталеність суспільства, не допустити підриву його з середини [16, с. 154]. Необхідним для держави Фіхте вважав контроль за суворим дотриманням встановлених законів на підставі ефективного функціонування органів охорони суспільного порядку. Діяльність цих органів також повинна здійснюватись в жорсткій відповідності із справедливими законами і несумісна з свавіллям. Важливою ціннісною основою суспільства Фіхте проголошує національну незалежність. Як засіб її захисту і досягнення державою «природних границь», він визнає правомірність війни.

Таким чином слід зазначити, що соціальні-філософські ідеї Фіхте містять певні теоретичні засади національної безпеки, відображають відповідний ціннісний зміст сталого суспільства.

В соціально-філософському доробку учня Фіхте – Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля найбільше значення для осмислення ціннісних основ суспільства, що організовано за принципами сталого людського розвитку і безпеки, мають праці «Філософія права», «Філософія історії», «Про виборчі реформи в Англії», «Компетенція Німеччини» та ін. У цих роботах безпека пов'язується з правовим станом держави, якій забезпечується «громадянським суспільством». Відхилення від норм права загрожує безпеці суспільства.

Другий розділ «Філософії права» присвячений основним принципам організації «громадянського суспільства». Основними його складовими є по-перше, «система потреб» та їх задоволення шляхом праці. По-друге, це правосуддя. По-третє, – поліція і корпорації, що виконують функції правопорядку, профспілок та громад. Основою суспільного прогресу, за Гегелем, є розвиток культури, що розуміється як формування саме людського буття. Грунтом руху культури є творча праця з метою задоволення потреб людини. Релігія, що розглядається філософом як найвищий, після філософії, рівень розвитку Абсолютного духу, є «інтегруючим моментом глибин умонастроїв» в громадянському суспільстві.

Мета громадянського суспільства, як система врівноважених інтересів, згідно з Гегелем, реалізується у загальну мету, саме, в державі. Держава за Гегелем – вища соціальна цінність, яка представляє максимально можливу свободу індивіду, сім'ї і громадянському суспільству «якщо держава міцна і не знаходиться у стані смертельно небезпечної для нього війни з іншими державами», позначає Гегель. Держава повинна захищати свої інтереси, інтереси громадян і власність. Вважаючи звичку людини до безпеки її другою натурою, Гегель підкреслював, що безпеку окремої людини може гарантувати лише держава.

Гегель підкреслював, що «особливі функції і влада держави... мають свої коріння в єдності держави» і складають її суверенітет [17, с. 301, 307]. При відсутності системи опосередкування інтересів – держави, народ діє «як руйнівна сила, яка виступає проти організації» [17, с. 325, 327]. Завдання влади Гегель визначив як відстоювання «загального державного інтересу», незважаючи на суперечність індивідуальних і загальних інтересів як соціальних антагонізмів, що є загрозою державі.

Мислитель звертав увагу на небезпеку бюрократизму, груповий інтерес якого може бути спрямований як супротив керівництва, так і супротив громадян. Механізм розв'язання проблеми Гегель бачив в поєднанні контролю з боку держави, громад і корпорацій.

Важливе значення у функціонуванні громадянського суспільства філософ уділяв голосності (інформованість громадян через пресу про державні справи), публічності (проведення різних рівнів зібрань), суспі-

льної думці, що дозволяла виявити бажання народу, свободі слова. У їх функціонуванні Гегель вбачав безпечний спосіб усунення народного незадоволення і забезпечення стабільності суспільства.

Розв'язання зовнішньополітичних проблем держави і забезпечення її зовнішніх інтересів Гегель пропонує шляхом війни, критикуючи «вічний мир» Канта. Він писав, що успішні війни заважали розвиткові внутрішнім смутам і зміцнювали внутрішню владу. Нації, в яких існують антагонізм знаходять внутрішній спокій, завдяки зовнішнім війнам [17, с. 344, 345]. Філософське обґрунтування мілітаризму Гегелем, критики розглядають як вимушений прояв реакційної ідеології німецького бюргерства того часу.

Заслуговує на увагу думка Гегеля про те, що економічні зв'язки в суспільстві є цементуючою соціальною силою. Але провідну роль у збереженні суспільства як цілісності, філософ відводив державі. *Гегель був одним з перших, хто розглядав проблему сталості громадянського суспільства скрізь призму його розвитку й загального зв'язку, тим самим заклад методологічне підґрунтя у становлення ідеї сталого людського розвитку.*

Оригінальний погляд на умови формування суспільних відносин виявив представник матеріалістичної гілки німецької філософії Людвіг Фейєрбах. Свій погляд на ціннісні основи злагодженого суспільства він розкриває в ідеї «розумного егоїзму», де збігаються інтереси кожної людини з суспільним, загальним інтересом. Узгодження людських інтересів дозволить, на думку філософа, реалізувати прагнення щастя, як вищої мети суспільного життя. Рушійною силою суспільства є людина та її любов, яка повинна стати новою релігією людства, саме в цьому Фейєрбах бачить основу злагодженості її соціального прогресу.

Отже, слід зазначити, що *німецька класична філософія*, як вершина розвитку класичної філософії Нового часу, ознаменувала собою історичний етап в розвитку ідей, що відображають погляди на ціннісні основи сталого людського розвитку і безпеки суспільства.

1. Представниками німецької класичної філософії були закладені діалектичні принципи аналізу суспільства як складного, взаємопов'язаного і динамічного утворення, обґрунтовані ціннісні засади громадянського суспільства, заснованого на пріоритетах людяності, гармонійності, сталого розвитку, права, справедливості і моральності.

2. В німецькій класичній філософії були розроблені принципіві теоретичні положення, що спрямовані на підтримання стабільності суспільних відносин і внутрішньої безпеки суспільства. Сформульовані і обґрунтовані основні функції держави, що спрямовані на захист державних і суспільних інтересів, як від внутрішніх, так і від зовнішніх загроз.

3. Розробленні ціннісні пріоритети міжнародного права і міжнародної безпеки. Теоретично обґрунтована проблема що до формування умов глобальної воєнної безпеки.

Окремою потужною і найвпливовішою раціоналістичною течією, що остаточно сформувалася наприкінці Нового часу, по праву вважається *марксизм*. Соціально-філософське вчення, засноване Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом і в подальшому розвинене в працях Георгія Плеханова, Володимира Леніна, Йосифа Сталіна, в трудах радянських філософів, ґрунтувалося на синтезі ідей матеріалізму, французького утопічного соціалізму, діалектиці Г. Гегеля та економічному вченні А. Смітта. Соціально-історичний процес трактується в марксизмі як закономірна і прогресуюча революційна зміна суспільно-економічних формацій.

Індивідуальна власність на засоби виробництва, що породжує відчуження результатів праці, соціальну нерівність і пригнічення народу через узурпацію влади правлячим класом, вважається первісним соціальним злом і джерелом соціального конфлікту. Усуспільнення цієї власності, шляхом революційного насилля, дає можливість формування суспільних відносин на ґрунті справедливості і рівності можливостей. Таким чином, у марксизмі було обґрунтовано соціально-політичну теорію класової боротьби і соціалістичної революції, як суспільних процесів, детермінованих економічним чинником.

На практиці, в підґрунтя розбудови потужного апарату внутрішньої і державної безпеки соціалістичної держави був покладений теоретичний постулат Леніна про те, що «будь-яка революція цього варта, коли вона вмє захищатися». Провідна роль в зміцненні політичної та соціальної системи суспільства покладалась на комуністичну партію як керуючу і спрямовуючу силу. Тотальна ідеологізація суспільного життя, науки, освіти, культури, моралі, мистецтва була спрямована на формування комуністичної суспільної свідомості, соціалістичного патріотизму у радянської людини. Все це повинно було забезпечувати стабільність і надійність соціалістичної держави. Проте жорсткий ідеологічний контроль і цензура, подвійна мораль, ідеологічний догматизм, обмеження релігійних, культурно-національних потреб та інтересів сприяло формуванню потужного протестного потенціалу в радянському суспільстві, викликало зростання опозиційних ідей в лоні самої комуністичної партії, формувало дисидентські настрої всередині культурної інтелігенції. Початок руйнування соціалістичної системи, на думку аналітиків, був покладений самою партійною елітою як результат переосмислення соціально-політичної практики реального соціалізму та його ціннісних основ.

У висновку треба зазначити, що уявлення про безпеку у філософії Нового часу ґрунтувалися на просвітницької, раціоналістичної концепції

влади як результату суспільного договору, закріпленої у теорії громадянського суспільства, розвиненої у німецької класичної філософії. На загальних теоретичних і альтернативних ідейних – класових засадах формувався концепт безпеки у теорії соціалізму.

Новий час висунув на передній план світоглядного інтер'єру модерну віру в знання, необмежену спроможність науки і техніки, в силу розуму як провідну ціннісну умову подолання хаосу, розбудови сталого суспільства, досягнення стану безпеки. Однак, реалізація високих ціннісних основ відбувалась на пріоритетах влади, насилля, протистояння. Сприяючи досягненню одних суспільно значущих цілей, наука блокувала досягнення інших важливих цілей, підкреслює В. Лук'янець у монографії «Науковий світогляд на зламі століть». Він зазначає, що наука, яку використовували як чинник досягнення економічного блага, або як засіб забезпечення військової безпеки, перешкоджала екологічній безпеці. Наука, яка створювала могутніші засоби комунікації, породжувала загрози свободам і суверенності особистості. Наука, яка вторгалася у фундаментальні першооснови життя з метою лікування раніше невиліковних хвороб, породжувала небачені раніше глобальні загрози життю на планеті [18, с. 26].

1.3. Відображення аксіологічних пріоритетів сталого розвитку і безпеки суспільства в українській соціально-філософській спадщині.

Метою теоретичного аналізу відображення ідей безпеки і сталого розвитку суспільства у вітчизняній філософській спадщині, є, насамперед, виявлення та узагальнення його ціннісного змісту. Вивчення і систематизація цих теоретичних здобутків дозволить поповнити загальну скарбницю філософської думки оригінальними й самобутніми ідеями і поглядами на аксіологічну складову суспільства сталого і безпечного розвитку.

Аналіз джерел української філософської спадщини, здійснений на теоретичному ґрунті праць В. Андрущенка, І. Бичка, Г. Горак, Н. Горлача, В. Горського, І. Огородника, С. Кримського, М. Михальченка, Н. Мозгової, І. Надольного, М. Русина, Ю. Федіва, Д. Чижевського, В. Ярошовця та ін., надає підстави зазначити, що хоча у прямої постановці питання про ціннісні основи сталого й безпечного розвитку дослідниками не розглядалося, однак його окремі важливі аспекти знайшли своє теоретичне відображення, відповідно до свого часу і соціально-політичних обставин.

Як відомо, українська соціально-філософська думка розвивалася в органічному взаємозв'язку з російською філософською традицією і, водночас, виходила за її межі. Але коріння обох традицій заглиблюються в духовну культуру Київської Русі. Вітчизняна філософська думка починала

формуватися у X – XV ст. переважно як богословська, джерелами якої були Старий і Новий Заповіт, твори отців церкви: Афанасія Олександрійського, Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста та ін. Це обумовлювало переважання у творах книжників, релігійних і політичних діячів Київській Русі принципу апеляції до православних ціннісних основ як провідної умови побудови міцної держави, суспільної злагоди й порозуміння.

Вже у «Повісті временних літ», автором якої вважається літописець Києво-Печерського монастиря Нестор, відображена ідея незалежності Русі на ґрунті зміцнення централізації влади, єдності князів і спільного військового захисту. Незалежність, єдність і могутність Русі розглядається у літописи як сподівання народу, як соціально-політичний ідеал, досягнення якого дозволить розв'язати не тільки внутрішні загрози держави – смуги, заволоди, розбрат, але і допомогти в боротьбі з ворогами Русі.

Київський князь Володимир Мономах у «Повчанні» акцентує увагу не тільки на необхідності єднання Русі і централізації влади, але і легитимності княжого правління, досягненні порозуміння, згоди та миру. Загрозу Русі Володимир бачить у незгоді між князями, усобицях, розладах, ворожечі, що розшматовують Руську землю. Окремі аспекти досягнення стабільності в суспільстві, усталеності державної влади, заснованої на християнських духовних цінностях, відображені у творах Феодосія Печерського, митрополита Климента Смолятича і Кирила Туровського.

Ідея озброєного захисту руської землі, що виникла як результат осмислення зовнішніх загроз, є домінуючою в «Слові о полку Ігореві». В цьому творі шануються такі військові етичні цінності, як мужність, патріотизм, відвага, сміливість, чесність, хоробрість та ін., які були притаманні руським ратникам. Галицько-Волинський літопис, датований 1201-1209 роками, пронизаний патріотичним прагненням єднання руських земель навколо Києва, закликом до спільної, централізованої політичної влади.

Таким чином, у ранніх творах книжників, державних та політичних діячів Київської Русі, безпека суспільства і держави, сталість суспільних відносин осмислювалися крізь призму таких соціально-політичних та моральних цінностей, які відповідали християнському світогляду. Але домінуючою цінністю, реалізація якої відповідала історичним потребам, була ідея єдності Київської держави.

Дослідники зазначають, що історія суспільно-політичної ідеї в українській думці має особливості, що пов'язані з відсутністю, протягом багатьох століть, своєї державності, національної, релігійної і територіальної роздрібненості, національним, культурним та релігійним гнобленням, національно-визвольним рухом, а також розвитком протягом тривалого часу в лоні російської філософської думки. Ці особливості відобра-

зилися на форматі розвитку ідей, що розкривають проблему формування українського суспільства, як бажаного в майбутньому – суспільства сталого, безпечного розвитку.

Православний діяч, Іван Вишенський, загрозу українському народу і його духовній культурі бачив в унії, що вела українців до окатоличення, руйнувала його національну культуру, нав'язувала чужі для нації цінності. Кріпацтво і холопство І. Вишенський вважав соціальним злом та називав «антихристовим законом». Головною умовою досягнення соціального миру і злагоди він вважав встановлення в суспільстві канонів істинної православної церкви, заснованої на цінностях любові, братерства, рівності та істинної віри. Ідентичні погляди з досліджуваної проблеми представлені у творах полемістів Герасима Смотрицького, Стефана Зизанія, Костянтина Острожського, Кирила Ставровецького.

На ідеях суспільно-договірного походження держави та природного права людини будував соціально-філософську концепцію Станіслав Оріховський. В основу справедливого суспільного устрою він покладав принципи досягнення блага народу, патріотизму, служіння державі, підпорядкування приватних інтересів суспільному добробуту. В праці «Про турецьку загрозу» Оріховський досліджує проблему зовнішньополітичних і воєнних загроз.

Незаперечним свідченням демократично-політичного устрою, здатного до тривалого існування в скрутних умовах бойових походів, стала поява в XVI ст. козацтва, як прояву соціально-політичної самоорганізації самобутнього життя українського народу. Організаційно-правові і ціннісні засади козацької республіки як самобутнього українського суспільства, знайшли певне відображення у «Пактах і конституціях законів та вільностей Війська Запорозького» Пилипа Орлика. Ідею козацької держави у формі князівства зі столицею у Києві розробляв Йосиф Верещинський. Це була спроба поєднання колишнього досвіду київського владарювання з формами козацького самоврядування, де поряд із владою князя, визнавалася і влада гетьмана, якого демократично обирало все січове товариство.

Стійкі державницькі позиції відстоював Феофан Прокопович. Складені ним «Духовний регламент» та «Правда волі монарший» теоретично обґрунтовують необхідність сильної держави, заснованої на централізованій владі. Загрозу соціальним устоям Ф. Прокопович бачив у бідності, убогості, що заважають досягненню людиною щастя. Тому, необхідною умовою суспільного життя, він вважав здобуття певного рівня добробуту.

Український церковний діяч і мислитель Іоанікій Галятівський в основу гармонійного співіснування суспільства покладав принцип особистої відповідальності індивіда за свої вчинки, за вибір між добром і злом.

Носієм суспільного зла він вважав несправедливий суспільний устрій. Війни, що спрямовані на захист батьківщини і православної віри, Гаятовський відносив до справедливих, а до несправедливих – внутрішні чвари та збройну боротьбу в середині країни. Загрозою суспільному порядку мислитель вважав несправедливе судочинство.

Самобутній український філософ Григорій Сковорода, ґрунтуючись у своїх поглядах на християнському світобаченні та ідеях просвітництва, проблему побудови сталого суспільства висвітлював як питання зміни моралі і суспільних вдач, необхідності розповсюдження добра, рівності, справедливості і знань, відображених у суспільному ідеалі «Горній Русі», «Горній республіці», «духовній республіці». Як загрозу суспільству Сковорода розглядав «заздрощі, грабіж, злочинство, вбивство, ганьбу, наклепи, лицемірство, хабарництво, перелобство, безсоромність...» [19, с. 287]. Всі проблеми, що виникають у суспільстві, він пов'язував з порушенням вищих принципів побудови та існування світу, що закладені Творцем [19, с. 188–189] та «злюю волею», що спрямовує людину від Бога.

Проблеми безпеки людини і суспільства Г.Сковорода торкався кризь призму християнського світогляду і в есхатологічному контексті – як розв'язання проблеми рятування душі та порятунку людства взагалі. Це відображається в постійній боротьбі між добром і злом, в якій визначається доля всього людства. «Дотримуватися Бога – є найсолодше джерело миру, щастя і мудрості – шлях спасіння» – пише Сковорода.

У «Розмові, названої алфавіт, або Буквар миру» описуються духовні якості, що необхідні воїну – захиснику страждаючих, невинних, «заступнику основи суспільства – правди». Призначення до воїнства, Г. Сковорода розглядає як «споріднену працю», яка є щастям для «природного воїна». Але, страх втратити тіло може згубити душу воїна, попереджав філософ [19, с. 191].

В руслі ідеї просвітництва і природного права, але на українському національному терені, торкались проблем захисту соціальних прав, стабільності соціальних відносин і соціальної справедливості Яков Козельський, Володимир Капніст, Петро Лодій, Василь Каразин. Так Яков Козельський добробут суспільства пов'язував із справедливістю державних законів, що мають базуватися на природних правах людини. Він трактував державну владу як право, що засноване на договорі між народом і державою. Петро Лодій підґрунтям сталих суспільних відносин вважав суспільний порядок, який виник як результат тривалої історичної державності, що затверджує стабільність, традиції та звичаї як спадщину предків [20, с. 198].

Провідною ідеєю українських просвітителів, у контексті досліджуваної теми, було апелювання до державних законів, які мають ґрунтуватися на природному праві людини. Спираючись на ідею просвітництва, Андрій Дудрович головну роль в забезпеченні соціально-політичної стабільності, відводив державі як соціальному інституту, що формується історичним шляхом. Міцна держава має базуватися на верховній владі, що належить відповідним особам на підставі природного права, спадкоємності та земельній власності.

Михайло Максимович, творчість якого розвивалась на ідеях Г. Гегеля, в поглядах на питання формування суспільного ладу, виділяв як загрозу суперечку між політичною свободою, що відбивається в державній владі і свободою особистості як громадянською свободою, незалежною від державної влади. Конституцію, що суперечить природному праву, вважав недійсною у державі. Проте, Орест Новицький підкреслював важливу роль конституції – як правової підстави установалення державності і закріплюючої вимоги народу до держави, вбачав зміцнювальну функцію конституції. Як інші просвітителі свого часу, Новицький підкреслював руйнівну соціальну роль кріпацтва, що суперечить природі людини і заперечує її свободи.

Суттєвий внесок до вітчизняного конституціоналізму як правового підґрунтя формування сталих суспільних відносин, зробили члени Кирило-Мефодіївського братства. У «Книзі буття українського народу» записках, статуті товариства обґрунтовувались соціально-філософські ідеї справедливості, свободи, рівності, братерства як ціннісні основи слов'янського союзу незалежних держав. На цих засадах і під впливом ідей Т. Шевченка та М. Гулака, Г. Андрузький розробив проект конституції Слов'янських Сполучених Штатів. Ідеї цього документу знайшли своє відображення у поемі Тараса Шевченка «Єретик». Поет, звертаючись до соціально-політичних ідей Яна Гуса, наголошує майбутнє України в сім'ї братських слов'янських народів: «І потекли в одно море Слов'янські ріки.. Твоє море Слов'янське нове! За того вже буде повне...» [21, с. 250].

Аналіз соціально-філософських поглядів представників демократичного напрямку дає можливість визначити історичне значення та аксіологічний зміст національної незалежності, державного суверенітету і національної єдності як провідних цінних основ соціально-політичного життя в аксіосфері сталого суспільства.

Михайло Костомаров у творі «Думки про федеративні начала у давній Русі» обґрунтовує суспільно-політичний ідеал як федеративну демократичну слов'янську республіку, де будуть втілені ранні християнські ідеї повної соціальної справедливості, свободи, порозуміння, толерантності та братерства, де на засадах християнської моралі будуть дбати про

освіту, культуру і добробут народу. Усталеність політичної системи М. Костомаров вбачав у федеративному устрої слов'янської держави. Зовнішній захист, на його думку, повинен забезпечуватись спільним військом. Реальною першоосновою історичного процесу Костомаров вважав «дух народу».

В історіософській концепції Володимира Антоновича наріжною є актуальна, для сучасного українського суспільства, теза про «провідну ідею народу», що обіймає світоглядний, теоретико-пізнавальний та методологічний зміст. «Провідна ідея» достеменно виражає прагнення народу до утвердження певного способу суспільного буття і ґрунтується на засадах, які народ намагається реалізувати. Концепція «провідної ідеї» Антоновича є певним внеском в розробку проблеми про національну ідею як фактору безпеки суспільства. В. Антонович притримувався переконань, згідно з якими природні і духовні свободи людини, народний суверенітет, демократія, соборність і федералізм мають розглядатися як провідні цінності суспільного життя.

Надзвичайно актуальними для українського суспільства є ідеї М. Драгоманова. Базове протиріччя, що лежить в основі проблеми стабілізації суспільно-політичних відносин між національними потребами і соціально-політичними задачами, що потребують об'єднання зусиль різних націй, Михайло Драгоманов пропонував розв'язувати з допомогою універсальної формули – «космополітизм в ідеях», націоналізм в основі і формах культурної праці» [20, с. 211]. Сталість суспільного ладу мислитель вбачав у реалізації ідеї федералізму і самоуправління громад як соціальних одиниць регіонів. Громадян Драгоманов вважав своєрідним суспільним молекулами. На його погляд, федеративна спілка вільних самоврядних громад має явні переваги щодо унітарної держави, оскільки створює передумови для вищого ступеню людської свободи [22, с. 174]. В той же час, він бачив необхідність обмеження центральної влади. Духовну культуру, соціальну справедливість, утвердження необхідних прав людини і свободу Драгоманов розглядав як провідні ціннісні основи сталих суспільних відносин.

Значний потенціал, у формування і подальший розвиток ідеї сталості суспільно-політичних процесів, був закладений в оригінальних поглядах Івана Франка. Базову соціальну загрозу він бачив у розшаруванні суспільства на багатих і бідних, що сприяє формуванню руйнівних, роз'єднувальних сил. До духовних і соціальних ціннісних основ українського суспільства мислитель відносив свободу, гуманізм, справедливість, народну просвіту. Майбутнє українського суспільства І. Франко бачив у громадсько-федеративному державному устрої. Громади повинні функціонувати виключно згідно з потребами та інтересами своїх членів, захища-

ти і гарантувати свободу, як окремої людини, так і самої громади. Федерація розумілась як справедливе товариство, що затверджує порядок, добро і узгодженість між громадами, захищає автономію особи, громади, всієї федерації. Прозорою, з точки зору забезпечення зовнішньополітичної стабільності, є думка Франка про федеративний принцип відносин між самостійними державами. Домінуючою ціннісною основою, що пов'язує соціально-філософські погляди мислителя в єдину систему є принцип розв'язування всіх проблем в суспільстві в інтересах народу. Цей принцип може розглядатися як базовий в контексті соціальної безпеки українського суспільства, спрямованої на захист інтересів українського народу.

У своїй праці «Поза межами можливого» І. Франко розмірковує про процес формування національної ідеї, національного ідеалу як духовної основи консолідації нації. Можливість розв'язання суперечки між інтернаціональними ідеалами, «вселюдськими фразами, що покривають духовне відчуження від рідної нації» та національним ідеалом, Франко вважає можливим лише тоді, «коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів»[23, с. 441].

Плідні і оригінальні ідеї, що можуть розглядатися як філософське підґрунтя для визначення ціннісних основ сталого і безпечного розвитку українського суспільства, містяться в лоні теоретичної спадщини Михайла Грушевського. Головну роль держави він бачив в захисті суспільного ладу з використанням, в необхідних випадках, насилля. Серед небезпек, Грушевський, дуже прозорливо, виділяв загрозу загострення конкурентної боротьби у самій правлячій еліті. Мислитель дійшов до висновку, що одним із головних чинників князівських конфліктів стародавньої Русі були претензії на одноосібну владу, землю і майно [24, с. 97]. М. Грушевський також підкреслював суспільну небезпеку проявів крайніх форм націоналізму. Суттєвим теоретичним доробком М. Грушевського є обґрунтування ідеї національного самозбереження, головним фактором якого є розвинена національна усвідомленість народу. Він був прихильником ідеї федералізму, як стосовно держави, так і в світовому, міжнародному плані. Серед головних чинників впливу на соціально-політичні процеси виділяв економічні, природно-біологічні, психологічні, особисті та культурні фактори.

Інший український діяч і мислитель Максим Ковалевський, ґрунтуючись на ідеях О. Конта, Дж. Міля, Г. Спенсера, розвивав у своїй творчості проблему співвідношення природних і громадянських прав людини як чинника стабільності суспільних відносин. На його переконання, здатність людини до захисту своїх прав особисто, було головною передумовою передачі частини своїх природних прав у загальний фонд – громадянське право. Аналіз робіт М. Ковалевського надає підстави розглядати ці

ідеї як певний теоретичний внесок в розв'язання проблеми правового забезпечення гуманітарної безпеки суспільства. Максим Ковалевський у творах «Походження сучасної демократії», «Від прямого народоправства до представницького та патріархальної монархії до парламентаризму» висував ціннісні основи суспільства, які, на наш погляд, є принциповими з точки зору формування сталих соціально-політичних відносин. Такими основами проголошується загальний прогрес, соборність, взаємодопомога, колективізм, солідарність та демократія.

Певний внесок у визначення аксіологічних основ розв'язання проблеми безпеки суспільства і держави було зроблено В'ячеславом Липинським, відомим українським мислителем і політичним діячем. У своїх поглядах на суспільство він відстоював позицію культу сили, що є джерелом влади і яка поділяється на «войовничу», економічну та інтелектуальну. Важливим фактором забезпечення стабільності суспільства Липинський вважав державну консолідацію. Саме тому, державу він відносив до головних чинників створення нації. Він обґрунтував поняття «територіального патріотизму», тобто об'єднання всіх етносів, що мешкають на українській землі в політичну націю. Підґрунтя забезпечення зовнішньої безпеки і внутрішніх економічних і соціальних умов суверенітету Української держави В Липинський бачив у тісному воєнному і економічному союзі з Росією, Білорусією та, в подальшому, з іншими державами Європи.

Геніальне передбачення глобалізаційних процесів у суспільстві, в суспільній свідомості, розкривається в ноосферній концепції Володимира Вернадського, що надає підстави використовувати ці ідеї як теоретичні передумови розроблення основ глобальної безпеки. В. Вернадський попереджав людство про можливість економічних катастроф в результаті посилення антропогенного і техногенного впливу на природу. На його переконання, на ноосферному етапі розвитку людства інтереси людини виходять за класові та національні межі й набувають планетарного характеру [25, с. 463–466]. Їхня реалізація стає можливою лише завдяки загальним зусиллям держав світу. Ноосферна концепція, що розроблена В. Вернадським і розвинена в творчості А. Чижевського і Н. Холодного, про засади організації діяльності людства на основі універсальних принципів коєволюції природи і суспільства, має важливе значення як передумова формування теорії екологічної і глобальної безпеки, а також теоретичне підґрунтя розробки аксіологічних основ суспільства сталого розвитку.

Оригінальним теоретичним внеском в осмислення шляхів формування суспільства сталого розвитку є ідеї Володимира Винниченка, що викладені у трактаті «Конкордизм» та інших творах. Автором обґрунтову-

ється «етика конкордизму», що веде до узгодження і рівноваги всіх психічних і фізичних сил людини, досягнення злагоди і узгодженості між людьми, спільнотами і природою. В основі цієї гармонії лежить погодженість і рівновага між різними особистими цінностями – багатством, славою, здоров'ям, любов'ю, розумом, свободою і відповідальністю.

В. Винниченко обґрунтував ідею «Світової Федерації», існуючої на основі етики конкордизму, в якій політика врівноважена з природою і підпорядкована етиці. Якщо соціалізм, за Винниченком, витвір класової свідомості, то конкордизм – вселюдської. Як вважають науковці, у філософсько-ідеологічному плані це різновид ідеології «третього шляху», спрямованої на реалізації «вселюдської акції», просвітленого конкордизмом людства.

Проведений аналіз української соціально-філософської думки ХІ–ХХ ст. дає можливість сформулювати низку висновків.

1. У вітчизняній філософії представлені оригінальні погляди на шляхи формування незалежного самобутнього українського суспільства, що базується на усталених правових і соціально-політичних відносинах, ідеях стабільної політичної влади, федералізму, узгодженості суспільних інтересів, громадського самоуправління, цінностях соціального порядку, рівності, соціальної єдності та соборності, розвиненої національної свідомості, духовності, моральності, загального добробуту; висвітлено загрози стабільному розвитку суспільства в економічній, політичній, соціокультурній та екологічній сферах; розкрито окремі аспекти шляхів розв'язання проблем соціальної, політичної, воєнної, екологічної безпеки суспільства.

2. Певна теоретична обґрунтованість, багатий аксіологічний зміст, спадкоємність, оригінальність і національна самобутність розглянутих соціально-філософських ідей і поглядів на формування соціального миру, суспільної злагоди, національної усвідомленості, незалежності і суверенітету української державності, дозволяє визначити їх як *теоретичні передумови формування національних ціннісних основ сталого розвитку і безпеки українського суспільства*.

1.4. Аксіологічна рефлексія ідеї безпеки і сталого розвитку суспільства у сучасній неklasичній філософській думці

У період розвитку сучасної та неklasичної філософії, що характеризується різноманіттям філософських систем, було значно розширено коло дослідження теоретичних проблем безпеки, поглиблено її методологічні та аксіологічні засади, сконцентровано зусилля на вивчення принципів, екзистенціальних засад сталого людського розвитку в умовах глобалізації загроз. Ціннісні пріоритети сталого суспільства й безпеки знай-

шли своє специфічне відображення у позитивістських, соціально-психологічних, політологічних, модерністських, глобалізаторських, культурологічних, екзистенціалістських теоріях і концепціях.

Суттєвим теоретичним внеском у становлення ідеї сталого людського розвитку і соціальної безпеки є концепти соціального порядку і стабільності, що народжені в лоні *позитивістського* напрямку. Огюст Конт у «Курсі позитивної філософії» стверджує, що єдиним шляхом формування суспільного порядку є перетворення поглядів і моральності. «Велика політична і моральна криза сучасного суспільства залежить, в решті решт, від анархії у мисленні, пише автор. Наша найнебезпечніша хвороба полягає в глибокій розбіжності умов стосовно всіх основних питань життя, міцне ставлення до яких, є першою умовою істинного соціального порядку» [26, с. 21].

Категорії суспільного порядку і безладдя О. Конт застосовує у своїй концепції як головні фактори і базові характеристики стану суспільства, а солідарність як умову його сталості. Природною основою політичної організації суспільства, його «субстанцією» і джерелом морального виховання мислитель, погоджуючись з Конфуцієм, вважає родину. Держава виступає як орган збереження соціальної солідарності і зміцнення суспільства. Ідеальною структурою соціального управління, на погляд О. Конта, є розділення політичної (державної) і моральної (церковної) функцій влади.

Первинним фактором розвитку суспільства, згідно з О. Контом, є моральне удосконалення суспільства. В цьому розвитку він виділяє три складові – «матеріальний прогрес» як поліпшення зовнішніх умов життя, «фізичний прогрес» як біологічне вдосконалення людського роду і «прогрес інтелектуальний» як перехід до «позитивної філософії», що повинна стати масовою ідеологією.

Доба індустріального суспільства, за Контом, характеризується співіснуванням мирської та духовної ієрархії цінностей. З одного боку, це цінності сили, багатства і влади, концентрація яких визначає «закон могутності» і мирського порядку, з іншого боку, моральні чесноти, що відображають духовний порядок та є визначальними для суспільства.

Послідовник О. Конта – Герберт Спенсер розвинув ідею соціального порядку, поєднав її з ідеєю еволюції. Еволюція згідно із Спенсером виражається у зростанні в соціальній системі порядку, або її упорядкованості. Проте еволюція має свої межі – стан рівноваги системи, за яким настає її розклад. Структура суспільства і форми його політичного устрою, особливості політичного життя визначаються, на погляд мислителя характером народу. Він підкреслює, що «характер народу є першопочат-

ковим джерелом політичної форми». Але характер народу, врешті решт, визначається його боротьбою за своє існування.

Відомий соціолог Еміль Дюркгейм вважав найвищою формою соціального порядку – «порядок моральний». У творах «Про розподіл соціальної праці», «Метод соціології» та інші, він обґрунтував провідну роль колективних уявлень як чинника суспільного життя. Колективні уявлення в галузях права, моралі, релігії пов'язані з почуттями і свідомістю, впливають на звички людини. Носіями колективних уявлень і джерелом формування соціальних норм Дюркгейм вважав соціальні групи. Важливе значення в дослідження суспільства він уділяв соціальним фактам і процесам. Чинниками досягнення суспільної гармонії визнавав соціальну солідарність, та соціальний порядок як спосіб розподілу соціальних почестей між типовими групами суспільства.

Філософ і соціолог Макс Вебер у концепціях «ідеального типу», «раціональності», «цінностей» доводить що раціональність є тотальною характеристикою культури і загальною тенденцією організації соціального життя. Ціннісні уявлення, що царюють у суспільстві, він вважав духом культури і регуляторами суспільного життя. Капіталізм заснований на цінностях протестантської етики він уявляв найкращим національним типом господарювання і найсприятливішою формою узгодження різноманітних, навіть протилежних інтересів соціальних класів і груп. Провідну роль в стабілізації соціально-політичного життя Вебер відводив легітимності політичної влади, визначив її основні риси. Загрозою сталості соціально-політичних відносин вважав конфлікт між політичними партіями та бюрократією.

Важливе теоретичне і методологічне значення для дослідження ціннісних основ суспільства сталого розвитку і його безпеки мають праці представників напряму *структурно-функціонального аналізу* Т. Парсонса, С. Ліпсета, Т. Беккера, Р. Дарендорфа. Ідея стабільності суспільства є провідною в структурному функціоналізмі. Єдність суспільства як збалансованої та врівноваженої системи зумовлена цінностями і консенсусом інтересів. Соціальні цінності і культура, згідно з Т. Парсонсом, цементують суспільство, забезпечують його стабільність та інтеграцію. Серед десяти ціннісних універсалій Заходу, зазначених філософом, як провідні та специфічні виділяють відмову від над індивідуальних цілей і сприйняття соціальної нерівності як норми.

Поняття соціального порядку Парсонс обґрунтовує як стан стабільності, рівноваги, стійкості соціальної системи, що здатна самопідтримуватись й опиратися процесам дезінтеграції і патології. Цей стан досягається, інтеграцією індивідів, гармонізацією їх ролей за допомогою нормативних і культурних стандартів, що забезпечують єдність, солідарність і стій-

кість соціальних систем. Досягнення стабільності соціальної системи Парсонс бачить як результат соціалізації особистості.

Згідно з концепцією Питирима Сорокіна, що працював на одній кафедрі з Парсонсом, цілісність і стабільність суспільства залежить від рівня інтегрованості соціокультурних систем на підставі єдиних систем цінностей. Історичний процес, на погляд Сорокіна, визначається флуктуаціями типів культури, які можуть породжувати кризи, війни і революції. В праці «Криза нашого часу» П. Сорокін здійснив фундаментальний аналіз сутності загальної кризи суспільства. «На землі зникли мир, безпека та упевненість, ... величезний вихор накрив собою все людство, ... криза торкається одночасно всієї західної культури і суспільства, всіх її головних інститутів... Ця криза полягає в розкладанні основоположних форм західної культури і суспільства останніх чотирьох століть» [27, с. 428–429].

Умову запобігання соціальних катастроф і зворушень П. Сорокін вбачав в керованих процесах соціальної мобільності соціальної стратифікації з допомогою урахування соціальних інтересів [27, с. 423–424]. Визначальним фактором соціальної еволюції філософ вважав мислення, думки [27, с. 531]. Майбутнє суспільство уявляв як конвергенцію капіталістичних і соціалістичних форм суспільного життя, засновану на близькості ціннісних культур.

Зберігають свою актуальність, для українського суспільства, ідеї мислителя, що оприлюдненні у праці «Криза етики та права». Джерело суспільної кризи автор бачить у зверхності грошей і чуттєвих, матеріальних цінностей над духовними і моральними імперативами. Аристократія, що повинна спрямовувати розвиток суспільства, складається з «вдалих стяжателів». На думку П. Сорокіна, суспільство, що звільняється від Бога і заперечує моральні імперативи, досягло крайньої точки моральної деградації і зараз трагічно розплачується за свою безглуздість. У поверненні до духовних і моральних цінностей соціолог вбачає єдиний шлях виходу суспільства із кризи.

Однією з теоретичних основ соціальної безпеки, становлення і розроблення ідеї сталого розвитку суспільства та його ціннісного базису є теорія соціальних конфліктів, що заснована Георгом Зиммелем, представником формальної школи соціології. В працях «Основи соціології», «Конфлікт сучасної культури» Зиммель розробив соціологічну концепцію, згідно з якою конфлікти в суспільстві є не від'ємним елементом життя, поряд з процесами диференціації та інтеграції. Соціокультурний процес супроводжується низькою конфліктів на індивідуальному, соціальному, суб'єктивному і об'єктивному рівнях культурного життя, обумовлюючи його трагічність. В основі конфліктів лежать відносини конкуренції, авторитету, підкорення, статусності.

Концепція соціального конфлікту, що розроблена Г. Зиммелем, була розвинена в працях інших мислителів і оформилася в наш час як галузь соціології – конфліктологія. Відомо українські науковці В. Андрущенко і М. Михальченко відрізняють три відносно самостійні концепції соціального конфлікту: позитивно–функціонального конфлікту Л. Козера (США); конфліктну модель суспільства Р. Дарендорфа (Німеччина); загальну теорію конфлікту К. Боулдінга (США) [20, с. 226].

Льюїс Козер в основу будь яких конфліктів покладав аксіологічний чинник як боротьбу за цінності та претензії на статус, владу і ресурси, боротьбу, у якій цілями супротивників є нейтралізація заповідання збитків або знищення супротивника [28, с. 8]. Л. Козер обґрунтував концептуальну природу будь якої системи, вважав соціальний конфлікт природним явищем суспільного життя як прояв нормальних стосунків між людьми і соціальними групами. Концепція Козера роз'яснює конфлікт як соціальне явище, що вписується в загальну систему стабільного суспільства. Поєднання конфліктної теорії з концепцією соціальної стабільності і соціальної рівноваги, розробленої академічною соціологією, Козер вважав умовою створення загальної соціологічної моделі суспільства.

У праці Ральфа Дарендорфа «Класи і конфлікт суспільства» запропоновано концепцію соціального конфлікту, заснованого на природних і необхідних проявах соціального насильства. Насильство розглядається як природний результат соціальних змін в суспільстві. Джерелом конфлікту вважається відносини влади і авторитетів. В концепції Дарендорфа конфлікти пронизують собою соціум, є перманентним соціальним явищем. Насильницьке подолання соціальної конфліктності, на переконання автора, веде до руйнування природного становлення соціальних відносин. Згідно з Дарендорфом суспільству потрібні не революційна боротьба класів, а шлях еволюційних соціальних міжкласових угод, погоджень і толерантності. Демократичне суспільство знімає лише вибухоzagрозливу форму конфлікту. Вміння «впоратися з конфліктами шляхом їх визначення та регуляції», дає можливість тримати під контролем ритм історії, вважає Дарендорф [29, с. 140]. Ідентичні погляди на природу конфлікту викладає в своїх працях польський вчений К. Полецкий.

Каннет Боулдінг у своїй книзі «Конфлікти і захист: генеральна теорія» обґрунтовує модель соціального конфлікту. Ця модель складається із статистичного аналізу сторін конфлікту і стосунків між ними, а також аналізу динаміки інтересів як спонукальних чинників конфлікту та сукупності реакцій сторін конфлікту на зовнішні впливи. Механізм конфлікту, на переконання К. Боулдінга, складають певні стереотипи реакцій людини в конкретних ситуаціях. Тим самим, попередження конфліктів стає можливим засобами маніпуляції психічними реакціями, потягами, нахилами,

ціннісними орієнтаціями людей. Коріння конфліктів та їх розв'язання містяться згідно з Боулдінгом у інтересах і ціннісних орієнтаціях індивідів і соціальних груп.

Американський філософ і соціолог М. Дойч розрізняє шість типів конфлікту: дійсний, в якому об'єктивно існує зіткнення інтересів і якій усвідомлюється сторонами конфлікту; випадковий або умовний – залежить від випадкових обставин і не завжди усвідомлюється як конфлікт; змішаний – в якому причини лише побічно пов'язані з об'єктивними чинниками; невірно приписаний, якщо суб'єкти і причини визначені помилково; латентний – має об'єктивні причини але не актуалізувався; хибний конфлікт, що не має об'єктивних підстав і виникає внаслідок хибних уявлень або непорозумінь.

Французький дослідник Ж.Фове доповнює теорію конфліктів аналізом стадій конфлікту стосовно розвитку відносин між сторонами конфлікту. Це відносини співробітництва, відносини протидії, відносини суперечностей, непримиренні відносини. Американській дослідник М. Амстутц пропонує розрізняти етапи конфлікту згідно із ставленням його сторінці напруженість, незгода, суперництво, суперечка, ворожеча, агресивність, війна.

Дослідженню соціального конфлікту присвячено праці російських дослідників Л. Дмитриєєва, А. Здравомислова, В. Кудрявцева, С. Матвєєва, Є. Степанова. Питання аналізу і класифікації конфліктів в Україні, шляхів їх розв'язання, механізму управління конфліктами відображено в працях українських дослідників В. Андрущенко, І. Бекешкіної, В. Коляденко, М. Михальченка, В. Небоженка, В. Пазенка, М. Пірен та ін.

Плідні ідеї про етичні і правові основи сталості та справедливості суспільних відносин розвивали представники марбургської школи *неокантіанства* Герман Коген, Пауль Наторп та Ернст Кассирер. Усталеність суспільства вони пов'язують з ідеєю загальнолюдської солідарності, шляхи до якої лежать через моральне виховання, вдосконалення, панування в державі загального законодавства, правових відносин і визнання людини самоціллю. Найкращим соціально-політичним устроєм вважають соціалізм з етичним обличчям. Втілення соціалістичної ідеї, на їх погляд, можливо як результат між класового співробітництва, а не боротьби.

Важливе теоретичне і методологічне значення для розв'язання проблеми ціннісних основ сталого розвитку і безпеки суспільства має спадщина представників баденської школи неокантіанства Вільгельма Віндельбанда і Генріха Риккерта – засновників аксіологічної теорії. Квінтесенцією цієї теорії вважається твердження, що провідним фактором суспільного розвитку є світогляд сформований на певній системі цінностей та норм, які є провідними соціальними регуляторами. Різні суспільства

розрізняються між собою рівнями систем цінностей, що вони сповідують. Більш розвинена культура суспільства визначається більш високим рівнем соціальних і духовних цінностей.

На теоретичних засадах *соціальної психології* будують своє бачення шляхів розв'язання соціальних проблем і формування сталих суспільних відносин З. Фрейд, Е. Фром та К. Юнг. Так Зигмунд Фрейд джерелом загрози руйнування психіки, соціальних конфліктів і дестабілізації суспільних відношень вважав дисбаланс між трьома складовими психіки людини – між «Воно» – генетично первинним, ірраціональним і біологічно вродженим; «Я» (Его) – посередником між вродженим та вимогами середовища, продуктом життєдіяльності людини та «Над – Я» (супер-Его) – джерелом релігійних і моральних почуттів що контролює і керує свідомістю людини, результатом зовнішнього впливу. Отже, для забезпечення психологічно стабільного життя особистості та соціально-психологічного збалансованого стану соціуму треба урівноважити ці складові психіки шляхом надання генетично вродженої і агресивної енергії «лібідо» – можливість реалізувати себе (сублімувати) у вигляді культуротворчої діяльності.

В контексті виявлення соціально-психологічних чинників стабільності і безпеки суспільства, теоретичне значення мають ідеї Карла Юнга про «колективне несвідоме» – як результат життя людського роду, що має підсвідоме походження і впливає на колективну поведінку та «архетипи свідомості» як формоутворюючий елемент мислення і дії.

Теоретичним внеском в розв'язання проблем формування соціально-психологічних умов сталого людського розвитку є ідея «соціального характеру» Еріха Фрома. Соціальний характер є результатом динамічної адаптації людської природи до структури суспільства і задоволення психологічних потреб. В основі кожного соціального характеру лежить особливий психологічний механізм, через який індивіди вирішують проблеми людського існування: мазохістський, садистський, деструктивістський та конформістський. Зміни структури характеру людини, на погляд Фрома, відбуваються завдяки любові – з'являється повага до життя, єднанні зі світом, гуманізм.

У книзі «Мати чи бути» Фром закликає до створення нового ідеального суспільства, в якому пагубна орієнтація людини на володіння і панування буде замінена на продуктивну творчу орієнтацію на буття. Історичні зміни за Фромом породжуються суперечностями між проблемами людської природи та способом їх задоволення в конкретному суспільстві. Соціальну перспективу відкривають люди з продуктивним характером, орієнтованим на гуманізм і життя.

Проблемам аналізу небезпеки для сучасного суспільства, проявів *психології натовпу і масовій свідомості*, присвячені праці Г. Лебона «Психологія народів і мас», Х. Ортегі-і-Гассета «Повстання мас», С. Московичи «Наука про маси», Е. Канетті «Маса» та ін. Головною характерною рисою нашої епохи, писав Г. Лебон, є заміна свідомої діяльності індивідів несвідомою діяльністю натовпу. Як результат омасовлення суспільства, З. Бауман у своїй книзі «Індивідуалізоване суспільство», фіксує появу індивіда, якого називає «негативним», що відділився від соціальної тканини, позбавлений почуття солідарності і відповідальності, якій живе короткотерміновими цілями, споживацькими стандартами.

Небезпеку масової культури і масового суспільства обмірковує Хосе Ортега-і-Гассет. Він обґрунтовує взаємозалежність масовізації суспільства і диктатури, деспотії яка „спирається на натовп, попираючи все що вище за середній рівень» [30, с. 313]. «Людина маси живе за рахунок того, що вона заперечує, те що інші створювали і накопичували» [30, с. 314], за цим запереченням ховається паразитизм. Автор робить висновок, що «Європа починає отруйні плоди свого духовного переродження». На його погляд, загрозу масовізації суспільства і культури може відвести духовна еліта, а засіб здобуття суспільної єдності філософ вбачає в актуалізації духовних і моральних цінностей.

Ірраціональне бачення історичного процесу розгортається у волюнтаристській теорії Артура Шопенгауера, який трактує метафізичну сутність світу як об'єктивацію волі. Метафізичне джерело розбрату і небезпек в суспільстві та природі Шопенгауер вбачає в роздвоєнні волі, яка повинна пожерти сама себе [31, с. 160]. Сталість світу та існування в ньому, на думку філософа, залежить від волі, що розповсюджується тільки на збереження видів і загальних умов життя, а не на збереження індивідів [31, с. 168]. Шопенгауер доходить до висновку, що у суспільстві повинна перемагати воля, що ґрунтується на співчутті, доброті, людинолюбстві.

Інший представник «філософії життя» – Освальд Шпенглер, у своєму головному творі «Занепад Заходу», витлумачує сучасну епоху як трагічну небезпеку загибелі західноєвропейської культури. Він подає критиці ідею поступального прогресу та однолінійності світової історії, обґрунтовує тезу про множинність самостійних культур, що вимираючи, перероджуються у технократичну цивілізацію.

У своїх творах О. Шпенглер підіймає проблему небезпеки людського існування. Фактором, який обмежує існування людини в світі, на погляд мислителя, є почуття страху, що існує у кожній людині споконвічно. Побоювання світу і страх смерті викликає у людини потребу пізнати світ й упокорити його ворожість, пише Шпенглер. Автор «Занепаду Заходу» обґрунтовує первісну захисну функцію символіки, що впливає із

страху. Він стверджує, що сенс будь якій символіки корениться у феномені смерті як спроба само захисту душі.

О. Шпенглера вважають одним з перших мислителів, який побачив суспільну небезпеку і загрозу культурі в неконтрольованому розвитку техніки. Оприлюднення його книги, «Людина і техніка» у 1932 році, поклало початок формуванню філософського напрямку – філософії техніки. У розвиток теми, вже в 1933 році, виходить у світ праця М. Бердяєва «Людина і машина», в якій ставиться питання небезпечності технократизації людського буття і попередження можливості «повстання техніки проти людини». Тема негативного впливу технічного крену в розвитку цивілізації продовжується в творах М. Гайдеггера, К. Ясперса та ін. мислителів ХХ століття.

Ідеї Шпенглера екзистенціальної безпеки були розвинені у філософії екзистенціалізму М. Гайдеггера, К. Ясперса, Жана – Поля Сартра, А. Камю та ін. Прибічники цієї течії вважають, що катастрофічні події новітньої історії виявили нестійкість, слабкість, місцевість будь якого людського існування. «...Ми виявились безпорадними, розгубленими перед обличчям катастроф, знищенням всіх, що захищали нас раніше, звичок і цінностей», проголошує К. Ясперс [32, с. 275]. Важливою формою розв'язання проблеми екзистенціальної безпеки К. Ясперс вважає комунікацію. Він підкреслює, що в наслідок комунікації представників різних світоглядів здійснюється вільне порозуміння про обов'язковий для всіх порядок [32, с. 238].

Дослідження проблем екзистенціального буття, людини як унікальної істоти, співвідношення свободи та відповідальності, ставлення до смерті й страху та інші можна вважати унікальним внеском в становлення філософської проблеми сталого розвитку як екзистенціальної безпеки людського існування, соціально-психологічних умов особистій безпеці.

Представники *культурологічного напрямку філософії* Е. Тайлор, Дж. Фрезер, Б. Девідсон та ін. провідною загрозою людському світу вважають зіткнення культур. Причинами соціокультурних конфліктів, на їх роздум, є розбіжності в традиціях, віруваннях, соціальних нормах, мистецтві. Діалог між носіями різних моральних ідеалів, зорієнтований на досягнення базового консенсусу, за переконанням О. Ахієзера, на сьогодні має визначатися як прогресивні людські зусилля усвідомленого протиборства з соціокультурним розколом, як протистояння небезпеки дезорганізації [33, с. 217–219]. Докладний аналіз культурологічних чинників соціальних конфліктів розглядається науковцями як плідний теоретичний внесок у формування загальної теорії конфлікту.

Карл Поппер у своїй книзі «Відкрите суспільство та його вороги» на підставі аналізу історії соціально-філософської думки робить висновок,

що головною загрозою сучасному суспільству, свободі й розвитку є тоталітаризм і тоталітарне мислення, в якому він бачить «шлях людства до безодні». Застереженню суспільства від тоталітарної ідеології і маніпуляції свідомістю мас засобами культури присвячені твори Т. Адорно, Ж. Доменака, К. Мангейма, Е. Шилса.

Інший відомий мислитель цивілізаційного напрямку – Арнольд Тойнбі у «Дослідженні історії» до загроз цивілізаційному розвитку відносить військові поразки, природні катастрофи, економічне, політичне, національне суперництво наддержав, а також відчуження від влади і культури маси населення, яка з середини руйнує цивілізацію. Рушійною силою розвитку цивілізації Тойнбі вважає «творчу меншість» – еліту, носія «життєвого пориву», що відповідає на «виклики часу», які загрожують суспільству. Рятувати цивілізацію, на переконання мислителя, може духовне оновлення, злагода, моральна єдність народу, гармонізація відносин з природою, раціональність мислення творчої і правлячої еліти, її здатність до нового розуміння суті «викликів часу» і спроможність дати відповідну «відповідь». Прогрес цивілізації, на думку Тойнбі, полягає в духовному вдосконаленні і духовної єдності на підставі синкретичної релігії майбутнього – джерела норм, цінностей моралі та духовності, що становлять внутрішній стрижень історії.

Французькій мислитель Жан Фурастьє, прихильник концепцій *постіндустріального суспільства*, вбачає небезпеку суспільства в наслідок науково-технічного просування. Це руйнування тисячорічних гарантій стабільності та психічної рівноваги людини, що проявляється у розриві особистих і родинних зв'язків, контактів з живою природою, руйнування розміреного ритму життя та інших вихідних соціальних і життєвих потреб людини.

Ж. Фурастьє підкреслює зростання значимості інформації в забезпеченні умов безпеки людини і суспільства. «Життя – це означає постійно бути примушеним, в цілях самозбереження, приймати рішення в умовах відсутності достатньої інформації, не маючи ні засобів, ні часу перевірити, наскільки рішення відповідають вимогам реальності» [20, с. 267]. На погляд Фурастьє, саме постіндустріальне суспільство зможе локалізувати наслідки технократичного просування і поновити сталість суспільства за рахунок розвитку культури, мистецтва, моралі та релігії. Загальною умовою поновлення сталості суспільства мислитель визнає відновлення цілісності людського існування як єдності труда і дозвілля.

Причину, що робить необхідним перехід суспільства в нову фазу розвитку, Фурастьє бачить в тому, що стабілізаційні механізми технічної цивілізації, що розроблені індустріальним суспільством і розраховані на масу, культурний плебс, його безглузде і пасивне дозвілля, не спрацьовує.

Розділення індустріального суспільства на не мислячу масу і мислячу меншість – еліту, на переконання мислителя, ховає антропологічну загрозу цивілізації.

Вивченню системних трансформацій, що дестабілізують соціум і соціальних ризиків, які пов'язані з переходом суспільства в постіндустріальну фазу свого розвитку, присвячена творчість Д. Белла, У. Бека, Н. Лумана, Т. Гіденса, А. Некласи, Ф. Фукуями. Проблему консолідуючих ціннісних основ глобалізованого суспільства порушують Н. Габермас, М. Кастельс, К.-О. Апель, П. Рікер, І. Берлін.

Американський філософ і соціолог Деніел Белл у праці «Прихід постіндустріального суспільства. Досвід соціального прогнозування», на підставі наукового передбачення, здійснив аналіз майбутнього постіндустріального суспільства, що будеться завдяки «телекомунікаційній революції». Автор вважає, що найважливішою цінністю постіндустріальної епохи, поряд з працею, релігією і культурою, виступають знання – джерело багатства і влади, а також інтелектуальні технології і телекомунікації як засіб управління суспільством.

Провідним протиріччям «інформаційного суспільства», на погляд Д. Белла, є глибокий розрив між культурним і соціальним життям, а також між зростанням «очікувань» і «засіхань». Небезпека цих протиріч полягає в порушенні соціального порядку, розхитані соціальної сталості, породженні міжгрупових конфліктів. Внаслідок чого, згідно з Беллом, з'являються політична і економічна нестабільність. Шляхи попередження цих небезпек Д. Белл бачить у ринковій системі організації економіки, що заснована на принципах неоконсерватизму, порядку і стабільності.

З позицій тотального ризику як нової якості, притаманної суспільству, аналізує соціальні процеси У. Бек. У книзі «Суспільство ризику. На шляху до іншого модерну» У. Бек пише, що невизначеність і небезпека підтримується новим типом індивідуальності, розриває зв'язок часів і зв'язок поколінь, робить суспільство «суспільством ризику» [34, с. 3–5]. «Суспільство ризику» У. Бек розуміє як ступінь розвитку цивілізації що слідує після індустріального суспільства як результат дії механізмів модернізації. Автор визначає ризик як системну взаємодію суспільства із загрозами і небезпеками, що ініціюються процесами модернізації. Ризики, на відміну від небезпек минулих епох, є наслідками, що пов'язані з пороженою модернізацією глобальною нестабільністю і невизначеністю.

Важливе значення, в контексті розв'язання проблем гуманітарної безпеки і сталого людського розвитку, мають ідеї У. Бека про роль культури і релігії у формуванні сталих суспільних відносин. Він вважав що в сучасному суспільстві в результаті значного послаблення впливу релігії на культуру, як засобу приборкання «демонічного» початку в людині й

джерела моральності, відбулася дезорієнтація людства в світі добра і зла, що веде до розпаду особистості і суспільства. Необхідність подолання моральної кризи суспільства потребує, на погляд У. Бека, повернення втраченого місця і ролі релігії в суспільстві.

Є. Гіденс розглядає ризики з позицій інтегрального структуралізму. Він вважає, що суспільство пронизано ризиками, які створюються як соціальними структурами, так і соціальними акторами..., коли «постійним і необхідним досвідом стає мислення в термінах ризику». Жити в епоху «пізньої сучасності», означає жити у світі випадку і ризику – неминучих супутників системи, що прагне до установавання панування над природою і рефлексивному створенню історії, вважає Гіденс.

Інший теоретик ризиків Н. Луман в роботі «Поняття ризику» розглядає ризик через призму «ситуації та порога катастроф» у контексті поняття комунікації, технологія, рішення. Провідним чинником соціокультурної кризи Н. Луман вважає ціннісні смисли, що формуються економікою і політикою. В творі «Реальність мас-медіа» автор стверджує, що медійні, тобто смислові властивості політики і економіки – влада і гроші, можуть формувати субсистеми, що перетворюють людей у продукти цих медіумів, позбавлених вибору та інших орієнтирів [35, с. 150–152].

Концепція універсального громадянського дискурсу як процедура критичної перевірки ціннісних підвалин суспільства, розгортається у філософії Карла-Отто Апеля. Вона аналізується як інституція легітимації основних регулятивних основ суспільства, що функціонує на демократичній і відповідальній основі. Концепція «діалогу культур» і «кроскультурної комунікації» була розвинена у творчості В. Біблера і М. Мамардашвілі.

Тема дискурсу знайшла своє відображення, також, у філософії Юргена Габермаса. Мислитель формує концепцію *модерного суспільства* на ґрунті легітимації його інститутів, спираючись на теорію комунікативної дії. Головним чинником такого суспільства він вважає формування громадянського контролю за владою та систему моральних і правових норм встановлених на підставі консенсусу в реальній комунікації. Нова процедурна модель консенсусу і порозуміння влади та громадськості отримує у Габермаса назву «деліберативної політики» і вважається ядром демократичного процесу [36, с. 358]. Важливе значення в конфліктних ситуаціях за Габермасом, має компроміс конкуруючих інтересів та ціннісних орієнтацій.

Питання небезпеки втрати світової культурної спадщини, на етапі входження людства в нову еру унікальної планетної цивілізації, підіймає Поль Рікер у статті «Всесвітня цивілізація та національні культури», що оприлюднена в журналі «Esprit». «В цьому екстремальному пункті тріумф

споживацької культури, універсально ідентичної та інтегрально анонімної, репрезентуватиме нульовий ступінь культури творчої, це буде скептицизм у планетарному масштабі, абсолютний нігілізм у тріумфі добробуту, і треба признатися, що ця небезпека, як мінімум дорівнює небезпеці атомного знищення, а може навіть перевищує її» [37, с. 292–300].

Проблему зменшення рівня суспільної довіри і прогресу індивідуалізму, як результату розвитку інформаційних технологій, порушує в книзі «Великий шок» Френсіс Фукуяма. Загальнолюдським ідеалом, за Ф. Фукуямою, є ліберальна ідеологія, в межах якої вирішуються всі суперечності і задовольняються людські потреби. Ліберальна ідеологія спроможна запропонувати людству програму подолання соціальних конфліктів, суперечностей та створення соціально упорядкованого врівноваженого суспільства, де найвищою цінністю є особистість. Цей ідеал, за Фукуямою, ґрунтується, перш за все, на цінностях довіри і злагоди. Під довірою він розуміє очікування того, що всі члени суспільства будуть поводитись чесно, виявляючи готовність до взаємодопомоги у відповідності із загальними нормами [38, с. 129]. Шлях до процвітання суспільства і країни лежить саме через зростання громадянської довіри. Суспільна злагода, на погляд мислителя, проявляється в налагоджуванні партнерських стосунків між основними групами населення, відсутності соціальних конфліктів, прагненні і наближенні до соціальної гармонії. У своїй книзі «Кінець історії» Ф. Фукуяма обґрунтував принципи лібералізму в основних сферах суспільного життя. Загрози лібералізму автор бачить переважно в націоналізмі, тоталітарних ідеологіях і політизованій релігії.

У контексті ідеї лібералізму, альтернативних поглядів на безпеку додержуються М. Фуко, Ж. Бодріяр та Е. Канетті. У праці «Інтелектуали і влада» М. Фуко репрезентує безпеку як «перетворену форму» за якої приховані власні державні інтереси і коли турбота про безпеку може являти серйозну загрозу суспільству у формі свавілля держави або надлишку влади. Ж. Бодріяр вважає безпеку зміненою формою соціального контролю, що має прояв у тотальному контролі життя і шантажуванні життям з боку держави. Згідно з мислителем, влада сама займається виробництвом безпеки, що має штучний характер. Гра йде навколо конвертування смерті, нещасного випадку, хвороби у капіталістичний надприбуток [39, с. 311–312]. Це пояснюється, також, природною метою влади контролювати життя. Дослідники бачать у такій еволюції поняття безпеки розвиток логічних передумов, що імпліцитно містяться у теорії суспільного договору, згідно з якою суверен наділявся «правом меча» – правом заставити умерти або дозволити жити. [40, с. 25]. Аналізуючи ставлення Е. Канетті до проблеми безпеки, Л. Іонін зазначає, що страх перед тероризмом, якій набуває характеру загальної параної, вимагає створювати нові

безкінечні бар'єри безпеки. Безпека перетворюється у підставу боротьби влади за встановлення своїх позицій. Саме вимоги безпеки ведуть до зростання ліквідації всіляких партикулярних таємниць [41, с. 3–14].

Важливе місце серед системних соціальних теорій, поряд з цивілізаційними і трансформаційними, належить глобальним теоріям модернізації, які розглядаються в рамках загальної теорії соціальних змін. Докладне дослідження модернізаційних теорій зроблено у монографії Миколи Михальченка «Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи». Автор зазначає, що відповідно до теорій модернізації, трансформації і катастроф, стійкість соціальної системи зумовлена дією двох тенденцій: одна з яких відтворює і зберігає «старі» системні якості, а інша забезпечує втілення нового, прогресивного, що адаптує суспільство до нових історичних умов. Отже стійкість системи має відносний, динамічний характер і обумовлюється зміною світу. Тому мова у теорії модернізації йде про ідеальну модель, що дає можливість суспільству підготуватися до подолання можливих криз і переходу до сталого розвитку [43, с. 49]. На підставі вивчення ідей, викладених у праці С. Хантінгтона «Шанс до перемін», автор виділяє такі головні характеристики модернізації: кардинальний характер соціальних змін, комплексність, системність, глобальність, стадійність, темпоральність, гомогенність, незворотність, прогресивний характер соціокультурних змін [43, с. 59].

Провідною, в праці С. Хантінгтона «Зіткнення цивілізацій», стала проблема міжцивілізаційного конфлікту. Автор висуває тезу, що на відміну від попереднього часу, коли головним джерелом глобальних і локальних конфліктів були економіка та ідеологія, в майбутньому таким джерелом буде культура. «...столкновения цивилизаций являются наибольшей угрозой миру во всем мире, и международный порядок, основанный на цивилизациях, является самым надежным средством предупреждения мировой войны» [42, с.8]. Глобальні конфлікти будуть розгортатися між націями, етнічними і політичними групами, які належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій, на думку С. Хантінгтона, стане домінуючим фактором світової політики, а лінії розлому між цивілізаціями стануть лініями майбутніх фронтів.

Важливим чинником усталеності цивілізаційних утворень Хантінгтон вважає цивілізаційну ідентичність. Вона утворюється як культурна ідентичність найвищого рангу, має загальні риси об'єктивного порядку: мову, історію, релігію, інститути, звичаї, традиції, а також суб'єктивну самоідентифікацію людей.

Втрата самоідентифікації та інших базисних ціннісних орієнтацій, як чинників соціальної кризи, обґрунтовується у творчості українських і російських дослідників О. Лановенка, В. Пироженка, С. Пирожкова,

О. Шевченка, Л. Бляхера. Причинами порушення механізму самоідентифікації, на думку Л. Бляхера, є ахронія та атопія – як втрата людиною часових і соціально-просторових і ціннісних координат, що веде до деривації – протестних дій. В основі механізму деривації лежать, з одного боку, намагання затвердити перед іншими свої цінності, з іншого боку – бажання компенсувати статусну шкоду втрати особистих ціннісних смислів як втрати «Обличчя» [44, с. 137–138].

Теоретичною передумовою світоглядних трансформацій у ставленні до природних основ людини як базисних цінностей її екзистенційної безпеки є надбання *філософської антропології*, заснованої Максом Шеллером і розвиненої у творах М. Мерло-Понті, Ж. Бодрієра, Г. Плеснера та ін. М. Шеллер вважав, що спосіб мислення, якій формується цією наукою, дає можливість отримати людству «знання рятування», на відміну від «знань збагачення», до яких прагне західна цивілізація та які є причиною його кризи. На думку українських дослідників О. Гомілки і В. Табачковського, роль філософської антропології полягає у виявленні соціальних індикаторів антропогенних кризових ситуацій та визначенні шляхів їх подолання.

Проявом «етичного повороту» постмодернізму, по твердженню М. Савельєвої, стало формування в суспільній думці уявлень про тотальний, або глобальний характер морального досвіду людства. Це стало умовою становлення глобальної біоетики, розвиненої в творчості В. Поттера, Г. Елліза, Ф. Дезарта, Д. Каллахана та ін. У творі «Глобальна біоетика: рух культури до більш життєвих утопій з метою виживання» В. Поттер обґрунтовує думку про пріоритетну мету глобальної етики – збереження життя на землі. Даніель Каллахан обґрунтовує роль біоетики необхідністю визначитися з моральними принципами, правилами, чеснотами, що регулюють процес з'єднання новітніх технологій з соціальними потоками [45, с. 85]. Дослідники цієї проблеми визначають глобальну етику як процес розповсюдження принципів і законів моралі на сферу глобальних технологій і пов'язаних з ними проблем та їх відображення в структурі морального досвіду.

Важливою теоретичною умовою осмислення і практичного розв'язання проблем екологічної безпеки – чинника збереження природних основ існування людини і суспільства, стало звернення філософії постмодерна до *філософії природи та екологічних теорій*. Натурфілософські концепції намагаються досягнути природу як провідну цінність та джерело інших цінностей, як регулятивну ідею і принципову методологічну схему пізнання світу. На відміну від модерністських парадигм, що протиставляють антропоцентризм біоцентризму, постнекласична парадигма філософії природи зорієнтована на принципи коеволюційності, ціліс-

ного осмислення людини в єдності з природою і поліцентризму [46, с. 128].

На цінностях соціально-екологічної збалансованості, екологічній сталості, «екологічній справедливості», правах природи базуються теорії екологізму А. Добсона та інвайронменталізму (від англ. – довкілля) М. Бела. Вони, за різним ступенем акцентуації принципу екоцентризму, досліджують антропологічні чинники впливу на екосистему.

Іншим напрямом етичного знання, що має важливе значення для визначення ціннісних основ соціальної стабільності, є *етика ненасильства*. Вона визначає шляхи формування духовності людини як умови виживання людського роду у глобалізованому кризовому суспільстві. Основні постулати етики ненасильства були обґрунтовані Л. Толстим, М. Ганді, М. Кінгом, А. Швейцером, Р. Бенедиктом та ін. Проблема розвивалася в працях українських дослідників Г. Горак, Є. Бистрицького, В. Заболоцького, В. Пролєєва, Л. Кобелянської, Ю. Осічнюка, О. Льовкіної та ін. В основі філософії ненасильства лежить заперечення або обмеження застосування сили як методу досягнення будь яких цілей. Ідеалами цієї етики є гуманізм, альтруїзм, толерантність, терпимість, довіра, взаємоповага. В сучасній філософії принцип ненасильства стає складовою у системі базових цінностей громадянського суспільства, однією з цивілізаційних цінностей.

Отже, аналіз філософської антропології, біоетики, етики ненасильства, філософії природи, теорій екологізму та інвайронменталізму, надає підстави для з'ясування і дослідження ціннісних основ природного існування людства, усталеності екосистеми, екологічної безпеки суспільства, збереження людського існування в умовах глобальної екологічної кризи.

В руслі методологічних установлень *постнекласичної філософії* відбуваються спроби розв'язання проблем глобальної безпеки людства представниками синергетичного напрямку, заснованого І. Пригожиним, Г. Хакеном та І. Стенгерсом. Однієї з перших спроб методологічного розв'язання сучасних проблем кризового часу є монографія українського філософа В. Лутая «Головне питання сучасної філософії. Синергетичний підхід». Розповсюдження принципів самоорганізації живій природи на суспільство, виявлення параметрів порядку вищого загальнолюдського рівня організації життєдіяльності, розглядається автором як найважливіше завдання синергетики. Розробка нової парадигми взаємодії людини і природи, на погляд автора, буде сприяти розв'язанню екологічної проблеми і забезпеченню коеволюційного характеру розвитку системи людина – природа. [47, с. 100]. Проблема застосування синергетики як методології формування моделі сталого розвитку відображена також в працях І. Ніжинського, Т. Кочеткової, Л. Бевзенко та ін.

На ідеях синергетичної методології дослідження нелінійних динамічних систем, розробленої в працях А. Пуанкаре і О. Андронова і математичної теорії особливостей «гладких відображень» Хасслера Уїтні та В. Арнольда, ґрунтується *теорія катастроф*. Ця теорія вивчає особливості поведінки складних динамічних нелінійних систем, що зазнають раптових змін які визначаються як катастрофи. Згідно з її висновками, діяльність людства наблизилася до певних меж, за якими вичерпуються космічні функції земного розуму. «Адже людство впритул підходить до червоної риски, що демаркує буття та небуття» [3, с. 169].

У зміні світоглядних позицій і ставлення до світу бачать шляхи розв'язання проблеми виживання людства представники *філософії тотальності* – одного з напрямів постнекласичної філософії. На переконання українського філософа В. Кизими, тоталогія вперше синтезує всі аспекти оновлювання, завдяки введенню його суб'єкта – тотальності. Будь який процес, з позицій тоталогії, розглядається як послідовність, взаємозмінюваність, взаємопроникнення, динамічна цілісність усіх компонентів, що утворюють його «сізігичній» механізм [48, с. 7–8].

Розробці *гомеостатичного підходу* до управління соціальними системами та їх безпекою присвячені праці російських дослідників А. Беченова, Ю. Горського, В. Козлова, О. Кудрявцевої, С. Покровського, С. Степанова, В. Скрипника та ін. Спираючись на ідеї В. Вернадського, К. Цюлковського, Н. Вінера, Д. Медоуза та ґрунтуючись на методологічних принципах аналізу сталості складних систем, вони розглядають структуру сучасного соціуму як модульно-фрактальну інформаційну систему з позитивним або негативним зворотним зв'язком, що забезпечує параметри її стабільного функціонування. Першою спробою розв'язання проблеми забезпечення воєнної могутності держави на ґрунті гомеостатичного підходу є монографія українського дослідника О. Панфілова [49, с. 3–5].

Підсумовуючи результати аналізу *аксіологічної рефлексії проблем сталого розвитку і безпеки суспільства у філософських концепціях постмодерна*, треба зазначити, що для цієї філософії стала знаковою ціннісна переакцентуація проблематики по ряду бінарних теоретичних і аксіологічних позицій, в порівнянні з філософією модерна. В котрий раз ціннісний вектор змінює свою спрямованість з абсолютних, трансцендентних цінностей, як умови безпечного існування і просування суспільства, на самоцінність людського існування і значущості екологічної рівноваги як чинника подолання екологічних загроз існуванню людства. Відбувається переосмислення ролі науки і розвитку наукомістких технологій як чинника антропогенних факторів глобальних екологічних ризиків. Глобальна інформатизація осмислюється як можливий засіб тотального контролю та інформаційного терору. Концепції сильної влади і силового протистояння

змінюються дискурсивними технологіями влади та теоріями діалогу культур.

Отже, постмодерн, з одного боку породив філософські концепти нестабільності, незахищеності, уразливості світу, з іншого боку, ініціював пошуки нових моделей розвитку суспільства в умовах загальної системної кризи і глобалізації небезпек.

Інтегральним теоретичним результатом переосмислення світу як такого, що знаходиться на межі свого існування внаслідок антропогенного впливу, стала концепція сталого людського розвитку.

Провідна роль в осмисленні феномена глобальної безпеки і сталого людського розвитку належить вченим Римського клубу, заснованого А. Печчеї у 1968 році. В доповідях Римського клубу був проведений критичний аналіз розвитку цивілізації, який загрожує людству глобальною екологічною катастрофою; проаналізовані перспективи нового світового порядку і створена модель його дослідження на підставі математичних критеріїв; обґрунтовано загрозу гонки озброєнь і необхідність відвернення загрози світової ядерної війни; запропоновано шляхи розв'язання екологічних, енергетичних, продовольчих, демографічних і культурних проблем розвитку людства.

Важливим напрямком досліджень вчених Римського клубу є попередження небезпеки руйнування духовного середовища і дегуманізації суспільства, розв'язання проблеми досягнення соціальної справедливості, екологізація свідомості. Як вважав А. Печчеї, вирішити всі проблеми світу, найважливішою з яких є екологічна, можна тільки за допомогою духовного оновлення людини, перебудови її свідомості та поведінки на підставі переосмислення панівної системи цінностей та ідеалів [50, с. 177].

Найбільш впливовими на практику політичної діяльності урядів світу були роботи виконанні під керівництвом Д. Медоуза «Межі росту», М. Месаровича і Е. Пестеля «Людство на роздоріжжі», А. Тинбергена «Перегляд міжнародного порядку», Е. Ласло «Цілі людства», Б. Гаврилишина «Дороговкази в майбутнє» та інші, які торкаються нормативних аспектів, спрямовані на виявлення шляхів розв'язання глобальних проблем.

Почесний президент Римського клубу А. Кінг, підкреслюючи роль ціннісних основ у подоланні глобальних небезпек, зазначає, що «побудова справедливого суспільства потребує фундаментального переосмислення людської поведінки відповідно до таких соціальних та індивідуальних цінностей, котрі сприятливі для гармонійного життя на планеті» [51, с. 6]

Обґрунтуванню світоглядних принципів нового світовлаштування, як етичних пріоритетів стратегії безпеки людського розвитку – святості людського життя, миротворчості, толерантності, відкритості, людяності

присвячено творчість М. Ганді, Ф. Майора, Н. Мойсеєва, Дж. Неру, А. Панаріна, А. Сахарова, А. Швейцера, гуманістів Римського клубу.

У вітчизняній філософській думці проблема ціннісних пріоритетів суспільства, в умовах глобалізації суспільного життя і формування глобальних ризиків, розкривається в трудах В. Андрущенка, Є. Афоніна, В. Вернадського, А. Горак, О. Білоруса, К. Зарубицького, М. Згуровського, С. Кримського, О. Лановенка, Н. Панкратова, В. Лобаса, В. Лукьянця, В. Лутая, В. Малахова, Н. Михальченка, В. Огнев'юка, Л. Сохань, И. Степаненко, В. Табачковського, А. Толстоухова, О. Шевченка та ін.

Ідеї вчених Римського клубу, «Міжнародного інституту прикладного системного аналізу (IASA, Люксембург), Міжнародної федерації інститутів перспективних досліджень» та інших, стосовно моделі аналізу сталості суспільства та його безпеки в умовах зростання глобальних загроз, шляхів подолання екологічних, економічних і продовольчих проблем, знайшли свій подальший розвиток у концепції *сталого розвитку (sustainable development)*. Узагальнення цієї концепції було зроблено на всесвітніх самітах ООН в 1992 та 2002 роках. В документах ПР ООН були визначені механізм, процедури, система індикаторів і показників стану екологічної та гуманітарної безпеки та сталого людського розвитку на підстав принципів відповідальності, справедливості, свободи, людяності.

Концепція сталого людського розвитку стала відповіддю прогресивної і відповідальної наукової і політичної громадськості, політичних лідерів і відомих культурних діячів на виклики глобалізованого світу, який опинився в кризовому стані.

Теоретичною платформою створення концепції сталого розвитку дослідники вважають *концепцію ноосфери* В. Вернадського [52, с. 14]. Її суть полягає в необхідності узгодженості економічного, екологічного і людського розвитку, з метою збереження якості і безпеки життя, стану довкілля та забезпечення соціального прогресу з урахуванням людських потреб. На погляд С. Кримського, Включення розуму в систему природи стає необхідним, бо він протистоїть ентропії, вивільняє енергію, розкриває інформаційні підвалини еволюції, забезпечує умови цілісності біосфери, шукає шляхи припинення процесу зменшення генної багатоманітності життя. У цьому відношенні, підкреслює український філософ, формування ноосфери як системи включення розуму до складу живої природи є своєрідною відповіддю на «заклик» Всесвіту [3, с. 170].

Серед *теоретичних основ концепції сталого розвитку* також треба виділити, *по-перше*, теорію «людських відношень», що пізніше отримала назву «людського розвитку» за рахунок усунення відчуження праці та поліпшення умов виробництва і соціального захисту. Теорія людського

розвитку була обґрунтована в трудах Е. Мейо, Д. Макгрегора, Ш. Фрідмана, Ф. Херуберга, М. Далтона, Г. Давна, В. Ватса [53, с. 390–395]. *По-друге*, до теоретичних основ концепції дослідники відносять теорією збалансування всіх показників життя – виробничих, соціальних, політичних, культурних, моральних, як підставу сталості людських відношень, що була розроблена вченими Римського клубу. *По-третє*, теоретичною основою концепції сталого розвитку вважають ідеєю створення механізму глобальної екологічної, антропологічної, технологічної, енергетичної і продовольчої безпеки, розроблену вченими глобалістами і представниками Римського клубу.

В працях, присвячених аналізу концепції сталого людського розвитку ставиться питання про співвідношення понять сталості і розвитку, які нібито є суперечними з позиції формальної логіки. Але, суперечність, на нашу думку, є показником діалектичного розуміння цього процесу. Поняття сталості, *по-перше*, розглядається у концепції як непорушність людських пріоритетів в процесі суспільної модернізації, *по-друге*, як усталеність поступу суспільного розвитку заснованому на пріоритетах гуманізму, екологізму, демократії; *по-третє*, сталість розглядається як збереження позитивної динаміки в показниках людського розвитку; *по-четверте*, як динамічна рівновага соціальних процесів, що відображається в усталених параметрах динаміки розвитку суспільства як збалансованої єдності економічних, екологічних і соціальних і культурних процесів і, *по-п'ятих*, як передбачуваність спрямованості і динаміки соціального поступу. В такому розумінні сталість не суперечить суспільному розвитку, якій розглядається як поступ від старого до нового, від простого до складного, від нижчого до вищого всіх форм соціального руху. *Але, провідним пріоритетом такого розвитку мають бути справжні інтереси людини та безпека її життя.*

До системи показників сталого людського розвитку належать: стан економічної рівноваги, зайнятість населення та соціальний захист, динаміка народонаселення, харчування та охорона здоров'я, стан і охорона довкілля, стан освіти, науки і культури та ін. Найважливішим, інтегральним показником вважається *індекс розвитку людського потенціалу*, розроблений групою економістів під керівництвом Махбуба-уль-Хака. Він який складається з чотирьох компонентів: тривалості життя, показника грамотності населення, охоплення населення усіма видами навчання і середнього показника ВВП на людину по паритетах купувальній спроможності.

У останні роки індекс людського розвитку визначається по незмінній методології і охоплює 177 держав світу. Україна була вперше включена в розрахунок індексу в 1993 році. Самі нижчі показники в загальному

рейтингу по індексу людського розвитку в Україні були зафіксовані в 1995 році, відповідно яких, вона зайняла 102 місце. Проте, по мірі виходу країни з кризи показники стали підвищуватися. По докладу ПРООН у 2010 році Україна посідала вже 69 місце в загальному рейтингу країн, вперше потрапивши в групу держав з високим рівнем розвитку людського потенціалу.

Поняття сталості людського розвитку В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко відносять до загально цивілізаційної норми організації життєдіяльності в сучасному модернізованому і одночасно людяному суспільстві. «Збалансованість означених показників засвідчує рівень цивілізованості розвитку держави і суспільства; розбалансованість є індикатором неблагополуччя, можливої глибокої і затяжної кризи» [53, с. 395].

Проблемами глобального моделювання процесів сталого розвитку присвячені праці М. Згуровського і Н. Панкратової та ін. На переконання авторів, впровадження ідеї сталого людського розвитку дає можливість скорегувати процес сучасного поступу в бік посилення людських пріоритетів і гуманістичних цінностей, забезпечення сталості економіки, захищеності біосфери, соціального і культурного розвитку, загальної захищеності людини й суспільства.

Проблеми сталого людського розвитку знайшли відображення в працях вітчизняних учених В. Андрущенка, О. Власюка, В. Волошина, В. Геєца, М. Головатого, Б. Данилишина, М. Згуровського, В. Кременя, В. Кухаря, І. Лібанової, Л. Муляра, Ф. Надольного, М. Михальченка, М. Мокляка, Т. Пергі, С. Пирожкова, В. Пазенка, Ф. Рудича, Л. Ручки та ін.

Підкреслюючи захисну роль культури в сталому розвитку, Марк Браун в «Доповіді про розвиток людини» зазначає, – «Сьогодні, коли ідея глобального зіткнення цивілізації розповсюджується по всьому світу потужним і тривожним відлунням, пошуки відповіді на питання про те, як загладжувати і долати конфлікти на мовному, релігійному, культурному, національному ґрунті, знову набувають значення» [54, с. 67].

Підсумковий документ Всесвітнього саміту 2005 року підтверджує прихильність глав держав та урядів ідеям миру і безпеки, розвитку і прав людини на ґрунті колективної безпеки і добробуту. В цьому документі підкреслюється, що «сталий розвиток в його економічному, соціальному і екологічному аспектах є одним з ключових елементів в діяльності всієї системи Організації Об'єднаних Націй» [55, с. 665–667].

Найважливішим показником і атрибутом сталого розвитку, на погляд дослідників, є безпека як суспільний феномен. «Людський розвиток, як процес розширення можливостей вибору людини, кім бути і що роби-

ти, відповідно до їх життєвих цінностей» [54, с. 80]. Він імпліцитно містить в собі ідеї миру й безпеки як умов і провідних чинників реалізації можливостей цього розвитку. У доповіді Генерального секретаря ООН – «При більшій свободі: до розвитку, безпеки і прав людини для всіх» – наголошується на нерозривному зв'язку свободи, безпеки і прав людини. «Якщо ми будемо діяти сміливо, а головне – разом, то ми зможемо зробити життя людей у всьому світі більш безпечним і більш розквітаючим, дати їм можливість більш широко користуватися своїм основним правом людини» [56, с. 479].

Проблему сталого людського розвитку розглядають скрізь призму безпеки людини, суспільства й держави російські дослідники В. Данилов-Данильян, В. Коптюг, К. Кондратьєв, В. Кузнецов, А. Урсул та ін. Згідно з визначенням А. Урсула, «Сталий розвиток – це керований соціоприродний розвиток, не руйнуючий довкілля, що забезпечує виживання і безпекове, невизначене тривале існування цивілізації» [57, с. 37]. Тобто, сталий розвиток визначає якісне перетворення всіх параметрів людського життя у всіх його сферах. Дослідники проблеми сталого розвитку зазначають, що «...іманентний взаємозв'язок розвитку і безпеки, це забезпечення безпеки через розвиток і розвиток через забезпечення безпеки» [58, с. 26]. Принцип забезпечення безпеки через сталий розвиток – це єдина модель розвитку, що гарантує безпеку на тривалий час, переконаний А. Романович [59, с. 185–186].

Отже, можна погодитись і з думкою про те, що зростання неусталеності процесів глобалізованого світу актуалізує завдання виявлення і попередження деструктивних і посилення конструктивних елементів в механізмі розвитку. Тому модель сталого розвитку є продуктивною лише в діалектичній єдності з концепцією безпеки [60, с. 255].

Таким чином, генезис проблеми сталого людського розвитку і безпеки суспільства та її ціннісного змісту дає можливість стверджувати, що ця концепція стала відповіддю науковців і прогресивних політичних діячів на виклик часу – зростання нестабільності світу і загрозу глобальної катастрофи світу. *Стрижневою ціннісною основою і атрибутом сталого розвитку визначається загальна безпека суспільства.*

Одним з сучасних наукових напрямів дослідження проблеми захищеності особистості суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз є соціально-політична *теорія національної безпеки*. Соціально-філософські засади розуміння безпеки як соціального феномена закладалися протягом розвитку всієї соціально-філософської думки. Найбільш конкретизовані вони були в працях Платона, Аристотеля, Макіавеллі, Т. Гоббса, Ш. Монтеск'є, І. Канта, Г. Гегеля, А. Бергсона та інших мислителів.

Однак, концептуальне оформлення, практичну реалізацію і юридичний статус ідеї державної і національної безпеки вперше набули у «Положенні про заходи охорони державної безпеки і громадського спокою в Росії», прийнятому Кабінетом міністрів 14 серпня 1881 року. У 1904 році ідеї національної безпеки були систематизовані у зверненні президента Т. Рузвельта Конгрессу США і юридично зафіксовані в «Законі про національну безпеку» у 1947 році. В подальшому ці ідеї були розвинені в працях Е. Азера, Г. Моргентау, Ч. Мура, Р. Коена, П. Хата.

У вітчизняній літературі теорію національної безпеки розробляють В. Ананьїн, О. Белов, О. Білоус, О. Бодрук, О. Гончаренко, В. Горбулін, О. Маначинський, М. Ожеван, В. Паламарчук, С. Пирожков, В. Мунтіян, В. Липкан, Е. Лисіцин, В. Ященко та ін. В роботах розкриваються різні аспекти національної безпеки, механізм її функціонування, спектр загроз в різних сферах суспільства, узгодження функцій державної безпеки, інститутів, що забезпечують суспільну та особисту безпеку.

На етапі свого становлення безпека досліджувалась як складова міжнародних відносин. Дослідження безпеки (security studie) пов'язувались з міжнародним правом, міжурядовими організаціями, питаннями роззброєння та ототожнювались зі стратегічними дослідженнями (strategic studies). Увага концентрувалась на таких питаннях як баланс військових сил, співвідношення між ядерним и звичайним озброєнням, концепції стримування.

Починаючи з середини 80-х років відбувається розширення розуміння національної безпеки, її вихід за державні межі за рахунок включення недержавних, громадянських, наднаціональних аспектів. Після виходу роботи Джозефа С. Ная «М'яка сила. Складові успіху в світовій політиці», в дослідженнях з проблем безпеки поступово утверджуються поняття «м'якої» і «жорсткої безпеки». На відміну від «жорсткої безпеки», що ґрунтується, перш за все, на військовій поті і обороноздатності держави, під поняттям «м'яка безпека» розуміється комплекс невійськових засобів забезпечення безпеки життя людини і громадянського суспільства.

В сучасній літературі національна безпека, розглядається як складова частина організаційної структури суспільства, метою якої є захист національних інтересів держави. На відміну від державної безпеки, її елементами є система суспільних зв'язків, відношень та процесів, соціальних спільнот, їх потреб та інтересів та соціально-політичних інститутів, що виконують функції гарантування безпеки у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Головними об'єктами національної безпеки визначаються людина, суспільство і держава.

Починаючи з другій половини ХХ ст. проблеми безпеки набули глобального статусу і розглядаються як колективна спроможність держав,

культур, цивілізацій контролювати глобальні загрози та адекватно реагувати на виклики часу. Проте, методологія національної безпеки, що базується на аналізі та реагуванні на загрози стратегічним інтересам суспільства, держави не може бути ефективною в умовах зростання швидкості сучасних змін і глобалізації трансформацій.

Кардинальне переосмислення проблеми безпеки, через призму її соціокультурних і глобалізаційних чинників, відбулося після теракту 11 вересня 2001 року, коли вперше на глобальному рівні актуалізувалась проблема ціннісних координат цивілізаційного і культурного розвитку. Отже, людство опинилося в ситуації, коли виявлення, актуалізація і реалізація цінностей та ціннісних смислів загальнолюдського, загальноцивілізаційного характеру, спрямованих на безпеку і сталий розвиток, стає умовою виживання людського роду. *Необхідність переосмислення проблем безпеки українського суспільства на підставі ціннісних смислів і орієнтацій як регуляторів суспільних відносин і процесів є суспільною потребою, що лежить в основі цієї роботи.*

Рух до нової безпеки, як наголошує Л. Шершньов, обумовлює розробку нової філософії безпеки і нового типу мислення, в основі яких лежали б принципи динамічної рівноваги і гармонії, формування особистості, суспільства і держави безпечного типу, а також переходу до нового типу життєдіяльності, що відповідає законам природи, заснованого на особистій відповідальності і зацікавленості в індивідуальній, національній і глобальній безпеці [61, с. 6].

Творчим внеском в теорію розвитку і безпеки суспільства, як соціально-природної системи, побудованої за єдиними принципами, що втілює в собі всі форми руху матерії, можна вважати монографію української дослідниці Л. Юрченко «Екологічна культура в контексті екологічної безпеки» [62, с. 4–6]. У роботі реалізована ідея творчого синтезу наукових знань про національну і екологічну безпеку, екологічну культуру та екологічно безпечне життя людини в соціально-природному середовищі, запропоновані шляхи та засоби вдосконалення державної політики України в галузі розбудови екологічної безпеки.

Підсумовуючи аналіз провідних ідей в напрямку досліджень сталого людського розвитку і безпеки суспільства, треба визначити сутність цього поняття. Згідно з логікою наведених міркувань і теоретичних положень, *сутність безпеки і сталого людського розвитку* полягає в такому стані суспільства, що характеризується всебічним, збалансованим, динамічним і безпечним розвитком всіх сфер життєдіяльності в інтересах людини та передбачає збереження свого вектору і позитивної динаміки в умовах впливу негативних антропогенних, техногенних і природних чинників.

Провідною умовою досягнення такого стану є безпека людини, держави і суспільства.

Проведений історико-філософський і теоретико-методологічний аналіз надає підстави окреслити зміст *теоретичних і ціннісних основ концепції сталого людського розвитку й безпеки суспільства*. До таких основ треба віднести соціокультурний і ціннісний зміст ідей та принципів, основні узагальнюючі положення, висновки і поняття, що містяться в соціально-філософських і культурологічних концепціях, гіпотезах і теоріях як результат аксіологічного узагальнення і концептуалізації соціальної практики, спрямованої на забезпечення сталого розвитку і безпеки людини і суспільства. Критичний аналіз, творчий синтез і узагальнення отриманих знань надає можливість для їх подальшого використання як теоретичних і аксіологічних засад формування загальної теорії безпеки і сталого людського розвитку українського суспільства.

РОЗДІЛ 2

БЕЗПЕКА ЯК БАЗОВА ЦІННІСТЬ СУСПІЛЬСТВА СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Виклики, з якими зіткнулося людство в кінці минулого – початку нинішнього століття, зумовили підвищення значущості безпеки як загальної мети людства. Розуміння безпеки набуло універсального характеру і наповнилося новим змістом. Безпека почала розглядатися як базова цінність суспільства і провідний фактор виживання людства, як важливий чинник повсякденного життя і екзистенціальна умова сталості життєвого світу людини.

Необхідність розв'язання комплексу глобальних проблем і формування сталих суспільних відносин на принципах загальної, універсальної безпеки, не оминула і українське суспільство. Але, соціальна потреба у розробці теоретичних основ безпеки суспільства потребує, з одного боку, визначення провідних напрямів, які повинні вписуватися у загальну наукову картину світу і ґрунтуються на відповідних ціннісних настановах розвитку наукового знання. З іншого боку, це потребує певної кореляції розвитку знань про безпеку із світоглядними настановами сучасного часу, що базуються на відповідній системі цінностей культури. Наведені гносеологічні обставини потребують з'ясування ціннісних смислів і значень, що містяться у феномені безпеки, з урахуванням теоретичних засад її дослідження, обґрунтованих у попередньому розділі.

2.1. Методологічні основи аналізу безпеки як ціннісного феномену суспільства

Згідно із задумкою автора, *метою* цієї частини роботи є репрезентація теоретичних проблем безпеки в контексті сучасної аксіологічної рефлексії; виявлення змісту і ролі раціональної, життєво-досвідної, міфологічно-релігійної та екзистенціальної когнітивних парадигм безпеки; з'ясування їх раціонального, смислового, когнітивного та емотивного компонентів; визначення значущості безпеки як норми, цінності та ідеалу суспільства.

Цільовим і дискурсивним підходом, що забезпечує досягнення мети дослідження у її ціннісному контексті, виступає *аксіологічний підхід*. Відмінною рисою аксіологічного підходу є не тільки ціннісний дискурс безпечного існування суспільства, але й відправна точка дослідження безпеки, якою є базові цінності соціуму як наріжний камінь цивілізації. На відміну від досліджень безпеки в традиційному річищі, які відштовхуються від національних інтересів у виявленні загроз і небезпек, запропонова-

ний автором підхід передбачає, по-перше, ґрунтового аксіологічного аналізу поняття безпеки як норми, цінності та ідеалу суспільства, що ґрунтуються на відповідних суспільних потребах. По-друге, виявлення смислового, когнітивного, емотивного і екзистенціального змісту ціннісного феномена безпеки. По-третє, розроблення і обґрунтування методологічних засад визначення життєво важливих цінностей, які ґрунтуються на відповідних потребах і служать справжнім підґрунтям функціонування механізму ціннісно-нормативної регуляції відносин безпеки у суспільстві.

Слід наголосити, що запропонований підхід містить у собі багатий евристичний потенціал дослідження безпеки в її різноманітних вимірах і ракурсах. Аксіологічний підхід не є панацеєю від загроз і небезпек суспільству й не претендує на абсолютному характері розв'язання проблеми безпечного розвитку суспільства. Але, він дозволяє визначити ціннісний ракурс і суттєві смисли безпечного стану суспільства, більш ґрунтовніше верифікувати чи фальсифікувати репрезентовані національні інтереси. Тому, автор розглядає аксіологічний дискурс, як одну з методологічних граней розв'язання сучасних проблем безпеки, поруч з іншими науковими підходами, що дозволяє акцентувати увагу на аспектах досліджуваної проблеми, які раніше були в тіні. Отже, перевага ціннісної рефлексії безпеки – це перевага, яку дає аксіологія та її методологічний апарат, що обумовлює необхідність визначення методологічних засад ціннісного аналізу безпеки суспільства.

Витоки теорії цінностей містяться у філософських роздумах представників попередніх епох, починаючи з античності, але їх розуміння ціннісної проблематики характеризувалося синкретизмом, нероздільністю та отождоженням реальних фактів буття і цінності, відсутністю узагальненого і системного бачення ціннісної проблематики як окремого, самостійного предмету філософського аналізу, який має єдиний початок.

Виділення і конституювання предметної проблематики аксіології, як самостійної області філософської рефлексії було пов'язане, перш за все, з творчістю І. Канта, якій протипоставив моральність, як сферу належного («царства цінностей») – природі, як «царству необхідності». По-друге, з виявленням Кантом присутності в процесі пізнання і людської діяльності оцінчного феномену, що проявляється через поняття належного, необхідного, важливого, а також ставлення і оцінювання.

Саме принципи закладені І. Кантом, дають первісні підстави вважати безпеку ціннісним феноменом, що містить ціннісне судження про бажаний стан об'єкту оцінювання та відсутності небезпеки його існуванню.

Методологічні засади аксіологічного аналізу найбільш ґрунтовно і плідно розроблялися, починаючи з ХІХ століття, неокантіанцями

Р. Лотце, В. Віндельбандом, Г. Риккертом, Г. Когеном та розвинені у ХХ ст. Н. Гартманом, Р. Перрі, Дж. Дьюї, М. Шелером, А. Мейнонгом та ін. Вперше, термін «аксіологія» (від грець. – вчення про цінності) був впроваджений у науковий обіг П'єром Лапі для визначення вчення про природу, сутність, зміст і функціонування цінностей як соціокультурного фактора.

Дослідники вважають, що Рудольф Генріх Лотце, у своєму тритомному творі «Мікрокосм», зробив першу спробу з'ясувати специфіку поняття цінності, на відміну від ціннісних фактів повсякденного буття [63, с. 14]. Саме Лотце ввів поняття «значимості», як специфічної характеристики змісту мислення і визначальної основи ціннісного ставлення до будь яких явищ дійсності. Поняття «значиме», поряд з поняттям «належне» є найважливішими властивостями і ознаками всіх ціннісних явищ і категорій [64, с. 29]. Філософи підкреслюють думку Лотце про те, що цінність існує лише в її значимості для суб'єкта й не є продуктом його волевиявлення, вона є об'єктивною як загально визначальна форма воління і поведінки [65, с. 329]. *Такий підхід дає підстави розглядати безпеку, що має об'єктивну суспільну значимість, як регулятивний феномен свідомості.* Значущість Лотце розглядав як підґрунтя «світу осягнення сенсу буття». Вищою цінністю буття мислитель вважав цілісність людського життя як єдність «світу буття» та «світу сенсу буття». В цьому контексті висвітлюється екзистенціальна значимість безпеки як загальної умови буття.

Вільгельму Віндельбанду належить перша спроба збагнення ціннісного феномену як історичного і масштабного соціального явища. Він розглядав історію як процес усвідомлення і втілення цінностей. Вищими цінностями Віндельбанд проголошував істину, благо, добро, красу, святість, релігію, правопорядок, мистецтво, які вважав поза історичним принципом людського буття. Необхідною умовою та метою людського життя Віндельбанд наголошував втілення вищих цінностей. Процес усвідомлення і втілення трансцендентальних цінностей мислитель назвав «ідеографічним» методом, якій належить історичним наукам, або «наукам про дух» [66, с. 168]. Аксіологічні принципи, закладені В. Віндельбандом, слугують методологічним базисом дослідження проблеми духовних факторів безпеки, а також *обґрунтування феномену безпеки як позаісторичної, трансцендентальної цінності.*

Генріх Риккерт головне завдання філософії вбачав у створенні «чистої теорії цінностей». Найбільш суттєвим внеском Г. Риккерта у формування аксіології як самостійного філософського напрямку, вважається виявлення провідної ролі цінностей у культурі суспільства. Основною характеристикою цінності, що поєднує її з дійсністю, на погляд Риккерта, є сенс, якій утворює підґрунтя психічного акту судження. Тому сенс, це те,

що вказує на цінність, а цінність – це, перш за все, «сенси, що лежить понад всяким буттям» [67, с. 39]. Трансцендентні цінності, за Риккертом, виявляються у іманентному світі як «значущості» і нормативні вимоги належного. Тому, трансцендентальну версію аксіології ще характеризують як нормативистську. Саме положення розроблені Г. Риккертом створюють теоретичні основи дослідження цінностей суспільства як соціокультурних регуляторів безпеки.

Фрідріх Ніцше, ім'я якого пов'язують із розкриттям ролі цінностей в культурі, у трактуванні їх походження та існування, звертається до психологічного механізму індивіду. Йому належить одна з перших спроб обґрунтування генезису цінностей екзистенціальною потребою людини – потребою у виживанні. «Цінність і є точка зору умов збереження, зростання ... життя в межах становлення» [68, с. 42]. У творі «Так казав Заратустра» мислитель зазначає, «Щоб вижити, людина спершу проголошувала, що ті, або інші речі мають певну цінність – отже надавала тим речам сенсу, людського сенсу... Лише завдяки складанню ціни виникає цінність». Філософія Ф. Ніцше визначена М. Гайдеггером як філософія цінностей. *Обґрунтування ціннісного і смислового значення збереження людського існування як суттєвої екзистенціальної потреби, на нашу думку, є методологічним підґрунтям ціннісного аналізу безпеки як екзистенціального феномена.*

Онтологічна версія аксіології розвивалася в роботах М. Шелера, Ф. Брентано, Н. Гартмана. Франц Брентано вважав, що у ґрунті об'єктивності цінності лежить об'єктивне почуття «любові – ненависті», «переваг – відмовлень». Ніколай Гартман, у творі «Етика», онтологічний статус цінності обумовлює передзахопленнями суб'єкта – страху, надії, занепокоєнні. Цей статус фіксується у спонтанно-пошукових актах суб'єкта – бажанні, волінні, прагненні, що мають інтенціональний зміст. Засвоєння світу цінностей Н. Гартман називає «трансцендентуванням» – духовним опануванням світу. Інтенціональність Р. Ингарден розглядав як специфічну властивість і ознаку цінності. Цей підхід став підставою для виявлення регулятивних властивостей ціннісного феномену безпеки і подальшого дослідження проблем екзистенціальної безпеки.

Макс Шелер онтологічний статус цінності бачить в їх Божественному походженні та існуванні як «позачасової аксіологічної серії Бога», які втілюються на індивідуальному рівні та суспільстві у творах мистецтва, філософії, релігії, науці, техніці. Регулятивну роль цінностей Шелер розглядав як втілення і відображення системи цінностей у типології особистості. Цінності спрямовують особистісну волю на досягнення цілей. На погляд Шелера, структура цінностей апріорна, вони вічно тотожні до самих себе, але в актах «переваги – відмовлення», їх ранги змінюються на

підставі трьох критеріїв – довготривалості, неподільності і задоволеності. Отже, Шелер ввів в аксіологічну проблематику типологію цінностей та ціннісну орієнтацію особистості. *Аксіологічний внесок М. Шелера створює теоретичні умови для з'ясування безпеки як ціннісного феномена свідомості, що виконує певні регулятивні функції у життєдіяльності людини.* Важливу роль цінностей у підтримці життя та розгортанню людських здатностей бачив Е. Фром. Він також вважав Божественний авторитет традиційною основою цінностей – благ.

Для культурно-історичних, релятивістських аксіологічних теорій В. Дільтея, О. Шпенглера, А. Тойнбі, П. Сорокіна характерним є тлумачення цінностей на підставі плюралізму, як множини рівноправних ціннісних систем, що визначаються за допомогою історичного методу.

Ототожнення цінності з благом, зведення їх смислу до блага, є характерним для аксіологічних концепцій, заснованих в лоні позитивізму. Дж. Дьюї пов'язував поняття цінності з уявленнями про корисність явищ, які є об'єктами оцінювання, стандартизації і типологізації, а також, надавав їй значущості чинника екзистенціальної безпеки. Згідно з Дьюї, людина спроможна існувати у цьому нестабільному світі, лише наділяючи його смислом і тим самим, змінюючи його [65, с. 335]. Саме позитивістські аксіологічні концепції утворюють теоретичні і методологічні основи дослідження життєвих смислів як умови сталості свідомості та екзистенційного чиннику гуманітарної безпеки.

Соціологізація аксіологічної проблематики суттєво розширила можливості аксіології в області питань безпеки суспільства. Т. Знанецький, У. Томас і У. Парсонс розглядали цінності як соціально вагомі значущості, що виступають регулятивними основами формування і нормування соціальних зв'язків у групах і функціонування соціальних інститутів, важливі елементи механізму регуляції життєдіяльності суспільства, а також як вищі принципи забезпечення консенсусу і злагоди в суспільстві як умови загальної безпеки. М. Вебер визначальною характеристикою цінності вважав «іманентні смисли» переживань і дій, які дозволяють артикулювати індивідуальні цілі як значимі для людини явища. Поведінка завдяки цим смислам набуває характеру цілеспрямованої і ціннісно-раціональної дії. Ідеї Вебера заклали основи концепції ціннісних орієнтацій людини як елементів внутрішньої структури особистості, сформованих і закріплених її життєвим досвідом, які забезпечують цілісність і стабільність особистості.

Під впливом ідей Вебера досліджує проблему цінностей як складову частину індивідуального світогляду Карл Ясперс. У його праці «Психологія світоглядів» світогляд розглядається як система цінностей, що визначають відмінність між різними світоглядами в історії людства.

Характерною ознакою ціннісних досліджень другої половини ХХ століття, як зазначають В. Андрущенко, Л. Губернський, М. Михальченко, М. Попов, стало всебічне вивчення проблем соціологічного аналізу цінностей, повернення до гуманістичних ідей минулого, повернення до людини та фундаментальних цінностей суспільства, завдяки яким людство зможе подолати загрозу глобальної кризи. «Чим вища міць виробничих та бойових технологій, тим більш досконалі засоби культурної регуляції необхідні для збереження суспільства», формулює закон техно-гуманітарного балансу А. Назаретян [68, с. 25]. Відомий американський футуролог А. Тофлер підкреслював залежність вибору людством можливого майбутнього в кінцевому рахунку від цінностей, які визначають цей вибір.

Теорія цінностей почала набувати значущості офіційно визнаної філософської теорії у вітчизняній філософії після дискусії 60-х років в працях С. Анісімова, Л. Архангельського, О. Бакарадзе, О. Дробницького, А. Здравомислова, М. Кагана, Д. Леонтьєва, І. Нарського, В. Тугарінова та ін., які обґрунтовували теорію цінностей з позицій діалектико-матеріалістичного підходу, розглядали цінності як специфічні соціальні явища. Завдяки глибоким дослідженням в цієї сфері філософських знань, аксіологія затвердилася як особлива, самостійна область знання не тільки в західній, але і у пострадянської філософської традиції.

Проблеми розвитку ціннісної проблематики в українській філософії, становлення аксіології як самостійного філософського напрямку знайшли своє відображення у роботах П. Копніна, Т. Аболіної, В. Андрущенка, Е. Афоніна, В. Василенка, Г. Горак, В. Горського, А. Єрмоленка, В. Іванова, О. Кисельова, В. Кременя, С. Кримського, В. Ляха, В. Малахова, М. Михальченка, М. Мокляка, Е. Мулярчука, І. Надольного, В. Огнев'юка, В. Пазенка, М. Попова, М. Поповича, С. Пролеєва, А. Ручки, М. Савостьянової, О. Яценка та ін. Характерною особливістю розвитку аксіології в Україні є звернення до істотних фундаментальних цінностей суспільства, національних і культурно-історичних цінностей українського народу, загально цивілізаційних цінностей людства.

Важливе значення для розвитку України, в умовах розбудови громадянського суспільства, формування української нації, як соціально-політичного суб'єкту, має проблема формування ціннісної системи, як фактору духовної і соціальної стабільності суспільства, його безпечного розвитку. Нинішній стан українського суспільства, на переконання В. Огнев'юка, можна визначити як стан соціальної стихії, що позначається на ціннісних орієнтирах особистості й спричиняє до відчуження та деперсоналізації людини. Отже, суспільство постало перед необхідністю фор-

мування нових ідеалів, що мають гармонізувати і стабілізувати буття людини в суспільстві й природі [65, с. 261]. Проте, як було доведено у попередньому розділі, *стрижневою цінністю аксіологічного тезаурусу суспільства сталого розвитку є безпека*. У сучасному світі національні, класові, позакласові культури підпорядковуються ідеалам благоденства, могутності і безпеки, підкреслюють В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко.

Слід зазначити, що незважаючи на існуючі розбіжності в репрезентаціях ціннісного феномену, найбільш поширеним у сучасній аксіології є визначення цінності як *об'єктивної значимості певних явищ реальності, що зумовлена потребами та інтересами соціального суб'єкту* [69, с. 732], *та позначає належне, бажане* [70, с. 707]. Значущість явища розглядається як результат його оцінювання, що виражає потенційну здатність об'єкта задовольняти певну суспільну потребу.

Регулятивна і орієнтуюча функція цінностей в житті суспільства, життєдіяльності соціальних суб'єктів, є важливим фактором зміцнення нації і критерієм ціннісного ставлення. До загальних *критеріїв ціннісного ставлення*, крім зазначених, відносять, також, розповсюдженість цінностей, силу мотиваційного впливу на індивідуальну і групову поведінку, глибину залягання цінностей у суспільної свідомості, тривалість існування цінностей і ціннісних систем, сталість ціннісних орієнтацій. Наведені критерії ціннісного ставлення складають методологічну підставу обґрунтування безпеки як ціннісного феномену суспільства.

До змістовних елементів ціннісного аналізу явища, дослідники відносять характеристику його предметного і суб'єктного боку, когнітивних та емотивних компонентів. Згідно з підходом, запропонованим О. Дробницьким і Д. Леонтєвим, дослідження ціннісного ставлення людини до світу складається з виявлення змісту двох полюсів, що відображують його предметну і суб'єктну сторони [69, с. 733].

Аналіз *предметного боку* ціннісного феномену розкривається на підставі виявлення онтологічної сутності самого об'єкту ціннісного ставлення – безпеки, її онтологічних основ – базових принципів, законів, закономірностей існування та виявлення на цієї підставі *об'єктивної значимості безпеки*, зумовленої потребами людини і суспільства. Формою відображення предметного боку ціннісного феномену безпеки виступає її *раціональна парадигма*. Аналіз безпеки як об'єктивного явища ґрунтується на принципах наукового і соціально-філософського пізнання – об'єктивності, гносеологічного оптимізму, єдності буття і мислення, діалектичному і соціально-історичному підходах, методах системного і структурно-функціонального аналізу, загальнотеоретичних методах пізнання.

Зміст суб'єктного боку ціннісного феномену безпеки розкривається на підставі аналізу когнітивного, емотивного, оцінювального і екзистенційного компонентів становлення знання.

Дослідження *суб'єктного боку* ціннісного феномена, на думку О. Дробницького, спрямоване на виявлення способів, критеріїв, на підставі яких здійснюється процедура оцінювання, закріплення у суспільній свідомості настанов і оцінок, імперативів, заборон, цілей і проєктів, що відображені у формі позитивних уявлень і виступають як орієнтири діяльності. Відповідно до поглядів, що сформувались в аксіології, в основу ціннісного ставлення має бути покладено аналіз первинних глибинних смислів оцінюваного явища, які латентне відбиваються у його значущості і суспільній ролі і відображаються у соціальних функціях.

Первісні глибинні смисли – метасмисли лежать в основі цілісного розуміння, осягнення реальності як універсуму. За В. Біблером, такі базисні смисли виконують функцію універсального «коду» людської культури, що забезпечує осмислення її локальних феноменів. На нашу думку, розуміння *метасмислу безпеки* має спиратися на її онтологічну властивість, що проявляється в турботі людства про збереженні буття, взагалі і людського існування, зокрема. *Метасмисл безпеки розглядається в роботі як соціокультурний феномен суспільної свідомості, що містить в згорнутому вигляді надбання історичного досвіду збереження людського буття, попередження, запобігання і подолання загроз людському існуванню.* Метасмисл безпеки забезпечує синтез її локальних смислів, що репрезентуються в роботі на підставі аналізу когнітивних парадигм безпеки.

Необхідність застосування *когнітивного підходу* до аналізу безпеки як об'єктивного явища і феномена свідомості, обумовлено тим, що наукові знання у своїй теоретичній формі не вмщують всіх інших форм і можливостей його рефлексії. Це вимагає доповнення теоретичних знань про безпеку рефлєкторними, розуміючими і аксіологічними аспектами їх становлення і функціонування. Когнітивний аналіз, спрямований на виявлення смислів безпеки, виступає методологічною основою визначення її ціннісного змісту.

Відмова від ідеї жорсткої конкуренції наукового знання і заміна її ідеєю діалогу, «спілкування розуму», де все знання має цінність (оскільки кожна нова пізнавальна ситуація може відкрити новий, раніше прихований смисл), на погляд дослідників, вимагає більш лояльного ставлення до неформалізованих, не точних, імовірнісних форм знання. Саме в останніх можуть міститися геніальні прозріння [71, с. 120]. Такій пізнавальний процес пов'язаний, на думку С. Кримського, з творчою уявою інтуїцією, конструктивізацією емпіричного матеріалу, символіко-образною активністю і мовною свідомістю [3, с. 73]. Використання когнітивного підходу

актуалізується також необхідністю виявлення нових соціокультурних механізмів і форм «вплетеності» виробництва наукового знання в сучасні суспільні процеси [72, с. 13].

Отже поєднання наукового знання з когнітивними структурами та іншими формами ірраціонального знання, в історичному соціокультурному контексті їх становлення, дає можливість, на підставі поліфонічного смислового топосу, створення ціннісного тезаурусу безпеки. Завдяки цьому підходу, «*феномен безпеки*», що розглядається як сукупність раціональних, когнітивних і емотивних утворень суспільної свідомості та відображає систему теоретичних знань і ставлень до безпеки, інтегрується в цілісність людського світу і освоюється всією сукупністю історично визначених проявів культурної діяльності.

У сучасних дослідженнях виділяються дві складові когнітивного змісту знання. По-перше, це форми спрямованості психологічного досвіду, і по-друге, психічні структури, що супроводжують процес пізнання [73, с. 37]. Спрямованість свідомості описується у неklasичній філософії через поняття інтенціональності. Е. Гуссерль вважав цю властивість феноменологічної свідомості – фундаментальною і розглядав як її відповідність об'єкту пізнання. М. Мерло-Понті розглядав інтенціональність як фундаментальне ставлення людини до світу. Д. Серль бачив її як найважливішу складову значення явища. За допомогою концепції інтенціональності Ж.-П. Сартр аналізує тривале напруження між людською реальністю і світом. Саме таке напруження між бажанням людини жити у спокою, безтурботності захищеності від загроз, з одного боку, і реальністю наповненою багатьма небезпеками життю, з іншого, і створює *феномен безпеки*. За М. Хайдеггером, феномен це те, що себе викриває, «самовиявляє», на відміну від явища, що повідомляє про щось, феномен безпосередньо, інтуїтивно, вказує само на себе. Поняття феномена за своїм значенням, на думку мислителя, передує поняттю явища [74, с. 64].

В контексті нашого дослідження буде доцільним навести характеристику *феноменологічного* сприйняття реальності з праці Н. Гартмана «До обґрунтування онтології». Автор підкреслює, що реальність виступає безпосередньо не в раціональному пізнанні, а в емоційно трансцендентних актах. До них відносяться акти сприйняття, переживання, викликані втручанням реальності у внутрішній стан людини; акти передбачення – надія, страх, неспокій; спонтанні акти – жадання, бажання, воля, як вияв ініціативи самої людини до взаємодії з реальністю.

Аналіз публікацій, присвячених когнітивним феноменологічним питанням дає підстави стверджувати, що основний зміст пізнавальних структур репрезентується у категоріях інтенціональності, феноменальності, переживання, значущості, оцінювання, а також пізнавальних актів

осмислення, збагнення, з'ясування, інтуїтивності, споглядання, нагадування. Такі психологічні феномени пізнавальної діяльності супроводжують виявлення, осягнення, охоплення смислів та їх відображення у образах, уявленнях, метафорах і символах.

Емотивна сторона пізнавального змісту безпеки, як феномену, містить емоційно-мотиваційний компонент становлення знання і характеризує ставлення до неї людини. Згідно з емотивістськими теоріями А. Айєра і Б. Рассела, лише наявність емотивного змісту, або контексту може свідчити про цінність явища, або феномена. Тобто, емотивно чуттєва складова розглядається як критерій ціннісного ставлення. Емоції, на думку М. Шеллера – є необхідними для виникнення ціннісної ситуації. Емоції і почуття, що виникають у час зіткнення людини з загрозами її життю, такими, як жах, страх, почуття незахищеності і вразливості, з одного боку, а також волею до життя, надією на його перемогу, вірою у справедливість буття – з іншого, фіксуються в умовах активної захисної і попереджувальної загрози поведінки, у схильностях і інтересах, що відображають ставлення до безпеки або небезпеки. Емотивна складова, що обумовлена ціннісними орієнтаціями, забезпечує також мотивацію поведінки людини у небезпечних для життя ситуаціях.

Таким чином, сукупність когнітивної та емотивної сторін змісту знань про феномен безпеки, може розглядатися як одна з форм її репрезентації у сфері сучасного знання і вважатися елементом сучасного інтер'єру науки.

У широкому розумінні, *когнітивні парадигми безпеки* розглядаються як спосіб набуття знань, теоретичних, методологічних та аксіологічних настанов, що сприймаються як зразки, стандарти розв'язання пізнавальних завдань, відповідно до яких будується знання про безпеку в історико-культурному контексті. Спираючись на надбання філософської думки про рівні і форми пізнання, буде доцільним відокремити основні типи когнітивних парадигм безпеки, згідно з основними типами знання. Це культурно-побутова, або життєво-досвідна парадигма; міфологічно-релігійна; філософська або метафізична, що формується на ґрунті синтезу раціональних та ірраціональних методів пізнання і наукова, або раціональна парадигма, епістемологічний зміст якої був нами розглянутий у попередніх публікаціях. Стосовно метасмислу безпеки, якій був репрезентований нами раніше, *когнітивні парадигми безпеки* відображають вторинні модифікації її смислової структури, що конституують соціокультурний досвід попередження і подолання загроз людському існуванню і функціонують у культурі.

Основні когнітивні парадигми утворюють аксіологічних сфери, які відображають ставлення до безпеки. Культурно-побутова парадигма розк-

риває значимість безпеки як необхідної норми життєдіяльності, яка відповідає життєвим потребам людини і закладена особистим і колективним історичним і культурним досвідом суспільства. Ірраціональні парадигми безпеки (міфологічно-релігійна або містична і екзистенціальна) дають можливість виявити значущість безпеки як екзистенціальної цінності особистого, поза особистого і загальнолюдського характеру і необмеженої просторово-часовими рамками індивідуального життя. Раціональна парадигма безпеки суспільства формує ціннісне ставлення до неї як необхідної умови суспільного життя, виживання людства, збереження миру і розв'язання глобальних проблем сучасного світу. Отже, дослідження існуючих когнітивних парадигм безпеки, виявлення її смислів і визначення ціннісного змісту безпеки як об'єктивного явища і феномену свідомості є важливою умовою аналізу ціннісного феномену безпеки.

Логіка дослідження безпеки, як ціннісного феномену, припускає дослідження її предметної і суб'єктної сторін, на підставі аналізу раціональної, когнітивного та емотивного компонентів; виявлення змісту раціональної, життєво-досвідної, міфологічно-релігійної та екзистенціальної когнітивних парадигм безпеки; визначення позитивної значущості безпеки як норми, цінності та ідеалу суспільства.

Таким чином, у висновку треба зазначити, що *методологічні засади дослідження ціннісного феномену безпеки* ґрунтуються на органічній єдності раціональних і ірраціональних підходів, принципів соціально-філософського і ціннісного аналізу, гносеологічних, епістемологічних і феноменологічних теоретичних положень, що розроблені у світової та вітчизняної філософської думці, загальнотеоретичних методів наукового пізнання.

2.2. Ціннісно-смысловий зміст раціональної парадигми безпеки

Зміст предметного боку ціннісного феномену безпеки характеризує її як об'єкт ціннісного ставлення з боку суспільства. Тому, дослідження предметного боку ціннісного феномену безпеки спрямовано на виявлення її сутності і змісту як сукупності об'єктивних характеристик, що утворюють *раціональну парадигму безпеки* і визначають її об'єктивну значущість, яка є підґрунтям ціннісного ставлення до безпеки.

Проблеми безпеки знайшли своє віддзеркалення в роботах українських дослідників В. Ананьїна, О. Білоруса, О. Бодрука, В. Горбуліна, О. Гончаренка, Е. Лисицина, В. Лутая, М. Ожевана, В. Паламарчука, С. Пирожкова, А. Толстоухова та ін. У більшій частині праць ця проблема розглядається в політологічному, економічному, соціально-філософському, екологічному та інформаційному аспектах. При цьому,

безпеці відводиться роль лише як характеристики стану об'єкту, що позбавляє її власного онтологічного статусу. Тоді як актуальність, універсальний характер і широта використання поняття безпеки, викликають *потребу у філософському осмисленні, виявленні сутнісної характеристики, змісту і системних властивостей цього явища та обґрунтування його онтологічного статусу.*

Високий рівень філософського абстрагування і теоретичного узагальнення, дозволяє розглядати безпеку як явище буття і об'єктивну реальність; необхідну умову існування; характеристику стану природних і соціальних систем; параметр існування, що виражає усталеність протікання процесів, стабільність і надійність системи; як відсутність погроз існуванню системи і здатність протидії їм; як стан захищеності системи; як підсистему суспільства. Але онтологічний підхід, що застосовується в рамках діалектичної методології, припускає виявлення сутнісної сторони безпеки, рефлексію її існування як явища буття.

Базовим принципом онтологічного аналізу безпеки виступає принцип існування [75, с. 236], який нерозривно пов'язаний з категорією буття. Для Г. Гегеля буття і існування – категорії, співпадаючі за своїм змістом [76, с. 320–321]. При цьому, категорію буття, він тісно пов'язував з поняттями реальності і дійсності [76, с. 199, 380]. В рамках онтологічного підходу безпека розглядається нами, перш за все, як явище об'єктивної реальності, що містить в собі *принцип збереження сталості існування (безвідносно будь якого конкретного об'єкту), як невід'ємну властивість буття та його атрибут.* Обґрунтуємо це положення.

Категорія буття, будучи найбільш абстрактною і синтетичною в системі філософських категорій, інтегрує в собі знання про існування як відображення найбільш загальних властивостей процесів дійсності. Онтологічний статус безпеки ґрунтується на її розумінні як явища буття, що має характер процесу, існуючого за своїми принципами і специфічними закономірностями які віддзеркалюють якісну визначеність цього явища – усталеність і тривалість існування. Безпека це реальність, що існує в єдності суспільної практики по її забезпеченню (політичної, військової, економічної, соціальної, інформаційної, екологічної та ін) та системи ідеї, теоретичних знань, уявлень, елементів суспільної і індивідуальної психології, що відображають ці процеси.

Ознайомлення з роботами в досліджуваній області дозволяє виділити наступні аспекти теоретичного аналізу безпеки при опорі на принцип існування. *По-перше*, даний принцип вимагає підходити до безпеки як до реально існуючого явища, факту об'єктивної дійсності, який має власні параметри, специфічні властивості та набуває в процесі дослідження характеру факту науки і припускає розробку наукової теорії [77, с. 8–10].

По-друге, принцип існування латентно містить необхідність соціально-історичного аналізу. Врахування онтологічного принципу існування вимагає підходити до дослідження безпеки як до соціально-історичного явища, що розгортається в історичному часі і соціальному просторі як формах існування реальності. Застосування принципу дозволяє виявити генезис і спрямованість розвитку феномена безпеки в культурно-історичних і соціально-політичних формах його прояву, у вигляді цілісної єдності таких станів як минуле, сьогодення і майбутнє в історичному і соціальному вимірах. Історичний час треба розглядати як форму координації явищ безпеки і внутрішню міру їх існування. Соціальному простору відображає її топологічні характеристики, є формою соціальної координації і загальною формою усталеності соціальних об'єктів. *По-третє*, опора на методологічний принцип існування припускає необхідність виявлення сутності поняття безпеки, як універсального явища об'єктивної реальності.

Спираючись на розуміння сутності, що затвердилося в діалектиці, як інтегральної єдності істотних властивостей і зв'язків предмету, без яких він не може існувати, стає можливим сформулювати визначення сутності предмету нашого дослідження. На наш погляд, *сутність безпеки, як універсального явища, полягає в усталеній, інтеграційній єдності істотних зв'язків і властивостей предмета, що відображають закон його існування.*

Запропонований підхід дозволяє констатувати *детермінацію безпеки, як системного явища, усталеністю функціонування системи істотних зв'язків предмету*, порушення яких веде до якісних змін властивостей, несумісних з його подальшим існуванням в колишніх кількісно-якісних межах. Поняття *сталості* розглядається у філософії як динамічна, збалансована єдність системних процесів, що відображаються в позитивних параметрах динаміки функціонування і розвитку системи. Сталість системи виражається в її властивості – повертатися до початкового стану після припинення на неї дії [78, с. 384]. Це повернення зумовлено такою іманентною властивістю сталості (зовнішньої характеристики предмета) як лабільність, змінюваність, рухливість (внутрішня характеристика предмета, явища).

У ґрунті збереження сталості системи знаходяться *істотні зв'язки* між елементами системи, порушення яких веде до дисфункції і деструкції системи. Тому можливість порушення таких зв'язків в соціальній системі, може розглядатися в теорії безпеки як *джерело загроз*.

Реалізація онтологічного підходу в дослідженні безпеки, як системного явища, дає нам підставу розглядати сталість істотних зв'язків як її субстанційну властивість. Субстанційна властивість не є звичайною, ря-

довою властивістю системи. Якщо прояв природи явища, предмету в середовищі артикулюється як властивість [75, с. 272; 79, с. 88], то прояв суттєвої якості є відображенням субстанційної властивості, тобто властивості, що лежить в ґрунті явища і визначає інші його властивості. *Субстанційна властивість безпеки* – властивість збереження сталості існування предмету, явища, процесу, утворюється реальним функціонуванням істотних зв'язків. Субстанційна властивість виражає первинну, *інтеграційну функцію безпеки* – функцію забезпечення просторово-часової і функціональної усталеності існування предмету, явища, процесу.

Таким чином, визначення безпеки через сталість існування на основі функціонування системи сутнісних зв'язків предмету, виводить нас на її характеристику як *форми прояву і властивості буття*. На найвищому рівні узагальнення і абстрагування, властивість безпеки, що полягає в збереженні існування як такого, за поглядами дослідників, є невід'ємною від поняття буття. Це положення дозволяє віднести безпеку до *атрибутів буття, наділяючи її, тим самим, онтологічним статусом*. Наявність онтологічного статусу і тотальність прояву безпеки дає можливість розглядати її як специфічний континуум соціального буття і сферу життєдіяльності суспільства.

Конкретизація змістовної сторони поняття безпеки як системного явища об'єктивної реальності, стає можливою лише в наслідок екстраполяції її сутнісних зв'язків і властивостей на конкретний об'єкт дослідження (соціальну спільноту, націю, державу, регіон, суспільство, соціальний процес, або явище) і припускає необхідність виявлення її специфічних системних зв'язків і властивостей. Тому *концептуально-методологічною підставою дослідження безпеки як системного феномена є системний підхід*.

Розробка проблеми системності, в роботах А. Авер'янова, В. Афанасьєва, Л. Берталанфі, А. Богданова, Ю. Вишневського, В. Глушкова, В. Кузьміна, Л. Петрушенка, В. Садовського, Ю. Сурміна, З. Оруджева, А. Уємова, Ю. Урманцева, А. Шептуліна, Э. Юдина та ін., відображає необхідність методологічного узагальнення онтологічних уявлень про безпеку. Відповідно до них, світ уявляється як стійка сукупність взаємозалежних систем, що змінюються і розвиваються як ціле. Системний підхід, що застосовується до дослідження безпеки, розглядається як сукупність адекватних дослідницьких методів, що відображають способи наукової рефлексії безпеки як функціональної цілісності.

Спочатку потрібно обумовити підхід, що застосовується в дослідженні до вживання словосполучення «система безпеки» без посилення на поняття, що відображає об'єкт, відносно якого воно використовується. Це викликане не тільки рівнем філософської абстракції і узагальнення, але

і широким розумінням категорії «система», яка поряд з іншими елементами, містить і поняття об'єкту безпеки. Разом з тим, враховуючи соціально-філософську спрямованість роботи, слід вточнити, що поняття «система безпеки», як і поняття «безпека» розглядаються як соціальні явища і вживаються в дослідженні стосовно соціальних і соціально-природних систем.

На переконання вчених, початкові принципи системного аналізу спираються на сукупність методологічних принципів діалектичної логіки, що спрямовують дослідження на виявлення цілісних властивостей об'єкту, динаміки реальних процесів і зв'язків складного об'єкту, зведення їх в єдину теоретичну картину [80, с. 167].

Застосування системного підходу до вивчення безпеки припускає, перш за все, її осмислення як конкретного, складного, цілого, такого, що набуває інтеграційної, сутнісної якості системи в єдності з середовищем функціонування. До основних *принципів* формування системи безпеки дослідники відносять сталість, саморегуляцію і цілісність [81, с. 17], надійність, адаптивність а також динамічний розвиток і попередження погроз [82, с. 62–63], які відображають її фундаментальні властивості. Отже з позиції системного підходу, *безпека* рефлексується: *по-перше*, як органічна єдність підсистем, елементів, зв'язків, властивостей і базових функцій, що визначають життєздатність, життєстійкість, надійність і захищеність системи; *по-друге*, як збереження цілісності, саморегулювання, адаптивність і самовідтворення системи; *по-третє*, як усталене функціонування системи в кількісно-якісних межах свого існування в системі вищого порядку і попередження погроз її існуванню.

Використання системного методу в межах діалектичного підходу, дозволяє поглибити знання про предмет дослідження – безпеку, за допомогою аналізу діалектики взаємозв'язку *форми і змісту*. Виходячи із діалектичного розуміння форми як способу зв'язку елементів в системі [83, с. 190], а також положення діалектики про відносну сталість форми і змінюваність змісту, доцільно визначити *форму системи безпеки*. Це спосіб зв'язку елементів в системі, що обумовлює її усталене функціонування і оновлення в умовах середовища, що змінюються. Систему знань, що дають уявлення про безпеку як про форму сталого існування явища на підставі характеристики структури його зв'язків, доцільно репрезентувати як *морфологію безпеки*.

Найважливішою характеристикою способу зв'язку в системі безпеки є сталість самих зв'язків, що забезпечують протікання життєво-важливих для системи процесів і обумовлюють структуру безпеки. До *властивостей* же, що характеризують поняття сталості функціонування зв'язків, дослідники відносять їх організованість, впорядкованість, надій-

ність, адаптивність до змін зовнішнього середовища, поліфункціональність і взаємозмінюваність, що дозволяє дублювати життєво-важливі функції системи, а також захищеність, керуваність, саморегуляцію і самовідновлюваність структури.

Поряд з формоутворюючими зв'язками, що характеризують функціональність і сталість системи, визначальною формою зв'язків у системі безпеки виступають *зв'язки детермінації*. Вони відображають загальність причинної обумовленості явищ і процесів, характеризують динамічність системи безпеки. Ці зв'язки функціонують як зв'язки взаємодії, що виникають на підставі відносин суперечності, в наслідок яких відбувається взаємна зміна елементів та їх властивостей.

Визначальною формою зв'язків детермінації є *генезисні зв'язки*. У основі генезису безпеки, як соціального явища, лежить історична потреба в захищеності людського життя і форм сумісної життєдіяльності. На переконання А. Маслоу, В. Крауса, А. Волферса та інших дослідників, безпека є однією з базисних потреб людини і цінністю суспільства. Причинно-наслідкові зв'язки генетичного характеру обумовлюють зародження, формування, передачу спадкових властивостей і особливостей системи в ході історичного розвитку суспільства. У соціально-природних системах цей вид зв'язків обумовлює існування і виконує функцію спадкоємності, збереження і продовження людського роду, його матеріальних і духовних підвалин.

Важливою характеристикою способу зв'язку в системі безпеки є якісна зумовленість протікання життєво-важливих для системи процесів, що визначають форму системи безпеки. У основі таких сутнісних детермінант системи лежать *зв'язки вітального характеру*, що забезпечують її життєздатність, або гомеостаз. У соціально-природних системах, функціонування цих зв'язків забезпечує задоволення життєвих, соціально-економічних потреб соціуму, зумовлюють його життєздатність і добробут.

До сутнісних детермінант системи безпеки суспільства дослідники відносять речовинно-енергетичні, ресурсні, інформаційні, природні, науково-технологічні, екологічні, демографічні, соціальні, політичні, геополітичні і соціокультурні зв'язки. Саме *суттєві причинно-наслідкові зв'язки лежать в основі тієї або іншої форми системи безпеки, є визначальними чинниками її стану і провідною ознакою класифікації видів систем безпеки, визначають форми і методи її забезпечення*. Наприклад, в теорії національної безпеки виділяють види і форми безпеки, виходячи з ознак функціонального призначення, геополітичного охоплення, сфер життєдіяльності, класифікації об'єктів безпеки, типів загроз [77, с. 32–40].

Проте методологічною підставою для виділення *критеріїв типологізації видів безпеки є класифікація типів зв'язку*, що розроблена в теорії діалектики. На підставі типу просторового зв'язку безпека може носити локальний регіональний, міжрегіональний і глобальний характер. За сутнісним, онтологічним характером зв'язку буде доцільним виокремити екзистенціальну, гуманітарну, психологічну, біологічну, бактеріологічну та інші форми безпеки. За характером просторово-часового зв'язку можна розрізняти тактичні (тимчасові, ситуативні, обмежені в соціальному просторі й часі) і стратегічні форми безпеки суспільства. За типом суспільного зв'язку можна розрізняти, економічну, політичну, соціальну, духовну безпеку. Крім того за видами структурного зв'язку у кожній сфері безпеки суспільства також відрізняють окремі форми безпеки, наприклад економічна безпека містить фінансову, продовольчу, ресурсну, енергетичну, виробничу, техніко-технологічну та ін.. За типом функціонального зв'язку виділяють зовнішню і внутрішню безпеку. За зв'язками соціального утворення виділяють особисту, групову, державну, суспільну, національну, колективну і міжнародну безпеку. За детермінаційними зв'язками, що виступають факторами негативного впливу (загрозами), можна виділити екологічну, демографічну, радіаційну, воєнну, інформаційну, науково-технологічну, протипожежну, протиселеву, протиповіневу, а також професійно-технологічні види безпеки (в залежності від зв'язку, що визначає сферу діяльності), та багато інших форм безпеки. За типом генетичного зв'язку розрізняють антропогенну, техногенну, криміногенну, сейсмогенну та інші види безпеки.

Серед суттєвих причинно-наслідкових зв'язків системи безпеки буде доцільним виділити внутрішні зв'язки підсистемного рівня, як такі, що визначають функціональність системи і зовнішні, перш за все, речовинно-енергетичні та інформаційні, що обумовлюють існування даної системи в системі вищого порядку. Саме *внутрішні, суттєві зв'язки системи виступають в ролі системоутворюючих зв'язків*. Вони є основою структури архітекτονіки системи, забезпечують взаємодію і участь елементів у загальносистемних процесах [84, с. 105].

До детермінантних зв'язків системи безпеки, що визначають специфіку і мету системи безпеки, на наш погляд, слід віднести зв'язки що обумовлюють цілісність, життєстійкість (живучість), сталість, надійність, захищеність і адаптивність системи. Відмітною ознакою порушення подібних зв'язків є перехід системи з якісного стану сталого функціонування і впорядкованості в стан нестабільності, уразливості, що граничить з хаосом, а також, деструкція, дисфункціональність, дезинтеграція і колапс системи.

Причинно-наслідкові зв'язки, що обумовлюють модернізацію системи на підставі її адаптивності, виконують важливу роль в її розвитку. Їх значущість полягає в запобіганні переходу системи із стану стабільності в стан стагнації і внутрішній деструкції, який відбувається в результаті зміни зовнішнього середовища. В процесі взаємодії елементів системи із зовнішньою системою виникають зміни у взаємодіючих елементах. У міру накопичення цих змін, починають змінюватися функції елементів системи. Зміна функцій приводить до зміни структури і властивостей системи і переходу на новий якісний рівень її розвитку, що описується в теорії структурної динаміки як «фазовий перехід» системи. У соціальних системах фазовий перехід сприймається як криза суспільства, що супроводжується руйнацією старих системоутворюючих основ і створенням принципово нової соціальної системи. З точки зору прихильників структурної динаміки, забезпечення безпеки трактується як підготовка суспільства до істотних системних трансформацій і «фазового переходу» з мінімальним збитком для суспільства.

Функціонування специфічних зв'язків в єдності з елементами, що виконують функцію захисту системи, дозволяє нам говорити про підсистему забезпечення безпеки (у біофізіологічній системі це може бути імунна підсистема, в соціальній системі – структури забезпечення національної, міжнародної, глобальної безпеки). Проте функціонування цієї підсистеми, що спрямоване на стабілізацію структури не повинне гальмувати процеси, що забезпечують розвиток системи.

Генетичний характер причинно-наслідкових зв'язків, що відображає обумовленість процесів в системі, не виключає їх само детермінації, – відзначають дослідники, виділяючи разом з підструктурами організації, підструктури самоорганізації, саморегуляції і саморозвитку. Провідну роль в цих процесах вони відводять зворотним – реактивним зв'язкам системи, що дозволяють коректувати параметри системи безпеки. Зворотні зв'язки з негативним або позитивним значенням виступають елементом механізму розвитку системи та її адекватної адаптації до зовнішніх мінливих умов і чинників негативного впливу на систему. У дослідженнях підкреслюється значущість реактивних зв'язків в збереженні сталості цільової програми поведінки системи [85, с. 22]. Яскравим прикладом зворотного зв'язку у системі соціальної безпеки є акції громадянської непокори, аномія, підвищення рівня кримінальності суспільства.

Суттєвою стороною причинно-наслідкових зв'язків, що дозволяє висвітити динаміку процесів безпеки, є їх строга послідовність в часі – причина завжди випереджає в часі наслідок. Кількісна і якісна варіативність наслідків, що породжуються однією причиною, припускає і різноманіття методів забезпечення безпеки системи. Методологічним виснов-

ком, обумовленим строгою темпоральною послідовністю причини і наслідку, є положення про те, що розв'язання проблеми безпеки, що спирається на метод протидії погрозам – як причинам деструкції зв'язків системи, не завжди ефективно. Позитивного результату неможливо досягти лише усуненням причини деструкції, якщо вже запущений механізм причинно-наслідкових зв'язків. Збитковість ідеології гонки за подіями достатньо глибоко аргументована в монографії В. Кизими [48, с. 174–175]. Ефективне досягнення випереджаючого впливу на негативні причинно-наслідкові зв'язки, на нашу думку, можливо лише на основі системного розвитку, з урахуванням тенденцій розвитку зовнішньої системи.

Однією з форм функціонування зв'язків детермінації є *обумовленість* процесів і явищ, що визначають основні властивості системи безпеки (життєстійкість, сталість, надійність, захищеність, функціональність, адаптивність та ін.). Категоріями, що відображають цей вид детермінації, виступають «умови», «передумови», «фактори».

Умови (матеріально-економічні, екологічні, правові, політичні, соціокультурні, інформаційні) є середовищем формування і функціонування системи безпеки будь-якого соціального об'єкту. Характерною особливістю сучасних умов розвитку суспільства є зростання негативних факторів глобалізації. У традиції неklasичній філософії започаткованої А. Тойнбі, глобальні, масштабні зміни середовища існування людства, що вимагають від суспільства адекватних відповідей і дій, спрямованих на збереження цивілізації, розглядаються як «виклики» часу [86, с. 164–275]. Можна погодитись з думкою О. Бодрука, що виклик умовно можна визначити як проблеми, які постійно виникають упродовж певного історичного періоду розвитку перед соціальним суб'єктом, не мають чіткого механізму розв'язання і не потребують негайного втручання [81, с. 19].

В. Кузнєцов пропонує розглядати виклик як соціокультурний феномен, що позначає становлення протиріччя між наявним потенціалом культури, ідентифікації людини і нації, збереження способу життя і необхідністю реальних соціальних змін, що детерміновані реальною невизначеністю, нестабільністю і тривожністю [91, с. 139-140].

Негативні умови функціонування системи безпеки аналізуються в теорії національної безпеки як *джерело імовірних загроз*. Явище, що виступає каталізатором виникнення небезпек і служить умовою переходу можливості (імовірної загрози) в дійсність (реальну загрозу, небезпеку), артикулюється в діалектиці як її передумова. *Чинниками безпеки* виступають обставини, які за наявності передумов, безпосередньо викликають зміни в системі безпеки, коли вступають у взаємодію з процесами її формування або функціонування. До умов, що впливають на функціонування системи безпеки суспільства, фахівці відносять взаємодію економічних,

соціально-політичних, технологічних, екологічних, інформаційних, соціокультурних, трансформаційних і глобалізаційних процесів.

А. Возженіков пропонує для аналізу 17 факторів безпеки суспільства, що поєднують в собі 131 індикатор. Ними є середовище, природнокліматичні умови; ресурси; демографія; міграція; влада; держава; політика; економіка; соціальна сфера; культура; освіта; інформація; контакти і стереотипи; зовнішні умови; наука і техніка; військово політичні фактори; фактори, що синтезують вплив людини на навколишнє середовище [91, с. 176–177].

Отже ми бачимо, що фактори самі по собі є нейтральними характеристиками. Але їх внутрішній зміст, який виражений в системі індикаторів, характеризує рівень і якість впливу цих факторів на стан безпеки суспільства. Проте, на нашу думку, в системі чинників безпеки між факторами і індикаторами мають бути критерії, що характеризують якісний бік чинника безпеки – як позитивну, або негативну його характеристику. Позитивну сторону відбивають критерії безпеки, негативну – критерії загроз.

Проблема визначення індикаторів сталого розвитку активно розробляється науковим колективом НТУ України «КПІ» під керівництвом ректора університету Михайла Згуровського. Науково-дослідницька програма накопичення та аналізу наукових даних що до сталого розвитку у світі, реалізується через Українське відділення Світового центру даних, що діє під егідою ЮНЕСКО. На переконання М. Згуровського, концепція сталого розвитку має ґрунтуватися на обов'язковому узгодженні економічного, екологічного і соціального, людського виміру таким чином, щоб від покоління до покоління не знижувались якість і безпека життя людей, не погіршувався стан навколишнього середовища, мав місце соціальний прогрес. Дослідниками університету була запропонована нова методика кількісної оцінки цього складного процесу з використанням підходів системного аналізу при інтерпретації близь 300 глобальних індексів та індикаторів процесу розвитку, що надаються авторитетними міжнародними організаціями. Були також сформульовані підходи до системного узгодження і збалансованості цих трьох складових аналізу сталого розвитку, з пріоритетом третього – людського виміру. За результатами дослідницької роботи, у 2010 році, було видано науково-аналітичний огляд «Україна в індикаторах сталого розвитку» у видавничому домі «Медіа інвест груп».

Ґрунтовний аналіз якісних критеріїв та індикаторів національної безпеки зроблений групою авторів, під науковим керівництвом В.Ананьїна, у монографії «Актуальні проблеми національної безпеки суспільства» [Див. 227].

Серед чинників безпеки, найбільш суттєвим в теорії національної безпеки, є небезпеки, загрози і ризики. Поняття небезпеки і загрози часто

застосовуються як синоніми, але ці явища характеризують різну ступінь наближення, або можливості реалізації впливу на ситуацію негативного фактора. В сучасній літературі соціальний зміст небезпеки пов'язують з можливістю спричинення шкоди (матеріальної, фізичної або моральної) особистості, суспільству, державі.

Соціокультурне розуміння небезпеки було запропоновано В.Кузнецовим. Небезпеку він розглядає як соціокультурний феномен, що являє собою, у перетвореній формі, правила заборони через об'єктивно існуючу і усвідомлену можливість заподіяти будь-якому суб'єкту неприйнятну шкоду, деформацію, травму мети, ідеалу, цінностей, інтересів людини, сім'ї, суспільства, держави, цивілізації [91, с.145]. Тобто поняття небезпеки автор визначає через «правила заборони», порушення яких і утворює цей чинник.

Поняття загрози фахівці визначають як безпосередню небезпеку або намір спричинити шкоду соціальному суб'єкту. Це поняття розглядається як ступінь наближення реальної небезпеки до людини, суспільства або держави, як рух небезпеки в бік конфлікту, насилля, кризи, катастрофи, людської трагедії.

Діалектичний підхід, застосований автором до аналізу понять небезпека і загроза, дає можливість виявити сутність процесів, що стоять за цими поняттями. Небезпека – це зовнішній прояв протиріччя, що знаходиться в стадії визрівання, коли ще існує можливість змінити перебіг розвитку ситуації і відвернути перетворення небезпеки в її актуалізовану форму – загрозу. Для кожної із сторін цього протиріччя (діалектичних протилежностей) визрівання небезпеки відбувається через динаміку кількісно-якісних змін, що характеризується їх позитивною або негативною спрямованістю.

Загроза розглядається нами як актуалізація небезпеки, як стадія дозрівання діалектичного протиріччя, коли процес його розв'язання вже перейшов із стадії «можливості» в стадію «необхідності». Внутрішня динаміка сторін протиріччя на цьому етапі характеризується такими кількісними змінами, що не сумісні з подальшим їх існуванням в колишніх якісних межах. Запобігання загрози, на відміну від небезпеки, потребує кардинальних змін, пов'язаних з перебудовою якісних параметрів об'єкта, як умови безболісного розв'язання протиріччя.

Отже, з точки зору діалектики, джерелом небезпеки виступають системні, суттєві протиріччя, діалектика розв'язання яких загрожує знищенням або якісною перебудовою його сторін. В структурному контексті небезпека реалізується через руйнацію внутрішніх, істотних зв'язків об'єкта, що визначають його сутність. Або – внаслідок порушення функ-

ціонування зовнішніх причинно-наслідкових зв'язків, як зовнішніх об'єктивних умов існування об'єкта.

Аналіз загроз, що несуть небезпеку культурної травми суспільству, був зроблений П.Штомпкою в праці "Соціальна зміна як травма". До них мислитель відносить: революцію, заколоти, державні перевороти; кризу фондових бірж, крах банків; радикальні економічні реформи; іноземну окупацію; депортацію або імміграцію; масові вбивства, геноцид; акти насилля, тероризму; нове релігійне пророцтво, релігійну реформацію; вбивство президента; корупцію; відкриття секретних архівів, правду про минуле; ревізію героїчних традицій нації; програму війну, крах імперії.

Таким чином, середовище формування і функціонування системи безпеки розглядається як загальні умови, імовірні причини структурних зрушень – як передумови, а безпосередні причини зміни її якісного стану (як позитивні, так і негативні) – як чинники безпеки. Наприклад, загальне підвищення доступності оволодіння комп'ютерними технологіями для широких мас, що розглядається як умова формування системи інформаційної безпеки, за наявності відповідних передумов – соціально-економічних і правових, набуває характеру небезпеки – несанкціонованого впровадження в інформаційно-телекомунікаційні мережі державного управління і порушення функціонування систем життєзабезпечення населення.

Підсумовуючи аналіз факторів впливу на безпеку суспільства, слід підкреслити, що фахівці в сфері національної безпеки вважають, що розробка чинників безпеки є постійним завданням науки [81, с. 18].

Формою реалізації зв'язків детермінації, що безпосередньо пов'язана з попередньою і розкриває механізм формування чинників безпеки, є діалектика *«можливості і дійсності»*. Поняття *«можливості»* відображає властивості середовища створювати умови (загальні обставини), передумови і причини для виникнення *«нових»* явищ. Позитивні можливості системи стабільно функціонувати, адаптуватися до мінливих умов, розвиватися, адекватно реагувати на виклики і попереджати будь-які небезпеки для свого нормального існування, розглядаються дослідниками як належне, бажане, ідеальне. Можливості, що відображають імовірність формування негативних чинників для сталого функціонування системи як наслідків прийняття рішень, розглядаються в теорії безпеки як передумови імовірних небезпек – *ризиків*.

Дослідження проблеми ризику сучасному суспільству започатковано У.Беком у праці *«Суспільство ризику»*. Бек робить висновок, що ризик стає атрибутом науково-технічного прогресу. Ризик на відміну від зовнішньої небезпеки, несе загрозу в діяльності самого суб'єкту. Тобто поняття ризику знімає відмінність між суб'єктом і об'єктом небезпеки.

Аналіз ризику стає дієвим на переконання, Н. Лумана, через дослідження двох пар категорій «ризик – надійність (безпека)» і «ризик – небезпека». Якщо, в першій парі понять, ризик розглядати як негативний чинник стосовно можливості досягнення стану повної безпеки, то друга пара дає можливість розглядати поняття ризику як ступеню прийнятності стосовно небезпеки.

У концептуальній парі «безпека – ризик», останній, на переконання Р. Бехмана, позначає елемент *ненадійності*, рівень розумно досяжної безпеки. Поняття ризику, засноване на уявленні невизначеності, несе в собі попереджувальні функції [87, с. 29]. У. Бек в роботі «Мир. Ризик. Суспільство» аналізує використання поняття ризику як можливість передбачення і контролю наслідків людської діяльності. Аналіз ризику, як області прикладної соціології, набув розвитку наприкінці минулого століття. *Дослідження у сфері технологічного ризику спрямовано на створення ціннісно-нормативного регулятора якій обмежує ризикогенність суспільства* [88, с. 27].

«Дійсність», в теорії діалектики, виражає результат процесу перетворення можливості в реальність, факт. Поняття дійсності відображає формування нових структур з новою ієрархією зв'язків, зміну функцій системи, формування нових чинників функціонування системи безпеки, що веде до нового якісного стану. Діалектика «можливості і дійсності» дає підстави передбачити, що з множини можливостей в розвитку системи безпеки, кожного разу реалізується лише один з варіантів її трансформації, модернізації або деструкції. Вибір вектора реалізації тієї або іншої можливості обумовлений чинниками, що впливають на цей процес. *Таким чином, дія, що спрямована на зміну факторів безпеки, здатна вплинути, як на реалізацію позитивних можливостей системи, так і запобігати реалізації негативних чинників формування загроз і небезпек існуванню системи, знизити рівень ризиків.*

В цьому контексті стає плідним використання SWOT-аналізу, як системи якісних критеріїв аналізу безпеки. Модель якісного стратегічного аналізу була запропонована професором К. Андреусом в Гарварді у 1963 році і розвинена пізніше як аналітична модель стратегії поведінки фірми.

Це матриця «якісного стратегічного аналізу» суб'єкта з точки зору співвідношення факторів сили (Strength), слабкості (Weakness), можливостей (Opportunities), та загроз (Threats). Поняття «сили» або сильні сторони, має розглядатися як переваги суб'єкта чи внутрішньої середи, як дійсність, що має позитивні ознаки. Поняття «слабкості» або слабкі сторони, розглядається як недоліки суб'єкта аналізу чи внутрішньої середи, що мають негативні ознаки. Поняття «можливості» містить перелік сприйня-

тливих чинників навколишнього середовища. Поняття «загрози» містить перелік чинників – як протидію навколишнього середовища.

А. Окара визначає, що ефективність цього методу полягає в тому, що з його допомогою можна побудувати стратегію розвитку, у якій концентрація зусиль і ресурсів суб'єкта витрачається не на розв'язання проблеми, а на використання суб'єктом власних можливостей. Таким чином, вважає автор, утворюються передумови для того щоб взаємодія суб'єкта з об'єктами відбувалася по моделі генеруючих сигналів і активних дій, а не за моделлю споконвічно програвної реактивної відповіді зовнішні виклики.

Дія механізму переходу можливості в дійсність заснована на діалектиці кількісно-якісних змін, взаємодії протилежностей і діалектичному запереченні. Саме цим зумовлено: значущість не тільки якісних, але і кількісних параметрів як критеріїв та індикаторів безпеки; необхідність дослідження суперечностей в суспільстві, як джерел соціальних загроз і небезпек; потреба у виявленні динаміки, тенденцій і перспектив розвитку системи безпеки суспільства.

Важливу роль в структурі безпеки будь-якої соціальної системи, разом із зв'язками детермінації, грають зв'язки – відношення і, перш за все, відношення «тотожності та відмінності». Якщо відношення «тотожності» лежать в основі стабілізаційних процесів в системі, то відношення «відмінності» є передумовою її рухливості, розвитку, зумовлюють диференціацію та ускладнення структури безпеки. Порушення рівноваги у взаємодії елементів «тотожності і відмінності» в системі, приводить її до колапсу або розпаду. *Значущість відношень тотожності і відмінності полягає в тому, що в єдності вони утворюють відношення суперечності як підґрунтя функціонування і розвитку системи безпеки будь-якого рівня.*

Теоретичні основи дослідження суперечностей були закладені Г. Гегелем і розвинені в працях, К. Маркса, Е. Ільїна, М. Алексеєва, З. Оруджева, П. Копніна, Б. Кедрова, С. Кримського, А. Шептуліна, В. Шинкарука та ін. У контексті цього підходу світ розглядається як система суперечностей фізичного, хімічного, біологічного і суспільного (економічного, політичного, соціального, духовного) характеру. В рамках запропонованого підходу, філософський зміст *поняття безпеки доцільно визначити як процес збереження позитивної динаміки розв'язання комплексу природних і соціальних протиріч через кількісно-якісну перебудову протилежних сторін, що дозволяє оптимально функціонувати, стало і тривало розвиватися соціально-природній системі.* Обґрунтуємо наведено не положення.

Спираючись на класичне розуміння провідної суперечності суспільної системи, як суперечності між потребами в забезпеченні життєдіяль-

ності (функціонування) системи і можливостями їх задоволення, можна визначити і *провідну суперечність системи безпеки суспільства*. Це *суперечність між потребою у сталому і надійному функціонуванні системи та можливостями її задоволення, вираженими сукупним потенціалом системи*. Процес розв'язання цієї суперечності обумовлює усталене функціонування зв'язків, що знаходяться в основі гомеостатичності – властивості, яка відображає здатність підтримання програми функціонування системи [89, с. 82]. У понятті гомеостазису відображена діалектика мінливості і сталості, що притаманна соціальним і природним системам. Важливість ролі гомеостазису суспільства в умовах системних трансформацій відображено у монографії О. Панфілова «Збереження гомеостазису суспільства в умовах системних трансформацій: силовий аспект».

Провідна суперечність системи безпеки суспільства віддзеркалюється у *специфічній суперечності системи забезпечення безпеки* – між потребами у захищеності соціальної системи і можливостями їх задоволення, між цілями і засобами системи забезпечення безпеки. Потреби у захищеності визначаються наявністю реальних загроз функціонуванню та існуванню соціально-природної системи і розуміються як організована сукупність методів, форм і засобів виявлення, попередження, запобігання і нейтралізації загроз її існуванню. Можливість задоволення цих потреб зумовлена наявністю необхідних ресурсів, розвитком соціально-економічного, науково-технологічного, військово-політичного і соціального потенціалів суспільства. Розв'язання цієї специфічної суперечності в українському суспільстві відбувається на ґрунті функціонування системи національної безпеки держави.

Іншою глибинною суперечністю системи безпеки, що має своє віддзеркалення на всіх рівнях її функціонування, є *суперечність між процесами, що обумовлюють сталість системи, з одного боку і процесами її розвитку, зумовленими змінами зовнішньої суперсистеми, з іншого*. С одного боку, динаміка системи, що знаходиться поблизу стану рівноваги, підкорюється принципу Ле – Шатель'є – Брауна, згідно з яким система перешкоджає будь-яким змінам свого стану. З іншого боку, флуктуації – відхилення системи від стану рівноваги, в наслідок зміни умов функціонування, приводять систему до структурних змін.

В основі розв'язання цієї суперечності, на погляд дослідників, лежить діалектичний механізм збереження позитивної динаміки у співвідношенні сторін тотожності і відмінності, внутрішнього і зовнішнього, частини і цілого, статичності і динамічності на підставі принципів взаємообумовленості і взаємодоповнюваності сторін суперечності. Відокремлення одного з них виявляє їх взаємне перетворення. Таким чином, розглядаючи систему безпеки суспільства як ціле, треба враховувати, що вона

має специфічні властивості і залежності, які властиві тільки цієї системі. Проте, підсистема безпеки конкретного соціуму припускає її залежність закономірностям зовнішньої суперсистеми. Дослідницька група «Конструювання майбутнього» у Листах до Римського клубу наводить закон індукції структур, відповідно до якого, найбільш структурована система індукує свою структуру у системи, з якими вона взаємодіє [90, с. 320]. Це підтверджується «законом необхідного різноманіття», запропонованим У. Ешбі для кібернетичних систем. Цей закон відображає поведінку системи у навколишньому середовищі. Згідно із законом, кібернетична система може зберігатися якщо різноманіття негативних впливів відбивається достатнім різноманіттям функцій цієї системи. Отже, врахування зовнішніх процесів з метою кореляції та адаптації внутрішньо-системних властивостей і зв'язків, є одним з *принципів організації системи безпеки суспільства*.

Найбільш рельєфно ця суперечність виявляється в соціально-природних системах в наслідок привнесення організаційних основ соціального управління і послаблення або руйнування природних механізмів самоорганізації системи. Шляхи розв'язання суперечності між необхідністю збереження сталості соціально-природної системи і потребою в розвитку соціуму знайшли своє віддзеркалення в концепції сталого людського розвитку, заснованої на результатах досліджень Дж. Форрестера, М. Месаровича, Е. Пестеля, Я. Тинбергена, В. Леонтьєва та ін. вчених Римського клубу. У цієї концепції світ розглядається як ієрархічна, самокорельована система взаємодіючих процесів заснованих на структурних суперечностях внутрішнього і зовнішнього характеру [90, с. 314].

Урахування діалектики відношень тотожності і відмінності необхідне при розв'язанні соціальних протиріч, загострення яких є джерелом загроз нормальному функціонуванню суспільства. При цьому потрібно виходити з того, що відношення тотожності переважно опосередковують зв'язки всередині системи, забезпечуючи її інтеграцію, тоді як між системні – ґрунтуються на відношеннях відмінності. Наприклад, якщо історичний процес виокремлення націй відбувався на основі актуалізації етнічних, соціокультурних та економічних особливостей, то формування великих транснаціональних і цивілізаційних утворень в своїй основі має загально-визначені цивілізаційні цінності, що відображають відношення тотожності.

Утворюючи суперечності в системі соціальної безпеки, дихотомія тотожності і відмінності репрезентується в неklasичній філософії через призму соціокультурних відносин «свій – чужий». Слід враховувати, що суперечності, що утворюються цими відносинами, мають різні механізми розв'язання в природних і соціальних системах. Наприклад, імунна сис-

тема організму, як компонент системи його безпеки, за твердженням науковців, ґрунтується на принципі протидії «чужому» і відторгнення чужорідного. На принципі збереження сильних біологічних видів заснований природний механізм еволюції. Системи безпеки соціумів, маючи в своїй основі силові механізми безпеки, все більш апелюють до інститутів, права, моралі, церкви і культури в цілому, як механізмам кореляції соціальних відносин, що складаються за принципом «свій – чужий».

Соціокультурні відносини, функціонуючі за принципом «свій – чужий», містять в собі ключі розв'язання проблеми соціальної безпеки на підставі механізму самоідентифікації особи, соціальної групи або спільності. Результатом повної самоідентифікації соціального суб'єкта, є засвоєна система ціннісних орієнтацій, що ґрунтується на пріоритетах індивідуального, сімейного, етнічного, національного, загальнолюдського і загально-цивілізаційного характеру. Процес пом'якшення соціальних суперечностей, досягнення безпеки в даному випадку, на переконання багатьох дослідників, відбувається шляхом актуалізації загальних ціннісних пріоритетів, об'єднуючих суспільство за принципами соціального партнерства і солідарності і співробітництва [91, с. 30].

Соціальною суперечністю, що функціонує на основі відносин «тотожності і відмінності», є суперечність між діями, суспільним внеском, що виражений сукупними витратами (або завданою шкодою), – і винагородою, відбитою у соціальних благах, престижному статусі (або їх позбавленні). Дотримання відношень тотожності, при розв'язанні цієї суперечності, утворює підґрунтя функціонування *принципу соціальної справедливості*, як ядра механізму розв'язання багатьох проблем соціальної безпеки.

Ще однією специфічною суперечністю, що є джерелом соціальних загроз, є протиріччя колективного та індивідуального. Воно проявляється як суперечність між інтересами суспільства, зацікавленого в регламентації соціальних відносин, що впливають на безпеку і обмежує свободу громадян, з одного боку та зацікавленістю осіб й інших соціальних суб'єктів – у захищеності своїх прав і свобод – з іншого.

Найбільш яскраво ця суперечність відображається при розв'язанні проблем національної безпеки у сфері підприємства і бізнесу – між національними інтересами країни і комерційними інтересами транснаціональних економічних структур. У інформаційній сфері – це суперечність між інтересами інформаційної безпеки держави і необхідністю дотримання міжнародного принципу свободи інформації. У політичній сфері – це протиріччя між національним інтересом у збереженні політичної стабільності і конституційного ладу і необхідністю розвитку демократії, що вимагає розширення правових меж, закладених у конституції. У соціальній сфері

стикаються інтереси поліетнічного, поліконфесійного, мультикультурного суспільства з інтересами окремих етноконфесійних і соціокультурних суб'єктів. Аналогічні суперечності пронизують і всі інші сфери життєдіяльності суспільства.

Основним напрямком розв'язання суперечності даного типу, на думку вчених, є впровадження і реалізація в політичну практику соціально-політичних принципів і цінностей громадянського суспільства, вдосконалення правової бази та її адаптація до норм міжнародного права.

Розглянути групи суперечностей системи безпеки мають свій прояв у всіх сферах і областях життєдіяльності суспільства і можуть розглядатися як можливі *джерела загроз його* безпечному існуванню. Способи ж розв'язання протиріч є теоретичною підставою визначення *форм і методів попередження загроз безпеки суспільства*. Від їх своєчасного розв'язання залежить сталість функціонування соціальних структур, динаміка розвитку суспільства в цілому. Методологічний принцип дослідження безпеки суспільства на підставі виявлення і аналізу діалектичних суперечностей дозволяє бачити істотні, внутрішні причини функціонування і розвитку системи безпеки суспільства, розкривати глибинні джерела її загроз.

Методологічне значення теоретичного аналізу видів зв'язків як елемента системи безпеки, полягає в тому, що на його основі стає можливим: а) проведення структурно-функціонального аналізу і виявлення системоутворюючих властивостей безпеки суспільства; б) визначення умов, передумов, причин і чинників формування, функціонування і розвитку системи національної безпеки; в) розробка науково-теоретичних основ попередження викликів, ризиків, погроз і небезпек для суспільства.

Компонентом аналізу системи безпеки, який діалектично пов'язує поняття форми (як способу зв'язку елементів) і змісту (як сукупності елементів), є структура безпеки. Поняття *«структура безпеки»* відображає *впорядкованість і архітектоніку сукупності зв'язків у єдності з елементами, об'єднаними на основі базових принципів системи безпеки*. Знання структури безпеки дає можливість зрозуміти, як влаштована ця система в рамках даного цілого.

Враховуючи, що зв'язки утворюють відносини і взаємодії між сторонами, які створюють суперечність, фахівці у області системних досліджень визначають структуру як сукупність усталених відносин між елементами системи. При цьому, характер зв'язків, з одного боку, обумовлює функції системи, з іншого сам обумовлений властивостями взаємодіючих елементів. Структура, в певному відношенні, незалежна від окремих елементів у зв'язку з можливістю їх заміни іншими елементами, з аналогічними властивостями. Така взаємозамінювальність елементів описується

поняттям *ізоморфізму*, що належить більшості природних і соціальних систем. Властивість ізоморфізму є одним з чинників збереження сталості структури і системи в цілому. Завдяки структурі, система безпеки будь-якого соціального об'єкту, може існувати тривалий час. Отже, саме *структура забезпечує збереження сталості системи* [80, с. 203].

Структурні зв'язки різного роду, що забезпечують взаємини субординаційного і координаційного характеру, пронизують всі процеси, пов'язані з функціонуванням соціальної системи та її безпеки. Велика кількість рівнів структури безпеки соціальної системи обумовлюється наявністю між особистих, сімейних, групових, класових, етнічних, національних, конфесійних, національно-державних і міжнародних відносин і зв'язків, що складаються з приводу збереження як особистої, так і всіх форм суспільної безпеки. Такі відношення і зв'язки є підґрунтям формування сфери безпеки суспільства і визначаються як *відносини безпеки*. У свою чергу, вони пронизуються і детермінуються зв'язками екологічного, економічного, політичного, демографічного, соціокультурного і інформаційного характеру і забезпечують життєздатність і життєстійкість соціальної системи.

Зв'язки координації і субординації утворюють організаційно-управлінську підструктуру, спрямовану на збереження сталості функціонування соціальної системи. Можливість порушення управлінських відношень і зв'язків веде до втрати усталеності системи, і тому може розглядатися як одне з *джерел загроз безпеці* соціальної системи.

Як зазначають дослідники, структура безпеки суспільства за своєю суттю аналогічна структурі самого суспільства, але при акцентуації специфічної сторони відносин, що обумовлюють його життєстійкість, впорядкованість, надійність і захищеність. Безпека в широкому розумінні цього слова, визначається дослідниками як ступінь стабільності конкретної соціальної системи, а її забезпечення передбачає захист всіх її елементів, а також збереження і розвиток нормальних зв'язків між ними [82, с. 38].

Склад елементів структури є теоретичною підставою для виявлення змістовної сторони системи безпеки. У теорії діалектики до елементів прийнято відносити компоненти системи, які здатні здійснювати певні функції [80, с. 157]. Відповідно до теорії структурно-функціонального аналізу, розробленої Т. Парсонсом та його послідовниками, елементи соціальної структури визначаються виходячи з наявності властивих їм специфічних соціальних функцій.

Ґрунтуючись на теоретичному положенні, сформульованому одним з засновників теорії систем А. Богдановим, про принципову тотожність організацій різного роду [85, с. 23], а також на знаннях про функціо-

нальні зв'язки системи, стає можливим визначення *базових елементів (компонентів) принципової функціональної структури безпеки*.

1. До таких компонентів відноситься *підсистема підтримки або забезпечення життєздатності (існування) системи*. Вона функціонує за принципом релевантного і корелятивного обміну речовиною, енергією, інформацією, як усередині системи, так і із зовнішньою соціально-природною суперсистемою. Її цільовою функцією є задоволення життєво-необхідних потреб системи.

Безпека зовнішніх умов життєздатності системи досягається адаптацією і оптимальним входженням в зовнішню суперсистему та підтриманням динамічного балансу речового і енергетичного обміну з нею. На національно-державному рівні це відбувається як безконфліктне політичне, фінансово-економічне, соціокультурне входження країни в регіональний геополітичний простір на принципах міжнародного гуманітарного права. Це також забезпечення ефективного функціонування всієї системи зовнішніх зв'язків країни.

Внутрішньою умовою життєздатності соціальної системи, на переконання науковців, є економічна структура, що забезпечує вітальні потреби суспільства. У сучасному суспільстві підсистема життєзабезпечення функціонує на основі економічної, політичної, соціальної, екологічної, духовної і інформаційної сфер його життєдіяльності, а також комунікаційної мережі, що виконує функцію «артеріальної системи» в суспільному організмі. Основними критеріями стану досліджуваної підсистеми є показники економічного, соціально-економічного, науково-технологічного, політичного і культурного розвитку суспільства та стану екології.

Соціокультурною формою виразу соціально значущих потреб суспільства є його *ціннісна система*, що розглядається як соціокультурна підсистема більш широкого явища – системи безпеки суспільства. Усталені орієнтації на реалізацію цінностей соціальних груп, націй і політичних партій закріплюються у формі різноманітних суспільних *інтересів*. Нерідко, їх надмірна політизація, абсолютизація або містифікація, з одного боку та змістовне вихолощування, симуляція цінностей, з іншого боку, приводить до відриву інтересів від дійсного ціннісного змісту, до конфлікту вищих цінностей та інтересів заснованих на принципі так званої доцільності. Конфлікт інтересів різних соціальних груп, етносів і політичних націй є одним з джерел соціальних загроз безпеці суспільства. Отже, поняття *національних інтересів* є базовим в теорії національної безпеки, а їх зміст є предметом наукової дискусії в Україні та за її межами.

Структурним елементом підсистеми забезпечення життєздатності (існування) системи є *підсистема самовідтворення, спадкоємства і передачі системних властивостей*. У соціально-природних системах функціо-

нування підсистеми здійснюється на декількох рівнях. Екологічний рівень містить процеси пов'язані із збереженням системних властивостей природи, функціями її саморегуляції і самовідновлення, збереження екологічного балансу. Економічний рівень включає процеси відтворення господарсько-економічного життя, які безпосередньо залежать від науково-технологічного потенціалу суспільства. Відтворення політичного життя суспільства, його політичної системи, відносин та інститутів здійснюється на політичному рівні підсистеми. Відтворення соціальної системи відбувається на соціальному рівні і припускає поряд з розв'язанням проблем соціально-демографічного характеру, необхідність збереження генома людини як умови здорового генофонду суспільства а також потребу відтворення, збереження і передавання нащадкам його соціокультурних, цивілізаційних основ як «духовного коду» нації. Ця підсистема функціонує на основі соціокультурних інститутів науки, охорони природи, охорони здоров'я, освіти, моралі, релігії, що виконують функції фізичного і духовного відтворення і оздоровлення суспільства, захисту природних основ його існування.

Одним з найважливіших показників існування соціальної системи, на думку А. Радкліффа-Брауна і Т. Парсонса, є «функціональна єдність соціальної системи», яка відображається рівнем *інтеграції суспільства*. У соціальній філософії ця єдність описується і конкретизується поняттями консолідації, згуртованості, солідарності і кооперації. Зростання соціальної дезинтеграції може виступати індикатором втрати життєздатності соціальної системи, є ознакою деградації структури суспільства.

2. Компонентом системи безпеки, що виконує функцію збереження сталості, життєстійкості системи є *стабілізаційна підсистема*. Дія цієї системи ґрунтується на механізмах ізоморфізму, адаптації і резервування життєво необхідних функцій, зв'язків, елементів, ресурсів та забезпечує надійність функціонування системи у мінливих умовах трансформаційного українського суспільства. Отже, необхідність вдосконалення стабілізаційних механізмів екологічного, економічного, політичного і соціокультурного характеру, в умовах глобалізації кризи, набуває характеру першочергового завдання, що стоїть перед українським суспільством. Важливим чинником стабільності країни є її сукупний потенціал, що відображає її економічні, наукові, військові, соціальні і духовні можливості, джерела і засоби для вирішення завдань, що стоять перед суспільством [92, с. 17]. Основним інструментом стабілізації соціальних процесів, поряд з інститутом права, є діяльність соціальних інститутів, що забезпечують надійність, тривалість і стале функціонування суспільних відносин за допомогою соціальних норм, правил, принципів і санкцій, регулюючих сфери життєдіяльності суспільства.

Однієї з форм прояву стабільності соціальних відносин, на думку мислителів, є *соціальний порядок*. У соціальній філософії він визначається як стан відносної стабільності, рівноваженості, збалансованості соціальних відносин і діяльності, який задається моделями поведінки суб'єктів, закріплених соціальними інститутами. Соціальний порядок є статичним, емерджентною характеристикою соціальної системи, яка інтегрує в собі цілісність, організованість, органічність, структурну, організаційну, функціональну нормативну впорядкованість [93, с. 499]. Але найбільш впливовим механізмом регулювання соціального порядку в Україні, на думку дослідників, є інститут права, що виконує функцію соціального контролю.

Стабілізаційні процеси у суспільстві, за думкою соціологів, забезпечуються *компенсаторними механізмами* підтримки соціальної рівноваги, зняття соціальної напруженості, регулювання конфліктів, перерозподілу статусних місць на основі формування відносин соціальної справедливості, солідарності, партнерства і співробітництва.

В умовах соціальних трансформацій підвищується значущість механізму *соціальної адаптації*, найважливішим призначенням якого є скорочення зони соціальної конфліктності і маргіналізації суспільства. Його дія заснована на процесах соціалізації – засвоєння норм і цінностей соціального, культурного середовища, що змінюється, і на цій підставі – нових ролей, технологій і способів діяльності. Індикатором адаптації вважається рівень соціальної ідентифікації та задоволеність соціального суб'єкта досягнутим соціальним статусом.

3. На підставі прагнення до задоволення життєвих потреб соціальної системи в умовах скорочення життєвих ресурсів, на думку дослідників, виникає чинник міжсистемної боротьби за доступ до їх джерел. У політичній площині він має прояв у геополітиці держав. Але завдяки системному характеру, цей чинник обумовлює необхідність такого компоненту системи безпеки як *підсистема самозахисту, охорони і рятування*, яка заснована на застосуванні сили (економічної, політичної, військової, юридичної, соціальної, психологічної, ідеологічної інформаційної та ін., відповідно до типу системи). Соціальна сила, в широкому сенсі слова, розуміється, як здатність соціального суб'єкта впливати на соціальний об'єкт з певною метою. У суспільстві ця роль покладається на інститут держави з властивими йому силовими структурами (військовою організацією, правоохоронними, захисними і рятувними структурами) а також на недержавні організації, що виконують внутрішню і зовнішню захисну функції [82, с. 45]. Здатність держави виконувати функцію військового захисту відображено поняттям військової потужності. Воно розглядається як співвідносна величина, що характеризує сукупність реальних матеріальних і ду-

ховних можливостей суспільства які використовуються державою для озброєної боротьби.

Разом з тим, все більша кількість дослідників схиляється до думки про те, що опора в організації безпеки тільки на військову силу є збитковою і викликає ескалацію озброєнь, посилює політичну напруженість і конфліктність в світі. У використанні озброєних сил спостерігається тенденція витіснення зовнішньої, військової – функціями миротворчості, силового стримування шляхом збереження силового балансу і превентивного попередження, контролю і силової підтримки дотримання міжнародних домовленостей а також для боротьби із стихійними лихами. Поряд із силовими способами забезпечення безпеки, існують не силові – економічні, політичні, правові, соціальні, інформаційні, соціально-психологічні та ідеологічні, що застосовуються переважно при розв'язанні внутрішніх завдань. *Саме такий підхід може зумовити функціонування системи безпеки в режимі попередження і запобігання небезпек, на стадії їх зародження.*

Важливим елементом соціальної системи, на який покладена функція захисту особи і суспільства, є механізм *соціального захисту*. З його допомогою розв'язується проблема запобігання соціальним конфліктам і мінімізації деструктивного впливу на особу або соціальні верстви, захисту соціальних прав людини, зняття соціальної напруги. Дослідники визначають поняття соціального захисту як сукупність соціальних і юридичних гарантій захисту життя і забезпечення соціально-економічних прав громадян.

4. Особливе місце в системі безпеки займає *організаційно-управлінська підсистема*. Якщо в природних і частково в соціально-природних системах вона функціонує на основі механізмів самоорганізації, то в соціальних системах, переважно на соціальних механізмах інституціалізації влади, соціальної організації і управління, інститутах менеджменту і суспільного самоврядування. Функція даної підсистеми полягає, на погляд дослідників, у цілеспрямованому впливі на систему суспільних відносин і соціальні процеси, з метою упорядкування, підтримки і збереження стану оптимального функціонування, розвитку і безпеки суспільства, запобігання загрозам, зниження системних ризиків.

Рух українського суспільства у бік лібералізації, демократизації відносин, посилення глобалізаційних і модернізаційних процесів припускає істотні зміни у соціальному механізмі управління. Ці зміни полягають, перш за все, у перенесенні акцентів в управлінських процесах від державних інституцій і управлінських структур у бік посилення ролі недержавних і громадських організацій та інших форм самоврядування, затвер-

дження соціального порядку на підставі впровадження методів несилового, «м'якого» впливу, суспільного діалогу і права.

Помилки в управлінні суспільством, за твердженням соціологів, можуть привести до *загрози соціальної ентропії*, що розуміється як відхилення соціальної системи від очікуваного стану, міри неврегульованості, розкладання соціальної системи. Соціальна ентропія виявляється в зниженні рівня організації, ефективності функціонування, темпів розвитку суспільства, занепаді його культури. До індикаторів соціальної ентропії дослідники відносять розростання управлінського апарату, бюрократизацію суспільства, безглуздість нескінченних перевірок, міжвідомче протистояння, корпоративне обмеження доступу до інформації.

5. Структурним елементом системи безпеки (у тому числі і підсистеми управління) є *інформаційно-аналітична підсистема, провідною функцією якої є прогнозування імовірності виникнення загроз і застереження суспільства*. Це забезпечується внаслідок аналітичного обробки інформації (аналіз, систематизація, узагальнення) про функціонування і розвиток всієї системи у відповідності з основними цілями (її релевантності), експертизи ризикогенності соціальних проєктів і технологічних інновацій, оптимізації (коректуванні відносин, зв'язків, процесів), прогнозування її розвитку і можливих загроз і розробки рекомендацій.

Наявність зворотного зв'язку в інформаційній системі є умовою ефективності управління. Інформація про невідповідність фактичного стану системи – цільовому призначенню, є передумовою перевлаштування системи відповідно до заданої мети. Функція «навігації» – утримання цільового призначення системи (згідно з Віннером), є однією з головних в даній підсистемі. У суспільстві ці функції покладені на інститут науки, засоби масової інформації та інформатизації, а також інститут суспільного, громадянського контролю.

Таким чином, *принципова структура безпеки суспільства* включає базові елементи, що функціонально обумовлюють *атрибути (невід'ємні властивості) системи безпеки: життєздатність, життєстійкість, структурно-функціональну сталість, надійність і захищеність*.

Якщо в природних системах, дія механізму безпеки заснована на принципах самоорганізації, то в соціально-природних і соціальних системах він доповнюється функціонуванням інституцій соціальної організації і управління, і набуває соціального характеру. *Соціально-філософський рівень осмислення безпеки суспільства дає підставу розглядати в якості об'єкта і суб'єкта безпеки все суспільство як систему соціальних інститутів, спільнот, сфер життєдіяльності, зв'язків, відносин і процесів, серцевиною яких є людина, її життєдіяльність і безпека*. При цьому слід враховувати, що поняття об'єкта і суб'єкта частково співпадають за зміс-

том (безпека, життєстійкість суспільства забезпечується функціонуванням соціальних інститутів і сталістю функціонування системи суспільних відносин), але не співпадають за своїми специфічними функціями.

Розглядаючи *змістовну сторону системи безпеки суспільства*, слід звернути увагу, перш за все, на соціальні інститути, що акумулюють в собі поряд із загальними соціальними і *специфічні функції*: забезпечення життєстійкості і всебічного захисту суспільства, інтеграції суспільних відносин, управління безпекою, захисту і рятування життя, здоров'я, прав і свобод людини, підтримання екологічної рівноваги. До них відносять інститути державного управління і національної безпеки, інститути права і суспільної моралі, науки, освіти, охорони здоров'я, недержавні правозахисні, гуманітарні, охоронні, рятувні і екологічні організації.

Дослідники відзначають зростаючу роль духовних, культурних і інформаційних чинників безпеки. У зв'язку з цим, одним з найважливіших компонентів системи безпеки суспільства, на нашу думку, слід вважати *механізм ціннісно-нормативної регуляції відносин безпеки*. Дія цього механізму ґрунтується на системі цінностей і норм суспільства, що лежать в основі регуляції відношень безпеки у контексті переосмислення суспільних процесів у категоріях ризику, загроз і небезпек, що викликані непередбаченими наслідками науково-технічного прогресу. Отже, поняття «системи безпеки» є невід'ємною складовою суспільства. Вона за своїм змістом частково співпадає з об'єктом – соціальною системою, але відрізняється функціональною специфікою, що актуалізує функції системи визначальні для стану її безпеки. В узагальненому вигляді *систему безпеки суспільства можна уявити як упорядковану багаторівневу багатоструктуровану сукупність елементів суспільства, функціонування яких створює в суспільстві умови його усталеного розвитку і системної захищеності*.

Необхідно також зауважити відмінність у використанні понять «система безпеки» і «система забезпечення безпеки». Під системою безпеки, розуміється стійка сукупність елементів суспільної системи, функціонування яких є невід'ємною умовою її сталості, функціональності і захищеності. Під *системою забезпечення безпеки* потрібно розуміти цілеспрямовано створені інститути, державні і громадські організації, міждержавні структури, систему правових відносин в суспільстві, що виконують спеціальні функції по забезпеченню безпеки соціальної системи. На думку дослідників, система забезпечення безпеки є інституційним регулятивним механізмом, за допомогою якого підтримується стабільність і захищеність суспільства, створюється необхідна сукупність умов реалізації життєво-важливих інтересів, і мінімізуються існуючі загрози [82, с. 47].

Основними елементами *організаційної структури* забезпечення безпеки є суб'єкти і об'єкти безпеки; національні інтереси; виклики, загрози, небезпеки, їх джерела; форми, методи, способи і засоби її забезпечення; цілі, функції і результати. Враховуючи те, що система забезпечення безпеки нації, як політичного суб'єкта, є предметом вивчення політологічної науки – теорії національної безпеки, її розгляд в даній роботі не передбачається.

Проведений аналіз елементів структури безпеки дозволяє визначити *властивості системи безпеки*, що розуміються як прояв внутрішньої природи і вираз її якісної сторони. Сформульована раніше якісна характеристика поняття безпеки – як збереження сталості, тривалості існування, по відношенню до системи виступає системоутворюючою *властивістю*, що опосередкована іншими властивостями, інтегрованими системою безпеки. Склад цих властивостей змінюється в процесі розвитку соціальної системи в рамках якого розвивається і система безпеки. Сфера прояву властивостей системи виступає підставою для їх класифікації і дозволяє виділити групи функціональних, організаційно-управлінських і системних властивостей.

До *функціональних властивостей системи* доцільно віднести властивості, що відображають здатність задовольняти потребу, що обумовлює виникнення цієї системи – потребу у безпеці. Функціональні властивості можна розділити на цільові, що відповідають основним цілям системи безпеки, супутні – що виконують допоміжні функції, а також явні і латентні. У залежності від масштабу, властивості системи можуть мати особистий, груповий, суспільний, державний, національний, регіональний, між-регіональний і глобальний характер. Сфера охоплення системи зумовлює властивості екологічного, економічного, політичного, соціокультурного, інформаційного характеру.

На підставі аналізу функціональної структури доцільно визначити основні групи *функціональних властивостей*, що виявляються у функціях системи безпеки.

1. *Гомеостазис*, є комплексною властивістю соціально-природних систем. Він розглядається як здатність зберігати живучість, дієздатність і функціональність на основі адаптації до зовнішньої суперсистеми, задоволення життєво необхідних для системи потреб, динамічної єдності лабільності (рухомість, мінливість) і сталості, а також, здатність до само відтворення, спадкоємства системних властивостей і саморозвитку. Тому у наукових публікаціях, поряд з поняттям гомеостазу, до соціальних систем застосовуються також поняття *живучості і життєздатності*

2. *Сталість*, що розуміється як інтегральна властивість системи зберігати свою якісну визначеність в цілому (*стабільність*) та здатність

зберігати функціональність в критичних для системи ситуаціях (*надійність*) на підставі функціонування *стабілізаційних, компенсаторних і адаптаційних* властивостей.

3. *Захищеність* – здібність системи до самозахисту, охорони і рятування, запобігання ризиків і загроз її існуванню. Ця властивість відбита у внутрішніх і зовнішніх силових і організаційних функціях соціальної системи.

4. *Організаційно-управлінські властивості* системи – комплексність, ієрархічність, впорядкованість, керованість, координованість, прогнозованість, контрольованість і можливість тестування процесів на предмет усталеності і безпечності, а також цілеспрямованість, що розуміється як здатність утримувати задану спрямованість руху системи в умовах, що змінюються.

5. *Інформаційно-аналітичні властивості* системи характеризують її здатність прогнозувати імовірність виникнення загроз сталому функціонуванню природно-соціальної системі та попереджувати суспільство, розробляти методологічні й концептуальні засади стратегії забезпечення національної безпеки.

У *соціальній системі функціональні властивості безпеки* обумовлюються і конкретизуються залежно від сфери життєдіяльності суспільства. У *економічній сфері* такими властивостями є здатність збереження сталості функціонування економіки на рівні світових стандартів, стабільність економічного зростання, захищеність і конкурентоспроможність національної економіки, захищеність економічного суверенітету країни, інтегрованість в світову економіку. У *політичній сфері* це сталість і захищеність легітимної державної влади і конституційного ладу, демократичних і гуманістичних цінностей, стабільність функціонування політичної системи, інтеграція національного сектора безпеки в систему міжнародної безпеки. У *соціальній сфері* функціональними властивостями безпеки є консолідація суспільства, сталість функціонування соціальних інститутів і відносин на основі соціальної справедливості, солідарності, співробітництва, відповідальності, толерантності, кроскультурної комунікації, необхідної для мультикультурного українського суспільства, захищеність життя і здоров'я людини, соціальних прав і свобод. У *духовній сфері* до функціональних властивостей доцільно віднести усталеність і захищеність функціонування суспільної моралі, науки, мистецтва, релігійних інститутів, національних цінностей і культури на принципах свободи думки і світогляду. В *інформаційній сфері* такими властивостями є сталість функціонування інформаційної сфери суспільства, захищеність інформаційно-технологічних інтересів суспільства і держави, інформаційних прав і свобод людини. В *екологічній сфері* базовою властивістю системи безпеки є

здатність підтримки балансу системи «природа – суспільство», що забезпечує збереження процесу самовідновлення природної системи, попередження екологічних катастроф антропогенного характеру, здатність раціонального обмеження зростання потреб суспільства, захищеність екосистем.

Однією з актуальних ідейно-теоретичних властивостей системи безпеки є формування *ідеологем безпеки* як цілісної системи знань, ідей, теорій, концепцій, понять, принципів, цінностей і норм безпеки. За ступенем охоплення вона являє собою ідейно-теоретичну основу формування нової форми суспільної свідомості.

Функціональні властивості виявляються у *функціях системи безпеки*. Якщо властивості в сукупності характеризують внутрішню, якісну сторону системи, то функції відображають зовнішню сторону. Вони характеризують прояв властивостей системи в зовнішньому середовищі і відображають взаємодію між елементами системи і зовнішніми чинниками безпеки.

Проведений аналіз функціональної структури і властивостей системи безпеки, а також детальний розгляд функцій безпеки у публікаціях, звільняє нас від необхідності знову перераховувати функції безпеки. Разом з тим, слід підкреслити, що взаємодія елементів системи безпеки в рамках структури, що склалася, з іншими підсистемами суспільства, відображається поняттям *функціонування системи безпеки*. Функціонування – процес, який обумовлює динамічність і забезпечує призначення системи. Взаємодія функцій обумовлює прояв інтегральної властивості системи безпеки – збереження сталості існування і життєздатності соціуму.

Супутні властивості системи безпеки не мають характеру цільових властивостей, але можуть виявлятися як ефекти функціонування системи в певних умовах. Наприклад, в кризових для суспільства ситуаціях, система безпеки може перебирати на себе не тільки політичні і управлінські функції держави, але і соціальні, ідеологічні, і навіть культурні функції, підминаючи під себе всю життєдіяльність суспільства. Елементи системи безпеки, через умови, що склалися, можуть використовуватися соціальною системою не за своїм функціональним призначенням. Наприклад, армія може використовуватися для виконання господарських завдань і ліквідації наслідків стихійних лих, а структури державної безпеки для боротьби з інакомисленням або дрібним криміналом.

До *системних властивостей безпеки*, що характеризують її системні якості, доцільно віднести цілісність, ієрархічність, складність структури, сталість, відвертість (за винятком деяких сфер безпеки і перш за все – державної), організованість, динамічність, збалансованість, реактивність, розвиток, цілеспрямованість, керованість. Ці властивості є загаль-

ними для більшості соціальних систем і достатньо глибоко розкриті у наукових публікаціях.

Отже, на нашу думку, знання про істотні зв'язки, функціональну структуру і властивості системи безпеки доцільно використовувати як методологічне підґрунтя для розробки критеріїв аналізу стану і індикаторів оцінки системи безпеки суспільства.

Наукові знання про безпеку складають підґрунтя раціональної когнітивної парадигми безпеки. *Раціональна парадигма безпеки* базується на принципах наукового пізнання безпеки як явища об'єктивної реальності, використовує сукупність теоретичних і практичних методів пізнання, спираючись на соціальну практику як фундамент і провідної критерій істинності знання. Вона має прояв у формах теорії, концепцій, доктрин і стратегій безпеки. Саме раціональна парадигма безпеки виступає науковою основою вироблення правової бази в цієї галузі.

Результатом раціонального осмислення безпеки виступає її *наукова картина*, що має логічно вписуватися у загальну наукову картину світу. Дослідники підкреслюють, що феномен розуміння, осмислення виникає, коли об'єкт пізнання інтегрується в цілісність людського буття і відповідну наукову картину світу, що інтегрує у собі результати дослідження світу всією сукупністю наук.

На підставі підходу, що розвивається в трудах російських дослідників І. Алексеева, П. Дашковського, М. Остапенко, В. Стьопина можна зазначити, що наукова картина світу, що розглядається в контексті збереження безпеки існування, являє собою цілісний образ безпеки, як предмета наукового дослідження, у його головних системно-структурних характеристиках, що формується завдяки фундаментальним поняттям і принципам науки. Наукове осмислення безпеки, як системного явища суспільного буття, розглядається як результат суб'єктивізації і засіб об'єктивізації наукових знань про безпеку з метою їх включення в наукову картину світу, загальну соціальну практику і культуру.

На переконання В. Стьопіна, важливою умовою осмислення наукової картини світу, або явища, є співвідношення знань про об'єкт не тільки із засобами дослідження, але із ціннісно-цільовими структурами діяльності, що обумовлює необхідність виявлення ціннісних смислів безпеки.

Таким чином, *раціональна когнітивна парадигма безпеки, поперше*, відображає семантичне значення безпеки – як збереження сталості існування. *По-друге*, вона дозволяє виявити об'єктивний смисл безпеки, через розуміння її характеристик, що утворюють її інтегральну якість: сталості, надійності й захищеності, охорони, функціональності або життєвості, попереджувальності небезпек, загроз і ризиків. *По-третє*, раціональна когнітивна парадигма дає можливість визначити комплексний харак-

тер безпеки; окреслити смисли безпеки, що утворюються сферами її функціонування як екологічний, економічний, політичний, соціальний, інформаційний, науково-технологічний, геополітичний виміри безпеки; визначити принципову структуру безпеки як основу формування концептуальної моделі системи управління універсальною безпекою суспільства. За об'єктом функціонування безпека має індивідуальний, груповий, суспільний, національний, регіональний і глобальний формати свого існування. Це дає можливість характеризувати безпеку як універсальне явище соціальної дійсності.

Безпека як загальний атрибут суспільного буття має різні смисли і значення, згідно з множиною класів, об'єктів, стосовно яких використовується поняття. Воно має модуси стану, властивості, здатності, характеристики; розуміється і відповідно оцінюється як передумова, потреба, умова, фактор, норма життєдіяльності, правил, вимога, інтерес, суспільне благо; може розумітися як система, підсистема, структура, організація, механізм, зв'язки та елементи природного, соціального і технічного характеру. Безпека є актуальним показником якості предметів і процесів. На відміну від духовних цінностей, об'єктивний бік безпеки має *предметну цінність* в якості економічної, політичної і соціальної вартості й сприймається суспільством як «норма», яка забезпечує «нормальне» функціонування і життєдіяльність суспільства.

Такий широкий спектр смислів і значень безпеки обумовлює її загальну соціальну значимість, є підставою для визнання *безпеки універсальною цінністю суспільства*. Соціологічні дослідження проведені Інститутом проблем національної безпеки свідчать, що серед найважливіших цінностей, що складають ціннісне ядро національних цінностей в Україні, національна безпека посідає перше місце, випереджаючи духовні надбання, добробут, соціальну справедливість, патріотизм тощо [94, с. 19].

Крім цього, соціокультурною підставою для оцінювання безпеки як універсальної цінності, на нашу думку, є визнання безпеки як необхідної норми життя, як цінності суспільства і його ідеалу, вона стосується всіх сфер життєдіяльності суспільства і всіх соціальних утворень та спільнот, має життєво важливе значення в кожному сегменті соціального простору-часу.

Формами раціональної рефлексії безпеки є поняття, категорії, дефініції, теорії, концепції, доктрина, стратегія, що утворюють наукову картину безпеки та органічну складову загальної наукової картини світу. В систем освіти безпека репрезентована низкою загальноосвітніх й спеціальних навчальних дисциплін і курсів. Суспільна потреба в науковому дослідженні проблем безпеки і застосування здобутих знань в соціальній практиці, обумовлює наукову і освітню значущість безпеки та її визнання

як наукової і освітньої цінності – ядра соціокультурного простору безпеки.

Суспільна практика організації і управління безпекою в життєдіяльності суспільства, що здійснюється відповідними суспільними, державними, не державними, регіональними і міжрегіональними інституціями і всесвітніми міжнародними організаціями на підставі правових норм, угод, загальних принципів і цінностей, дає підстави для розуміння *безпеки як політичного і соціокультурного інституту суспільства та відповідно загальноцивілізаційної цінності*. Значущість безпеки як соціокультурного інституту полягає у загальній регуляції суспільних відносин за принципами, що забезпечують індивідуальну і суспільну безпеку і стабільність розвитку.

Наприкінці слід підкреслити, що *по-перше*, філософське осмислення безпеки, як системного і універсального явища соціального буття, відкриває перспективи наукових досліджень у області методологічних і аксіологічних основ загальної безпеки суспільства, а також теорії національної безпеки України. *По-друге*, осмислення раціональної, наукової парадигми безпеки обумовлює формування *ціннісного ставлення* до системи теоретичних знань про безпеку як необхідної умови формування і реалізації доктрини національної безпеки України – фактору захищеності людини і суспільства, сталості соціальних процесів і просування українського суспільства. *По-третє*, в умовах перманентних трансформацій і криз, що переживаються Україною, результати дослідження системних основ безпеки можуть бути використані як теоретична складова концепції сталого розвитку українського суспільства, що активно розробляється у сучасній соціальній філософії.

Таким чином, предметна сторона ціннісного феномену безпеки містить раціональну систему знань про безпеку як явища об'єктивної реальності, що відображається у раціональній парадигмі безпеки та слугує підґрунтям для виявлення об'єктивної значущості безпеки у загальній системі цінностей суспільства.

Раціональна система знань про безпеку як ціннісний феномен, доповнюється і збагачується смислами, що розкриваються у життєводосвідній, міфологічно-релігійній і екзистенціальній парадигмах безпеки та характеризують суб'єкту сторону ціннісного феномену.

2.3. Ціннісний зміст культурно-побутової когнітивної парадигми безпеки

Однією з перших і найбільш глибоких культурно-історичних форм осмислення безпеки як ціннісного феномену особистого і суспіль-

ного характеру, є її культурно-побутова, або життєво-досвідна когнітивна парадигма. Вона корениться на історичній пам'яті народу, глибинних основах його етнічної ментальності. Культурно – побутова, або життєво-досвідна когнітивна парадигма безпеки формується на ґрунті функціонування буденної свідомості, особистого досвіду і емоційного ставлення до захищеності життя, здоров'я, оселі, звичаїв і традицій закладених у народній культурі й поєднує раціональні та ірраціональні знання.

Джерелами культурно-побутової форми знання про безпеку є спостережливість повсякденного життєвого досвіду, що зштовхуються з небезпеками, соціальне оточення та соціальний досвід, народні звичаї і традиції, етнічна, національна свідомість, ментальність. Одним з джерел буденного знання про безпеку особистого життя є спостережливість повсякденного життєвого досвіду, що зштовхуються з небезпеками. Людина охоплює ситуацію небезпеки з неприхованої, очевидної сторони і оцінює її з позиції «здорового глузду» як життєву потребу у захищеності свого життя, або своїх близьких. Тобто ці знання мають характер емпіричних уявлень про імовірні загрози життю і можливі шляхи їх передбачення або запобігання в умовах повсякденного життя у конкретному соціокультурному просторі.

Характерною рисою цього класу знань є наївний реалізм, або за А. Щюцем, – «тілесно-предметне переживання реальності», коли людина безпосередньо сприймає загрозу життю у формі страху, жаху, або навпаки, відчуває внутрішній спокій, комфортність після її подолання. Особливістю таких уявлень про безпеку є те, що хоча життєві знання не систематизовані і логічно не послідовні, проте стосуються конкретних ситуацій, відповідних дій і ставлень у конкретній обстановці. У буденному житті таких знань було б достатньо щоб орієнтуватися в обстановці і бути готовим до захисту життя або оселі. Але до уявлення про безпеку людина йшла через переживання загроз життю, тобто від з'ясування небезпеки. Загрози і небезпеки як соціокультурні феномени сприймаються у суспільній та індивідуальній свідомості через відчуття страху. Саме страх на буттєвому рівні свідомості стає індикатором наявності або наближення загрози здоров'ю, життю або добробуту людини. Страх – це сигнал підсвідомості, що потребує реактивної дії з боку людини як відповіді на виникнення загрози. Поняття страху характеризується у соціальній психології як психічний стан особи або соціальної групи, що характеризується аномальною невпевненістю в розвитку подій, передчуттям виникнення негативних обставин. Почуття страху є підґрунтям природного психологічного захисного механізму людини. Проте, поняття страху слід відрізнити від фобій, що як правило формуються у підсвідомості на ґрунті страху але, мають негативні психологічні наслідки для життєдіяльності людини.

Таким чином, *емотивна складова* культурно-побутової форми знань про безпеку формувалася на дихотомічному принципі. Психічним феноменам страху, жаху, незахищеності, вразливості, пригніченості і безсилля, що породжуються небезпеками, протистоять почуття сили, упевненості, захищеності, надійності спокою, безпечності, внутрішнього комфорту, що характеризують психічний стан людини яка відчуває свою безпеку.

Іншим джерелом буденного знання про безпеку життєдіяльності є соціальне оточення та соціальний досвід. Такі знання сприймаються або у формі інформації, або як передача – сприйняття – засвоєння досвіду інших людей про можливі варіанти протистояння загрозам та їх усунення. Тобто відбувається збагачення особистого досвіду за рахунок сприйняття і засвоєння досвіду інших. Якщо сприйняття інформації відбувається у діалоговій формі, то умови засвоєння чужого досвіду набагато ширші. Людина яка сприймає такий досвід, сприймає не тільки інформацію, але й емоційний стан людини, що опинилася у небезпечній ситуації – як свій власний.

Підґрунтям для сприйняття досвіду «іншого» є процес співпереживання ситуацій небезпеки. Саме співпереживання дозволяє охопити ситуацію як цілісну, як феномен вже своєї свідомості, сприймаючи її як особистий досвід. Ситуація співпереживання стає можливою в умовах «глибинного спілкування». Цей феномен ретельно досліджувався М. Бахтінім, Г. Батищевим, К. Яспером, С. Кримським, В. Даренським та ін. Глибинне спілкування як засіб комунікації, пов'язаний з духовним, екзистенційним світом, є інструментом збагнення глибинного смислу безпеки для життя на ґрунті первинних, чуттєво-образних форм сприйняття реальності. Такі «базисні метафори», або за С. Кримським, «ціннісно-смислові універсами» забезпечують первинне смислове конституювання людського досвіду і визначаються як метатекст культури, взагалі [95, с. 8] і культури особистої безпеки, зокрема. На нашу думку, такими *первинними базисними метафорами*, що утворюють смисли безпеки, є буття Універсуму, його відображення у самоцінності життя, похідним від якого є людське життя.

За твердженням дослідників у ситуації глибинного спілкування відбувається утворення нових смислових структур, генерація нових ідей, нового змісту або контексту в межах конкретного культурно-історичного періоду. Зміст сучасного сприйняття культури безпеки людини охоплює турботу про захист свого життя і здоров'я у медичному, екологічному, споживацькому, техногенному, демографічному, техногенному, інформаційному, криміногенному та інших контекстах, які утворюють особисті смисли культурно-побутової парадигми безпеки. Внаслідок глибинного спілкування відбувається змістовне збагачення особистого досвіду сприй-

няття і реагування на ситуацію небезпеки, змінюється стратегія поведінки особистості, що спрямована на передбачення і попередження і усунування ймовірних загроз життю людини.

Ще одним джерелом культурно-побутової форми знання про безпеку є народні звичаї і традиції, що містять культурно-ціннісний контекст колективного досвіду захисту свого існування конкретного етносу, нації, народу. Особливістю цієї форми знання є те, що пласт людських уявлень про безпеку є одним із стародавніх, якій виник поряд з суспільством в наслідок отриманого і осмисленого досвіду боротьби людини за своє виживання, обумовлений загальними культурно-історичними і географічними чинниками. Традиції і звичаї народів у символічній формі містять у собі уявлення про безпеку, починаючи від звичайних життєвих істин про природні і соціальні загрози і лиха, що супроводжують життя людини, і завершуючи збереженими знаннями, прихованими у обрядах і ритуалах, виконання яких сприяє захисту життя і відводить небезпеки. Такі ритуали, обряди, звичаї описані в працях Л. Леві-Брюля, К. Леві-Строса, З. Тайлора, С. Токарева, Дж. Фрезера.

Особливістю цієї форми знань є соціалізація і ритуалізація міфологічної символіки довічної боротьби життя із смертю в якій перемагає життя. Усвідомлення перемоги життя, у загальному кругообігу форм його існування, формує у свідомості людини відчуття цілісності існування і екзистенційної надії на вищу справедливість у гармонійному універсумі і відображається у культурних традиціях народів. Саме тому, як слушно зазначає В. Даренська, людина, яка живе традицією, відчуває свою захищеність [96, с. 177]. Захисну роль звичок, традицій і цінностей підкреслював К. Ясперс у творі «Смисл і призначення історії». *От же, саме в національних традиціях ми бачимо прояв латентної захисної функції культури, що відображається у стабілізації соціальних відносин.*

Іншою особливістю культурно-побутового рівня розуміння безпеки або небезпеки є віддзеркалення, збереження і трансляція цих зерен народної мудрості у прислів'ях і приказках. Охоплення буденною свідомістю проблем безпеки або небезпеки відбувається через поняття, з одного боку, миру, злагоди, життя, добра, щастя, сили, з іншого боку через смисли смерті, лиха, горя, нещастя, ворожості, страждання, війни та ін.. Для прикладу буде доцільним навести вибірку висловлювань, що відображають смисли і контексти безпеки у творчості українського народу. Згода мир звіщає, хто згоди хоче, той згоду має. Добрий дбає про закони для своєї оборони. Рятунок в час проганяє смерть від нас. Мир та лад великий скарб. Хто грозить, той перестерігає. Нема там добра, де порядку нема. Не той ворог, що перед тобою, а той що за спиною. Не буде добра, як між своїми вражда. Ворог в дорозі, що смерть на порозі. Горя горюй, а руками

воюю. Від малого опасання велике спасіння. Береженого Бог береже, а козака шабля стереже. Як доля когось карає, то перше розум відбирає [Див. 97]. Виникнення безпеки, як прихованого феномена свідомості, що відбувається на грані зіткнення полярних екзистенцій страху та усвідомлення цінності життя, можна побачити у народному прислів'ї – «Хто не бачив смаленого вовка, той не знає ціни життю».

Протягом часу буденні знання оновлюються, змінюються, але глибинний зміст, відображений у висловлюваннях зберігається як ядро, що містить первинні смисли безпеки у поняттях «здорового глузду». Саме цей аутентичний зміст поняття є об'єктом раціоналізації, інтерпретації та закріплюється у тлумачних словниках. У словнику Д. Брокгауза та І. Ефрона поняття «безпека» оцінюється як головна умова людського розвитку і вживається стосовно особи або майна, але тлумачиться як відсутність небезпеки, що пов'язується з насиллям та невідомістю. У тлумачному словнику В. Даля розуміння безпеки вже охоплюється поняттями надійності, збереженості і відсутності загрози. Але найбільш широкое розуміння безпеки відображено у словнику С. Ожегова – як положення при якому не загрожує небезпека. Але небезпека тлумачиться через поняття нещастя або шкоди. Тобто вона розповсюджується як на людину, так і майно і містить екзистенційну і матеріальну сторони її оцінювання [Див. 98].

Таким чином, загальним для розуміння безпеки є її тлумачення через зіставлення з загрозою або небезпекою, визначення їх можливих матеріальних, культурних та екзистенційних наслідків та зазначення аксіологічної складової.

Однак, треба зауважити, що хоча сприйняття поняття «безпека» і «безопасность» в українській і російській мовах тотожні, їх первинний лексичний зміст відрізняється. Якщо у російській мові поняття «безопасность» будується на підставі заперечення «опасности», то в українській мові поняття «безпека» утворюється як заперечення «підкування». Останнє стає очевидним через тлумачення поняття «безпечний», який має подвійне трактування – як стану відсутності загроз так і стану безтурботності. Можна припустити, що корінь «пека» походить від поняття, що мало смислове навантаження як підкування про збереження вогнища (пек-ло, пек-ти, пек). Отже ми бачимо, що поняття «безпека», на відміну від однозначного російського поняття «безопасность», має подвійний смисл. З одного боку, воно осмислюється як стан відсутності загроз, з іншого боку, несе приховане значення стану безтурботності, безпечності. Такий же подвійний зміст має поняття «безпечний», та інші слова, що утворюються від слова «безпека».

Постає питання, де перетинаються ці два протилежних смисли – піклування про захист і безпечності, турботи і безтурботності, що об'єднуються в єдиному понятті? На нашу думку, латентний екзистенційний зміст поняття «безпека» що відображає стан безтурботності, характеризує свідомість людини, яка не відчуває загрозу, тобто знаходиться у безпеці (мабуть, як наслідок подолання їх у минулому). На думку автора, саме цей первинний смисл поняття «безпека», якій має екзистенційне навантаження і позначає стан безтурботності внаслідок відсутності або подолання загроз, згодом змінився на сучасний – тотожний російському поняттю «безопасность». Ця думка підтверджується тлумаченням у церковнослов'янському словнику поняття «безопасный», що стоїть в одному рядку з поняттями «беспечальный», «беззаботный», і несе інтенціональне навантаження, протилежне російському поняттю «безопасность». Проте, стан свідомості, що характеризується як безтурботність, безпечність і спокій й набуває свого ціннісного змісту внаслідок подолання загроз, також використовується в російській мові – «Первое добро государственное есть безопасность и покой», – писав М. Карамзин. Таке неадекватне сприйняття поняття «безпека», що викликане оберненим його первинного змісту на протилежний, на нашу думку, має бути, враховано фахівцями при розробці ідеологеми національної безпеки.

Доцільно відзначити ще одну рису уявлень про безпеку в української і російської мовах. Вона пов'язана із когнітивним змістом поняття «небезпека». Якщо у російській мові поняття «опасность» є сенсоутворюючим або базовим для похідного від нього поняття – «безопасность», то в українській мові поняття «небезпека» утворюється подвійним запереченням кореневого базового поняття «пека», що несе смисл піклування, турботи. Але згідно із логічним законом, подвійне заперечення тотожне твердженню. У нашому випадку «не – без – пека» стає тотожним поняттю піклування. Виникає логічно-мовний парадокс. Поняття, що використовується із смислом «загрози», на когнітивному рівні набуває протилежного сенсу – «турботи». Якщо поняття втрачає сенс, то воно перетворюється на «симулякр». Отже, виникає питання про наслідки застосування таких понять у правовому полі й політичній практиці країни.

Як зазначає Л. Кармін, життєві знання підлягають міфологізації, коли втрачають зв'язок з дійсністю і згодом стають предметом віри в їх справжність. Такі міфи обертаються у забубони і набувають форму прикмет. Народна творчість містить багато прикмет, які сприймаються свідомістю людини як попередження про можливі небезпеки. В періоди глибоких духовних криз свідомість людини стає сприйнятливою до таких негативних впливів і втрачає свою усталеність.

Проведений аналіз культурно-побутової когнітивної парадигми безпеки, як феномена свідомості, дозволяє окреслити її *основні смисли*, що актуалізуються у життєдіяльності як цінності. За Г. Ріккертом, саме смисл вказує на цінність, а цінність завжди являє собі у світі як об'єктивний смисл [65, с. 331]. Згідно з точкою зору Р.Лютце, цінність існує лише в її значущості для суб'єкта, вона є об'єктивною як загально визначальна форма воління і поведінки [65, с. 329]. На погляд В.Віндельбанда, цінність є граничним втіленням смислу і виступає як ціль сама по собі. Для М. Бердяєва сфера смислу є первісною конститууючою діяльністю людського духу. Тобто смисл лежить у ґрунті творчої активності людини. Він також пов'язує смисли з цінностями, вважаючи, що в основі формування смислів знаходяться первісні прийняті фундаментальні цінності як духовно-моральні імперативи.

Соціальну значущість виявлення смислу наголошує Н. Луман. Він переконливо доводить, що смисл являє собою вершину еволюції соціальних систем, це єдність актуалізованих і не актуалізованих можливостей. Смисл потенціалізує те, що не було на цей час актуалізовано. Крім того, мислитель підкреслює значення смислу як медіуму, що здатний конституювати систему у формі комунікативних і когнітивних операцій [99, с. 163]. Г. Фреге, який започаткував в семантиці традицію аналізу значень, або смислів, вважав підставою їх існування загальний фонд знання, що передається з покоління в покоління.

Український мислитель Г. Шпет, засновник феноменологічної течії у вітчизняній філософії, у своїй праці «Герменевтика та її проблеми» відзначає, що слово як знак повідомлення, крім свого лексичного значення, містить смисл, що виражає контекст в якому це значення функціонує. В межах «системо-мислєдіальної» методології, розробленої О. Генісарктьським і Г. Шедровицьким, смисл розглядається як структурний корелят розуміння, як загальне співвідношення і зв'язок всіх ситуацій і явищ, які стосуються предмета осмислення. Смисл, на думку В. Петрушенка предств як спосіб прояву безкінечного в кінцевому.

Узагальнюючи міркування, розгорнуті у роботі та спираючись на підходи, що сформувалися у феноменологічній, герменевтичній і семантичній течіях сучасної філософії, можна окреслити смисли безпеки, що виступають базисними для з'ясування її ціннісної значущості.

У *культурно-побутової формі свідомості* безпека осмислюється як турбота, піклування про збереження життя, здоров'я, добробуту людини, родини, близьких; як захищеність життєвого простору, яка утворюється додержанням звичаїв і традицій народу; як пильність і відповідальність у протистоянні небезпекам; як феномен свідомості, що виникає на грані зіткнення полярних екзистенцій страху смерті та усвідомлення цінності

життя. Розуміння безпеки супроводжується смислами миру, злагоди, захищеності, сили, надійності, збереження, сталості, упевненості у своєму майбутньому, спокою. Відштовхуючись від аналізу цінності з позиції потребнісного підходу, запропонованого Ф.Лазаревим та М.Трифоновою, безпека має оцінюватись також як значущість для задоволення потреби. Маслоу відносив потребу в безпеці до фундаментальних потреб суспільства. Оцінка «безпеки» в якості «потрібного» набуває статусу «суспільного блага» і постає перед людством як цінність.

Наслідком осмислення безпеки в її культурно-побутової формі є інтенція до неї як до норми повсякденного життя, що відповідає життєвим потребам людини і провідної умови суспільного життя, що надає безпеці статусу *загальнолюдської цінності*.

Таким чином, *значущість культурно-побутової форми знань про безпеку* полягає в тому, що *по-перше*, вони складають ядро буденної свідомості людини, є компонентом суспільної свідомості, відображають індивідуальний і колективний досвід запобігання загроз життю та добробуту людини. *По-друге*, такі знання формують ціннісне ставлення до безпеки як до життєво-необхідної цінності, розкривають смисл безпеки як необхідної норми життєдіяльності, що відповідає життєвим потребам і закладена особистим і колективним історичним культурним досвідом суспільства. Такі знання дозволяють оперативню, хоч і поверхнево реагувати на загрози життю, спираючись на особистий на колективний досвід.

2.4. Ціннісно-смисловій зміст міфологічно-релігійної когнітивної парадигми безпеки

Міфологічно-релігійна когнітивна парадигма безпеки за своєю суттю належить до ірраціональних форм знань, що зі скепсисом ставляться до раціонального, наукового знання. «Хіба мудрість цього світу Бог не обернув на безумство?», - запитує апостол Павло у своєму першому посланні до критян [100, с. 200]. Джерелом міфологічних і релігійних знань про безпеку є міфи, тексти святого письма та усна традиція національних і всесвітніх релігій. Когнітивною основою знань виступає, з одного боку, такий феномен свідомості як віра, релігія, почуття, з іншого – релігійний і містичний досвід та релігійна догматика.

Аналіз етнографічних і культурологічних робіт А. Золотарьова, А. Лосева, А. Анісімова, М. Бахтіна, С. Токарева, Є. Мелетінського дає підстави припустити, що уявлення про безпеку у міфологічній свідомості формувалося як розуміння необхідності узгодження будь-якої діяльності із космічною світобудовою, світопорядком, що контролюється надприро-

дними силами. Такі уявлення склали підґрунтя для зародження поняття про екзистенціальну безпеку людства.

У практичному, соціальному плані, виконання вимог безпеки ґрунтувалося на дотриманні соціальних, екзотеричних настанов, що містилися у міфах, заповідях засновника роду, першопредка або царя. Сакральна, езотерична частина уявлень про безпеку була прихована у вимогах табу, обрядах, ритуалах, гімнах, символізувалася у жестах, малюнках, орнаментах, «захисних елементів» одягу, амулетів, талісманах та ін. У гімнах богам, магічних закляттях, зверненнях жерця до надприродних сил містилось прохання у захисті від голодомору, землетрусу, повені, пожежі, війни, смерті, хвороби, що мали природний і соціальний характер, а також екзистенційних загроз – магії і чаклунства, ворожби, що руйнують душу. Тому-то міфологічна свідомість охоплювала проблему захисту від небезпек як цілісну, що містила соціальну, природну і духовну (сакральну) сторони. Саме остання забезпечувала зв'язок з надприродними силами.

Історично першою формою заборони небезпечних для людини дій було табу. На думку З. Фрейда, – «примітивна людина створювала табу там, де побоювалася небезпеки» [101, с. 162]. Проблема екзистенціальної безпеки людства міститься у Старозавітному міфі про порушення першою людиною табу, що забороняло вживання «плода від дерева пізнання добра і зла». Порушення цієї заборони і як наслідок вигнання людини з Раю, створило і першу ситуацію небезпеки. Воно відкрило двері усім можливим загрозам в майбутньому людства і перш за все – смерті.

Символічна теорія міфу, що розроблена Є. Касирером, дозволяє поглибити розуміння міфологічних уявлень про безпеку як систему символів, що об'єктивують почуття, емоції, переживання людини з приводу безпеки або небезпеки. Т. Манн підкреслював, що міф, або архетип виступає як первісний зразок, вихідна форма буття, позачасова схема, стародавня формула, в яку вкладається життя. Враховуючі такий підхід, міфологічні уявлення про загальну безпеку суспільства можна уявити як символічний код, до якого в символах міфологічних сюжетів приховано ключ.

За Є. Касирером міфологічна свідомість відображає космос, що побудований по єдиній моделі, де частина функціонально тотожна цілому. Це, принаймні, міститься в античних уявленнях про мікро- і макрокосм, у концепції «трьох світів» Г. Сковороди. В такому розумінні безпекове існування всесвіту, суспільства і людини уявляється як таке, що ґрунтується на єдиних загальних принципах, універсальному «законі» («Рта», «Атман», «Дао», «Дхарма», «Логос», «Маат» та ін.). Спираючись на думку С. Токарева та Є. Мелетинського про міф як своєрідну символічну мову [102, с. 19], можна стверджувати, що саме в термінах цієї мови міфологіч-

на свідомість моделює, класифікує та інтерпретує світ, суспільство, людину в контексті безпеки існування.

На приклад, за Гомерівською символікою Симплегад – скель, що зближуються, можна побачити небезпеку, яка ховається у крайнощах поляризованого людського мислення. Символ Сфінкса приховує небезпеку прийняття рішень на життєвому шляху, спираючись тільки на раціональність. Всілякі загрози існуванню людства, що ховаються за оманливою красою цивілізованого життя, можна побачити образі прекрасної Пандори, яка несе смерть, самознищення, спокусу. У перемозі Зевса над титанами, у подвигах Геракла символічно відображено перемогу розуму над негідними пристрастями.

Засновник структуралістичної теорії міфу, етнолог Леві-Строс бачив у міфі логічний інструмент розв'язання фундаментальних протиріч за допомогою медіації – прогресивного опосередкування. Механізм медіації полягає у тому, що базисні суперечності, наприклад, життя і смерть, заміщуються менш жорсткою опозицією – тваринного і рослинного царювання. Ця опозиція, у свою чергу, замінюється більш вузькою і т.д. Така нескінченна трансформація створює між міфами складні ієрархічні відносини і загальну структуру, яка є ключем до індивідуального коду міфу. При такому розумінні один міф стає метафорою іншого [102, с. 14].

У контексті приведеного аналізу міфологічної парадигми безпеки, її символічна структура виявляється як послідовність низки когнітивних структур: універсальний принцип буття – істина (знання) – універсальні принципи поведінки (діяльності). Відхилення від останніх обумовлює корекцію поведінки у вигляді біди, лиха, хвороб, війн та ін. Тобто небезпеки у цієї парадигмі уявляються як наслідки дій, що не відповідають універсальному принципу існування Всесвіту. Слід погодитись з думкою С. Кримського, якій вбачає у старозавітному міфі про третє покарання людей Богом – «Вавілонське стовпотворіння», приховану небезпеку спроби людського втручання в закони Універсаму. Наслідком такого суперництва людей з Богом став «розклад первісної духовної єдності людства» [91, с. 16]. Обрядова ж сторона релігії виконує допоміжну функцію у цьому корегуванні поведінки через систему відносин і націлена на полегшення негативних наслідків відхилення від духовних основ існування Всесвіту.

У релігійній свідомості, що ґрунтується на теоцентричній картині світу, уявлення про безпеку або небезпеку, поряд із соціальним та езотеричним змістом, набуває яскраво вираженого екзистенціального, екзистенційного і есхатологічного характеру. Екзистенційна сторона уявлень про безпеку відображена у рятувальній місії церкви по відношенню до душі людини. Спасіння своєї душі стає праведною метою усього життя вірую-

чої людини. Екзистенціальна, есхатологічна сторона містить релігійні вчення про завершення світової історії боротьби сил добра і зла всесвітнім космічним апокаліпсисом.

У ґрунті когнітивного змісту уявлень про безпеку у світових релігіях лежить усвідомлення вищого смислу буття, джерелом якого є Бог. Н. Лоський у своєму творі «Цінність буття» визначає буття як початкову цінність, виходячи з думки, що Бог є добро і повнота буття. Отже, інтерпретація безпеки у контексті космічної боротьби сил добра і зла та відповідної інтенції свідомості – рятування в цій боротьбі душі, є відмінною рисою когнітивного змісту релігійних уявлень про безпеку або небезпеку.

Підґрунтям релігійної свідомості, її *емотивної складової* є феномен віри, який притаманний й іншим її формам, але має особливе функціональне навантаження у регуляції поведінки людини. Дослідники зазначають раціональний поворот у розумінні феномену віри вже у філософії Прокла. На відміну від своїх попередників, він розглядає віру як інтенцію розуму до блага, яка є не тільки пізнавальною, але і життєвою. У такому розумінні віра набуває сенсу не тільки як довіра до знання, але і як впевненість у сталості та справедливості буття.

У релігійній свідомості розуміння віри посилюється впевненістю у загальну справедливість світоустрою і спрямованістю на відповідну діяльність, обумовленою особистим ставленням людини до Творця. Осмислення віри забарвлюється такими екзистенціями, як надія на благо і добро, любов і внутрішній спокій. У творі «Слова подвижницькі» преподобного Ісака Сірина описується різниця між людським знанням і вірою. Якщо знання потребує дослідження, то віра потребує єдиного чистого і простого способу мислення. Феномен віри, поєднуючи людину з Творцем, на думку дослідників, є не тільки умовою істинного знання, але і виконує функцію стабілізації свідомості віруючої людини, є фактором особистої і суспільної безпеки. «В час голоду рятує тобі від смерті, і на війні – від руки меча», наголошує праведний Йов. Підкреслюючи інтенцію свідомості до особистої безпеки Ісак Сірин зазначає, що «хто молиться с вірою, той ніколи не користується способами самозбереження», тому що «для Бога немає нічого неможливого».

Іншою особливою рисою емотивної складової релігійної парадигми безпеки, що ґрупується на вірі, є високі релігійні почуття, специфічні духовні і містичні переживання. В. Соловйов підкреслював, що містичне пізнання існуючого відбувається в акті «позасвідомого стану», якому передують зосередження свідомості на предметі. За С. Франком, завдяки інтенціональності свідомості, спрямованої на предмет, останній – розкривається для свідомості. Але єдиним істинним пізнанням, на думку мислителя, є одкровення, або об'явлення, воно здійснюється через часову зосере-

дженість і самозаглибленість, через живе звернення до першооснови світу. Герменевтичним ключем до розуміння істини, що прихована у Святому письмі, на думку А. Кураєва, володіє Святий Дух.

Відмінною рисою когнітивного змісту уявлень про безпеку у християнстві є почуття любові не тільки до ближнього, але і до ворога. За В. Соловйовим, почуття любові у християнстві ґрунтується на співчутті до ближнього та благоговінні перед вищим початком. На думку багатьох дослідників, почуття любові до «іншого» лежить в основі гармонізації людських відносин, знімає соціальну напругу і забезпечує не тільки внутрішній психологічний, але і зовнішній захист особистості. Почуття любові до «іншого» змінює інтенціональність феномена безпеки. Спрямованість свідомості на силовий захист, змінюється спрямованістю на співчуття і допомогу «іншому», який стає «ближнім», у свідомості християнина. Справа, яку чинить любов, полягає у її здатності до заперечення власного егоїзму, коли смислом життя стають інтереси іншої людини, зазначає В. Соловйов у творі «Смисл любові». Саме тому, турбота про особисту безпеку без любові до ближнього, перетворюється у небезпеку для іншого.

Проблема спасіння, як особистого, так і загальнолюдського, являючись стрижневою у когнітивному дискурсі безпеки, має три рівні розв'язання, відповідно до рівня осмислення. Якщо у міфологічній свідомості безпека пов'язується переважно з «природним законом буття», то у релігійній свідомості, характерної для національних релігій, вона будується на «Законі», що має універсальний соціальний характер і на якому повинні утворюватися всі соціальні відносини. «Якщо будете ходити згідно з настановами Моїми, а заповідей Моїх будете додержувати і будете виконувати їх, ... будете їсти хліб свій досить, і будете сидіти безпечно у вашому Краї...», наголошується у Мойсеевому Законі [103, с. 130]. Виконання Закону для людини є духовним шляхом, що веде до миру. «Якщо б ти ходив шляхом Божим, – читаємо ми у Книзі пророка Варуха, – то жив би у мирі навіки. Пізнай, де знаходиться мудрість, де сила, де знання, щоб разом з тим познати, де знаходиться довголіття і життя, де знаходиться світло очей і мир». Соціальний контекст безпеки відображається у Святому письмі як суспільний спокій, який пов'язується з соціальним миром і соціальною справедливістю. У книзі пророка Ісаї проголошено: «І справою правди буде мир, і плодом правосуддя спокій і безпека навіки». Як бачимо, зміст безпеки у Старому Заповіті відображений через соціальні показники і пов'язуються не тільки із захистом від ворогів, але і з добробутом, справедливістю і соціальним миром.

Християнський світогляд, на відміну від інших релігій, стверджується, на думку богословів, «духовним законом» [104, с. 454], що містить-

ся у Євангелії і відображений у заповіді любові. Проблема особистого спасіння розглядається у Християнстві як питання «духовного народження людини, завдяки відродженню у собі «подоби божої» через моральне вдосконалення, через покаяння. У грецькій мові покаяння – «метаноя» означає зміну розуму або свідомості, що можна тлумачити як переосмислення всього життя і внутрішнього світу. Через переосмислення призначення людини і покаяння стає можливим зміна зовнішнього світу. У творах, що належать православним богословам наголошується – очисти спочатку серце від пристрастей та умиротворися у собі і тоді мир, що оселиться у твоєму серці, розлілється навколо тобі і ззовні. Шлях до миру є праведний спосіб життя, – підкреслює моральний початок суспільного миру Феоділакт [104, с. 352].

Екзистенціальний контекст безпеки суспільства відображений у християнстві у питанні загального спасіння. Проблема загального спасіння, на думку християнських мислителів, вирішується через надію на примирення з богом, людьми, життям. Але всередину вчення про спасіння, православ'я ставить любов, зазначає С. Булгаков [105, с. 132-134]. Мир, розмірковує богослов Василь Великий, є теж саме, що любов всеосяжна. Як бачимо, згідно з християнським вченням, відносини, засновані на вірі, надії та любові, які пронизують все суспільство, роблять його соціально безконфліктним, сталим, досконалим, справедливим, миролюбним і соціально безпечним. Проте, джерело такого стану суспільства, на переконання мислителів знаходиться у свідомості кожної людини, а точніше в її серці і представляє собою екзистенції, на яких ґрунтується християнське ставлення до Бога, до себе і до світу.

Провідною загрозою, що формує просторово-часовий вимір небезпеки в її релігійному баченні, є страх згубити душу в наслідок порушення універсальних принципів відносин заповіданих Творцем, втрати віри, надії, любові та інших чеснот. «Не бійтеся тих, що вбивають тіло, душі ж убити не можуть, бійтеся більше того, хто може і душу, і тіло погубити в геєні» [106, с. 16]. Втрата душі репрезентує, на думку С. Кримського, найстрашнішу небезпеку життя людини. Це, як підкреслював Будда, загроза стати річчю, загроза зради своєму індивідуалізованому статусу буття, драматизованого пошуком самоідентифікації та свого призначення. Уся світова історія, культура та релігійна свідомість спрямовані на подолання цієї небезпеки та ствердження виділення людей з кола речей [91, с. 34].

Проблема безпеки існування людства осмислюється у релігійній філософії у контексті есхатології – вчення про кінець світу, предметом якої є апокаліптичні об'явлення пророків. На погляд В. Тростникова, розуміння апокаліпсису в контексті катастрофізму є помилковим. Аналіз Святого письма дає підстави розглядати апокаліпсис як повернення до

«дотварного» буття, коли простір, час і матерія були згорнуті. У книзі пророка Ісаї написано: «І небесні світила усі позникають, а небо, як звій книжковий, буде звінене...». Отже апокаліпсис уявляється як «кінець часу», фінал історії.

На відміну від представників песимістичної гілки вчення, С. Булгаков бачить в апокаліпсисі «жадання дійсного розкриття всіх можливостей людського і світового буття, раніше наставання його кінця, або докладне – трансценза в інше буття». Тобто, апокаліпсис осмислюється як перехід людства до суттєво нової фази існування, яка відкриває нові, невідомі перспективи, що спонукає «думати не про кінець, а про початок історії» [106, с. 217].

Провідною ознакою «початку кінця», на думку мислителів, є досягнення суспільного ідеалу загального миру і подолання загроз його існуванню. На це вказують слова апостола Павла в його звернення до солунян: «Та коли говоритимуть: мир і безпека, – тоді раптово прийде на них погибель, як біль тієї, що носить в утробі, і вони не втечуть» [107, с. 249]. Проте, «невідомість часу кінця історії не скасовує необхідності та обов'язку жити відповідно і свідомо», підкреслює С. Булгаков [105, с. 217].

Таким чином, ми бачимо, що проблема безпеки індивіда і суспільства у релігійній когнітивній парадигмі набуває зовсім іншого екзистенціального контексту, гносеологічного та емотивного змісту, завдяки перенесенню акцентів із соціально-політичної у духовно-моральну сферу її розв'язання та актуалізації ірраціональних методів пізнання.

У міфологічно-релігійній когнітивній парадигмі безпека, крім соціальних смислів, набуває екзистенційного сенсу – як особистого спасіння – рятування душі, завдяки тривалій пильності духу у боротьбі з власним гріхом та есхатологічного смислу – як загального спасіння людства у космічній боротьбі сил, що уособлюють Добро і Зло. Але чинником цього рятування є дотримання універсальних духовних основ як принципів існування, закладених Творцем.

Таким чином, у релігійній парадигмі безпека набуває *трансцендентного сенсу і значущості*, що обумовлена вищими духовними цінностями, позаісторичними смислами, осягнення яких виходить за межі можливостей людського розуму. Важливою ознакою характеристики ціннісного феномену безпеки є збереження її загальної значущості і суспільного інтересу до неї протягом всієї історії людства. Довговічність, на думку М. Шелера, є одним з важливих критеріїв цінності позаісторичного характеру.

Значення міфологічного і релігійного когнітивного аналізу усвідомлення безпеки полягає у тому, що *по-перше*, він дозволяє виявити психічні

структури підсвідомості, що утворюються на ґрунті міфологічної свідомості як «архетипи» колективного несвідомого які являються, на думку К. Юнге, прихованими регуляторами поведінки людини. *По-друге*, цей аналіз дозволив виявити опірні духовні ціннісні пріоритети сталості свідомості, безконфліктної поведінки особистості, що містяться у релігійному досвіді. *По-третє*, дослідження міфологічно-релігійної парадигми безпеки в її есхатологічному контексті дало можливість виявити і охарактеризувати значущість безпеки як екзистенціальної цінності особистого, поза особистого і загально історичного масштабу.

2.5. Ціннісний зміст екзистенціальної безпеки

На що ж потрібно спиратися людині в екзистенційному вимірі? – задається питанням С. Кримський. – Тільки на науку, чи на релігію, чи на спілкування з так званими «зворотними силами» Універсуму, чи мабуть на якийсь невідомий нам закон спасіння життя, що затверджує історія?» [91, с. 15]. Саме на це запитання намагається дати свою відповідь сучасна філософська думка, що гармонійно поєднує раціональні та ірраціональні способи пізнання, зосереджує зусилля на проблемах екзистенціальної безпеки суспільства, її когнітивному і ціннісному змісті.

Когнітивний зміст екзистенціальної безпеки розкривається у дискурсі сучасної філософії. Сподівання на можливість наближення до таємних основ буття – безкінечного, вічного, абсолютного, небезпечного, на думку С. Кримського, знаходиться за межами позитивної науки, яка наперед заперечує усякий абсолют, не кодифіковану кінцевими моделями безкінечність. [91, с. 10]. Тому, осягнення сенсів безпеки у найширшому розумінні, як загальної умови будь-якого існування, не може бути обмеженим лише раціональними формами пізнання. Сучасна філософія, на відміну від інших систем наукового знання, дозволяє дати відповідь на головне питання екзистенціальної безпеки – безпеки людського існування: «бути чи не бути людству на Землі?». Саме у такий спосіб і з таким смислом використовують поняття екзистенціальної безпеки С. Кримський, Л. Сохань, В. Лук'янець, Ю. Пахомов, Ю. Павленко та ін. Характерною рисою такого підходу є використання методологічного інструментарію, що складається з сукупності раціональних та ірраціональних методів дослідження. Тобто, аналіз змісту безпеки як об'єктивного явища здійснюється з використанням раціональних методів пізнання, тоді як феноменологічний аналіз безпеки, як явища свідомості, ґрунтується на підходах, що використовуються течіями ірраціональної філософії.

Розуміння змісту поняття екзистенціальної безпеки потребує звернення до понять *екзистенціального* та *екзистенційного*. Ґрунтуючись на

ідеях засновників екзистенціалізму С. К'єркегора, Г. Марселя, М. Гайдегера, Ж.П. Сартра та ін., а також на доробках українських дослідників цього напрямку І. Бичка, К. Райди, В. Ляха, В. Пазенка, В. Табачковського, Ю. Доброносової слід зазначити, що поняття «екзистенціальне» розглядається як форма внутрішнього переживання, духовної діяльності через виявлення, осягнення, ствердження особистого сенсу власного існування і характеризується «інсайтом» – виходом за межі – екзистенціонуванням. Екзистенція осмислюється як засіб подолання людиною своєї біологічної скінченності шляхом переживання «духовного існування» за межами простору, часу і матерії. Поняття «екзистенційне» застосовується для характеристики змісту свідомості через сукупність «екзистенціалів, які виступають імовірнісною мірою структурування сенсу внутрішнього досвіду особи» [108, с. 14]. На переконання Дж. Дьюї, еволюція це процес подолання нестабільності досвіду тим, що людина на виклики дійсності відповідає створенням розумових інструментів для адаптації, зміни та уточнення способу взаємодії з реальністю.

В екзистенціальної філософії проблема безпеки знайшла своє відображення через осмислення проблеми співвідношення життя і смерті як двох протилежних сторін єдиного цілого – існування або екзистенції. Своїми коріннями цей підхід уходить у філософію Сократа, Платона і стоїцизму. Провідною метою людини вважається необхідність переборювання страху, що виникає в межових ситуаціях свідомості і несе руйнівний потенціал. А важливим феноменом свідомості – інтенція до запобігання загрози втрати свідомістю сталості у «межових» або кризових ситуаціях. Отже, екзистенціальна філософія, торкається безпеки, перш за все, в контексті розв'язання проблеми існування внутрішнього світу людини.

Але частіше в сучасній літературі зустрічається поняття «екзистенціальна безпека», що сформувалося на підставі синтезу раціональних знань та ірраціональних, феноменологічних поглядів на безпеку як феномен свідомості. Поняття «екзистенціальна безпека» використовується для позначення стурбованості свідомості майбутньою долею людства, існуванню якого загрожують глобальні небезпеки. Підґрунтям формування цього поняття було синтетичне осмислення вченими Римського клубу, іншими мислителями, спеціалістами, глобальних проблем, з якими зіштовхнулося людство наприкінці двадцятого століття, внаслідок невідповідності світу до вибухоподібного науково-технологічного прогресу.

До основних груп глобальних загроз дослідники відносять: глобальну екологічну кризу і пов'язаний з нею блок екологічних, антропологічних, демографічних викликів існуванню людства; загрозу вичерпаності енергетичних і сировинних ресурсів і блок відповідних економічних і технологічних небезпек і ризиків; загрозу катастрофічного зростання зубо-

жіння населення, пов'язаного з асиметричністю світового економічного і демографічного розвитку і породжений цим блок міграційних і етнічних проблем; небезпеку розв'язання світової ядерної війни, ядерного тероризму та блок загроз і ризиків, пов'язаних з розробкою нових видів зброї масового знищення. Аналізу глобальних загроз присвячені роботи вітчизняних і російських дослідників Є. Афоніна, В. Горського, А. Горак, О. Білоруса, В. Данилова-Данильяна, В. Кувалдіна, С. Кримського, В. Кордюма, О. Кравченка, В. Лук'янця, В. Лутая, М. Михальченка, М. Попова, В. Толстих, А. Толстоухова, О. Шевченка та ін. Саме осмислення глобальних загроз існуванню людства, занепокоєність негативними наслідками нестриманого науково-технологічного прогресу для життя і відповідне прагнення збереження Світу з'явилося підставою для формування філософської проблеми екзистенціальної безпеки.

Когнітивний і емотивний зміст, що характеризує поняття екзистенціальної безпеки, утворюються сукупністю пізнавальних структур, екзистенціалів та інтенцій свідомості. Ними є знання, уявлення, розуміння, смисли, внутрішній досвід, бажання, прагнення, почуття, ставлення, настанови, емоції, стосовно безпеки особистому життю, суспільству, екосистемі, що формують ціннісне ставлення до безпеки взагалі.

Виходячи з розуміння наведених понять, в публікаціях використовуються два типи термінів: екзистенціальні та екзистенційні загрози, небезпеки і ризики. Якщо до екзистенціальних – відносять фактори негативного впливу на існування людства у глобальному плані, які, на наш погляд, збігаються із глобальними загрозами, то до екзистенційних – належать фактори негативного впливу на індивідуальну і суспільну свідомість, світогляд і психіку людини.

Відомі футурологи У. Бек, Е. Ласло, А. Тоффлер, Ф. Фукуяма та ін. у своїх творах ставлять під сумнів гуманістичну цінність науково-технологічного прогресу, які, на їх переконання, нездатний гарантувати екзистенціальну безпеку суспільству і перетворює його на «суспільство ризику», відкритим до катастроф і наповненим загрозами і небезпеками. Процес модернізації, наголошує У. Бек, веде не до суспільства загального благоденства, а до суспільства, що виробляє і розподіляє все більш масштабні ризики. Зростаючий вал ризиків, які всюди переслідують людину, позбавляє її можливості вільного вибору життєвої орієнтації. Такі ризики чуттєво не сприймаються і вплетені в елементарні процеси життя [34, с. 50]. Як вважають дослідники, ризики, небезпеки, загрози перетворюють людину, спільноти і всіх живих істот на заручників глобальних негативних наслідків неконтрольованого науково-технологічного активізму. Застосування високих технологій без врахування можливого негативного

впливу на природу і людину створює небезпеку втрати ними «імунної системи захисту» [109, с. 70–77].

Перелік особливостей глобальних ризиків і небезпек наводить Л. Сохань, підкреслюючи їх прихований, «кочуючий» тотальний і безадресний характер [110, с. 94]. Широкий перелік сучасних екзистенціальних ризиків, породжених новітніми технологіями, наводять російські дослідники. Серед них такі як загроза створення етногенетичної зброї, можливість використання новітніх генетичних технологій з метою контролю особистого життя і маніпулювання свідомістю; негативні побічні наслідки інтеграції новітніх технологій в життя людини і суспільства: руйнування генома людини, механізмів біологічного і соціального успадкування і самозбереження. [111, с. 16–26].

Ґрунтовний аналіз ризиків і небезпек, породжених «нано–біо–гено–нейро–інфотехнологіями», наведений у низькі наукових праць С. Кримського, В. Лук'янца, О. Соболя та інших українських науковців, які схиляються до висновку, що «практика застосування технологій третього тисячоліття – це гігантський і вкрай ризикований експеримент над людством у всій своїй тотальності» [90, с. 170]. Відповідні реакції природи на масштабні техноторгнення в її фундаментальні першооснови можуть стати згубними для людини просто тому, що вони здатні перевести еволюцію екосфери Землі в такий режим, за якого буттю не буде місця на планеті, попереджує В. Лук'янець. Отже, людство все більше відчуває екзистенціальну погрозу від втручання в її буття наукомістких технологій [90, с. 33]. Більш масштабно ставить проблему екзистенціальної безпеки С. Кримський. «Науково–технічний прогрес приводить до того, що від людей починає залежати не тільки наявні форми буття, його якість, а й саме буття як таке... Виявляється загроза абсолютної смерті, глобального знищення людства та кліоїду – загальної загибелі історії» [91, с. 213].

Отже, постає низка питань. По-перше, який когнітивний і емотивний зміст формує ціннісне ставлення людини і суспільства до безпеки існування. По-друге, як впливає на свідомість і світогляд людини усвідомлення екзистенціальних ризиків і загроз? По-третьє, які екзистенційні небезпеки загрожують свідомості сучасної людини і які наслідки їх впливу на культуру безпеки? На нашу думку, феноменальну сторону екзистенціальної безпеки відображає сукупність екзистенціалів, що характеризує стан свідомості під впливом як екзистенціальних так і екзистенційних ризиків і загроз.

Же в середині п'ятдесятих років минулого століття М. Гайдеггер підкреслював, що в наслідок прогресу науки і техніки, які наступають на життя і сутність людини, відбувається світоглядний і психологічний переворот в суспільній свідомості як відповідь на «лиховісні зміни світу». По-

ряд з екзистенціальними загрозами екологічного і технологічного характеру, здійснюються інноваційні процеси у психологічному, інтелектуальному і духовному світі сучасної епохи, її інформаційно-гуманітарній сфері – відбувається «зміна людської суб'єктивності» [108, с. 70]. Стає очевидним, що в ґрунті як екзистенціальних так і екзистенційних ризиків і загроз, лежить небезпека перетворення наукових знань третього тисячоліття, про фундаментальні першооснови життя та живої матерії, в індустрію вироблення зброї тотального руйнування живої і не живої матерії, «зброю апокаліптичної сили» [90, с. 162].

Знання, які перетворюють людину в об'єкт маніпуляцій, виходячи з-під контролю людини, перетворюють її у свого заручника і встановлюють над нею свою владу [90, с. 9]. Цей феномен, позначений В. Поттером як «небезпечне знання» [112], є одним з важливих чинників формування екзистенційних ризиків і загроз, що впливають на свідомість і психіку людини. Як слушно зазначає С. Кримський, накопичення небезпечних пізнавальних результатів привело до тієї вченої сліпоти, яка в захопленні від процесу у вирішенні загадок природи, не бачить загрози моральної деградації людської самосвідомості [91, с. 231].

Характерною рисою емотивної складової свідомості сучасної людини, що формується під впливом знань про екзистенціальні загрози, дослідники називають страх. Страх людини перед невизначеним майбутнім, перед небезпеками і ризиками, що пронизують буденне життя, індукує феномен, що отримав назву «катастрофічна свідомість». Під нею розуміють тривале очікування реалізації апокаліптичного сценарію розвитку Всесвіту, або особистого «мікрокосму». На думку В. Табачковського, «катастрофізація» світового сприймання сучасної людини виглядає як неприхований глум над принципом самозбереження, як свідчення появи необмеженого засобу, що перевищує будь-яку ціль [113, с. 36].

Соціальні відносини, що формуються під впливом прихованих і явних загроз, тотальної залежності, або примусу в неявних формах, викликають пригніченість свідомості людини. Феноменальною складовою сучасної людини дослідники називають також відчуття безсилля. П. Солтердайк у своїй праці «Критика цинічного розуму», зазначає, що відчуття безсилля, відчуття страху обумовлено надмірною озброєністю сучасного світу. Сучасна зброя, на переконання В. Табачковського, «долає межі не тільки засобу та мети, вона перетворилася на антропологічну подію, яка має стати медіумом нового досвіду людської самості» [113, с. 36]. Почуття безсилля Ю. Бохеньський вважає характерною реакцією внутрішнього світу людини на духовну ситуацію в якій опинилося людство в результаті осмислення екзистенціальних загроз.

Іншою складовою свідомості, яка відчуває вплив екологічних і техногенних небезпек є тривожність, яка розуміється як постійний пошук ознак можливої небезпеки. Наслідком втрати надії на розв'язання життєво-важливих проблем може стати «тривожна депресія». Остання, при певних соціальних умовах, має тенденцію розвинути в панічній, або агресивній настрой, відзначають М. Воронов і О. Гримблат [114, с. 90]. З допомогою концепцій інтенціональності аналізує тривогу Ж.-П. Сартр. Тривогу він розглядає як екзистенційну напругу між людською реальністю і світом, що пов'язані між собою. Тривожність свідомості підтримується, на думку мислителя, переживанням «абсурдності людського існування», внаслідок втрати внутрішнього духовного світу.

Одним з чинників небезпечних змін в індивідуальній і сучасній свідомості, якій породжує екзистенційні небезпеки і ризики, дослідники вважають систему ідей постмодернізму, орієнтованого на скасування загального сенсу існування і заміну ціннісних основ симулякрами [115, с. 56-62]. Зведення світоглядних орієнтирів культури до низки симуляцій, які мають, по суті, суїцидальну інтенцію, виглядає як «загравання з Ніщо самогубця, котрому те Ніщо видається лише симулятивним опудалом», – підкреслює Ю. Доброносова [108, с. 97].

Наслідком втрати ідеї загального світопорядку у сучасній ірраціональній філософії, коли стабільність і безпека суспільства сприймається, за виразом В. Лук'янца, як «світоглядна кара», характерною ознакою свідомості людини стає неусталеність світосприймання. Втрата життєвих смислів і духовних цінностей у сучасному світоглядному інтер'єрі провокує феномен «маргіналізації свідомості». Він характеризується розривом духовних і соціокультурних зв'язків з основами певної власної культури, з духовним джерелом. Ознаками маргіналізації свідомості називають почуття загубленості, відчуження від власної культури. На почуттях безпорадності і загубленості, що виникають перед лицем катастроф і руйнування ціннісних смислів акцентує увагу К. Ясперс у творі «Смисл і призначення історії».

Екзистенційний ризик втрати своєї ідентичності, самототожності, мислителі вважають однією з ознак глобального та інформаційного суспільства. За виразом М. Фуко, – «людина зникає, як обличчя накреслене на прибережному піску». Цей соціокультурний феномен позначається терміном «криза ідентифікації», що належить Дж. Уарду і розуміється як руйнація умов можливості цілісного сприйняття суб'єктом себе як автентичній особистості. Наслідком втрати ідентичності є феномен «масовизації свідомості», який посилюється під впливом глобальних інформаційних мереж, що нав'язують уніфіковані стандарти мас-культури. Загрозу відчуження знання, маніпулювання свідомістю, деструктивного впливу на

психіку людини мас-медіа, підкреслюють В. Білоус, О. Панарін, Г. Почепцов, Ю. Мелков, А. Стариш, Н. Нижник, Г. Ситник, А. Толстоухов. Аналізуючи тенденції релігійного життя сучасного світу, О. Лановенко, Ю. Чорноморець, О. Шевченко, відзначають посилення деструктивного впливу на індивідуальну і суспільну свідомість та соціальну поведінку нових нетрадиційних релігійних течій, псевдодуховних організацій і культів [155, с. 259–272].

Отже треба зазначити, що екзистенційні загрози і ризики, являючись наслідком модернізаційних, глобалізаційних і інформаційних процесів сучасного суспільства, *по-перше*, є складовою суб'єктивного змісту поняття екзистенціальна безпека. *По-друге* екзистенційні загрози є факторами деструктивного впливу на ціннісну свідомість і психіку людини. *По-третє*, вони негативно впливають на ціннісну систему культури безпеки суспільства, дестабілізують суспільні відносини, деформують соціокультурну сферу життя суспільства.

Важливою складовою когнітивної парадигми безпеки є сукупність екзистенціалів свідомості, на які спирається людина у своєму внутрішньому життєвому світі в критичних «межових» ситуаціях. Для позначення таких внутрішніх смислів в публікаціях використовується термін «*екзистенціальні цінності*».

Екзистенціалом свідомості, що лежить у ґрунті утворення смислів безпеки, на нашу думку, є «феномен турботи». М. Гайдеггер розглядав цей феномен як прояв буття екзистенційного суцього. Буття людини засноване на «турботі», бо присутність звичайно тримаються на модусах турботи» [116, с. 142].

Турбота, значення якої розуміється як піклування, нагляд, переживання, тривоги і непокоєння, виникає як реакція свідомості, перш за все, на загрози життю. Вона є проявом і характерною рисою попереджувальної активності свідомості стосовно імовірних загроз життю, здоров'ю або добробуту. М. Гайдеггер звертає увагу на те, що у бутті людина відчуває страх за власну особисту сутність, власне буття та страх за буття іншого. Цей страх є спонукальним мотивом турботи. Почуття страху перед насиллям, війною, на думку Т. Гоббса, Л. Толстого, зумовлює інтенцію свідомості до миру – миролюбство. Але найбільш прозорлива характеристика екзистенційної суті безпеки, на нашу думку, належить Платону, який вважав *безпеку попередженням зла*.

Іншу групу екзистенціалів феномену безпеки складають світовідчуття, інтенції, мотиви, які утворюють «*модус безпеки*» у свідомості людини. Це внутрішній світ людини, сукупність вищих духовних цінностей, життєвих смислів, що відображають стан упевненості, захищеності, сміливості, відчуття внутрішньої сили, надійності, стабільності, спокою, без-

печності, свободи. На попередження можливих загроз і ризиків спрямовують свідомість і діяльність людини такі феномени як пильність, обережність, передбачуваність, компетентність, відповідальність, піклування тощо.

Засвоєння знань, актуалізація екзистенціалів і цінностей, що утворюють модус безпеки, сприяє виникненню інтенціонального напруження у свідомості, наслідком якого процес утворення безпечної поведінки і діяльності людини. Ціннісні смисли безпеки виконують функцію диспозиційних настанов свідомості, які конституують структуру сприйняття, осмислення і перетворення загроз, ризиків, викликів у відповідні дії, взаємодії, поведінку як праксеологію безпеки життєдіяльності.

Спіраючись на філософську традицію, започатковану в німецькій класичній філософії і розвинену в екзистенціальній філософії М. Гайдеггера, доцільно сформулювати визначення поняття «модусу безпеки» як феномену свідомості. *«Модус безпеки» – це властивість свідомості, що утворюється на підставі системи знань і уявлень про безпеку, ціннісних орієнтацій, відповідних психологічних настанов поведінки і заключається в можливості мобілізації духовних, інтелектуальних та фізичних сил людини у певних життєвих критичних ситуаціях зберігати сталість свідомості, протистояти небезпекам, попереджувати імовірні ризики і загрози, формувати безпечний спосіб і стиль життєдіяльності.* Таку свідомість характеризує спрямованість на мирне розв'язання конфліктів, на діалог, на гуманістичні і моральні цінності, вищі почуття, відповідальність, сумлінність, законслухняність, позитивні емоції, відмова від насилля, руйнівних дій та емоцій.

Отже, в сучасній філософії, на підставі синтезу раціональних знань та ірраціональних і феноменологічних уявлень про безпеку як феномен свідомості, був розроблений концепт екзистенціальної безпеки, якій збагатив її смисловий і ціннісний зміст. Осмислення безпеки набуло глобальної значущості і алармистського характеру як попередження людства. Вона стала сприйматися як: *екзистенціальна цінність*, що відображає стурбованість людства катастрофічними наслідками антропогенного впливу на природу і відповідне прагнення до збереження Світу; діяльність, що спрямована на усунування глобальних загроз існуванню людства; *феномен свідомості*, що утворюється екзистенціальним напруженням між бажанням людини жити у спокої, безтурботності захищеності від загроз, з одного боку, і реальністю наповненою багатьма загрозами життю, з іншого; *«модус свідомості»*, що утворюється системою знань і ціннісних орієнтацій і відображає властивість свідомості спрямовувати життєдіяльність на попередження небезпек і забезпечення безпечного способу і стилю життя.

Інтегральний смисловий зміст екзистенціальної безпеки формує ставлення людини до безпеки як загальної і необхідної умови існування людства. Осмислення проблем екзистенціальної безпеки через ставлення людства до досягнення стану інтегральної, глобальної безпеки як до мети, що спрямована в майбутнє, обумовлює визнання безпеки не тільки як загальнолюдської і загально цивілізаційної цінності, але і як соціально-політичного *загально-цивілізаційного ідеалу*.

Таким чином, аналіз когнітивного змісту екзистенціальної безпеки у дискурсі сучасної філософії дозволів: уточнити розуміння поняття екзистенціальної безпеки, що утворюється внаслідок осмислення загроз існуванню людства; з'ясувати наслідки деструктивного впливу на свідомість екзистенціальних загроз як можливого джерела соціальних ризиків; сформулювати визначення «феномену безпеки» і «модусу безпеки», виявити сукупність феноменів свідомості, що його утворюють.

У узагальнюючі результати *порівняльного аналізу* культурно-побутової, міфологічно-релігійної, наукової та екзистенціальної когнітивних парадигм безпеки, необхідно підкреслити, що він дав можливість виявити характерні риси кожної з них за методами дослідження, за рівнями і масштабами охоплення проблеми, за типами джерел загроз, за ступенем значущості і ціннісним ставленням до феномену безпеки.

Наявність і функціонування ідей, спеціальних теоретичних знань, уявлень, інтересів, норм і цінностей безпеки, повсякденного життєвого досвіду безпеки і психічних форм її відображення, на переконання автора, дає підстави осмислювати безпеку як *специфічну форму суспільної свідомості*. Соціокультурний простір безпеки утворюється також функціонуванням ЗМІ, телекомунікаційними і інформаційними, і комп'ютерними мережами, що забезпечують комунікацію інформації у сфері безпеки.

І нарешті, сукупність інститутів і організацій безпеки, що утворюють форми сумісної діяльності, спрямованої на забезпечення безпеки людини, суспільства, держави і людства, наявність суспільних відносин, що формуються с приводу безпеки, функціонування безпеки як специфічної форми суспільної свідомості, дозволяє осмислювати *безпеку як сферу суспільного життя*.

Підсумовуючи проведений аналіз безпеки як ціннісного феномену доцільно визначити наступні *критерії ціннісного ставлення*: це її оцінка як потреби, суспільного блага, соціального інтересу, ставлення до безпеки як до норми життя і до мети; прагнення, бажання і спрямованість на реалізацію ідеї безпеки в життєдіяльності людини і суспільства як ідеалу.

Спираючись на проведений аналіз смислів сталого людського розвитку і безпеки, ідеї Д. Гілфорда про роль смислів у творчій діяльності, можна стверджувати, що креативний механізм людської діяльності у сфе-

рі досягнення сталого розвитку безпеки здійснюється як пошук, актуалізація і об'єктивізація ціннісних смислів безпеки у суспільній практиці. Від рівня сформованості у суспільної свідомості розуміння системи ціннісних смислів безпеки залежить ступінь сталості і безпеки українського суспільства. Система смислів в єдності с цінностями безпеки, що фіксуються у системі ціннісних орієнтацій особистості, утворюють *ціннісно-смисловий континуум безпеки – ядро культури безпеки суспільства*, розкриття якого передбачається у наступному розділі дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 3

ЦІННІСНА СИСТЕМА БЕЗПЕКИ СУСПІЛЬСТВА СТАЛОГО ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Спектр глобальних проблем, породжених технократичним розвитком соціуму, інтегруючись з небезпеками зовнішнього й внутрішнього плану, виступає джерелом загроз сталому функціонуванню українського суспільства. Факторами необхідності переосмислення пріоритетів суспільства стало збільшення масштабів і поширення географії терористичних актів, серед яких трагічні події 11 вересня 2001 року в Америці, теракти в Росії, Англії, Іспанії, Індії, Ірані, Норвегії, Пакистані, Туреччині; гуманітарні катастрофи у країнах Африки, Східно-південній Азії, Палестині, Південній Осетії; лавина екологічних, та техногенних катастроф, що підтвердили зміни в ціннісній ієрархії у сучасному світі, системна криза в українському суспільстві.

Поява нових для суспільства викликів, антропогенних і техногенних загроз, небезпек і ризиків і відповідна необхідність розв'язання проблеми безпеки і сталого розвитку українського суспільства, на переконання науковців, викликають потребу у переосмисленні ієрархії ціннісних смислів як соціокультурної основи його стратегії.

В наслідок ціннісного переосмислення на зміну ідеалу державної безпеки, головним фактором якої була її воєнна могутність, прийшов ідеал громадської безпеки і сталого розвитку громадянського суспільства в умовах колективної відповідальності за майбутнє людства і глобальну безпеку. Цей ідеал був закріплений як принцип у концепції «сталого людського розвитку», прийнятої на Всесвітній конференції ООН в 1992 році. Отже, перед суспільством, постає питання про ціннісні основи, що відповідають цьому ідеалу і орієнтація на які дозволить Україні успішно розвиватися, включаючись у світову спільноту, зберігаючи свою самостійність, суверенітет і безпеку. Нова парадигма сталого розвитку суспільства, що базується на пріоритетах загальної, універсальної безпеки, потребує суттєвих змін в системі світоглядних орієнтацій і цінностей, що визначатимуть її оновлений соціокультурний зміст.

Питання виявлення і актуалізації цінностей, що спрямовують життєдіяльність суспільства на розв'язання проблем безпеки як підґрунтя сталого розвитку суспільства, на думку дослідників, є найактуальнішим для сучасної України, що обумовлено її геополітичним положенням, факторами історичного, економічного, етноконфесійного характеру. Однією з соціокультурних причин системної кризи, в тенетах якої опинилася Україна, дослідники називають розмивання історично складених цивілізацій-

них ціннісних основ та зіткнення поглядів на ціннісні пріоритети розвитку України.

Аналіз наукових джерел, присвячених проблемам безпеки і сталого розвитку суспільства, дозволяє зазначити, що у більшості праць досліджуються питання міжнародної, національної, воєнної, економічної, соціальної, інформаційної та екологічної безпеки, але, переважно, у політологічному ключі – через призму аналізу викликів та можливих відповідей, загроз національним інтересам та можливостей їх запобігання. Проте, ще не достатньо глибоко розробляються такі питання як методологічні, духовні і культурні засади сталого і безпечного просування суспільства. Виявлений рівень розробленості проблеми, здійснений на підставі аналізу наукових праць, а також відповідна соціальна потреба в їх філософському осмисленні, вимагають її подальшого ґрунтового теоретичного дослідження на підставі застосування нових методологічних підходів. Одним з таких підходів, на наш погляд, є аксіологічний аналіз безпеки суспільства сталого розвитку як системного явища.

Проблема формування ціннісної системи, що відповідає потребі побудови в Україні суспільства сталого і безпечного розвитку, набуває в сучасних умовах важливого теоретичного і практичного значення. Виявлення і обґрунтування ціннісних смислів, що сприятимуть стабілізації й гармонізації різноманітних суспільних відносин, консолідації поліетнічного і полікофесійного українського соціуму та спрямовують життєдіяльність у безпечне річище, стає завданням, що потребує комплексного розв'язання, з метою актуалізації і втілення цінностей в життя суспільства. Постає питання – на які методологічні засади необхідно спиратися, досліджуючи поставлену наукову проблему?

3.1. Концептуальні засади дослідження ціннісної системи як соціокультурної умови безпеки і сталого розвитку суспільства.

Відповідно до задумки автора, метою цієї частини роботи є обґрунтування методологічних засад дослідження ціннісних підвалин сталого розвитку і безпеки сучасного суспільства, виявлення змісту і ролі ціннісної системи суспільства в соціокультурному механізмі організації безпеки.

На відміну від досліджень безпеки в традиційному річищі, які відштовхуються від національних інтересів у виявленні загроз і небезпек, запропонований автором підхід передбачає, по-перше, розроблення і обґрунтування методологічних засад визначення життєво важливих цінностей, які ґрунтуються на відповідних потребах і служать справжнім підґрунтям загальних національних інтересів і безпеки суспільства. По-друге,

визначення змісту та ієрархії екологічних, економічних, політичних, соціальних, духовних та інформаційних цінностей як пріоритетних для безпеки існування людства. По-третє, аксіологічний підхід потребує аналізу стабілізуючої ролі ціннісної системи суспільства в соціокультурному механізмі регуляції функціонування відносин безпеки суспільства, аналізу цінностей і ціннісних підсистем, взаємна кореляція яких виступає чинником збереження безпеки і стабільності суспільства.

Загальну методологічну основу дослідження ціннісної системи, що обумовлюють безпеку суспільства сталого розвитку складають підходи і методи соціальної філософії, концептуальні теоретичні положення і принципи аналізу ціннісної системи, що розроблені у світової і вітчизняної аксіології, загальнонаукові теоретичні методи дослідження.

Первинним базовим принципом аналізу ціннісного тезаурусу безпеки суспільства, на нашу думку, є філософський принцип онтологічного аналізу. Згідно з ним, буття розглядається як цінність космічного порядку, що виступає первинною умовою існування всіх форм життя. Саме буття утворює найбільш загальну сферу піклування людства про захист життя – аксіосферу безпеки.

Основою формування такої аксіосфери є, на наш погляд, система онтологічних цінностей, орієнтація на які сприяє розвитку стабільного, безпечного суспільства. Основним принципом виділення онтологічних цінностей безпеки є принцип буття – існування всеосяжної реальності в єдності всіх її проявів. Буття, як явище космічного, глобального порядку, виступає первинною умовою всіх форм життя, у тому числі і соціального. Реалізація цінностей онтологічної сфери спрямована на забезпечення безпеки глобального рівня і усвідомлюється культурною елітою в системі екзистенціальних цінностей як відповідальність за долю всесвіту та людства.

До сфери онтологічних цінностей безпеки доцільно віднести ті її смисли, які виражають значущість буття у всіх його формах та містяться в позитивній відповіді на запитання Гамлета: «Бути чи не бути?» А якщо бути, то як забезпечити буття від загрози небуття, забезпечити безпеку існування? Сама постановка питання про буття та її відображення в міфології, богослов'ї, філософії і мистецтві, свідчить не тільки про ціннісний характер поняття буття, але і про його високу позицію в статусній ієрархії цінностей. Буття як феномен найабстрактнішого рівня, на думку багатьох мислителів, є ядром, навколо якого утворюється система цінностей онтологічного характеру: значимі пріоритети природного соціального і духовного буття.

Усвідомлення і конкретизація буття як ціннісного феномена аксіосфери безпеки відбувається через осмислення конкретних форм його про-

яву – буття живої і неживої природи, всіх форм соціального і духовного буття, та їх значущості для безпечного існування людства. З точки зору Дж. Дьюї, задача виживання, протидія дестабілізації світу, що стоїть перед людиною як біологічним видом, прирікає його виступати активним учасником природних процесів [117].

Теоретичною підставою дослідження ціннісної системи як чинника безпеки суспільства є визначальна роль цінностей у регуляції соціальних процесів. Згідно з аксіологічною теорією, цінності, які виникають історично на основі об'єктивних потреб, складаються в системи і функціонують в суспільстві як соціокультурні регулятори за допомогою соціальних інститутів – сім'ї, освіти, держави, релігії, мистецтва та науки. Той світ, який збільшує тривалість існування, є Світом Цінностей, зазначав А. Уайтхед у своїх «Нарисах науки і філософії». За переконанням – Ганни Горак, цінності – це ті скрижалі, на яких зафіксовані умови існування людства, як космічного утворення особливого типу [118, с. 133].

Відображаючись у суспільній свідомості у вигляді ціннісних орієнтацій, інтересів, настанов, переконань та цілей, цінності набувають регулятивної функції та виступають як соціокультурні коди стабільного і безпечного існування життєдіяльності суспільства. У даному контексті заслуговує на увагу підхід Н. Розова, що визначає цінності як граничні нормативні підстави актів свідомості або поведінки людей [119, с. 57]. На наш погляд, цінності виступають стрижнем соціокультурного механізму регуляції відносин безпеки, ядром культури безпеки суспільства, що «містить в собі стабілізуючий механізм» [119, с. 213].

Проте, конфронтація ціннісних систем, що має прояв у порушенні балансу соціальних інтересів та очікувань, вимивання історично складених, традиційних і нав'язування непритаманних суспільству цінностей, нівелювання духовних та етичних імперативів, перетворення духовних цінностей на симулякри можуть викликати порушення у функціонуванні соціокультурних інститутів, деструктивні зміни в суспільній свідомості, духовну дезорієнтацію, соціальну безвідповідальність і девіацію. Наслідком руйнування людством ціннісних основ свого існування стає загострення соціальних конфліктів і дестабілізація соціуму на національному, регіональному і глобальному рівнях. Таким чином, загальна роль ціннісної системи суспільства полягає, перш за все, в її стабілізуючій, інтегруючій, консолідуючій та регулятивній функціях.

Аксіологічною підставою, що дозволяє розглядати ціннісну систему як чинник безпеки суспільства сталого розвитку, є теоретичне обґрунтування загальної безпеки як суспільно-політичного ідеалу, якому відповідає певна система цінностей. Аналіз міфологічних та релігійних джерел, соціально-філософської спадщини свідчить про те, що людство завжди

прагнуло до безпеки як такого стану суспільства, що характеризувався стабільністю і гарантував би захищеність. Бажання та прагнення досягти стану безпеки особою, сім'єю, нацією, людством, оцінка безпеки як соціального блага, усвідомлення суспільством потреби в ній, дає всі підстави характеризувати даний феномен як цінність вищого рівня – соціально-політичний ідеал. У розумінні І. Канта, вищий ідеал це «регулятивний принцип розуму». Г. Гегель розширив функціональну значущість ідеалу, розглядаючи його як наочний споглядальний образ мети. У дослідженні, поняття безпеки суспільства розкривається як ідеальний образ можливого і бажаного суспільства майбутнього в його ціннісній інтерпретації. Ідеал безпечного суспільства в майбутньому, одним з варіантів якого є концепція сталого розвитку, дає можливість спрямувати соціальну діяльність на досягнення суспільної мети.

Виходячи із загально визнаного в аксіології положення, що ідеал є системоутворюючою формою функціонування цінностей, а його зміст складає сукупність відповідних цінностей, що виконують роль соціокультурної регуляції і спрямовують суспільну діяльність на втілення ідеалу, буде доцільним зробити висновок, що має важливе теоретичне значення. А саме: змістом ідеалу суспільства сталого і безпечного розвитку, виступає певна система цінностей, спрямованість на досягнення яких, сприяє формуванню сталого і безпечного суспільства.

Іншим методологічним підґрунтям дослідження ціннісної системи як чинника безпеки суспільства, є положення з теорії систем про стабілізуючу роль структури у функціонуванні системи. Згідно з ним, відносини у соціумі, що складаються з приводу цінностей, утворюють соціокультурну структуру суспільства і виконують роль соціокультурного стабілізуючого фактора. Цінності, писав І. Пригожин, це коди, які ми використовуємо, щоб втримати соціальну систему на деякій лінії розвитку, яка вибрана історією. Відзначаючи роль цінностей у збереженні безпечного розвитку, він підкреслював, що системи цінностей завжди протистоять дестабілізуючим ефектам флуктуації, що породжуються соціальною системою [120, с. 36].

Кожна соціально-політична система, у відповідності з провідними ідеалами, історичними, етнічними, релігійними, цивілізаційними духовними і соціальними основами, утворює свою ієрархію цінностей, як систему соціальної саморегуляції. У ній зафіксовані ті критерії суспільства, на основі яких формуються більш конкретні системи нормативного контролю, соціальні інститути, соціальна діяльність. Засвоєння цієї системи особою являє основу її соціалізації. Провідним принципом дослідження ціннісної системи загальної безпеки, на переконання М. Мокляка, є врахування теоретичного положення соціальної філософії, згідно з яким, цін-

нісна система суспільства формується на ґрунті його соціальної структури, відбиваючи потреби усіх соціальних суб'єктів. Історію людства можна розглядати як людську життєдіяльність з метою реалізації особистих, групових, суспільних інтересів, що спрямовані на відповідні цінності та обумовлені певними потребами.

Ціннісна система суспільства складається з підсистем, що утворюються на ґрунті функціонування певних сфер його життєдіяльності. Тому в основу дослідження аксіосфери безпеки пропонується покласти, поряд із системним і структурно-функціональним підходами, що розглядалися у попередньому розділі, сферний підхід. Згідно з ним у роботі досліджуються ціннісні підсистеми, що забезпечують сталість суспільства у екологічній, економічній, політичній, соціальній, духовній та інформаційній сферах життєдіяльності. Виявлення системоутворюючих цінностей в кожній сфері, на нашу думку, дає можливість визначити групу «базових цінностей» суспільства.

Іншою методологічною підставою аналізу ціннісної системи безпеки суспільства сталого розвитку, виявлення її ієрархічної структури та відповідного ціннісного тезаурусу є принципи типологізації цінностей, що розробляється у аксіології. З предметного змісту і з форм спільної діяльності відрізняють економічні, політичні, соціальні, етичні, естетичні, наукові, етнічні, релігійні, екологічні, інформаційні та інші підсистеми цінностей. За носіями розрізняють особисті, родинні, групові, професійні, класові, етнічні, конфесійні. Підставами для класифікації можуть бути певна культура, цивілізація, релігія, регіон, історична епоха та ін. Але на нашу думку, для прикладних цілей, особливе значення має аналіз видів класифікації цінностей за їх роллю в забезпеченні безпечного розвитку суспільства, що допоможе визначити й відповідні функції ціннісної системи.

Дослідження і актуалізація вітальних цінностей існування людства, що на переконання Р. Ингардена і М. Мюстенберга відображають відношення до первинних потреб, важливих для збереження і продовження життя, дозволить спрямувати зусилля суспільства на захист ціннісних основ сталого функціонування в економічному, демографічному і екологічному вимірах безпеки суспільства, від яких залежить життя і здоров'я людей, життєстійкість суспільства. Австрійський культуролог В. Краус до таких первісних цінностей відносить здоров'я, харчування, мир, безпеку, тепло і любов.

Зосередження уваги політологів на проблематиці впливу на суспільство політичних цінностей, дає можливість з'ясувати роль політичних пріоритетів у зміцненні політичної системи держави і підтриманні стабільності суспільних відносин. Виявлення і актуалізація внутрішніх і зовнішніх пріоритетів політики, спрямованих на розв'язання проблем стало-

го розвитку суспільства, буде сприяти формуванню аксіологічної складової в системі його політичної безпеки.

Дослідження ціннісних основ соціального характеру, що інтегрують суспільство, змінюють суспільні відносини, спрямовують суспільні процеси в напрямку досягнення соціальної справедливості і рівності можливостей, сприяють справедливому розв'язанню соціальних конфліктів, складає аксіологічні умови розробки теоретичних основ соціальної безпеки суспільства.

Існуюча у філософії традиція відокремлення духовних цінностей, дозволяє зосередити увагу суспільства на вищих пріоритетах як духовних основах сталості і безпеки суспільства. Вищі духовні цінності, ідеали, що складають стержень духу особистості, є ядром духовного потенціалу суспільства, забезпечують його духовну сталість, є найважливішою умовою забезпечення безпеки суспільства. До речі, американський психолог Н. Коупленд вважав моральний дух таємною зброєю нації [121, с. 57]. Історично складені, ментально укорінені, вистраждані народом ідеали виконують функцію згуртування і зміцнення нації, визначають сенс і мету її існування, спрямованість суспільного розвитку. Але квінтесенція дослідження духовних ціннісних основ як чинника сталого й безпечного розвитку суспільства латентно міститься у старозавітному імперативі: «Якщо будете ходити згідно з настановами Моїми, а заповідей Моїх будете додержувати й будете виконувати їх... житимете на землі вашій безпечно» [103, с. 130]. Глибокий зміст цього заповіді закладено в розумінні основної умови безпечного розвитку суспільства – орієнтації на ціннісні критерії вищого рівня, що виступають базисом нормативно-ціннісної системи, як духовної, культурної основи самоорганізації соціуму.

На переконання багатьох дослідників, саме духовні, етичні цінності визначають вибір шляху подальшого сталого розвитку цивілізації. На думку відомого російського вченого В. Садовнича, або людство відатиме перевагу домінуючій сьогодні концепції розвитку, заснованій на постійному зростанні споживання, або встане на шлях самообмеження і згоди з природою та життям. Розмова йде про те, щоб у ціннісній ієрархії суспільства висунути на перший план ціннісні критерії що свідкують про загрози і небезпеки людського буття, що пов'язані з небажанням сприймати світ яким він став під впливом технологічної діяльності і руйнуванням природного середовища, як основи життя [122, с. 12]. Захисну роль духовних цінностей, стосовно суспільного розвитку, бачить російський філософ В. Келле.

Виділення в ціннісній структурі термінальних й інструментальних цінностей, що запропонував М. Рокич, дає можливість, з одного боку, дослідити найважливіші цільові цінності – ідеали, спрямованість на які за-

безпечує безпечний і сталий розвиток суспільства. З іншого боку, допомагає визначити засіб досягнення цієї мети – як систему норм соціальної поведінки, що відповідає стану соціальної безпеки.

На думку російської дослідниці Н. Наумової, для прикладних цілей особливе значення має типологія цінностей за їх місцем у статусно-ієрархічній структурі. Згідно з цим критерієм авторка відрізняє чотири групи цінностей: цінності вищого статусу або «ядро» ціннісної культури; цінності середнього статусу, які можуть переміщуватися у «ядро» або на «периферію» – «структурний резерв»; цінності нижче середнього – «периферія», вони також рухомі; цінності нижчого статусу, малорухомі, або «хвіст» [123, с. 129–134]. Перша група цінностей – ціннісне «ядро» – характеризується як домінуюча у суспільній свідомості, цінності якої інтегрують суспільство. До цих цінностей дослідники відносять життя людини, свободу, моральність, спілкування, родину, роботу, добробут, ініціативність, традиційність, незалежність, самопожертву, авторитетність, законність, вільність.

Досліджуючи проблему структурування національних цінностей, українські фахівці в сфері національної безпеки В. Горбулін і А. Качинський, визначають ціннісне ядро цієї групи як домінуючу в суспільній свідомості групу цінностей, що можуть інтегрувати спільноту в єдине ціле. Ґрунтуючись на проведених соціологічних дослідженнях, вони відносять до цієї групи національну безпеку, духовні надбання, добробут, систему міжнародних зв'язків, патріотизм, соціальну справедливість. Структурну групу цінностей автори розуміють як область найбільш інтенсивного вияву ціннісних конфліктів між соціальними суб'єктами. Це матеріальні надбання, право приватної власності, державний суверенітет, права і свободи людини, природні ресурси, конституційний лад [124, с. 19]. До периферійної групи дослідники відносять інші цінності, вважаючи їх ознакою більшу стабільність за рахунок успадкованого від попередніх пластів національної культури.

Виявлення і аналіз провідних, базових цінностей в статусній ієрархії структури суспільства (цінності сім'ї, професійної, соціальної групи, етносу, конфесії, класу, нації, суспільства), які являються чинником соціального утворення і виконують функцію інтеграції суспільства, є методологічною підставою визначення відповідних національних інтересів.

За функціональною ознакою у ціннісній системі суспільства розрізняють цінності-норми, власне цінності та ідеали – вищі цінності. Кожна група, з вище означених соціокультурних регуляторів, має свої специфічні функції. Норми виконують функцію соціальної нормативності, еталонів нормативної дії, які схвалюється суспільством як соціальна значущість та є обов'язковою для всіх членів суспільства. Цінності виконують функцію

проміжних соціальних орієнтирів, що не обумовлюють обов'язковості, але мають статус суспільних значимостей загального характеру. Ідеали виконують функції перспективних цілей, значної життєвої мети, а також виконують сенсоутворюючу функцію, що втілює у собі сенс життя як в особистісному так і суспільному розумінні. Філософсько-методологічний аналіз свідчить, що сутність соціально-філософських категорій – «норми», «цінності», «ідеали», залишає свою стабільність навіть коли їх соціальний зміст та ієрархія мають властивість до діалектичних змін, які обумовлені розвитком суспільства. На нашу думку, цей підхід, що поєднує попередні класифікації ціннісної структури є найбільш приємним і результативним у дослідженні цінностей безпеки суспільства, але не виключає урахування позитивних надбань інших підходів.

Типологія, що пов'язана з відрізненням цінностей за функціональною ознакою, на переважно інтегруючи і переважно диференціюючи цінності, надає можливості для виявлення ціннісних основ, що зміцнюють суспільство навколо провідних ідей, соціально-політичних і духовних ідеалів, з одного боку, а також слугує підставою для прогнозування соціальних загроз і небезпек дестабілізуючого характеру, з іншого боку. Серед цінностей, що одночасно є чинниками, як інтеграції, так і диференціації суспільства, прийнято відрізняти цінності групові, професійні, класові, етнічні, конфесійні, національні (державно-національні) та інші., що об'єднують суспільство лише в межах певних соціальних утворень, але за їх межами, можуть виконувати і дезінтеграційну функцію.

Для інтеграції поліетнічного українського суспільства актуальним залишається питання гармонійного співіснування різних етнічних, національних цінностей. Російські дослідники А. Важеніков, В. Манілов, А. Прохожев до національних цінностей відносить суспільні блага, що задовольняють потреби людей і сприяють прогресивному і безпечному розвитку суспільства і держави. Політологічний аспект національних цінностей підкреслюють В. Горбулін, і А. Качинський. На їх думку, національні цінності та інтереси є основними рушійними силами системи національної безпеки, що визначають її зміст, характер, конфігурацію та спрямованість. Проте, автори глобалістичного напрямку – Е. Гелнер, Е. Гіденс, Б. Андерсен, К.-О. Апель, Ю. Габермас, заперечують необхідність актуалізації національних пріоритетів, що посилюють гетерогенність суспільства, в той час, коли воно стоїть перед планетарними загрозами і потребує солідарності. Вони пропонують зосередити зусилля на формуванні ідентичності, що гармонійно поєднує моменти особливого і загального.

З точки зору культурно-генетичної, науковці розрізняють традиційні та інноваційні цінності, які теж мають подвійну функцію в соціумі. Якщо традиційні цінності у моноетнічній державі виконують функцію

стабілізаційного соціокультурного чинника, то у багатоетнічній державі перебільшення ролі традиційних і етнічних цінностей може сприяти загостренню соціальних суперечностей. В той же час, надмірна актуалізація інноваційних цінностей, що сприяє просуванню суспільства, може негативно вплинути на культурні, етнічні пріоритети, розмиваючи національно-культурну ідентичність соціуму.

З соціально-історичного масштабу цінності поділяються на загальнолюдські, цивілізаційні і загальноцивілізаційні. Слід зазначити, що переважна більшість авторів, до ядра інтегруючих суспільство цінностей, відносить сукупність духовних, етичних і життєвих цінностей, що у процесі розвитку суспільства набувають значення загальнолюдських. До загальнолюдських цінностей, як правило, відносять, перш за все, моральні норми, що відображені у старозавітних заповідях (так званий декалог), а також життя, благо, добро, любов, віру, надію, волю, щастя, спілкування, добробут, честь, користь, істину. Заслугує на увагу підхід, згідно з яким, до цього переліку включають також, такі особисті якості як милосердя, чуйність, поважність, миролюбність, толерантність, працьовитість. На переконання відомого російського культуролога М. Кагана, розробка і засвоєння загальнолюдських цінностей в сучасному світі стає умовою виживання людей на Землі. Таки цінності полягають у єдності життєвих інтересів людства і слугують соціокультурним підґрунтям формування громадянського суспільства.

Іншим критерієм типологізації цінностей є їх співвідношення з типами цивілізацій, що базуються на певних соціокультурних основах. Сукупність домінуючих, у надрах кожної конкретної цивілізації, історично сформованих соціокультурних пріоритетів, що складають духовні і культурні основи певної цивілізації, утворюють систему цивілізаційних цінностей. Дослідження, підтримання і актуалізація цивілізаційних цінностей, на переконання мислителів є чинником ідентифікації і соціокультурної стабільності соціуму.

Згідно з поглядами представників історичної наукової школи П. Толочко на історичний цивілізаційний розвиток, підґрунтям формування цивілізаційної культури є цінності традиційної національної релігії. Відповідно до цього підходу, Україна, як спадкоємниця Київській Русі, історично належить до Східноєвропейської слов'янської цивілізації, що ґрунтується на системі православних цінностей. Але існують і інші підходи до визначення цивілізаційних цінностей, що ґрунтуються на сучасних історичних реаліях. Відомо, що історична доля і сучасний географічний простір української держави тісно пов'язує не тільки культури християнських, але мусульманського та іудейського народів.

Саме тому, найважливішим, на наше переконання, аксіологічним об'єктом, що потребує підтримки і захисту з боку держави і суспільних інститутів, мають бути, поряд з національними і цивілізаційними, загальноцивілізаційні цінності, до яких відносять загальні основи цивілізованого існування людства, що є спільними для багатьох цивілізацій. Такими цінностями, за переконанням автора, є, перш за все, мир, злагода, людяність, толерантність, не насилля, розвинена культура всіх сфер життєдіяльності, демократія, плюралізм, невтручання, законність, права і свободи людини, безпека, підтримання екологічної рівноваги, творчість та ін. Автори монографії «Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз» в зміст поняття «цивілізаційні основи» включають працю і власність, соціальну справедливість і владу, громадянську культуру та індивідуальну духовну свободу особистості. На нашу думку, визначення, зміцнення і захист ціннісних основ даної групи дозволяє спрямувати зусилля на збереження суспільної злагоди і ладу в межах загальноновизнаного цивілізаційного розвитку. Слід погодитись з В. Крисаченко, якій вважає, що для України пошук подібного об'єднувального чинника особливо актуальний, оскільки вона перебуває на розломі і в точках дотику кількох цивілізацій, як великих, так і локальних.

Методологічним підґрунтям виявлення ціннісних основ безпеки суспільства сталого розвитку є, також, провідні принципи і властивості, що утворюють атрибутивні цінності безпеки і які були досліджені у попередньому розділі. На нашу думку, це пріоритети, що актуалізують у життєдіяльності суспільства принципи системності, життєздатності і життєстійкості, єдності сталості та лабільності, суспільної інтеграції, консолідації, надійності, захищеності, цілісності і непорушності самоорганізаційних соціальних і природних механізмів, адаптивності, керованості та динамічної рівноваги екологічних і соціальних процесів, можливості своєчасного попередження загроз, підтримання необхідного різноманіття у системі.

Таким чином, систему ціннісних основ безпечного розвитку суспільства цілком обґрунтовано можна розглядати як нову аксіологічну парадигму, як «новий синтез цінностей» [125, с. 59], що складається з системоутворюючих, соціально-стабілізуючих і захисних пріоритетів у всіх сферах життєдіяльності суспільства і складають аксіосферу його безпеки.

Згідно з розглянутими принципами дослідження, ціннісний зміст аксіосфери безпеки пропонується проаналізувати через ціннісні підсистеми екологічній, економічній, політичній, соціальній, духовній та інформаційній сфер життєдіяльності суспільства.

Узагальнюючи висновки, треба зазначити, що концептуальні засади дослідження ціннісної системи суспільства сталого і безпечного розви-

тку, в цілому, являють собою організовану сукупність гносеологічних принципів наукового пізнання, філософських і загальнотеоретичних підходів та методів, теоретичних положень соціальної філософії, синтезованих в аксіологічному підході, що в сукупності являють собою методологічний інструментарій розв'язання наукової задачі, спрямованої на виявлення ціннісних смислів загальної безпеки і сталого розвитку суспільства, як ціннісної системи.

3.2. Ціннісні основи екологічної безпеки

На погляд вчених, вступ людства в третє тисячоліття, поряд з позитивами в науково-технічному й інформаційному прогресі, характеризується актуалізацією і глобалізацією екологічних проблем, від вирішення яких залежить стійкий, безпечний розвиток Цивілізації. Екологічні проблеми, що на переконання мислителів, виникли внаслідок виробничої діяльності і споживацького, варварського ставлення до природи з боку суспільства, завдяки нестримному технічному прогресу набули наприкінці двадцятого століття світового, глобального масштабу. Істотною ознакою глобальної екологічної кризи учені вважають порушення екологічної рівноваги і втрату природою властивості до саморегулювання і самовідновлення природного середовища.

У Хартії європейської безпеки (Стамбул 1999) деградація навколишнього середовища визначена як новий загальний виклик і віднесена до серйозних факторів, що впливають на європейську безпеку. Необхідність своєчасного розв'язання глобальних проблем для розвитку цивілізації підтверджено на Всесвітньому форумі в Іоганесбурзі (2002). Від того, якою буде відповідь цивілізованого людства на цей виклик, залежить безпека ХХІ століття та ймовірність виживання самого людського роду.

Необхідність пошуку шляхів виходу з глобальної екологічної кризи і розв'язання екологічних проблем, що виникли перед людством, припускає істотну переорієнтацію економічних, політичних, соціальних, науково-технічних парадигм, що спрямовані на досягнення утилітарних, прагматичних, споживацьких цілей, на цінності екологічної безпеки, як духовні і соціально-культурні регулятори соціуму. «Згідно наших прогнозів до 2020–2050 років може розпочатися стрімке руйнування цивілізації, або її болісне відродження шляхом переходу на нові пріоритети і принципи організації своєї життєдіяльності на основі реальної, а не декларативної гармонії усередині соціумів, між ними і Природою. Пошук і реалізація дійсного механізму цієї гармонізації, запровадження відповідних норм життєдіяльності в суспільну свідомість і підсвідомість Людства є надією на порятунок від загрози глобальної катастрофи в ХХІ столітті», робить висно-

вок група російських учених на основі комплексних досліджень гомеостатичної моделі взаємодії «Людина – Природа» [126]. За даними Європейського центру нових технологій управління ризиками катастроф, кількість природних і техногенних катаклізмів у різних куточках планети у середньому зростає щороку на п'ять – сім відсотків.

Актуальність дослідження ціннісних основ екологічної безпеки обумовлюється як необхідністю практичного вирішення проблеми збереження природних умов існування людства, так і соціальною потребою у створенні ефективного соціокультурного механізму регуляції відносин на екологічних принципах. Фактором, який посилює важливість проблеми для українського суспільства, виступає соціальна і духовна потреба у формуванні ціннісних основ екологічної свідомості і екологічного світогляду як соціокультурних підвалин екологічної безпеки в умовах загострення екологічної кризи в наслідок Чорнобильської катастрофи.

Різні аспекти розв'язання проблеми екологічної безпеки, формування ціннісних основ екологічного світогляду і формування екологічної культури відображені в роботах В. Вернадського, А. Швейцера, Е. Хлебнікова, В. Хесле, А. Печчеї, В. Поттера, М. Реймерса, Г. Білявського, В. Борейко, Т. Гардашука, С. Гошовського, В. Горшкова, Б. Данилишина, В. Данилова-Данильяна, А. Єрмоленка, П. Канило, А. Качинського, Н. Кисельова, К. Кондратьєва, В. Кордюма, В. Крисаченка, К. Лосєва, В. Лукьянца, А. Макарьєвой, А. Матвійчука, В. Остапчука, Н. Рогожина, В. Садовничого, В. Семіноженка, О. Стегнія, А. Степаненка, А. Толстоухова, М. Хилька, А. Юрченко та ін.

Аналіз теоретичних джерел дозволяє говорити про серйозний програв у самій постановці проблеми екологічної безпеки і теоретичному обґрунтуванні можливих шляхів її вирішення. Фундаментально обґрунтована, на сьогоднішній день, необхідність формування екологічної свідомості як найважливішого, духовного фактора рішення екологічних проблем, розглядаються аспекти трансформації екологічного світогляду в умовах глобалізації, визначаються ціннісні імперативи екологічної форми суспільної свідомості. Разом з тим, ще недостатньо розробленою є проблема соціокультурних основ аналізу екологічної безпеки та її ціннісного змісту. Не достатньо розкритий соціокультурний механізм регуляції екологічної безпеки.

Метою даного підрозділу є обґрунтування і проведення аксіологічного аналізу екологічної безпеки як ціннісного феномена, репрезентація її статусу в загальній системі цінностей, виявлення ціннісних основ соціокультурного механізму її регуляції.

Як свідчать дані наукових досліджень, наша планета задовго до появи людства піддавалася глобальним екологічним катастрофам, в наслі-

док яких багато видів флори і фауни зникли із обличчя Землі. Перша фундаментальна екологічна криза, за твердженням учених, проявилася 2-1,7 млрд. років тому в середньому протерозої і зветься передрифейською екологічною кризою [127, с. 126]. Відповідями соціуму на екологічні виклики, на думку радянського еколога Миколи Реймерса, були «екологічні революції», що являють собою кардинальні способи розв'язання екологічних проблем.

Сучасна екологічна криза, що виникла в другій половині ХХ ст. в наслідок необмеженого зростання масштабів виробничої діяльності, виснаження і забруднення природного середовища, осмислюється науковим світом як загроза руйнування природних систем життєзабезпечення і саморегуляції біопроеесів Планети. Її відмінними рисами є глобальність і антропогенний характер походження. Порушення процесів самоорганізації і самовідновлення біосфери, руйнування озонового шару і критичне забруднення середовища, катастрофічне виснаження природних ресурсів, теплова криза Планети, розширення епідемічних захворювань і загроза руйнування геному людини, на думку дослідників, ставлять людство на грань виживання і актуалізують проблему екологічної безпеки. Така форма негативного ставлення суспільства до природи характеризується мислителями як «екоцид».

Разом з тим, варто враховувати, що якщо екологічні загрози і виклики супроводжували людство з часу його виникнення, то усвідомлення значимості екологічної безпеки і потреби в ній відбулося набагато пізніше. Для міфологічної свідомості людини було характерним одушевлення й обожнювання сил природи, що ототожнювалась з материнським початком, прагненням до пошуку гармонічного співіснування з природою. Природа розглядалася як вища цінність і умова для життя людини, а безпека існування племені і роду ставилася в залежність від дотримання етичних норм взаємин із Природою та її божествами.

Джерела усвідомлення важливості гармонічного співіснування природи і суспільства, осмислення важливості природних основ існування людини відображені в символічній формі в міфології різних народів світу. Міфічна боротьба дракона і тигра у китайській міфології, битва титанів і богів – давньогрецької міфології, епічні оповідання індійської Махабхарати і Рамаїни в образно-символічній формі відображають боротьбу хаосу і космосу, стихії і порядку та інтерпретуються дослідниками як футурологічне відображення розвитку глобальної кризи у взаєминах природи і суспільства.

У період формування націй і національних релігій у свідомості людини відбувається трансформація поглядів на природу і її ціннісний зміст, переосмислення причин екологічних загроз і умов безпечного існу-

вання етносів. Екологічні лиха і катастрофи: повені, пожежі, виверження вулканів, посуха, епідемії й ін. розглядаються як наслідок порушень встановлених Богом законів, результат розриву угоди між Богом і людьми.

Християнство, як система світогляду і ціннісних орієнтирів, регулює взаємини суспільства і природи на основі християнської етики, зорієнтованої на досягнення універсального принципу любові. Любов до природи є необхідним стає проявом християнського відношення до неї як до божого творіння. Найкращим тому підтвердженням служить «Пісня віддяки про усіх тварин Божих» Франциска Асизького, засновника ордена францисканців. Іншою важливою складовою християнського світогляду і способу життя є властивий, саме йому, принцип обмеження споживання, який використовується у духовно-аскетичній практиці і так необхідний нашому сучасному суспільству. Екологічні нещастя і катаклізми трактуються за позицій теоретиків богослов'я і теології як покарання Богом людства за порушення Закону.

Переосмислення відношення до природи, її ролі в долі людства на основі антропоцентричних цінностей, відбувається в ренесансній культурі. Природа рефлексується у творчості мислителів цього періоду як еталон краси, ества і гармонії, як цінність, вище якої може бути тільки сама людина. Розвиток науки Нового часу формує раціоналістичні тенденції в поглядах на співвідношення природи і суспільства. Теоретично влаштовується не тільки діяльність людства з метою підпорядкування сил природи, але і її експлуатація в інтересах суспільного прогресу.

У цей період у теоретичній і соціально-політичній думці відбувається зародження ідеї-припущення про «помсту» природи за зневагу до її законів і необхідності переоцінки відношення до природи як основи людського буття, що виразилося в гаслі Ж. Руссо «назад до природи». Взаємозв'язок парадигми просвіти модерну і сучасної екологічної кризи оригінально просліджується в статті Т. Кочетова [128].

Револьюційне переосмислення й усвідомлення катастрофічності екологічної ситуації, що прийняла глобальний характер, було здійснено вченими Римського клубу. На переконання його засновника Авреліано Печчеї, вирішення проблеми екологічної безпеки можливо лише за допомогою духовного відновлення людини, перебудови його свідомості і поведінки на основі револьюційного переосмислення пануючої системи цінностей та ідеалів [50, с. 177]. Значною подією, що ознаменувала осмислення екологічної безпеки як глобального сутнісного фактора людського буття, можна вважати публікацію доповіді Римського клубу «Межі росту» (1972 р.). Глобалізація екологічної кризи залишає людству обмежений тимчасовий інтервал на вирішення проблеми його виживання. Ключем вирішення якого може бути нова парадигма соціального розвитку, що за-

снована на пріоритетах і цінностях екологічної безпеки на особистому, національному, регіональному і глобальному рівнях.

Теоретичне осмислення суспільством свого ставлення до природи акумулюється в ідеях як вищих формах розвитку теорії. Ідея виступає, також, теоретичною основою для формування ідеалів, цінностей і норм екологічної безпеки. Поняття «ціннісної ідеї», згідно поглядів М. Вебера, завжди визначає специфічний спосіб бачення світу в цілому [67, с. 46].

В сучасний час у філософській літературі можна зустріти різні точки зору і погляди на проблему ідеї, здатної максимально ефективно відобразити шляхи і методи вирішення глобальних екологічних проблем. Але, аналіз проблеми ставлення суспільства до природних основ свого існування дозволяє виділити основні групи ідей, які склалися в наслідок осмислення проблеми. Це, насамперед, група ідей, заснованих на екологічному імперативі необхідності формування екологічної свідомості й екологічної культури, що відображає пріоритет екологічних цінностей. Це ідеї «екологічного імперативу» [129, с. 52], «екологічного гуманізму» чи «світової етики» [130; 131], «екофільного гуманізму», результатом якого стане нова - «екологічна людина» [132], «біоетики» чи «етики життя» [133; 134], «екологізму» та «інвайронменталізму» [135; 136]. Джеймс Лавлок у книзі «Гея – новий погляд на життя на Землі» стверджує, що людина має рівні права з іншими істотами, є лише часткою гармонійного земного цілого. Тому сучасна індустріальна цивілізація розглядається автором як патогенний фактор, що порушує природну цілісність планети. На переконання Лавлока, науково-технологічна перебудова природного оточення це боротьба людини з самою собою в якій людина отримує поразку.

Друга група ідей, відображає принципи гармонічного співіснування природи і суспільства, заснованого на збалансуванні всіх показників життєдіяльності з умовою непорушності людських пріоритетів і безпеки. Обґрунтовуючи ідею «екоантропоцентризму», Г. Дрідзе вважає, що це єдиний осмислений шлях не тільки до реабілітації в соціальній науці організуючого людського початку соціально-культурного життя суспільства, але і до збагнення механізмів її зародження, підтримки і відтворення, а також до пізнання життєвих і соціальних ресурсів, способів виживання людей і співтовариств у різних соціально-культурних ситуаціях і середовищах [137].

Іншою пріоритетною ідеєю цієї групи, є ідея «сталого розвитку» громадянського суспільства, сформульована на основі концепції «сталого людського розвитку», прийнятої на Всесвітній конференції ООН у 1992 році в Ріо-де-Жанейро (Самміт «Планета Земля»). На переконання академіка М. Згуровського, з точки зору екології, сталий розвиток повинен забезпечувати цілісність біологічних і фізичних природних систем, їх жит-

тездатність, від цього залежить глобальна стабільність всієї біосфери. Особливого значення набуває здатність таких систем самовідновлюватися і адаптуватися до різноманітних змін, підкреслює науковець [52].

У проєкті Хартії Землі були позначені необхідні механізми і процедури із забезпечення екологічно безпечних і відповідальних рішень у всіх сферах людської діяльності. Основні напрями дій міжнародного співтовариства по досягненню сприятливого стану екологічної безпеки були викладені у «Декларації Ріо про навколишнє середовище і розвиток», «Порядку денному на ХХІ століття», «Заяві про використання і захист лесів», «Рамковій конвенції з проблеми змін клімату», «Конвенції з біологічної різноманітності».

В руслі подальшого теоретичного розвитку і поглиблення ідеї «сталого розвитку» на теренах українського суспільства, групою вітчизняних авторів розробляється концепція «еко-майбутнього» України, що на переконання А. Толстоухова, відповідає ідеям бажаного та гідного екологічного майбуття всього людства. Необхідність збереження природного середовища, оздоровлення екологічного стану, побудови сприятливого еко-майбутнього, на переконання авторів, має поєднати не тільки українців, але і все людство. В основі концепції еко-майбутнього лежить ідея зміни ставлення до природи як до великого скарбу людства, збереження якого має бути справою кожної людини. Але реалізація ідеї еко-майбутнього, на переконання авторів, можлива лише в наслідок глобальної екологічної революції в єдності повномасштабних соціальних, культурних, економічних і екологічних змін в суспільстві [309, с. 19-30].

Якщо систематизувати основні філософські ідеї в контексті екологічної безпеки, то можна виділити такі групи течій як натуралізм, що спирається на пріоритет природи як основи гармонії світу; раціоналізм і антропоцентризм, що покладаються на авторитет розуму у вирішенні екологічних проблем і домінуванні інтересів людини; холістичні теорії, що відображають принципову єдність природних, соціальних і духовних основ світобудови. У відносинах між собою ці течії співвідносяться як теза (твердження), антитеза (заперечення) і синтез. Проте, саме в річищі антропоцентричного підходу формуються ідеї «екоантропоцентризму» і «сталого розвитку» [53 с. 390-395], та «еко-майбутнього», що припускають комплексний аналіз усіх процесів у системі Природа-людина-суспільство в контексті підтримання екологічної безпеки.

Глибоке теоретичне обґрунтування ідеї сталого розвитку громадянського суспільства, її фундаментальна розробка в системі екологічних, політичних, соціальних та інших теоретичних знань, з врахуванням інтеграції зусиль усього світового співтовариства, створює умови для формування на її основі соціально-політичного ідеалу і перспективної соціальної

мети. Разом з тим, ідея лише тоді втілюється в ідеал, коли опановує свідомістю суспільства як складова ідеологічна частина соціально-політичних програм. Переконаність у перспективі, істинності і доцільності ідеї є умовою її метаморфози в ідеал – основну інтегровану форму функціонування цінностей. Ідеал виражає генеральну спрямованість діяльності особистості і суспільства.

Соціальний ідеал сталого розвитку громадянського суспільства акумулює в собі сукупну ціннісну характеристику соціуму як зразок, і тому може виконувати функцію соціального стратегічного орієнтира. Досягнення цієї мети суспільством припускає його орієнтацію на сукупність відповідних цінностей як проміжних соціально-політичних і духовних орієнтирів.

Констатація глобальної екологічної кризи й усвідомлення суспільством необхідності адекватних мір, спрямованих на запобігання екологічної катастрофи, з'явилися ведучими факторами осмислення феномена екологічної безпеки як однієї з пріоритетних цінностей глобалізованого суспільства. У системі цінностей такого суспільства екологічна безпека виступає як пріоритетна цінність вищого порядку – суспільний ідеал.

Підставою для осмислення безпеки, як аксіологічного феномена служить її ціннісний зміст. Він виражає результати акту оцінювання різних сторін процесу взаємовідносин природи і суспільства, що характеризується відсутністю чи максимальним зниженням екологічних загроз і ризиків.

Аналіз екологічної безпеки як ціннісного феномена припускає виявлення двох сторін – предметної (явища екологічної безпеки як об'єкту ціннісного ставлення) і суб'єктної (результатів і способів її ціннісної рефлексії з боку суспільства).

Предметна сторона екологічної безпеки виражає сутнісну і змістовну грані досліджуваного феномена. Відповідно до вітчизняної аксіологічної традиції, вона характеризує об'єкт ціннісного ставлення та його об'єктивну суспільну значимість, що утворюється об'єктивними потребами [69, с. 732-733]. Предметна сторона розкривається через об'єктивний смисл, що характеризує дане поняття. Згідно поглядів одного з основоположників теорії цінностей Г. Риккерта, цінність завжди виявляє себе у світі як об'єктивний сенс, пов'язаний з реальним психічним актом – судженням. Саме сенс вказує на цінність [138, с. 46].

Поняття екологічної безпеки виникло у зв'язку з погіршенням життєвого середовища людського існування і асоціюється з відповідними загрозами життю і здоров'ю людини. Тому смисл поняття екологічної безпеки утворюється на стику екологічних проблем, що набувають стану загроз життю суспільства і людини та шляхів їх запобігання або

розв'язання. Відомі різні підходи до смислового наповнення поняття екологічної безпеки, які можна узагальнити і поєднати у декілька груп. Екологічна безпека осмислюється як:

- стан природних механізмів життєзабезпечення людства всіма необхідними первинними засобами існування: повітрям, теплом, питною водою, природними джерелами харчових продуктів, природними умовами трудової діяльності, відпочинку, культурного розвитку [62, с. 101].

- ступінь адекватності екологічних умов задачам збереження здоров'я населення і забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку, гармонізації інтересів природи і суспільства [139, с. 80];

- гармонійний стан системи «природа-техніка-людина», що забезпечує збалансовану взаємодію природи, технічних і соціальних систем, формування природно-культурного середовища, що відповідає санітарно-гігієнічним, естетичним і матеріальним потребам жителів регіонів Землі при збереженні природно-ресурсного й екологічного потенціалу природних систем і здатності біосфери до саморегулювання, захищеність особистості, суспільства і держави від загроз, що створюються стихійними лихами і техногенними катастрофами [127, с. 124–125];

- встановлена визначеність меж екологічного імператива у життєдіяльності суспільства [92, с. 46];

- наявність системи правових норм і відповідних інститутів безпеки, що гарантують захист середовища проживання людини, групи і суспільства [140, с. 55–56];

- принцип керування екологічними ризиками [141, с. 23–24].

Аналіз і узагальнення вищевказаних та інших підходів до екологічної безпеки дозволяє сформулювати визначення екологічної безпеки. *Екологічна безпека* це стан сталої і динамічної рівноваги функціонування системи «природа – суспільство», що характеризується, з одного боку, захищеністю природного середовища від руйнівного антропогенного впливу і здатністю до самовідтворення екосистем, з іншого, – захищеністю суспільства від екологічних загроз і стихійних лих, забезпеченням здорових природних умов життєдіяльності суспільства.

Однак, хотілося б акцентувати увагу на тому, що за наведеними смислами екологічної безпеки схований *сутнісний зміст*, що несе онтологічне навантаження і полягає в *збереженні життя як ґрунту існування людського роду*. Саме статус «буття», як онтологічного поняття, що виражає екзистенціальний зміст і трансформованого в живий природі у категорію «життя», дозволяє судити про екологічну безпеку як про цінність вищого порядку.

Життя є основною і єдиною формою буття живої природи. Символом, міфічного уособлення природної повноти життя є біблійний «Ноїв

ковчег». Святість життя зафіксована постулатами всіх світових релігій у вигляді наказів «ахімси» у буддизмі, «не убий» у християнстві, «хаят» у ісламі. В правовому полі цивілізованого людства цей принцип відображає головне природне право людини – право на життя.

Вершиною теоретичного рівня осмислення життя, як одного з основних ціннісних феноменів, по праву є філософія «благоговіння перед життям» Альберта Швейцера, з орієнтацією на життя як на ціннісний центр, що створює життєве світосприйняття людини [142, с. 81–284]. В центр світобудови ставив життя В. Вернадський. Феномен життя, як специфічного людського існування, було поставлено всередину філософської проблематики в творчості Ф. Ніцше А. Шопенгауера, А. Бергсона, В. Дільтея, Р. Зіммеля, які розвивали європейську філософію як «філософію життя». Поняття життя, у всій повноті його проявів, стало головним предметом дослідження філософів цього напрямку. Життя як наскрізний вимір усіх без винятку природних і соціальних утворень розглядають Т. Гардашук, М. Кисельов, М. Мойсеїв, М. Умов, Г. Фолмер та ін.

Треба підкреслити, що ціннісна орієнтація на життя, як системоутворюючої цінності, припускає актуалізацію підсистеми вітальних цінностей як смислів, що відображають первинні чинники життєдіяльності та пов'язують цінності екологічної сфери із соціальною. В основі цих цінностей, на думку дослідників, лежать матеріальні і психофізіологічні потреби людського організму і продовження роду. Проблема вітальних, життєвих цінностей найбільш обґрунтовано розкрита і представлена в роботах Р. Мюстенберга, М. Шеллера, В. Гусерля, І. Гобрі [63; 143].

Російський культуролог Б. Єрасов до вітальних цінностей відносить життя, здоров'я, безпеку, добробут та ін. Вони не обмежуються будь якою однією сферою життя, але відображають життєві смисли, що слугували ціннісними підвалинами утворення форм спільної діяльності. Вітальні цінності не завжди і не всіма усвідомлюються як значимості сутнісного, онтологічного плану, як чинники, що забезпечують основи життя. На буденному рівні свідомості таке осмислення відбувається в критичних життєвих ситуаціях і фіксується в підсвідомості у вигляді стійких настанов і формах поведінки. Інтегруючими ціннісними значеннями вітального рівня є «здоров'я», «продовження роду», «добробут». Такі інтегруючі вітальні цінності виконують сенсоутворюючу функцію через інституціалізацію в формах медико-біологічної, бактеріологічної, демографічної, продовольчої безпеки.

Цілеспрямованість на життя, як на провідний чинник природного буття, своєю інтенціональною функцією має забезпечення безпеки існування людського роду, як явища живої природи, пов'язаного з нею тонкими нитками генеалогічного, генетичного, еволюційного і демографічного хара-

ктеру. В той же час, реалізація цього ціннісного феномена іманентно взаємопов'язана з необхідністю збереження всіх форм життя, як передумови повноцінного існування людського роду.

Отже, виявлений смисловий зміст екологічної безпеки дозволяють окреслити ціннісні смисли, що утворюють її *ціннісне ядро*. Ними є збереження життя і захист природних основ існування людства. На цієї підставі, у ціннісному змісті екологічної безпеки, доцільно розрізняти цінності екологізму і цінності екологічної безпеки. До цінностей екологічного характеру відносяться жива і нежива природа, усі форми життя і біологічна розмаїтість, екологічна не забрудненість довкілля, раціональне природо-користування, обмеження споживання, безвідходне, екологічно чисте виробництво, а також сама екологічна свідомість, в основі якої, за твердженням А. Швейцера, повинна знаходитися «безмежна відповідальність за все живе на Землі».

Інша група ціннісних пріоритетів ґрунтується на принципі «відповідальності за долю людства» [144, с. 51]. До неї доцільно віднести піклування про збереження існування людського роду, усіх форм життєдіяльності суспільства, основною умовою яких є передбачення і попередження екологічних загроз, зниження екологічних і демографічних ризиків і т.д.

Якщо цінності екологізму акцентують увагу на пріоритеті саме природних основ існування людства, то цінності екологічної безпеки ніби адаптують соціальні і природні основи буття людства з метою забезпечення виживання людства в умовах глобальної екологічної кризи. Цінністю, яка поєднує ці дві групи, є феномен «життя», що потребує захисту і поєднує підсистему вітальних цінностей. Але, основу нормативно-ціннісного механізму екологічної безпеки, за нашим переконанням, складають саме екологічні цінності і норми як первісна умова життя.

Зміст предметної сторони екологічної безпеки як об'єкта аксіологічного аналізу включає також системи державних, міжурядових, суспільних інститутів і організацій у сфері екологічної діяльності; нормативно-правову базу, регулюючу відносини в цій області, екологічну свідомість, освіту і культуру, саму екологічну діяльність, а також мережу відносин та інформації в розглянутій сфері.

Важливою характеристикою предметної сторони феномена екологічної безпеки, як предметної цінності, виступає матеріальний вираз її значимості. Він полягає в ступені зниження екологічних ризиків і запобіганні можливого збитку, як наслідку екологічних нещасть, катастроф і збереження здоров'я людини та суспільства. Вагомим критерієм розглянутого феномену як предметної цінності, за нашим переконанням, є корисність норм екологічної безпеки для людства. «Вищою коштовністю нази-

ваю те, що приносить користь простолюдинам» – вважав Мо-Цзи [145, . 204].

Суб'єктна сторона екологічної безпеки репрезентується як суб'єктивний вираз її значимості для людини, родини, соціальної спільноти і розкривається через ставлення суб'єкта, як до природи, так і до екологічної безпеки. На переконання одного з засновників аксіології Р. Лотце, цінність існує тільки лише в її значимості для суб'єкта і є об'єктивною як усевизначальна форма бажання і поведінки [65]. Саме в цьому полягає її регулятивна функція.

На психологічному рівні феномен екологічної безпеки відображається емоціями, почуттями, ставленням до природи і екологічних проблем і фіксується в правилах екологічно безпечного поводження, психологічних установках поведінки, схильностях та інтересах стосовно екологічної безпеки. Емоційно-чуттєва складова розглядається як один з критеріїв ціннісного ставлення. Емоції, підкреслював М. Шеллер, є необхідними для виникнення ціннісної ситуації [67].

Інтерес, бажання і прагнення людини до безпечного існування, в умовах наростаючої екологічної кризи, дозволяє визначити стан екологічної безпеки як явища, що має екзистенціальну соціальну значимість і загальнолюдську цінність. Саме таке ставлення до екологічної безпеки породило феномен екзистенціальної безпеки, що був досліджений у попередньому розділі. Фактично, громадяни розглядають безпеку як суб'єктивну цінність, що відповідає їх власним, суб'єктивним поняттям (зразкам) цінності, яка базується більшою мірою на суб'єктивній вигоді, відзначає В. Гейзен. У дійсності, ризик є нормальною ситуацією і зменшення ризику до прийняттого рівня має розглядатися як «благо», за яке суспільство повинне платити [146, с. 27]. «Благо» як можливість і результат задоволення соціальної потреби [147, с. 7–19], у тому числі й в екологічній безпеці, виступає, на нашу думку ведучим критерієм ціннісного відношення до розглянутого явища.

В даний час екологічна безпека постає як фундаментальна потреба людства, умова його виживання і цивілізованого розвитку, значимість якої все більш зростає. Про це свідчить висновок учених про вступ цивілізації в епоху екологічних воєн. На 7-й сесії Комісії ООН з питань сталого розвитку в доповіді В. Данилова-Данильяна був зроблений висновок про те, що в Югославії, вперше в історії Цивілізації, проводилася спланована масштабна екологічна війна з використанням екологічних видів зброї, що завдають радикально-трансформуючого впливу на навколишнє середовище [148, с. 225–227, 232].

Ще одним фактором підвищення значимості екологічної безпеки є біологічний тероризм, що не визнає національних границь і, що викорис-

товує для терактів біотехнології. Проблемам попередження біологічного тероризму, останнім часом, були присвячені ряд міжнародних конференцій і наукових статей.

Свідченням серйозної стурбованості суспільства й урядів збереженням генома людини, побічними руйнуючими ефектами трансгенних продуктів, є факт створення Міжвідомчої комісії з питань біологічної і генетичної безпеки при Раді національної безпеки й оборони України і розробки проекту відповідної державної програми.

Усе це дозволяє нам зробити висновок про статусну зміну ціннісного характеру екологічної безпеки. Виступаючи найважливішим фактором «збереження самоорганізаційної здатності планетарної цивілізації» [149, с. 155], екологічна безпека набула статусу цінності загальноцивілізаційного, глобального рівня, що підтверджується багатьма соціологічними дослідженнями.

Відмінною рисою екологічної безпеки є усвідомлення не тільки ціннісного характеру безпеки існування самого суспільства, але й осмислення виняткової значимості для людства самої природи як умови і передумови соціального буття, первинного джерела суспільних благ. Тобто, природа як би «наділяється статусом суб'єкта» екологічної безпеки, як самоорганізована система, що має «свої інтереси і права» і «потребує» етичного до себе ставлення. Ставлення людини до природи, зазначає М. Кисельов, нині набуває такого ж морального значення, як і ставлення людини до людини. Саме така оцінка і дозволяє розглядати екологічні кризи як «включення запобіжних систем» природи у відповідь на антропогенний і техногенний вплив.

Іншою важливою характеристикою ціннісного феномена, аналізованого нами, є його універсальний характер. Значимість екологічної безпеки для кожної людини, кожної без винятку соціальної чи етнічної спільноти, в будь-якому регіоні світу або історичному періоді, наявність екологічної складової у всіх сферах життя суспільства, дозволяє нам зробити висновок про універсальний характер ціннісного феномена екологічної безпеки. Крім того, універсальний характер екологічної безпеки передбачає опору на такі «абсолютні виміри людського існування, що включають трансісторичний і попередній досвід та повинні відповідати визначеним кінцевим цілям» [117], тобто цінностям екзистенціального плану.

Цінності екологічної безпеки, відображаючись у суспільній свідомості у вигляді ціннісних орієнтацій, інтересів, настанов, переконань і цілей, набувають значення соціально-психологічних регуляторів, соціокультурних кодів екологічно безпечної життєдіяльності.

Змістовною та інструментальною стороною цінностей екологічної безпеки, способом їхньої реалізації в життєдіяльності суспільства висту-

пають соціальні норми, що виконують роль інструментальних цінностей і соціальних регуляторів екологічно безпечного поведіння і життєдіяльності. В основі формування соціальних норм екологічно безпечної життєдіяльності лежать потреби соціальних суб'єктів, що виступають як мотиви такої поведінки. Сукупність соціальних норм являє собою соціокультурну модель екологічно безпечної поведінки і взаємодій, що дозволяє передбачати екологічні наслідки своєї діяльності, виключати екологічні ризики, знижувати ступінь екологічних загроз. Закріплюючись у свідомості, такі соціальні норми функціонують у якості елементарних фіксованих настанов поведінки, моделей екологічно безпечного поведіння у різноманітних життєвих ситуаціях і професійної діяльності.

Інституціоналізація цінностей екологічної безпеки відбувається у двох основних напрямках. По-перше, в напрямі захисту природного середовища від техногенного навантаження, забруднення і виснаження природних ресурсів – у інституціональній формі охорони навколишнього середовища. І, по-друге, в напрямі захисту людини і суспільства від екологічних лих, природних і техногенних катастроф – у формі цивільного захисту населення.

Юридичне закріплення провідних норм взаємодії людини і природи в системі екологічного права є основою їх легітимації та утворює правовий механізм екологічної безпеки. Основний закон України передбачає право кожного громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля, закріплює за державою обов'язок у забезпеченні екологічної безпеки і підтриманні екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, збереження генофонду Українського народу, турбуватися про санітарно-епідемічне благополуччя громадян.

Законом «Про основи національної безпеки України» визначено низку загроз національним інтересам в екологічній сфері. Ними є: антропогенне порушення і техногенна перевантаженість території України, зростання ризиків виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру; нераціональне, виснажливе використання мінерально-сировинних природних ресурсів; неподоланність негативних соціально-екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи; погіршення екологічного стану водних басейнів, загострення проблеми транскордонних забруднень та зниження якості води; загострення техногенного стану гідротехнічних споруд каскаду водосховищ на р. Дніпро; неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів і трансгенних рослин, збудників хвороб та ін.; небезпека техногенного та біологічного тероризму та ін. Згідно з екологічними загрозами, Закон визначає і основні напрями державної політики з питань національної безпеки в екологічній сфері.

Проте базовим законом в сфері забезпечення екологічної безпеки вважають закон України «Про охорону навколишнього середовища». Згідно із Законом, охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини - невід'ємна умова сталого економічного та соціального розвитку України. І, хоча, само поняття «екологічна безпека» не визначено, в законі сформульовано розуміння екологічної політики як такої, що спрямована на збереження безпечного для існування живої і неживої природи, навколишнього середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів. Саме тому, в деяких працях з проблем екологічної безпеки, зміст екологічної політики, наведений в Законі, ототожнюються з визначенням екологічної безпеки. Відсутність єдиного розуміння поняття екологічної безпеки і її змісту, неузгодженість нормативно-правової бази потребують розробки концепції, доктрини і мабуть, стратегії екологічної безпеки України, систематизації, кодифікації та адаптації до норм міжнародного права нормативно-правових основ екологічної безпеки.

Аналіз основних філософсько-екологічних ідей і ціннісних пріоритетів дозволяє сформулювати *принципи*, що обумовлюють норми екологічних відносин у контексті забезпечення екологічної безпеки. Це підтримка балансу системи «суспільство – природа», що забезпечує збереження процесів самовідновлення природи; науково обґрунтоване визначення можливих границь вторгнення в природні системи; аналіз і попередження можливих екологічних наслідків техногенного впливу; відповідальність за екологічні наслідки своєї діяльності; відношення до природних об'єктів як до живих організмів, що складають єдиний організм – екосистему; усвідомлення абсолютної цінності життя; співробітництво з природою і дотримання її законів; обмеження споживацьких потреб; створення «зеленої економіки» та «зелених технологій», спрямованих на захист навколишнього середовища та ін.

Аксіологічний підхід до аналізу екологічної безпеки дає можливість побудувати логічний ланцюг міркувань виходячи з пріоритету цінностей, як значимих, загальноновизнаних явищ у розвитку людства. У той же час, переважаючою точкою зору на дану проблему є апеляція не до цінностей, а до інтересів екологічної безпеки, як вихідної позиції при аналізі і вирішенні проблеми. Хоча інтереси тісно взаємопов'язані з цінностями, ці поняття різного порядку. Цінності мають більш глибоку ментальну основу і базуються на історичному соціальному досвіді цивілізації, характеризуються більшою сталістю, тривалістю. Інтереси ж більш рух-

ливі, підлягають змінам і кон'юктурі, залежать від політичних, економічних, ідеологічних та інших факторів. Інтереси можуть бути зорієнтовані на досягнення цілей, висунутих політичними, економічними і комерційними елітами суспільства, що засновані на особистих пріоритетах. Виходячи з цього, у визначенні мети екологічної безпеки доцільно зосередити увагу на захисті, саме, ціннісних основ в екологічній сфері життєдіяльності особистості, суспільства, держави і всього людства, а не національних інтересів, що обумовлені політичним і ідеологічним чинниками і мають тимчасовий характер.

Таким чином, проведений аксіологічний аналіз екологічної безпеки дозволяє сформулювати висновок про те, що система ідеалів, цінностей і норм, яка характеризує відносини між природою і суспільством, складає основу формування культури екологічної безпеки та екологічної свідомості, виступає соціокультурним базисом її регулятивного механізму. Провідними цінностями екологічної безпеки, згідно з дослідженням, є: захищеність усіх форм життя та біологічного розмаїття; екологічна не забрудненість довкілля, відновлення екологічної рівноваги і можливості самовідновлення екосистем; захищеність людини суспільства від екологічних катастроф і стихійних лих; раціональне природокористування і безвідходне екологічно чисте виробництво; розвинена екологічна свідомість, адекватна нормативно-правова база.

Репрезентація цінностей екологічної безпеки представляє нові можливості для обґрунтування системи інтересів суб'єктів і виявлення факторів негативного впливу на стан екології: викликів, ризиків, загроз, небезпек, що складають основу для розробки доктрини, стратегії і тактики вирішення проблем екологічної безпеки суспільства.

Але, реалізація ціннісних смислів екологічної безпеки відбувається, перш за все, через функціонування економічної, політичної, соціальної, духовної та інформаційної сфер життя суспільства, ціннісні системи яких складають зміст предмету подальшого дослідження. Провідним соціокультурним чинником життєзабезпечення і життєстійкості соціуму, що пов'язаний з екологічними факторами, виступає група цінностей економічної сфери життя суспільства.

3.3. Ціннісний зміст сталого економічного розвитку і безпеки суспільства

Однокореневим з екологією поняттям є економіка. Грецьке слово «ойкос», що в перекладі означає житло, оселю, господарство або місце перебування, утворює ядро розгортання ціннісних смислів як в екологічній, так і економічній сферах життя суспільства. Смысловий зв'язок по-

нять відображає об'єктивну взаємозалежність природних і економічних процесів, що поєднуються феноменом Ойкумени – життєвим простором.

Підґрунтям утворення економічної сфери життя є потреба суспільства у відтворюванні свого існування. Загальний смисл економічної сфери полягає у перетворенні природи, з допомогою життєвих сил людини, у засоби свого існування. Отже, природа виступає основним постачальником ресурсів для економіки, з одного боку, і слугує вмістилищем для техногенних забруднень і промислових відходів, з іншого.

Виникнення економічних криз з циклічністю природних процесів пов'язували В. Джевонсі, К. Менгер, Л. Вальрапс, а також вітчизняні дослідники М. Туган – Барановський, А. Чижевський, В. Хлебников, Н. Кондратьєв. Об'єктивний взаємозв'язок природних і економічних процесів, обумовлює одне з джерел виникнення економічних та екологічних криз і катастроф. Таким джерелом, на думку вчених Римського клубу М. Месаровіча, Е. Пестеля, Тибергена та ін., є протиріччя між обмеженими ресурсними можливостями природного середовища та необмеженим зростанням потреб у ресурсах сучасної економіки.

Провідним чинником економічних криз, на думку Т. Мальтуса, Ш. Сисмонді, Дж. Гобсона, Дж. Кейнса, є порушення рівноваги між структурними компонентами економічних процесів. В. Парето, А. Пігу, А. Маршал пов'язують джерело соціально-економічних криз з соціально-психологічним чинником. Соціальному фактору, як найважливішому в економіці, поділяв увагу К. Маркс. Одним з деструктивних чинників безпеки суспільства, що зароджується в економічній сфері і загрожує соціальним вибухом, згідно з теорією К. Маркса, є відчуження труда та його продуктів. Воно має прояв у незбалансованості форм власності, великому розриві між рівнями доходів різних груп населення, неузгодженості інтересів суб'єктів господарювання і як наслідок – соціально-політичної дестабілізації в суспільстві.

Українські науковці В. Кузьменко, Л. Макаренко, А. Гредасов, О. Черепніна, Л. Яремко та ін. додержуються гіпотези про системну трансформаційну кризу, що виникла на пострадянському просторі і Україні, в наслідок зміни ідеологій – переходу від планово-централізованої до ринкової економіки і відсутності цивілізаційних компонентів в економічній політиці.

За результатами досліджень колективу, що очолює академік М. Згуровський, науковий керівник Світового центру даних з геоінформатики та сталого розвитку, в основі світових економічних криз лежить хвилеподібний розвиток світової економіки, описаний російським економістом М. Кондратьєвим. Проведений аналіз останніх двох століть підтверджує кореляцію циклів, з періодом 40-50 років, з світовими економічними

кризами. Але кожна криза давала поштовх розвитку науки і техніки, сприяла зміні технологічного укладу. За висновками вченого, нині суспільство перебуває на спадаючій хвилі п'ятого кондратьєвського циклу, якій відповідає чергова економічна криза. Внаслідок виходу з кризи, на думку дослідників, має народитися новий технологічний уклад, основу якого сформують біоінженерія, генна інженерія, нанотехнології, науки про людину, космічна хімія. Провідною умовою безболісного виходу з кризи М. Згуровський вважає додержання в суспільстві пріоритетної мети – виховання конкурентноспроможного у світі молодого покоління українських політиків, вчених, дипломатів і фахівців [150].

Якщо зауважити значущість, перелічених у теоріях, чинників економічних криз, то ми побачимо синтез ціннісних основ економічної стабільності суспільства – природних, економічних, соціальних і психологічних. На нашу думку, ціннісний підхід до аналізу факторів стабільності економічної сфери дає можливість виявити групу ціннісних регуляторів суспільства сталого розвитку.

Економічну сферу утворюють відносини, що складаються стосовно відповідних цінностей. Основою формування матеріально-економічних цінностей, на думку багатьох дослідників, є структуроутворююча група матеріально-виробничих пріоритетів, ядро якої утворюють вітальні цінності – життєво-необхідні для існування і відтворення людини і суспільства матеріальні блага. Саме залежність життєздатності суспільства від економічної сфери і створює підстави для турботи про сталість, надійність і захищеність функціонування економіки як первинного смислу економічної безпеки.

Якщо продукти труда – матеріальні блага, як умова існування людства, є термінальною цінністю економічної сфери, то труд, що їх створює, розглядається як базова інструментальна цінність. Ставлення до труда в суспільстві утворює підсистему соціально-економічних цінностей як пріоритетних у соціально-орієнтованій економіці. Саме труд є умовою утворення різних форм власності – найважливішого фактору стабільності, або руйнування громадянського суспільства.

Отже, ціннісні основи, що орієнтують життєдіяльність суспільства на пріоритети сталості, надійності, незалежності, ринкової, конкурентоздатної та збалансованої соціально-орієнтованої та екологічної економіки, складають основу цінностей економічної безпеки. Обґрунтуємо це положення.

Аналіз економічної безпеки як ціннісного феномена припускає розкриття її сенсу та значення, виявлення соціальної потреби в ній, осмислення її значущості та ролі в житті суспільства і людини, визначення її ціннісного змісту. У логічній семантиці, в традиції, що йде від Фреге, сенсом називають той уявний смисл, який виражається при розумінні мовно-

го висловлення. У лінгвістиці сенс конкретизується як суб'єктивний образ, що виникає при розумінні тексту, висловленні. У герменевтиці розуміння сенсу пов'язується з тлумаченням тексту. Таким чином, розуміння, тлумачення і стійке відтворення явища, відображеного в знаковій формі, є основними характеристиками сенсу.

У науковій літературі пропонуються різні підходи до визначення економічної безпеки, що дають можливість виявити її смисли. Найпоширенішою є точка зору на економічну безпеку як на здатність нації зберігати свій економічний суверенітет і стабільність. Як сукупність умов, і чинників, які забезпечують незалежність національної економіки, її сталість, здатність до самовдосконалення, характеризує економічну безпеку відомий російський економіст Л. Абалкін. На думку колективу авторів, що працюють під керівництвом академіка В. Гесца, суттю економічної безпеки є здатність національної економіки забезпечувати свій вільний і незалежний розвиток і підтримувати стабільність громадянського суспільства, стійкий оборонний потенціал країни за будь-яких несприятливих умов, а також, здатність держави до захисту національних економічних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз [151, с. 5]. У контексті правового забезпечення економічного розвитку розглядають економічну безпеку Н. Ніжник, Р. Ситник, В. Білоус [140, с. 55].

Більш ширший погляд на економічну безпеку, як «екосестейт», розкривається в роботах Р. Пастернака-Таранушенка. О. Данільян, О. Дзьобань, Н. Панов розглядають економічну безпеку як стан національної економіки і кредитно-фінансової системи, що поєднує ресурсну, енергетичну, фінансово-грошову, цінову, демографічну, продовольчу, кримінальну і медичну види безпеки, безпеку питної води [127, с. 48]. Через призму функціонування системи економічних зв'язків, інтересів та цінностей розглядає безпеку Л. Івашов [152, с. 66]. Факторний підхід до економічної безпеки, властивий поглядам Б. Шевченка [153, с. 5]. Ціннісний підхід до економічної безпеки, запропонований у роботах американського вченого Г. Мауля, якій визначає економічну безпеку як відсутність серйозної загрози можливостям суспільства рухатися в руслі своїх основних цінностей [154].

Але, на нашу думку, найбільш вдалим і наповненим аксіологічним змістом є розуміння економічної безпеки, що запропонував Я. Жаліло, як здатність національної економіки до розширеного самовідтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб власного населення і держави, протистояння дестабілізуючій дії чинників, що створюють загрозу нормальному розвитку країни, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання [155, с. 99]. Але, суттєвим недоліком цього визначення можна вважати відсутність

зв'язку з екологічним і соціальним чинниками, що зумовлюють сталість суспільного розвитку.

Існуючу різноманітність поглядів на економічну безпеку можна звести до її сутнісного розуміння – як здатність економічної системи до сталого функціонування та її захищеність від можливих загроз. До основних, системних загроз суспільству, що зароджуються в економічній сфері дослідники відносять: економічну (ресурсну, енергетичну, фінансову, продовольчу) кризу; масове зубожіння населення; корупцію в державно-управлінській сфері; криміналізацію тіньової економіки; деформації в структурі виробництва; зовнішньоекономічну енергетичну і фінансову залежність національної економіки; зростання зовнішнього боргу держави; втрату зовнішніх ринків збуту продукції; забруднення навколишнього середовища, виснаження природних ресурсів і порушення екологічного балансу.

Змістовна сторона досліджуваного феномена розкривається через оцінку значимості для економічної безпеки сукупності таких її компонентів як технологічна, енергетична, фінансова, ресурсна, продовольча, зовнішньоекономічна, кримінальна, воєнно-економічна, а також, безпека підприємницької діяльності. Значущість компонентів економічної безпеки визначається ступенем їх впливу на загальну сталість економічної системи, коли дисфункціональність одного з компонентів може стати катастрофічною для економічної системи в цілому.

Ціннісний характер економічної безпеки обумовлюється соціальною потребою і визначається значущістю і важливістю її ролі в житті суспільства. Соціальна потреба, що лежить в основі ціннісного відношення до економічної безпеки, обумовлена необхідністю ресурсного, техніко-економічного, технологічного і продовольчого забезпечення життя суспільства в умовах внутрішніх економічних деформацій, зовнішньої енергетичної залежності, жорсткої конкуренції національних економік і транснаціональних структур. Економічна безпека, як механізм, що гарантує життєзабезпечення і суверенітет нації, в розвиненому суспільстві набуває статусу соціального блага, яке суспільство згодне оплачувати.

Аналіз наукових праць у досліджуваній області дає можливість сформулювати положення, які розкривають значимість економічної безпеки як ціннісного феномену. По-перше, економічна безпека є провідною умовою життєздатності і життєстійкості суспільства, фактором стабільного відтворення життя людини і суспільства, запобігання системоруйнівних загроз існуванню соціуму. По-друге, вона зумовлює захищеність матеріально-економічних чинників стабільного функціонування всіх сфер суспільного життя, є фактором інноваційного науково-технологічного розвитку суспільства, створює матеріально-економічні умови стабільності

суспільного ладу. По-третє, економічна безпека є фактором гарантованого забезпечення потреб суспільства в умовах впливу дестабілізуючих чинників, обумовлює формування достатнього оборонного потенціалу, що визначає воєнно-економічну спроможність суспільства і держави захищати свої національні інтереси. На думку фахівців, політична значущість економічної безпеки полягає у забезпеченні матеріально-економічної гарантованості незалежності країни, її суверенітету і стабільного існування. Критерієм виняткового значення для суспільства аналізованого явища, є функція гарантованого життєзабезпечення суспільства в кризових умовах.

Смисли і значення економічної безпеки як термінальної цінності є підґрунтям визначення її ціннісного змісту. Економічна безпека як термінальна суспільна цінність досягається через реалізацію ряду інструментальних по відношенню до неї цінностей. Цінністю інтегрального характеру, що лежить в ґрунті економічної безпеки, фахівці визначають економічний потенціал, якій розглядається як здатність економіки задовольняти потреби, які базуються на виробничому і невиробничому потенціалі, природних і людських ресурсах. Основу формування цієї групи цінностей складають цінності економічної сфери життя суспільства, що є пріоритетами виробничого, підприємницького і комерційного характеру. До них відносяться матеріальні блага, необхідні для задоволення певного рівня потреб людини і суспільства у товарах і послугах, продукти праці, засоби виробництва, технології, інфраструктура, ресурси та послуги. Цю групу культурологи відносять до цінностей-благ. Іманентною функцією цієї підсистеми є забезпечення життєздатності суспільства і стабільності функціонування економічної системи.

Рівень розвитку і задоволення населення матеріальними благами відображається нормативними аксіологічним показниками. До ціннісних показників економічного розвитку країни відносять національне багатство, валовий продукт, національний прибуток, показники фінансової системи і конкурентоспроможності економіки. До соціально-економічних ціннісних показників відносять рівень життя населення, прожитковий мінімум, рівень прибутків, середню заробітну платню, зайнятість населення та ін. Ціннісним показником інтегрального характеру цієї групи є задоволення суспільних потреб у матеріальних благах.

Другу групу складають цінності-регламенти, що є регуляторами організаційно-економічного і правового характеру, які відображають ідеал ринкової соціально-орієнтованої економіки. Ця підсистема економічних цінностей виконує функцію організації соціально-економічних відносин, орієнтованих на ті або інші пріоритети економічного життя суспільства, а також функцію узгодження індивідуальних, групових, державних і міжнародних суб'єктів господарювання. Вони виражають форми власнос-

ті, характер ринкових відносин і форми державного регулювання, еквівалентність перерозподілу ресурсів між суб'єктами господарювання, науково-технологічні основи виробництва, принципи функціонування фінансової системи, характер виробничих відносин, тощо. Найважливішими ціннісними критеріями цієї групи є здатність економіки до самовідновлення, конкурентоспроможність та інноваційний розвиток, а також ресурсна, сировинна і енергетична достатність відсутність або попередження корупції.

Інтегруючим ціннісним показником другої групи дослідники вважають конкурентоспроможність національної економіки, що відображає, на переконання Ю. Полунєєва, її здатність забезпечити сталий економічний розвиток країни в ринкових умовах. Підвищення конкурентоспроможності є результатом послідовних, модельованих державою інвестицій в фактори сталого економічного розвитку. Ю. Полунєєвим запропонована «Технологія економічного прориву», що має метою підвищення темпів сталого економічного зростання на підставі підвищення конкурентоспроможності економіки України. Технологія ґрунтується на чотирьох базових матрицях: ліквідації критичних відставань; створенні основ економічних знань; забезпеченні сталого розвитку і відповідальної конкурентоспроможності; формуванні соціальної згуртованості і соціального капіталу.

Однією з вимог ООН, до стратегії економічного розвитку, оприлюднених у виступі Генерального директора ООН з промислового розвитку (ЮНІДО) Канде К. Юмкела, є створення «дружних» до навколишнього середовища технологій і виробництв, сприяння створенню «зелених» робочих місць у промисловості. Врахування екологічного фактору у системі цінностей економічної безпеки, на переконання дослідників потребує відповідної орієнтації державної економічної політики. Н. Гудименко, Н. Дробноход та ін. вважають, що постала гостра потреба приймати екологічну складову як основоположний елемент виробничої діяльності. Необхідно створити таку систему обґрунтування, реалізації та оцінки економічних стратегій розвитку промислового комплексу України, яка мала б попереджувальний характер, запобігала можливості виникнення конфліктних ситуацій між суспільством і природою в процесі виробничої діяльності. Необхідність структурної перебудови економіки, з врахуванням проблем збереження сприятливого стану довкілля і природно-ресурсного потенціалу України, Н. Гудименко вважає необхідною умовою забезпечення економічної, екологічної і соціальної безпеки. На нашу думку, яка співпадає з думкою дослідників, орієнтація на інноваційні, екологічно прийнятні технології й моделі розвитку економіки є одним з найважливіших ціннісних пріоритетів економічної безпеки України.

Одним з прикладів теоретичного і практичного екологічного впливу на економіку, можна вважати розробку і презентацію на Четвертому Невському міжнародному екологічному конгресі, що відбувся в травні 2011 року в Санкт-Петербурзі, науково-практичного доробку НТУУ «КПІ» в розвитку «зеленої індустрії». Ректором Університету М. Згуровським були представлені наукові розробки в галузі індексів сталого розвитку та приклади їх практичного застосування у проектах «зеленої енергетики» для регіонів України, впровадження «смарт-технологій» в експериментальній мережі електростанцій, побудованої на принципах «зеленої індустрії».

Процес становлення єдиного світового економічного, фінансового, інформаційного простору, на переконання аналітиків, обумовлює зростання ролі наднаціональних інститутів регулювання економічними процесами і зниження ролі національних державних регуляторів. Тому, найважливішими факторами економічної стабільності країни, якими не можна нехтувати експерти вважають державну власність на стратегічні економічні об'єкти і ресурси країни і розвинені форми державного регулювання життєво важливими сферами економічної діяльності і ринком (бюджетна, фінансова, податкова і цінова, інвестиційна політика,), розвинену систему недержавних соціально-економічних інститутів («некомерційний сектор економіки»), ефективна нормативно-правова база.

Високорозвинена але нерівноважена і нерегульована економіка містить не тільки економічні, але і приховані соціальні загрози – утворення суспільства необмеженого споживання, безвідповідальності, аморальності і соціальної деградації, екологічної забрудненості.

В третю групу доцільно виділити імперативи міжнародної економічної безпеки як етичні основи безпеки зовнішньоекономічної діяльності. До них відносяться такі пріоритети як визнання норм міжнародного права, відмова від застосування силових методів і економічної дискримінації, безумовне визнання державного суверенітету і міжнародних домовленостей, повага інтересів партнерів і виконання взаємних зобов'язань, рівноправність, екологічність виробництва.

Глобалізація економічного життя ще більше загострює суперечності між країнами, які користуються благами нового економічного порядку і групою держав, що опинилися в зоні економічної маргіналізації і зuboжіння. Даний чинник розцінюється вченими як виклик глобалізації і джерело загроз регіонального і глобального рівнів. «Паризька декларація», прийнята на XXI конгресі Соцінтерна в листопаді 1999 року, дала негативну оцінку моделі глобалізації, заснованої на принципах неолібералізму і неоконсерватизму, що збільшує нерівність між державами і несе загрозу народам з боку спекулятивного фінансового капіталу. Декларація пропо-

нує реформування світової економічної системи на принципах транспарентності, підзвітності, урегульованості, демократичності. У декларації зазначена негативна роль ринкового фундаменталізму, який підточує сферу суспільних цінностей. У даному контексті актуальною є орієнтація міжнародної економічної діяльності на принципи етики солідарності і співпраці, покликаної подолати бідність, голод, маргіналізацію та інші загрози суспільству, що породжені глобалізацією.

Пріоритетною цінністю в області безпеки зовнішньоекономічної діяльності є економічний суверенітет країни, що розглядається як здатність держави проводити незалежну економічну політику на користь народу [92, с. 40]. Умовами економічного суверенітету експерти вважають ресурсну самодостатність, енергетичну і фінансову незалежність країни. Орієнтація зовнішньоекономічної діяльності на цю цінність припускає пріоритет інтересів економічної безпеки країни по відношенню до економічної вигоди, або комерційних інтересів транснаціональних утворень.

Четверта група цінностей містить імперативи господарсько-управлінської і комерційної діяльності, що характеризують сукупність принципів керування економічними процесами на макро-, мезо- і мікрорівнях, а також особові якості управлінського персоналу що актуалізують роль людського чинника у сфері економічної безпеки. До них відносять правову і економічну культуру, чесність і сумлінність, компетентність і професіоналізм, комерційну охайність і правову бездоганність, відповідальність, підприємницьку активність, новаторство, передбачливість, обачність, уважність, лояльність, конфіденційність відносин та ін.

Важливим аксіологічним елементом економічної безпеки в умовах формування ринкових відносин в українському суспільстві є ціннісні орієнтації суб'єктів підприємницької діяльності, що утворює підґрунтя формування середнього класу. У монографії В. Піліпенка «Реформи. Підприємництво. Культура», на підставі соціального дослідження, наводяться ціннісні орієнтації вітчизняного підприємця, серед яких виділяються позитивні: чесність у справах, ініціативність, працелюбність, здатність до ризику, конкурентоздатність, відповідальність, орієнтація на високу якість, престижність, прагнення до влади, можливість проявити свої здібності та ін. та негативні: чванство, підлість, пристосовництво. В. Пилипенко визначає низку негативних факторів підприємницької діяльності, пов'язаних з кримінальним характером тіньової економіки, неklasичними і конфліктними, в правовому відношенні, методами економічної діяльності, що загострюють проблему безпеки підприємницької діяльності.

Важливою умовою розв'язання проблеми дослідники вважають, по-перше, створення надійної нормативно-правової бази і, по-друге, створення системи умов, що забезпечують мотивацію професійно-етичної дія-

льності суб'єктів підприємницької діяльності. Міжнародною Торговою Палатою розроблені певні стандарти і норми ділового спілкування – Міжнародний кодекс, що визначає норми сумлінної комерційної практики. На думку автора, керівництво у підприємницької діяльності вітчизняною нормативно-правовою базою, використання у норм міжнародного права та етичних норм, є передумовою безпеки підприємництва як складової економічної безпеки.

Невід'ємною складовою економічної сфери і фактором економічної безпеки є економічна форма суспільної свідомості, що складається з системи економічних знань і уявлень про сутність, зміст, принципи і закономірності економічних, господарських, фінансових, ринкових і комерційних процесів та ставлення до них. В сучасний час у мисленні людей починає переважати економічний вимір з домінуванням цінностей утилітаризму і прагматизму. Не мудрість, а гроші стають показником самоодатності людини, мірилом поваги до неї у суспільстві. Ринкова економіка, на думку В. Кременя, формує умови включення монетарної свідомості у контекст загальноцивілізаційних пріоритетів, сприяє витисненню довічних духовних, етичних і традиційних культурних цінностей. У монетарної свідомості гроші займають місце найвищої цінності, а людина перетворюється у засіб її досягнення у формі «соціального капіталу». Відповідь на запитання, на скільки загрозливими для безпеки існування людства можуть бути такі тенденції, може дати аналіз впливу вищих цінностей на безпеку суспільства, якій буде зроблений в подальшому.

Таким чином, до ціннісних основ економічної безпеки слід віднести сталість економічної системи, економічний і ресурсний потенціал країни, стабільність економічного зростання, конкурентоспроможність і науковомісткість економіки, економічний суверенітет країни, ефективний механізм державного регулювання ринковою економікою, урівноваженість форм власності і узгодженість інтересів суб'єктів господарювання, соціальну і екологічну спрямованість економіки, ефективну нормативно-правову базу економічної і господарської діяльності.

Стосовно національних інтересів в економічній сфері буде доцільним зазначити, що орієнтація суспільства на певні цінності, прагнення до їх досягнення або реалізацію визначає і формує соціальні інтереси. Отже, в основі методології визначення національних інтересів в області економічної безпеки мають бути науково обгрунтовані знання про систему економічних цінностей. За результатами дослідження, проведеного вченими Інституту економіки промисловості НАН України і Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, перші позиції серед пріоритетних інтересів в економічній сфері займають: забезпечення політики сталого економічного зростання; забезпечення конкурентоспро-

можності національної економіки; забезпечення інноваційного розвитку на основі науковомісткої продукції і розвитку високих технологій [156, с. 102].

Система економічних знань, ціннісних пріоритетів, соціальних, економічних і правових норм в області економічної безпеки, соціально-психологічних настанов діяльності, закріплених у моральних кодексах, традиціях, звичаях, утворює соціокультурний механізм регуляції економічної безпеки.

Знання про ціннісні основи безпеки у сфері економічного життя суспільства є основою визначення аксіологічних критеріїв економічної безпеки суспільства, однією з методологічних передумов виявлення і обґрунтування національних інтересів в економічній сфері.

3.4. Ціннісні основи політичного життя як фактор безпеки і сталого розвитку суспільства

У системі соціокультурних засад стабільного і безпечного розвитку суспільства важливе місце належить цінностям, що функціонують у політичній сфері життя суспільства. Система політичних цінностей є підґрунтям функціонування системи політичних відносин і зв'язків, що утворюють у сукупності з політичними інститутами політичну структуру – найважливіший фактор політичної стабільності суспільства. Таким чином, саме цінності виконують функцію системоутворюючого і стабілізуючого чинника політичної системи. Інший фактор сталого політичного розвитку – лабільність, мінливість політичного життя забезпечується постійним оновленням і поглибленням ціннісного змісту, ієрархічними змінами у ціннісній системі, розвитком політичних інститутів, що утворюють динаміку процесуальності політичної системи суспільства.

Рух, динаміка, функціонування політичної системи утворюють окрему сферу життя суспільства – політичну. Сутність політичної сфери пов'язана з появою держави і полягає у концентрації влади у руках певної соціальної групи, класу або представників народу та розпорядженні нею згідно з певними політичними інтересами. Змістовне наповнення складових політичної сфери – політичних інститутів, відносин, процесів, діяльності, свідомості, ідеологій, обумовлено системою цінностей, які реально сповідує і дотримується правляча група, або клас і презентує у формі політичних інтересів. Реалізація політичних інтересів відбувається з допомогою політичної влади. Однак, головними і первісними функціями будь якої але легітимної політичної влади, на переконання політологів, є встановлення і підтримання громадянського порядку і безпеки, гарантування прав і свобод та захист життя громадян. Реалізація цієї ідеї є метою «сус-

пільного договору» як теорії утворення держави. Провідною політичною формою розв'язання цих завдань є управління суспільством на основі принципів, що відображають ті або інші політичні ідеали і цінності. Задачі забезпечення стабільності політичної системи, безпеки особи, суспільства, держави, регіону та людства, політичними методами і способами, є однією з найактуальніших у політиці і акумулюється у питанні політичної безпеки.

Проблема політичної безпеки, як засобу реалізації ідеї ефективного й безпечного управління народом, державою, знаходить своє відображення вже в період класової нерівності раннього суспільства у Махабхараті, Законах Ману, Законах Хамурапі, Луньюї, Біблії і т.д. Досвід філософського осмислення ціннісних пріоритетів управління державою відображений в роботах Платона і Аристотеля, розвинений мислителями Середньовіччя й Відродження, значно поглиблений і розширений просвітителями і гуманістами Нового часу. Однак, в прямій постановці проблема політичної безпеки в якості національної безпеки, почала вивчатися не дуже давно. Варто погодитися з поглядами вчених, що вважають політичну безпеку центральним елементом системи національної безпеки, виділяючи її внутрішній і зовнішній аспекти, фундаментом якої є державна, воєнна і міжнародна безпека.

Аналіз соціально-філософської і політологічної літератури в досліджуваній сфері дав змогу автору виявити основні смисли політичної безпеки, які дозволяють віднести її до світу цінностей. Політична безпека рефлексується політологами як: сталий стан політичної системи, що забезпечує стабільний розвиток суспільства і цілісність соціуму [127, с. 23; 157, с. 35–36]; гарантований захист суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності й конституційного ладу [140, с. 55; 158, с. 95]; захищеність політичних прав і свобод громадян, і всього політичного життя [157, с. 35–36]; виявлення й нейтралізація загроз політичним інтересам країни [92, с. 43; 158, с. 95]. Політологічний енциклопедичний словник визначає сутність політичної безпеки як наявність стійкого політичного суверенітету у галузі міжнародних відносин та політичної стабільності суспільства, яка досягається формуванням стійкої політичної системи.

Резюмуючи, можна зробити висновок про *сутність політичної безпеки*, яка полягає в сталості функціонування політичної сфери в інтересах людини, суспільства і держави та її всебічної інституціональної захищеності. Змістовна сторона політичної безпеки, на думку авторів словника полягає у комплексі заходів, спрямованих на збереження конституційно легітимізованого політичного ладу держави, забезпечення державотворення і конструктивної політики.

Автори публікацій в якості об'єктів забезпечення політичної безпеки, виділяють суспільство, політичну систему, державу, органи влади, державно-політичні інститути, правову систему, конституційний лад, особу її політичні права і свободи, політичні інтереси і політичну систему в цілому [140; 127; 153; 158; 159, с. 25]. Змістовна варіативність об'єктів безпеки природна і детермінується факторами історичного і соціально-політичного характеру. Разом з тим, як показує аналіз, перераховані об'єкти безпеки, як суспільно значущі явища, являють собою ціннісні основи політичної сфери життя суспільства, стрижнем яких є влада (її утримання, використання, розпорядження, функціонування, розподіл, передача), як засіб управління державою. Предметом забезпечення безпеки, як показує аналіз публікацій, є захищеність, сталість, цілісність, суверенітет, легітимність функціонування й розвиток об'єкта – політичної системи. До методів забезпечення політичної безпеки відносять прогнозування, попередження і адекватне реагування інституту безпеки на внутрішні та зовнішні загрози, її правову та інституціональну забезпеченість.

Проблема політичної безпеки детермінується, на переконання багатьох політологів, політичними, економічними і соціальними інтересами політичних суб'єктів. Ціннісним ядром, навколо якого групуються інтереси, на думку багатьох мислителів, є свобода як реальна і потенційна можливість здійснення політичної, економічної і соціальної діяльності. Протиріччя між державною владою і особистою свободою є одним з провідних в системі протиріччя політичної безпеки, розв'язанню якого присвячено багато праць. Методи що пропонуються мислителями, полягають, з одного боку, в обмеженні влади демократичними нормами, з іншого, обмеженням свободи громадян нормами права і відповідальністю.

Але, ключем для розв'язання проблеми політичної безпеки для політичних суб'єктів, на наш погляд, є «категоричний імператив права», сформульований І. Кантом, – «вчиняй так, щоб твоя свобода могла б існувати із свободою інших людей». Переосмислення категоричного імператива права у контексті безпеки можна сформулювати універсальний правовий принцип безпеки – безпека кожного суб'єкта політичних відносин не повинна створювати загрози, або обмежувати безпеку інших суб'єктів. Цей принцип, поряд з іншими принципами колективної безпеки, був вперше оприлюднений у виступах державних діячів Росії у 2008 році.

Таким чином, оптимальне сполучення особистих, групових, суспільних, національно-державних, регіональних і міжнародних інтересів, гарантованість політичних прав і свобод громадян, збалансованість гілок влади і місцевого самоврядування є політичними умовами збереження стабільності політичної системи, виключення конфронтації у сфері політичних відносин, проявів політичного екстремізму.

Останнім часом політична стабільність суспільства пов'язується з наявністю національної ідеології, яка відображає національні інтереси і виконує роль консолідуючого фактору. Але історичний досвід людства є свідченням того, що за певних умов ідеологія, набуваючи характеру інструменту державної влади, політичного і духовного тиску, з позитивного чинника перетворюється в деструктивний. Не дарма, це прозорливо було враховано у Конституції України, яка наголошує, що «жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова».

Зовсім інший характер впливу на суспільну свідомість і суспільні процеси має загально визнана, історично і культурно оправдана система ціннісних смислів. Якщо ідеологічні інтереси відображають спрямованість політичної волі владних груп на реалізацію відповідних політичних цілей і мають рухливий, обмежений у соціальному просторі і часі характер, то цінності виступають в ролі більш усталених та історично складених, апробованих історичною практикою регуляторів, які визначають стабільний характер системи політичних відносин. Тому вирішення проблеми політичної безпеки багато в чому визначається ціннісними основами, на які орієнтуються політичні сили і воля народу, (які на практиці часто густо проголошуються в промовах і політичних програмах, але використовуються лише для прикриття корпоративних цілей).

В. Андрущенко визначає політичні цінності як політично значущі явища, процеси, предмети, основи, сторони політичного життя, феномени політичної свідомості. До таких цінностей він відносить демократію, гуманізм, солідарність, суверенітет, волю, рівність, справедливість, гідність та ін. [160, с. 328]. За переконанням М. Головатого, політичні цінності відображають найвищі принципи, що забезпечують злагоду в суспільстві, або окремих соціальних групах, стосовно основних напрямків вирішення проблем, віру в бажаний і найкращий тип політичної системи, у політичну мету, засоби її досягнення та уявлення про них [161, с. 121].

Розглянемо політичні цінності в контексті забезпечення безпеки і стабільності суспільства. Однією із системоутворюючих ціннісних основ цивілізованого існування людства є влада, що розуміється як здатність соціального суб'єкта підкоряти своїй волі об'єкт впливу. Традиція інтерпретації влади через волю походить від античної філософії. Ірраціональний аспект рефлексії влади, як прояву волі й бажання, розкривається в роботах Ф. Ніцше, М. Фуко, Л. Дельоза. Воля виступає як екзистенціальний феномен, що лежить в основі влади.

Найбільш системно проблема влади, панування була досліджена М. Вебером, який виділив її легітимний, традиційний і харизматичний види. Поняття легітимності розуміється як позитивна оцінка влади з боку населення, визнання управлінських повноважень і згода громадян підко-

рятися владі. Легітимація, як процес набуття владою суспільного виправдання, в умовах перманентної політичної трансформації країни, стає питанням політичної безпеки і чинником соціальної стабільності. На думку американського політолога Д. Хелда, поширення корумпованості владних структур у посттоталітарних суспільствах дозволяє говорити про поступове утвердження такої специфічної форми легітимації як «згода через апатію». Важко не погодитись з П. Манджолою, якій вважає вкрай необхідним пошук шляхів подолання «кризи довіри» в стосунках між українською владою і суспільством і відновлення легітимності державної влади на засадах посилення соціальної спрямованості її політики [162].

Мислителі відзначають двояку значимість влади. По-перше, влада як самодостатня цінність термінального або фінального характеру, заради якої люди здатні на будь-які жертви. Самодостатньою суб'єктивною стороною тут виступає саме відчуття, переживання влади й панування, що рефлексується в екзистенціальній традиції, де існування передую сутності. Влада може оцінюватися як харизма – божий дар на виконання Заповіту, а також як прояв демонізму. «Воістину» це демонічна сутність влади: вона навіть там, де людина бореться за ідеальну мету найвищою мірою самовіддано, вважаючи успіх надійним лише тоді, коли він з винятково життєвою снагою відстоює свій особистий інтерес, рішуче здійснює своє особисте бажання, зв'язуючи жагуче прагнення до особистої значимості безпосередньо з своїми справами. За Г. Ріттером – хто має владу, той одержимий нею.

По-друге, влада розглядається як цінність інструментального плану, соціальна значимість якої полягає в можливості досягнення інших, більш високих цінностей, що мають стосовно неї термінальний характер. Таке відношення до влади припускає її використання в якості інструменту управління й організації з метою досягнення соціальних ідеалів людства. У даній інтерпретації влада набуває характеру систематизуючої ціннісної основи, суспільства, стрижня його політичної системи, виступає фактором у безпеці та політичній стабільності націй. Проте, «десакралізація влади», що відбувається внаслідок масового розчарування і втрати довіри до неї, підриває легітимність інституту державності та може привести, на думку академіка В. Кременя до феномену, подібному «арабської вісні».

Значимість влади, як однієї з фундаментальних ціннісних основ безпеки суспільства, полягає в її соціальній ролі й розкривається через такі функції як інтеграційно-консолідуєча, що виражає спрямованість влади на об'єднання соціально-політичних сил суспільства; стабілізуєча, що відображає зацікавленість влади в стабільності соціально-політичної системи; захисна, що полягає в забезпеченні внутрішньої і зовнішньої безпеки національно-державного творення; організаційно-управлінська,

що відображає спрямованість політичної волі на реалізацію соціально-політичних програм; правова, пов'язана із забезпеченням правової легітимності влади й верховенства права.

Реалізація функцій влади здійснюється через політичну систему і її основний інструмент – державу. Ціннісне значення держави, як гаранта безпеки суспільства, виявляється через її якісну нормативно-ціннісну ознаку – суверенітет. Поняття суверенітету означає повну незалежність держави від інших держав в її внутрішніх справах і зовнішньої політики. Дотримання суверенітету є політичною умовою збереження територіальної цілісності й недоторканості держави. Л. Чекаленко слушно зазначає, що суверенітет держави належить до невід'ємних атрибутів і є однією з ознак факту державності. Але, глобалізація політичного життя висуває проблему обмеження державного суверенітету за рахунок делегування певних повноважень міжнародним структурам. Аналізуючи проблему співвідношення суверенітету держави і наднаціональних організацій, дослідниця зазначає, що Українська держава, співпрацюючи в міжнародних організаціях, об'єктивно шукає захисту від глобальних і регіональних загроз своїй безпеці [163].

Ідея стабільності політичної системи, на думку мислителів, знайшла своє втілення в політичному досвіді західноєвропейських держав у концепті соціально-правової держави. Поняття «соціальна держава» вперше було запропоновано Л. Штайном і пізніше розвинене та введено у науковий обіг Ф. Нейманом. Воно розумілось як устрій, що ґрунтується на правових інститутах свободи і власності, трудовому і економічному законодавстві, участі трудових союзів у керуванні економікою і професійному самовизначенні. За висловом Дж. М. Кейнса, нове соціальне втілення влади покликане узгодити безмежне бажання людини «робити гроші» з потребою збереження суспільної стабільності [164, с. 426]. Сучасні дослідники проблеми соціальної держави акцентують увагу на таких її провідних цінностях як свобода, солідаризм, справедливість, законність, демократія, соціальна турбота і соціальний мир. Конституція України визначає принципи суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави як загальні засади державотворення. М. Михальченко у монографії «Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи» обґрунтував низку теоретичних положень, додержання яких дозволить реалізувати мету створення соціально-правової держави в Україні. До провідних умов побудови соціальної держави науковець відносить необхідність цілеспрямованості та єдності економічного політичного і соціального реформування, правового закріплення принципів змішаної економіки, соціальної і політичної свободи й демократії у формі єдності правової держави та громадянського суспільства. Важливою умовою реалізації мети, на пере-

конання М. Михальченка, є додержання кількісно-якісних вимірів. За досвідом західноєвропейських держав витрати на соціальну сферу в структурі ВВП складають в середньому 50 відсотків [43, с. 44].

Соціально-політична значимість держави, як політичної цінності, перебуває в прямій залежності від форми політичної влади, що має характер похідної цінності стосовно самої влади. Однією з визнаних форм державно-політичного устрою, при якій народ є єдиним джерелом влади, є демократія. Безумовно, класичне визначення демократії належить А. Лінкольну: Демократія – правління народу, вибране народом, для народу [165, с. 264].

Але, як відомо, сучасна форма демократії – представницька, або «демократія участі» значно зменшує число громадян, що беруть безпосередню участь в центральних органах управління державою, створює можливість, з боку правлячої еліти, контролю за формуванням депутатського корпусу та маніпулювання процесом прийняття політичних рішень. На переконання Л. Гриффена, жодна демократія ніколи не була народовладдям, тому що будь яка демократія є способом організації пануючого класу.

Оцінка сучасних форм демократії як диктатури політичного режиму за демократичним фасадом є характерною для представників не тільки марксизму і анархізму, але і для інших ідеологій. Аргументована критика форм демократичного управління державою, з позицій «третьої світової теорії», міститься у «Зеленій книзі» відомого політичного діяча М. Каддафі. На переконання автора, єдиною формою управління в «епоху мас» може бути влада народу без будь яких форм представництва у вигляді системи народних комітетів, конгресів і народного самоконтролю. Хоча ідея М. Каддафі про народні комітети дуже близька до ленінської ідеї системи рад народних депутатів і віддзеркалює інтереси народу як носія суверенітету і суб'єкта політичної влади, проте, ні перша, ні друга не пройшли випробування часомі. Як слушно зазначає В. Лісовий, ефективність демократії залежить від багатьох культурних, соціальних і економічних передумов. Вона передбачає високій рівень здатності людей до самоконтролю, виконання громадянського обов'язку, розумного поєднання інтересів усіх суб'єктів політичного процесу, певний рівень розвитку правосвідомості і соціального добробуту. Якщо таких умов немає, бюрократія набуває тенденцію зсуву або в бік бюрократичної централізації, або диктатури.

Зі світової історії відомо, що поняття демократії й політичної стабільності не завжди збігаються в політичній практиці. Сучасна «демократія участі», що спрямована на перерозподіл політичної активності в бік різноманітних громадянських політичних інститутів, в тому числі і на

проведення акцій «прямої дії» – страйків, та інших форм громадянської непокори, в умовах політичної нестабільності підвищують ризик політичної кризи в державі. Імовірність такої кризи зростає якщо демократія використовується лише як прапор, з метою приховування політичного безладу у державі.

Як підкреслюють дослідники, демократія, що не обмежена конституційними правовими рамками і не спирається на інститути, що склалися в наслідок історичного досвіду її становлення, має тенденцію руху в бік анархії, або охлократії. Але, для держави, що викорінює наслідки тоталітарної системи, утвердження достеменної демократії, як влади народу, має принципове значення у контексті подолання політичного колапсу, або стагнації. Посилюючи самоорганізаційну сторону політичних процесів, демократизація суспільства позитивно впливає на соціальний розвиток як чинник політичної безпеки. Дослідженню проблеми взаємовпливу політичної стабільності й нестабільності присвячена книга американського політолога Д. Аптера «Політична зміна».

Соціокультурними ознаками реально функціонуючої демократії, на думку автора, є ціннісні смисли, що склалися як історично значимі й загально визнані політичні пріоритети. Ціннісне значення демократії, у контексті збереження безпеки, визначається, на наш погляд, суб'єктивно-об'єктивними відносинами з приводу влади: народ одночасно виступає як суб'єкт і об'єкт владних відносин. До провідних факторів стабільності та безпеки суспільства, в умовах демократичного управління, дослідники відносять політичні принципи: легітимності влади та верховенства права; рівності громадян перед законом; захисту й реалізації інтересів всіх верств населення; гуманізму; розгалуження і збалансованості гілок влади; виборності основних органів державної влади; контролю, публічності, прозорості, відкритості й доступності влади; політичного плюралізму; керованості та лояльності. Демократія покликана забезпечувати соціальну спрямованість державної політики як провідну умову соціальної стабільності. Дотримання викладених принципів дає можливість утримувати демократичні процеси від зсуву, як в бік анархії й охлократії, так і до авторитаризму, прикритому вивіскою демократизму. Перераховані принципи в аксіосфері безпеки функціонують як інструментальні цінності-норми й є аксіологічними регулятивами політичної безпеки.

Проте відсутність ефективного правового механізму втілення і контролю за функціонуванням демократичних норм, сприяє знеціненню демократії в українському суспільстві, вважають дослідники. «Сьогодні принципи демократії стають все більш формальними, а їх порушення не несе за собою наслідків. Відсутність у влади моральних і правових спосо-

бів досягнення цілей веде до того, що рано чи пізно, вони будуть заперечені історією» [166, с. 69].

Таким чином, відповідно до сформованої у політологічній літературі думки, політичним ідеалом держави, що об'єднує політичні цінності в єдину систему, служить вищою метою й зразком державно-політичного устрою, є демократична, правова, соціальна, справедлива та міцна держава, що розвивається. Політичний ідеал соціальної держави базується на принципі гуманізму. Вищою метою й цінністю такої держави є людина, її всебічний розвиток, благополуччя, самореалізація і безпека.

Послаблення спроможності держави виконувати актуальні завдання економічного, соціального і політичного розвитку стає сьогодні болючою проблемою забезпечення національної безпеки України. Тому, найпершою умовою переорієнтації зусиль державних структур на інтереси й потреби людини та суспільства у трансформаційний період, в якому перебуває Україна, виступає принцип верховенства права. Даний принцип, за переконанням відомих політологів, складає правове підґрунтя збереження цілісності й незалежності держави, які є найвищою цінністю національного суспільства [161, с. 121–122]. Забезпечення захисту таких ціннісних основ суспільства як суверенітет, політична незалежність, цілісність і конституційний лад держави, є завданням політичної безпеки.

Однією із найбільш значимих ціннісних основ суспільства є *мир*, що є метою, як зовнішньополітичної діяльності політичних сил, так і внутрішнього життя країни. Зміцнення миру у світі та душах людей, сьогодні є основним питанням філософії, вважає М. Кесада. Мир, розглянутий в якості альтернативи винищувальній, смертоносній війні, являє собою цінність онтологічного характеру та умову виживання людства. Соціальний мир, як форма безконфліктного існування різних соціальних сил, є альтернативою деструктивним, руйнівним процесам і соціальним конфліктам. Глибоко символічним є стародавнє привітання «Мир вам», яке пронизує собою Біблію і закріпилося у православному богослужінні. Орієнтація суспільства і його політичної еліти на мир, як на цінність і соціально-політичний ідеал, виступає однією з умов формування безпечного світового співтовариства, передумовою безконфліктного вирішення соціально-політичних протиріч. Культура миру була проголошена Генеральною конференцією ЮНЕСКО у Парижі у 1995 році однією з провідних засад, сучасної транскультурної епохи, на яких ґрунтуються нові форми глобального співіснування.

Осмислення миру, як значимого явища у житті суспільства, бере свій початок з античних часів. Воно виражалося, насамперед, в осуді війни та застосуванні воєнної сили для досягнення політичних цілей. Мислителі Середньовіччя і Відродження, гуманісти Нового часу залишили чи-

мало літературних пам'яток на захист миру як гуманістичної цінності. Одне з перших сутнісних і універсальних визначень миру як «спокою порядку» належить перу Аврелія Августина [167, с. 116]. Воно застосовано як до характеристики внутрішнього світу особи, так і до суспільства в цілому, кожній його сфері, висвітлює відносини між соціальними суб'єктами будь-якого рівня.

Піко делла Мірандола одним з перших теоретично обґрунтував думку про те, що вирішення проблеми досягнення миру можливо лише на основі моральних імперативів, підкресливши тим самим регулятивний характер етичних ціннісних основ суспільства [168, с. 252]. Мислителі епохи Просвітництва, Нового та новітнього часу Г. Гроцій, Т. Гобс, Ж. Сен-П'єр, Д. Дідро, Ж. Руссо, І. Кант, В. Малиновський, В. Соловйов, спираючись на ідеї природного права та суспільного договору, міркували про перспективи мирного існування народів на основі регламентації міжнародних відносин, збудованих на етичних принципах. Ж. Сен-П'єр розвивав ідею створення союзу держав. У «Проекті вічного миру в Європі» він запропонував конфедерацію як форму об'єднання держав, покликану захищати своїх членів від агресії зусиллями об'єднаних збройних сил. В своїй «Метафізиці звичаїв» І. Кант акцентує увагу на значенні миру для людства на тлі емоційної замальовки можливих наслідків війни. Філософ пише, що альтернативою загальному миру, який досягнуто шляхом договору, є «вічний спокій на цвинтарі людства – протиприродний кінець усього живого». Німецький філософ розглядає мир як ціннісний феномен вищого рівня – ідеал, прагнення до якого дарить надію людству. Яким би утопічним не був вічний мир, прагнення до нього – імператив зовнішньої політики, імператив надії [169, с. 246].

Як вже було відзначено, одним з основоположних критеріїв ціннісного аналізу явищ є їхнє співвідношення з благом. У даному контексті цікавою є думка, що належить Сен-Симону: «Мир є одним з найбільших соціальних благ тому, що він є один найшвидший і найвірніший шлях, який приводить до відкриття найкращих заходів в сфері землеробства, промисловості, торгівлі й політики» [170, с. 70]. Екзистенціальний зміст миру, як ціннісного феномена відзначали Т. Гобс, який вбачав коріння миру в страху перед війною й втратами, які вона несе, і Л. Толстой, який визначав мир як свободу, засновану на визнанні прав будь-якої людини [171, с. 55].

Основою для визначення ціннісної значимості миру є смисли, що належать цьому поняттю. У соціально-філософській літературі поняття миру конкретизується залежно від сфери аналізованих процесів: мир в душі, в помислах, в родині, колективі, суспільстві, і т.д.; залежно від сторін сформованого протистояння: класовий, міжконфесійний, національ-

ний, громадський; від правової й соціально-політичної оцінки: справедливий, несправедливий, нав'язаний, анексіоністський. У політичному контексті мир розглядається як явище протилежне війні. Найбільш уживаними у літературі вважаються визначення миру, як форми вирішення соціально-політичних протиріч ненасильницькими методами [92, с. 57–58]. Виявлена суспільна значущість миру дає підстави визначити цей суспільний феномен як суспільно-політичний ідеал і провідну цінність політичної безпеки.

Стосовно ставлення до миру, як до фінальної, термінальної цінності, буде доцільно визначити інструментальні цінності політики, що слугують засобами його досягнення та збереження. Ними є «сила» (воєнна, політична, економічна, соціальна) [81, с. 109; 82, с. 79–80], акумульованим виразом яких є воєнна могутність держави [172, с. 57; 67] на рівні оборонної достатності а також миротворчість [127, с. 41].

Варто підкреслити, що збереження миру, як цивілізаційної цінності, припускає реалізацію в політиці, насамперед такого ціннісного імперативу як могутність держави, зміст якої полягає в сукупних можливостях політичної нації вирішувати задачі всебічного розвитку, оборони і національної безпеки. У змістовному плані могутність держави розглядається як інтегральне утворення на основі воєнного, економічного, політичного й духовного потенціалів [173, с. 29]. Соціальна потреба в забезпеченні мирних умов розвитку нації, збереженні її суверенітету, зумовлює значимість могутності держави та є основним критерієм його ціннісної характеристики.

Миротворчість як соціокультурна форма суспільної діяльності спрямована на реалізацію ідеї досягнення загального миру, припинення воєнних і громадянських конфліктів і тероризму, дотримання норм гуманітарного права через вплив на суспільну свідомість, культуру, мораль і політику засобами громадянського суспільства. Саме з такою метою був створений Інститут миротворчості Фонду національної і міжнародної безпеки у Російській федерації у 2003 році.

В основі миротворчості, як політичної форми діяльності, лежать операції з підтримки миру, які вперше були застосовані ООН у розв'язанні Суецької кризи у 1956 році. Принципи проведення операцій з підтримки миру вперше були сформульовані у Резолюції ООН у 1972 р. під назвою «Головні керівні принципи проведення операцій ООН з підтримання миру, включаючи місії спостерігачів ООН» Роль України у миротворчих операціях ООН була неодноразово зазначена керівництвом ООН. Різні аспекти миротворчості висвітлювались у працях О. Бодрука, О. Гуржія, С. Мосова, В. Макарова та ін.

До інструментальних цінностей-норм, безумовно, відносяться також принципи міжнародних відносин: обов'язкове дотримання прав людини і міжнародних домовленостей і пріоритет норм міжнародного права; ненасильство і невикористання сили, якщо немає загроз безпеці інших держав; недоторканність, невтручання у внутрішні справи держав; повага до права самовизначення народів і суверенітету, територіальної цілісності держав, мирне вирішення спорів, відповідальність за національну і колективну безпеку, протидія тероризму та ін., що закріплені в Уставі і резолюціях ООН. Нехтування цими принципами, застосування у політиці методики подвійних стандартів, силове нав'язування чужорідних культурних і релігійних цінностей, з одночасною дискримінацією традиційних для суспільства цінностей, на загальному фоні зубожіння населення, є факторами формування екстремістської ідеології. Як вважають культурологи, саме така ідеологія сприяє формуванню радикальних методів опору та асиметричних форм боротьби за виживання, як фактору «останньої надії», в тому числі і політичного тероризму.

Реалізація ціннісних підвалин політичної безпеки у міжнародних відносинах здійснюється через створення спільних зон миру, стабільності і стратегічного партнерства, використання діалогу з питань безпеки, налагодження порозуміння між культурами, що ґрунтуються на різних національних і релігійних цінностях, гуманітарне співробітництво. В окремих випадках, передбачених Уставом ООН і доктриною «Відповідальність за захист» (Responsibility to protect) 2005 року, коли держава нездатна забезпечити захист своїх громадян від масових вбивств і етнічних чисток, і події всередині держави загрожують міжнародному миру і безпеці, застосовується гуманітарне право втручання у вигляді військової *гуманітарної інтервенції*.

Резюмуючи наші міркування про мир, як про системоутворюючий феномен аксіосфери безпеки, варто підкреслити його універсальний характер, що інтегрує воєнний політичний, економічний, географічний, соціальний і духовний фактори та відображає особистий, соціальний національно-державний і міжнародний аспекти. У соціально-політичній літературі соціальний і національно-державний аспекти миру часто інтерпретуються як національна злагода.

Останнім часом, у системі пріоритетів політичної діяльності, підвищується значимість *геополітичних цінностей*. Як відомо, одна з перших спроб теоретичного обґрунтування терміна «геополітика» належить Ф. Ратцелю, який додержуючись біологізаторського підходу до суспільства, стверджував про необхідність боротьби між народами за «життєвий простір». Критичне ставлення до геополітики, що існувало протягом довгого часу серед значної частини політологів, ґрунтувалося на критиці аб-

солотизації ролі географічного чинника у житті держави, домінування біологічних інстинктів у житті народів, а також на баченні геополітики як спроби теоретичного обґрунтування експансіоністської зовнішньої політики. З часом, під впливом ідей Ю. Челена, К. Хаусхофера, О. Мауля та ін., відбулося часткове переосмислення ролі геополітичних факторів у житті держави. Але небезпека абсолютизації ролі географічного середовища у зовнішньополітичних процесах залишається і сьогодні, зауважують В. Андрущенко, І. Бойченко, І. Надольний та ін.

У сучасних публікаціях сенс поняття геополітики розкривається як відображення оцінки впливу особливостей регіональних географічних і кліматичних умов на політичні міждержавні відносини. На думку А. Яцька, «ведеться пошук кореляції між особливостями простору в межах певної території і аспектами зовнішньої політики розташованих на ній держав (насамперед розглядаються телурократична або таласократична орієнтації в зовнішньополітичній стратегії)» [174, с. 190]. Об'єктом геополітики вважається географічний простір. Предметом .– міждержавні політичні відносини, що складаються з приводу опанування географічним простором.

Ключовим поняттям сучасної геополітики є «геополітичні інтереси», що відображають прагнення владних політичних кіл, з одного боку, до регіонального або глобального домінування, забезпечення доступу до джерел сировинних та енергетичних ресурсів та зовнішніх ринків, з іншого боку, захисту територіальної цілісності держави, збереження простору політичного, економічного, воєнного, культурного домінування, що склався протягом історії. Однією з впливових форм реалізації геополітичних інтересів держав є міжнародні, регіональні воєнно-політичні, торгово-економічні союзи та інші наднаціональні утворення.

Підгрунтя геополітичних інтересів складають ціннісні пріоритети геополітики. Визначальною цінністю цієї групи є географічне середовище. Його ціннісний зміст утворюється завдяки осмисленню суспільної значущості географічного простору як носія природних, сировинних, енергетичних і демографічних ресурсів, економічного простору і військово-політичного плацдарму.

Як зазначають науковці, геополітичні інтереси України визначаються її унікальним геополітичним розташуванням – одночасною виключністю у східноєвропейській і західноєвропейській географічній і соціокультурній простір. На думку експертів, вони полягають у піклуванні держави про збереження своєї територіальної цілісності, опануванні новими ринками, забезпечення доступу до енергетичних і сировинних джерел в інтересах національної безпеки України, створенні умов воєнно-політичної і економічної стабільності у регіоні.

Наукова дискусія навколо проблеми визначення вектору, або векторів геополітичних інтересів України, що триває у науковому світі, обумовлена багатьма факторами – історичними, політичними, економічними, культурними. У світлі системно-цивілізаційної методології розглядаються зовнішньополітичні пріоритети України у монографії М. Михальченко [43, с. 392–426]. У контексті забезпечення регіональної безпеки і збереження регіональної ідентичності висвітлює геополітичні інтереси України Т. Стародуб [175]. Однак, на нашу думку, ключем до розв’язання цієї проблеми є, перш за все, ціннісні смисли мирного співіснування держав, а не символи, що втратили свій внутрішній зміст у реальній політичній практиці і камуфлюють істинний смисл і цілі політичних прагнень певних сил.

Що ж стосується національних інтересів у сфері політики, про які так багато пишеться останнім часом, то на наш погляд, вони повинні бути спрямовані на актуалізацію, реалізацію й захист ціннісних основ політичного життя суспільства. Насамперед, до них відносяться: правова демократична, соціальна, могутня держава, її цілісність, суверенітет і безпека; конституційний лад; верховенство права, політичні права й свободи громадян; прозорість і відповідальність влади та громадянський контроль над нею, мир як форма взаємин соціально-політичних суб’єктів на національно-державному, регіональному й глобальному рівнях. Методика виявлення та ідентифікації політичних загроз також має ґрунтуватися на їх відношенні до ціннісних основ політичного життя суспільства, що дозволить систематизувати такі ланки безпеки як політичні цінності, інтереси, загрози і їхні джерела.

У сучасній Україні одним з впливових факторів політичної стабільності є *політична культура* як умова професійної діяльності політичної еліти суспільства. Низький рівень політичної культури має прояв у розриві між програмними заявами політичних лідерів і небезпечними наслідками їх політичної діяльності, у короткочасному характері стратегічних політичних домовленостей, у маніпуляціях політичними й правовими нормами, додержанні спекулятивної і аморальної політики подвійних стандартів. На переконання дослідників, низька політична культура, на фоні політичного та ідеологічного плюралізму в країні, заважає виробленню спільних стратегічних політичних рішень, коли інтереси народу України підмінюються інтересами впливових олігархічних груп і проголошуються «національними». Верховна рада, як вважають політологи, стала перетворюватися з інструменту політичної влади народу України на легітимний орган лобювання олігархічних інтересів, якій веде гру за своїми правилами. Наслідком низької політичної культури стала поступова втрата опози-

цією своєї контролюючої функції за діяльністю влади, втрата авторитету серед своїх громадян.

Грунтуючись на ідеях політичного лідерства і політичної культури закордонних дослідників Ж. Блонделя, Е. Берна, М. Вебера, М. Джиласа, Є. Левінаса, Е. Манкінтайра, П. Рікера, Г. Іонаса, М. Хермана, українських і російських дослідників В. Андрущенко, В. Ананьїна, М. Михальченка, М. Пірен, В. Полохало, А. Пахарева, О. Губаря, В. Степіко, М. Степаненка, В. Толстих та ін., можна узагальнити зміст політичної культури. Компонентами її є система політичних і правових знань, розвинена політична і правова свідомість, професійна компетентність, система соціально-політичних, моральних і духовних ціннісних орієнтацій, інтелектуально-вольові і професійно-ділові якості політичного лідера, принципи, методи і форми політичної діяльності. Але визначальною основою політичної культури, як свідчать результати досліджень Інституту соціальної та політичної психології АПН України, є моральні якості, що виражені у ціннісних орієнтаціях політичних лідерів. Французький соціолог Р. Арон, з цього приводу наголошує, що кожен має прагнути вищої мети – стати першим не в ієрархії влади, а в ієрархії добродійності.

Отже складовою частиною системи цінностей політичної безпеки є етичні принципи й норми політичної діяльності і поведінки, що поряд з цінностями, відносинами певними формами політичної діяльності, традиціями та іншими інституціями політичної безпеки утворюють культуру політичної безпеки. Ядром культури політичної безпеки виступає *етика політичної безпеки*. Вона охоплює собою моральні аспекти прийняття політичних рішень, що впливають на політичну безпеку, типи, способи й форми її реалізації. Етика політичної безпеки ґрунтується на нормах політичної діяльності, що реалізують принцип справедливого соціально-політичного устрою держави, як чинника соціальної й політичної стабільності суспільства. Вона включає принципи легітимності й прозорості державного управління, відповідальності за прийняття політичних рішень, принципи соціальної спрямованості політики, гуманізму й самоцінності людини, плюралізму й толерантності, захисту прав і свобод громадян як найважливіших умов сталості політичної системи суспільства. Будучи елементом культури політичної безпеки, етика сприяє формуванню відносин суспільної довіри до влади й стабільності функціонування політичної системи, особливо в умовах кризи ціннісної свідомості українського суспільства. Культура політичної безпеки має ґрунтуватися, на нашу думку, на політичній лояльності до держави, довіри до влади, усвідомленні громадянського обов'язку, непорушності конституційних норм, поваги до міжнародних норм права і загально визнаних прав і свобод людини.

Провідним фактором формування культури політичної безпеки дослідники називають політичну соціалізацію громадян. Політична соціалізація розуміється як засвоєння цінностей і норм політичної діяльності, що обумовлюють участь громадян у політичному житті суспільства, формують активну політичну позицію, стосовно політичних процесів у державі. На думку Н. Дембицької, що досліджує соціально-психологічні основи формування політичної свідомості, в умовах нестабільного суспільства загострюється протиставлення двох тенденцій політичної соціалізації. З одного боку, це прагнення особистості до власної автономії, особистої свободи. З іншого боку, усвідомлення себе тотожною з певною політичною спільнотою на ґрунті спритних цінностей [176, с. 175]. Умовами безконфліктного розв'язання цієї суперечності у свідомості особистості, на думку автора, є, по-перше, певний рівень розвитку громадянського суспільства і, по-друге, усвідомлення громадянами власної причетності до справ держави і єдності з політичною нацією.

Вплив політичної соціалізації на культуру політичної безпеки зумовлений, також, рівнем і характером політичної ідентифікації особи, якій виражається ступенем усвідомлення особистістю своєї причетності до політичного життя країни. Наслідком політичної ідентифікації є політична ідентичність, що розуміється як осмислення своєї тотожності з певною соціальною групою, або шаром суспільства в контексті прихильності до відповідних політичних інтересів і цінностей. Як що людина ототожнює себе з владною групою, вона спрямовує свою діяльність в бік стабілізації і утвердження політичної влади. Як що особа протиставляє особисті та групові прагнення інтересам владної групи, її політична діяльність об'єктивно спрямовується на дестабілізацію і зміну влади. Умовою розв'язання цього протиріччя, на нашу думку, може бути лише зміна політичного вектору стратегії влади в бік відносного урівноваженого задоволення інтересів всіх соціальних шарів і етнічних груп, що складають політичну націю. Отже, культура політичної безпеки виступає соціокультурною складовою механізму регуляції відносин політичної безпеки суспільства.

Таким чином, аналіз теоретичних джерел дозволяє *визначити роль цінностей політичної системи в забезпеченні безпеки суспільства*. По-перше, ціннісні основи політичного життя суспільства є найважливішими елементами в системі управління і самоорганізації безпеки суспільства і поряд з нормами, соціально-психологічними настановами й мотивами на їхню реалізацію, утворюють механізм регуляції відносин політичної безпеки суспільства. По-друге, вони складають фундамент культури безпеки суспільства, що являє систему політичних знань, ідеалів, цінностей, норм, принципів, переконань, соціально-психологічних настанов, що визнача-

ють стійкі зразки й правила політичної діяльності в сфері забезпечення політичної безпеки особи, суспільства й держави. По-третє, ці цінності служать орієнтирами для визначення політичних інтересів українського суспільства, являють собою методологічне підґрунтя для ідентифікації політичних загроз і небезпек сталому розвитку України.

Пріоритети політики виступають як надбудовні та інструментальні, стосовно матеріально-економічних, соціальних і духовних цінностей. Політична сфера життя, як сфера державності, владування, що ґрунтується на ієрархічних відносинах субординації, врівноважується соціальною сферою, де переважають координаційні відносини і панують соціальні цінності. Як що політична сфера життєдіяльності суспільства є цариною та інструментом реалізації соціальних прагнень, то соціальна сфера в громадянському суспільстві виступає інструментом контролю і ефективного функціонування влади. Стале функціонування соціальної сфери життя є важливим фактором безпеки суспільства.

3.5. Соціальні цінності суспільства сталого розвитку як фактор його безпеки

Найважливішим фактором безпеки суспільства є соціальні цінності, які є атрибутами суспільства. «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю», проголошується у Конституції.

Сферою функціонування соціальних цінностей є соціальна сфера життя суспільства, яка акумулює у собі ідеї і цілі, що визначають первинні смисли людського існування – щастя, благо, справедливість і свободу. Всі інші сфери, за виключенням духовної, лише формують умови для повноцінного існування соціуму. А всі інші цінності і норми життя є ступінями для втілення вищих цінностей людського існування, є регулятивним соціокультурним інструментом реалізації ідеї суспільства загального блага, щастя і справедливості. Створення такого суспільства є провідним лейтмотивом міркувань мислителів протягом всієї історії соціально-філософської думки.

Соціальна сфера являє собою сукупність соціальних інститутів і організацій, зв'язків, відносин та діяльності, що забезпечують задоволення соціальних потреб і розподіл суспільних благ. Соціальні відносини, з допомогою соціальних інститутів, регулюють соціальні процеси у площинах: розподілу суспільних благ навколо цінностей, що визначають щастя і добробут людини або родини; соціально-демографічної, що утворюється навколо родинних і демографічних цінностей; соціально-етнічної і національної – навколо національних і культурно-історичних цінностей; про-

фесійно-групової і соціально-класової – навколо відповідних цінностей систем. Інтегруючи роль соціальної сфери, як форми спільного життя, підкреслював Семен Франк – «людське життя у всіх його областях – починаючи із сім'ї, економічного співробітництва і закінчуючи вищими, духовними його функціями наукового, художнього, релігійного життя – має форму суспільного життя, сумісного буття або співдружності» [177, с. 53].

Основою соціального буття є інституціолізована соціальна діяльність, спрямована на досягнення соціальних ідеалів, реалізацію соціальних і культурних цінностей, що відображають життєві сенси людини і людства. Вектор провідних ціннісних орієнтацій соціальної сфери, за результатами соціологічних досліджень, визначається такими ціннісними смислами як здоров'я, добробут, родина, освіта, праця, престижний соціальний статус і доступність суспільних благ, захищеність життя та власності, соціальна справедливість і рівність, культурне дозвілля, соціальний мир, злагода, задоволення потреб, свобода творчості та щастя.

Система соціокультурних цінностей, що відповідає прагненням усього суспільства, на погляд мислителів, являє собою основу, яка зміцнює суспільство, де всі цінності відіграють роль центрів, полюсів спрямування соціальної активності, соціокультурної умови консолідації, порядку, стабільності і розвитку суспільства. Ставлення людей до цінностей утворює мережі суспільних відносин і зв'язків, що складаються з приводу цих суспільних та особистих значимостей, є передумовою соціальної безпеки.

Процеси, що пов'язані з переходом суспільства в нову фазу свого розвитку, яка визначається як постіндустріальна, характеризуються системними трансформаціями, що дестабілізують соціум. Таке суспільство рефлексується дослідниками як суспільство ризику. За переконанням У. Бека, соціальна природа настільки змінилася, що ризик став неминучою частиною нашого життя [178]. Такими рисами як невизначеність, мінливість, нестабільність, характеризує сучасне суспільство Т. Гіденс [179].

Дослідники виділяють наступні ознаки переходу до суспільства ризику: виробництво та розповсюдження ризиків стає всюди проникним, ризики в рівній мірі охоплюють природу, соціум та штучні системи; ризики характеризуються непередбачуваністю, без адресністю; життєво середовище перетворюється на генератор ризиків і сприяє їх накопиченню і розповсюдженню; виробництво ризиків все більш витісняє виробництво благ. Л. Сохань, спираючись на дані моніторингового дослідження інституту соціології НАН України, стосовно стресових ситуацій, що переживає людина у трансформаційному суспільстві, робить висновок, що людина в

сучасному суспільстві переживає важкі життєві ситуації і перебуває в стані постійної небезпеки для свого здоров'я, благополуччя, життя.

У контексті нашого дослідження є доцільним навести положення, що запропоновані у «культурної теорії сприйняття ризику» американськими вченими М. Дуглас і А. Вільдовські, у сумісній праці «Ризик і культура». Проблему сприйняття і запобігання ризиків автори розглядають як проблему організації соціальних відносин, що утворюються навколо певних систем цінностей. Вибір приемних ризиків обумовлюється вибором відповідних соціальних інститутів. Отже, на думку дослідників приемність ризику залежить від ціннісних альтернатив, переконань, що конкурують у суспільстві. Ризик пропонується розглядати як спільний продукт знання про майбутнє і згоду щодо бажаних перспектив. Таким чином, на переконання авторів, вибір приемних ризиків люди роблять орієнтуючись на соціальні переваги, що відображені у певних ціннісних системах. Цей висновок підтверджує наші міркування про важливу регулятивну роль соціальних цінностей у безпеці суспільства.

Не можливо не погодитись з українською дослідницею Л. Сохань, яка зазначає, що мало знати закономірності, передбачати катастрофічні події, створювати механізми запобігання лихам, важливо, щоб це було зрозуміло людьми та ними затребуване. В реальності же нерідко спрацьовує ефект Касандри, коли багато людей не слідує застереженням, ігнорують попередження про небезпеку та завчасно не вдаються до заходів щодо врятування.

Соціальні трансформації, що відбуваються в сучасному українському соціумі, за результатами соціологічних досліджень, супроводжуються низькою аксіологічних показників – переоцінкою цінностей, конфліктом протилежних ціннісних систем і орієнтацій, деструкціями в ціннісній свідомості, деформаціями традиційних гуманістичних цінностей, являють собою внутрішнє джерело загроз і небезпек існуванню як окремої людини, так і українського суспільства.

Розв'язання проблеми забезпечення сталого функціонування соціальної сфери, акумулюється в такій області теоретичної, соціально-політичної й управлінської діяльності як *соціальна безпека*. Необхідність виділення соціальної безпеки в окрему область, як компонента національної і міжнародної безпеки, зумовлено: наявністю особливого об'єкта – сфери соціальної безпеки; специфікою соціальних відносин, що складаються між соціальними суб'єктами з приводу соціальної захищеності особи та суспільства; розширенням масштабів соціальних загроз і небезпек, як на національному, так і на глобальному рівнях.

Різноманітні питання соціальної безпеки розкриваються в роботах В. Паламарчука, В. Ананьїна, О. Білоруса, В. Білоуса, О. Гнатцова,

В. Гошовської, Т. Грачової, О. Данільяна, Л. Ільчука, В. Кузнєцова, І. Кураса, Е. Лібанової, Н. Маслової-Лисичкіної, М. Михальченка, Н. Ніжника, О. Новікової, М. Панова, С. Пиріжкова, Т. Русанової, Л. Титаренко, О. Хомри та ін.

Значущість соціальної безпеки, як ціннісного феномена, визначається, насамперед, соціальною потребою в захищеності людини і суспільства в умовах загострення соціальної напруги та конфліктності, викликаних соціальними деформаціями, розмежуванням суспільства, масовим зубожінням населення, глобалізацією соціальних проблем, забрудненням соціального середовища, орієнтаціями і настановами на споживацький, безвідповідальний спосіб життя, депопуляцією населення в Україні, а також необхідністю захисту ціннісних основ українського суспільства.

Оцінка соціальної безпеки, як соціально значимого явища, можлива через виявлення смислів, що розкривають її зміст. Аналіз підходів до визначення соціальної безпеки дозволяє виявити такі її основні смисли: стан соціальної стабільності та спроможності протистояти соціальним загрозам [180, с. 42–43]; захист прав і свобод людини, духовних і матеріальних цінностей суспільства [140, с. 55], життєво-важливих соціальних інтересів особи і суспільства від внутрішніх і зовнішніх загроз [181, с. 97]; забезпечення офіційно встановлених соціальних нормативів, що визначають якісний рівень життя людини і суспільства, захист життя, фізичного і психічного здоров'я людей [182, с. 73].

Доцільно також погодитись с думкою О. Білоруса і Н. Маслової-Лисичкіної, що ключовими елементами концепції людського розвитку і соціальної безпеки є гарантоване дотримання державою прав громадян, забезпечення освіти, охорона здоров'я, забезпечення харчування і матеріального добробуту, безпека особи, які вважаються базовими потребами людини [183, с. 28–29]. Концептуально відрізняється соціокультурний підхід, запропонований М. Михальченком, якій бачить смисл соціальної безпеки у особливому способі життєдіяльності людини, що спроможний протистояти соціальним загрозам – деструктуризації, дезінтеграції суспільства, розвалу предметного буття людини, її духовності, культури [180, с. 42–43].

Враховуючи застосовані в нашій роботі філософські методи аналізу проблеми і логіку дослідження, згідно з якою соціальна безпека розглядається як складова безпеки суспільства, а поняття типу безпеки пов'язується з провідним об'єктом захисту, нами пропонується визначення соціальної безпеки за сутністю. *Сутність соціальної безпеки* полягає в сталому функціонуванні соціальної сфери в інтересах людини, суспільства і держави та її всебічній інституційній захищеності. За своєю суттю, мету соціальної безпеки автор бачить у досягненні соціального ідеалу

стабільного, правового суспільства, реалізації життєво-важливих соціальних інтересів, цінностей і норм.

До *соціальних загроз* українському суспільству дослідники відносять, перш за все, проблеми зростання безробіття і бідності, наслідками яких є люмпенізація, соціальний паразитизм і маргіналізацію; зростання рівня соціальної напруженості, аномії і девіантної поведінки; збільшення кількості населення, що страждає соціальними хворобами; демографічну кризу; відторгнення широких верств населення від соціально-політичного, економічного і культурного життя країни та інші соціальні деформації, що сприяють дезінтеграції суспільства. До соціальних загроз відносять, також, проблеми криміналізації суспільних відносин, негативні соціальні наслідки міграційних процесів, зростання рівня ксенофобії і соціальної конфліктності на національному і релігійно-конфесійному ґрунті, соціальну і моральну деградацію населення в наслідок алкогольної та наркотичної залежності, порушення соціальних прав і свобод людини та ін.

Як бачимо, центральним та інтегральним об'єктом соціальної безпеки, навколо якого групуються соціальні загрози, є людина – як найвища цінність суспільства, а також, соціальні цінності, що віддзеркалюють соціальний ідеал українського суспільства, являються зосередженням інтересів та визначають систему відповідних соціальних норм. Захист життя, здоров'я, добробуту, власності, честі, гідності, прав і свобод людини утворює *ціннісне ядро* поняття соціальної безпеки.

Об'єктом соціальної безпеки, на думку дослідників, є людина і суспільство, в єдності і багатоманітні спільнот, соціальних відносин, інститутів і соціальної інфраструктури, що його утворюють. Предметом соціальної безпеки є стабільність належного функціонування соціальної сфери, задоволення соціальних потреб і захищеність життя, здоров'я, добробуту і власності, прав і свобод людини, всебічне залучення соціальних верств до соціально-політичного, економічного і культурного життя. До предмету соціальної безпеки відносять, також, безпеку повсякденної життєдіяльності людини, спрямовану на формування гідних умов праці, соціальної діяльності, споживання і відпочинку, системи знань про заходи безпеки та основи правового і соціального самозахисту.

Аксіологічний аналіз досліджуваної проблеми дає можливість виявити, як мінімум, дві групи ціннісних пріоритетів, навколо яких утворюється ціннісний тезаурус соціальної безпеки. По-перше, це ціннісна горизонталь, що утворює, переважно, відносини координації навколо соціального ідеалу справедливості і пріоритетів солідарності, співробітництва, консенсусу, узгодження інтересів, соціальної злагоди та ін. По-друге, це ціннісна вертикаль, що утворює, переважно, відносини субординації, підлеглості, залежності й поєднує цінності навколо ідеалу соціального по-

ряду. Він ґрунтується на пріоритетах обов'язку, відповідальності, самообмеження і поважного ставлення до права, державної влади, колективних інтересів. На нашу думку, питання полягає ні в актуалізації лише одного з двох ціннісних полюсів, а в їх гармонічному поєднанні. Якщо, тоталітарне суспільство у своїй основі має, переважно, субординаційні аксіологічні пріоритети, то у громадянському суспільстві відносини утворюються, у першу чергу, на ґрунті переваги принципу координації, що забезпечуються правом, але не виключають відносин субординації. Розглянемо аксіологічний зміст ціннісного тезаурусу соціальної безпеки, через співвідношення аксіологічних пріоритетів справедливості і порядку.

В основі сталого, безпечного існування демократичного суспільства, на наш погляд, лежить правове, ненасильницьке і безконфліктне вирішення соціальних протиріч між соціальними суб'єктами, які виникають, перш за все, з приводу такої соціальної цінності як справедливість. На думку К.-О. Апеля, «лише етика справедливості може обґрунтувати універсальну значущість норм, що забезпечують усім індивідам і партикулярним спільнотам рівне право на автентичну реалізацію доброго життя» [184, с. 388]. Ідеалом такого суспільства для України, на думку В. Баркова, О. Бабкіної, В. Воловича, М. Головатого, М. Горлача, В. Кременя, В. Крисаченка, М. Мокляка, І. Молчанова, В. Похилюка, В. Смолянюка та ін., є ідея громадянського суспільства, головним суб'єктом якого є людина.

Ідея громадянського суспільства почала концептуально оформлятися починаючи з ХУІІ століття у зв'язку з критикою феодальних відносин і обґрунтуванням переходу суспільства від природного до громадянського стану. Досягнення всезагального правового і справедливого суспільства І. Кант вважав найважливішим завданням всього людства. Г. Гегель у «Філософії права» обґрунтував ідею громадянського суспільства як систему узгоджених і врівноважених інтересів всіх верств населення за умови функціонування правової і міцної держави, яка повинна піклуватися про захист і безпеку своїх громадян. Модель громадянського суспільства С. Франка ґрунтується, перед усім, на цінностях громадянської єдності, вільного співробітництва і солідарності.

Політологічний словник визначає громадянське суспільство через сукупність неполітичних відносин (економічних, національних, духовно-моральних, релігійних та ін.) У соціологічному енциклопедичному словнику акцентуація робиться на формі взаємодії – асоціаціях вільних громадян, що складаються на ґрунті власних інтересів, права та інших спільно погоджених регуляторів. Громадянське суспільство, на переконання багатьох дослідників, спирається на принципи демократії, верховенства права, справедливості і самоврядування. Але, головною перевагою громадянсь-

кого суспільства, у контексті нашого дослідження, є іманентна можливість мирного розв'язання соціальних конфліктів і попередження небезпек, що обумовлена принципом соціальної справедливості.

Реалізація ідеї справедливості базується на багаторівневій, поліфункціональній інфраструктурі громадянського суспільства, яка на думку дослідників, повинна втілювати життєво важливі інтереси всіх верств населення. Правовою основою такого суспільства дослідники вважають принцип, що консолідує права людини на протигагу праву влади. У громадянському суспільстві принцип справедливості здійснюється на основі перерозподілу владних функцій держави, яка обмежує права і свободи людини, у соціальну сферу самоврядування, що забезпечує свободу і плюралізм соціальних комунікацій і інтеракцій. Ціннісна система такого суспільства в ідеалі базується на перевазі громадянських цінностей стосовно цінностей державно-політичних. Громадянське суспільство засноване на пріоритетах вільного вибору, недоторканності приватного життя, повазі до індивідуальності, неформальному регулюванні статусних відносин, що носять партнерський, товариський характер.

Як показує соціальний досвід, осмислений у філософських і соціально-психологічних працях, *в зародку будь-якого соціального конфлікту іманентно присутній мотив поновлення справедливості*. Саме опора на цей принцип дає можливість безболісно розв'язувати проблеми співвідношення свободи і відповідальності, громадянського обов'язку і особистого щастя, прав і обов'язків, особистих і суспільних інтересів та ін. І хоча справедливість виступає інструментальною цінністю по відношенню до цінностей щастя і свободи, саме справедливість можна вважати стрижневою цінністю соціальної безпеки. Обґрунтуємо висунене положення.

У соціальній філософії поняття справедливості трактується як відповідність між практичною роллю індивідів (соціальних шарів, груп) у житті суспільства та їх соціальним станом, між правами й обов'язками, працею і винагородою, заслугами та їхнім суспільним визнанням, злочином і покаранням [185, с. 338]. Ціннісна оцінка справедливості, як «найбільшого блага», була вперше дана Платоном у творі «Держава». По Платону, справедливість – добродесність правильного відношення до інших людей. До вихідних принципів, стосовно справедливості, Аристотель відносив рівність, пропорційність і міру. Він поділяв справедливість на зрівняльну і розподільну, справедливість від природи і справедливість за законом.

Універсальною формулою реалізації справедливості, за переконанням багатьох мислителів, є етичний принцип християнства, наведений у Євангелії від Луки, якій отримав назву «золотого правила»: «І як бажаєте, щоб вам люди чинили, так само чиніть їм і ви» [186, с. 959]. Цей принцип

виступає як безумовний імператив поведінки, дотримання якого формує відносини справедливого і соціально-безпечного суспільства. Результатом творчого пошуку І. Кантом раціональної форми відображення справедливих соціальних відносин став категоричний імператив: «Роби так, щоб максима твоєї волі могла в той же час мати силу принципу загального законодавства» [14, с. 331–132, с. 347].

Оригінальна теорія справедливості належить американському досліднику Дж. Роулзу. Вона органічно поєднує в межах справедливості ціннісні смисли свободи, рівності і чесності. Справедливість за Роулзом – це не тільки рівність у розподілу суспільних благ між громадянами, але і свободи як важливішої цінності суспільства. Але у пізніх роботах автора, як підкреслюють дослідники творчості Роулза, поняття справедливості розглядається як чесність у відносинах між людьми, як чесна суспільна кооперація між вільними особами і як імператив, яким керуються суспільні інститути [187, с 109].

У сучасній етиці цінностей справедливість розглядається як попередня умова реалізації всіх інших цінностей і забезпечення рівності можливостей, прав, свобод і відповідальності. Ідея справедливості досліджується у трудах Р. Дворкіна, В. Кимліки, А. Манкінтайра, К.-О. Апеля, В. Гьосле, Ю. Габермаса, Г. Хардіна та ін. В Україні проблематикою справедливості займаються Б. Мороз, А. Єрмоленко, А. Лой, Л. Ситниченко, Г. Соловей, В. Шаповал та ін.. У наукових публікаціях справедливість трактується як симетрія між особистих стосунків, що заснована на принципах всезагальної, абстрактної і формальної рівності основних прав, обов'язків та свободи, рівного доступу до усіх соціальних позицій та посад і перерозподілу суспільних благ за потребами громадян. Провідними етичними принципами справедливих відношень дослідники висувують чесність і відповідальність людей один перед одним у межах усього людства.

Екзистенціальний рівень ціннісного феномена справедливості, згідно з А. Шопенгауером, зумовлюється переживанням, почуттям співчуття, а також жалістю, яку В.Соловйов відносив до психологічної основи справедливості. З іншого боку, домагання справедливості ґрунтується на переживаннях з приводу не реалізованих сподівань особистості, або соціальної групи як належного. На нашу думку, стрижневим екзистенціалом, якій обумовлює справедливе ставлення до іншого, є совість. Саме поняття совісті припускає знання людиною свого морального обов'язку, апеляцію до свідомості людини у різних моральних ситуаціях. Совість – як етична категорія, характеризує властивість особистості здійснювати самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання, оцінювати свої дії. Совість проявляється, як у формі

раціонального усвідомлення морального значення особистих дій, так і емоційного переживання у вигляді сумління совісті.

Відносини між людьми, що ґрунтуються на внутрішньому голосі совісті, представляють собою внутрішню міру справедливості. В теології совість трактується як почуття голосу Бога. Саме тому чиста совість є умовою формування у соціумі відносин особистої і колективної безпеки.

Соціальна справедливість реалізується через систему відносин між суб'єктами, що виникають з приводу встановлення, розподілу і перерозподілу статусних місць відповідно до соціальних ролей. Прагнення досягнення високого соціального статусу, з точки зору соціологів, супроводжується боротьбою за канали доступу до сфер життєзабезпечення – праці, влади, управління, творчості, охорони здоров'я, розподілу благ, ресурсів, життєвих переваг, а також бажанням комфорту, соціального престижу і безпеки [188, с. 491].

Престижні соціальні статуси являють собою зони концентрації соціально-політичних відносин, соціальної напруги і конфліктності. Конкретне знаходження суб'єкта в статусній ієрархії місць визначає відношення рівності і нерівності, панування і підлеглості, залежності і незалежності, присвоєння і відчуження, престижності і не престижності, захищеності і незахищеності, стабільності і нестабільності та ін.

За певних умов, боротьба за високий соціальний статус може стати джерелом загроз соціальній стабільності, особливо в періоди нелегітимних змін соціально-політичних еліт. Дотримання принципів соціальної справедливості і легітимності розподілу і перерозподілу статусних місць, ефективне функціонування «соціального ліфту», є однією з умов попередження соціальних конфліктів і забезпечення соціальної безпеки.

У контексті соціальної об'єктивації принципу справедливості, пріоритетним для України в сучасних умовах, є створення системи *соціального партнерства*. Така система має ґрунтуватися на принципах етики солідарності й передбачає формування механізмів, для підтримання балансу інтересів різних соціальних спільнот, розвитку співробітництва, призваного подолати байдужість до маргіналізації, бідності, голоду та інших соціальних бід. Соціальне партнерство має забезпечувати всебічне залучення широких верств населення до соціально-економічного, політичного і культурного життя країни. У реалізації ідеї соціального партнерства ми бачимо прихований потенціал зниження соціальної напруги в українському суспільстві. В основі функціонування такого механізму має бути покладена певна система *цінностей середнього класу*, що формується в Україні, але із пріоритетом загальнолюдських, гуманістичних цінностей [189, с. 555]. Не можна не погодитись з С. Франком, якій вважав, що

принцип солідарності втілюється в життя суспільства через ціннісні смисли довіри, взаємоповаги, взаєморозуміння, внутрішньої близькості.

Реалізація принципу справедливості, як ціннісного феномену, відбувається на основі функціонування таких соціальних інститутів як право, сім'я, виховання, освіта, мораль, праця, охорона здоров'я, культура, релігія, що базуються на відповідних ціннісних підсистемах суспільства.

Соціальні інститути, являючись структуроутворюючими елементами соціальної сфери, виконують функції, що пов'язані з задоволенням соціальних потреб, розподілом соціальних благ і соціальним захистом населення. Вони виконують також організаційні, регулятивні, управлінські, правоохоронні, захисні і виховні функції на основі соціальних цінностей, принципів, норм і правил поведінки і діяльності, виражених у соціальних ролях. Провідною функцією соціальних інститутів, в умовах глобальних і національних трансформацій, на наш погляд, є забезпечення сталості соціальних процесів. Європейська соціальна хартія, що прийнята Радою Європи, що занесла до списку тридцять один пункт прав людини, ставить за обов'язок державам, що приєднуються до неї, створювати налагоджену систему соціальної безпеки і соціальної допомоги населенню.

В трансформаційних умовах сучасного суспільства, на переконання дослідників, найбільш ефективним інститутом соціальної безпеки стає *інститут права*. Інститут права виник як реалізація соціальної потреби у справедливому суспільстві. Поняття «правий» у старослов'янської мові означало справедливий. «Праве діло» – справедливе діло. «Jus» з латинської – право, «justitia» – справедливість, законність, юстиція. За своєю суттю інститут права сформувався як інструмент поновлення справедливості за допомогою підтримання історичних суспільних традицій і соціального порядку, якій згодом отримав силу законодавчої державної підтримки. Право як формальний соціальний інститут функціонує як система загальнообов'язкових, встановлених і санкціонованих державою норм і правил, спрямованих на регулювання та охорону суспільних відносин, правопорядку і соціальних цінностей як фактору сталості і внутрішньої безпеки суспільства.

Зміст і розуміння *соціального порядку*, як фундаментальної цінності суспільства осмислювався і збагачувався протягом всієї історії розвитку філософської думки. Соціальний порядок у соціальній філософії розуміється як стан соціальної організованості й урегульованості суспільних відносин за допомогою правових, соціальних і етичних норм, соціальних звичаїв і традицій, соціального і державного контролю, соціальних санкцій і примусу. Дотримання соціального порядку будується на принципі, визначеному Т. Гобсом і обґрунтованому Г. Гегелем – як необхідності виконання вимог «загальної волі», вираженій у державних законах. Осно-

вою функціонування соціального порядку є ієрархічні соціальні відносини, що формуються на принципах підлеглості, підпорядкування, субординації, керованості, контрольованості та ін. Суспільний порядок ґрунтується на етичних пріоритетах відповідальності, обов'язку, дисциплінованості, сумлінності, ретельності, порядності, законослухняності, лояльності до держави, поважного ставлення до людей і самокритичності.

У «комунікаторної теорії» А. Етціоні суспільний порядок трактується як система, що заснована, як на державному примусі, так і неформальному суспільному контролю, поєднаних громадянською культурою. Найважливішими «комунікаторними» цінностями мислитель вважає готовність іти на деякі жертви заради колективу, обов'язок і самообмеження [190, 31–42]. У теорії А. Етціоні дослідники бачать гармонічне поєднання визнання прав і свобод особи з необхідністю виховання громадянського ставлення до колективних благ і відповідальності [191, с. 67].

Однією з актуальних функцій соціальних інститутів, є *соціальний захист*, що полягає в забезпеченні державою і суспільством захисту особистості від соціальних загроз. Ідея соціального захисту була концептуально оформлена в працях Л. Ерхарда і К. Мюрдала і була втілена у «шведській моделі соціалізму». Соціальний захист трактується соціологами як сукупність соціальних і юридичних гарантій забезпечення конституційних соціально-економічних прав людини і розглядається як інструментальна цінність – регулятив аксіосфери соціальної безпеки.

Дослідники проблеми виділяють компоненти соціального захисту: реалізація конституційного права людини на працю, освіту, медичну допомогу; соціальну допомогу незахищених верств населення; забезпечення безпеки життя громадян і попередження соціально-економічних і екологічних загроз населенню; захист громадянських прав і свобод і забезпечення соціальних гарантій майбуття для громадян і майбутніх поколінь. Відсутність діючого механізму соціального захисту населення веде до росту соціальної непевності, незадоволеності людей, посиленню соціальної напруженості, зростанню загрози соціальних конфліктів, вважає М. Лукашевич.

Соціокультурною основою функціонування інститутів, у контексті розв'язання суперечності між імперативами справедливості і порядку, є *соціально-організуючі цінності* суспільства. До них, на думку автора, відносяться загальнолюдські, сімейні, професійні, корпоративні, етнонаціональні, національно-державні, релігійно-конфесійні, цивілізаційні і загальноцивілізаційні цінності, що виконують функції соціальної інтеграції, соціального формоутворення і консолідації суспільства у межах відповідних соціальних формоутворень. Будучи індикаторами соціального розвитку, вони служать основою для визначення відповідних інте-

ресів і розробки соціальних програм. Але, серед цього різноманіття, філософи виділяють групи цінностей, що пронизують більшість аксіологічних підсистем і можуть використовуватися як об'єднувальний мотив з метою загальної консолідації суспільства. До них відносять загальнолюдські і загальноцивілізаційні цінності про конкретний зміст яких йшлося раніше. Якщо перша група об'єднує пріоритети, що є невід'ємними від поняття людини в її історичному поступі та є підґрунтям формування більшості етичних систем світу, то друга група містить ціннісні основи, що є загально значимими у цивілізаційному розвитку людства.

Кожна з вищенаведених ціннісних підсистем потребує окремого дослідження в контексті безпеки, припускаючи відповідний дискурс, однак, загальною для всіх функцією є забезпечення соціального захисту в межах соціального утворення. Разом з тим, соціальна і національна ізоляція, релігійно-конфесійне протистояння, віддзеркалюючи зіткнення ціннісних підсистем, можуть викликати соціально-політичні та воєнні конфлікти і «випитися в загальнолюдський колапс» [53, с. 195].

Ціннісна поляризація в суспільстві, що виникає на основі конфронтації ціннісних підсистем, спекуляцій і маніпуляцій ними, є прихованим джерелом загроз соціальної стабільності. Вузли соціокультурних напруг утворюються на основі протиріч між: інтересами і відповідними ціннісними пріоритетами національно-державного, регіонального, міжрегіонального і глобального рівнів; етно-центричними і цивілізаційними цінностями; протилежними векторами геополітичних і соціокультурних орієнтацій; різними ціннісними підсистемами як етно-національного, так і релігійно-конфесійного характеру; ціннісними основами класів, соціальних шарів і груп, розташованих на полюсах розподілу прибутків і рівнів життя; системами цінностей протилежних ідеологічних і соціально-політичних орієнтацій.

На рівні свідомості людини ця конфронтація проявляється в боротьбі мотивів при зіткненні установок поведінки і може супроводжуватися втратою соціальних орієнтацій і життєвих цілей, розмиванням світоглядних основ, втратою сталості людини та соціальною і духовною маргіналізацією.

Соціокультурними основами подолання конфронтаційної логіки і переходу на позиції діалогу культур, узгодження соціальних позицій можуть стати імперативи гуманізму, соціальної справедливості та відповідальності, терпимості, консенсусу й толерантності як проявів мудрості людського співіснування. Культура толерантності, що імпліцитно містить перелічені цінності, розглядається як вміння прийняти «відмінність» інших людей і народів у культурі, стилі мислення, поведінки, готовність до діалогу навіть з тими, кого не можеш зрозуміти, але з ким приречений спіль-

но вирішувати ті, або інші соціальні проблеми, просто жити на планеті [194, с. 507]. Толерантність – це визнання плюралізму мислення і поведінки людей, відсутність станових, культурних та етнічних упереджень проти тих, хто не схожий на нас. М. Попович пов’язує толерантність з апеляцією до любові і підкреслює її важливу роль у подоланні тенденції до росту ксенофобії в Україні. В. Крисаченко вважає толерантність «архетиповою підставою для розв’язання чільної соціально-політичної проблеми сучасної України, а саме – консолідації українського суспільства» [195, с. 239]. Будучи умовою безконфліктного спілкування, соціальних комунікацій і консолідації суспільства, толерантність виступає, на переконання автора, як інструментальна цінність стосовно цінності термінального або фінального характеру – соціальної безпеки.

Чинником формування і утвердження системи цінностей, актуалізація яких утворює відносини безпеки суспільства, є інститут соціалізації. У процесі соціалізації індивід засвоює основні елементи громадянської культури і культури соціальної безпеки – ідеали, цінності, норми, принципи поведінки. У його свідомості формуються соціальні потреби, здібності і навички соціально-безпечної життєдіяльності, почуття відповідальності за безпеку життя і здоров’я людей у життєвих ситуаціях.

Ціннісна значимість інституту соціалізації полягає у сприянні: засвоєнню особою соціальних пріоритетів, цінностей, етичних норм і настанов соціально безпечної і відповідальної поведінки; формуванню толерантного ставлення до носіїв «чужих» цінностей і норм; усуненню або послабленню соціальних конфліктогенних чинників етнічного, мовного, конфесійного і культурного характеру; створенню моделей соціально-безпечної поведінки і психологічних настанов на розв’язання соціальних проблем шляхом діалогу і пошуку консенсусу; усуненню соціокультурних факторів маргіналізації населення. Інституціоналізація цінностей, що зумовлюють орієнтацію суспільної життєдіяльності на безпеку і сталий розвиток відбувається через *інституційні форми суспільної, цивільної, громадської і гуманітарної безпеки*, аксіологічний зміст яких розглядається в четвертому розділі роботи.

Грунтуючись на аналізі теоретичних джерел, здійсненому в контексті соціальної безпеки, можна зробити висновок, що *цілю політики в інтересах соціальної безпеки і сталого людського розвитку*, освіти, виховання, інших форм соціалізації, є актуалізація пріоритетів соціальної справедливості, злагоди і громадянського порядку, консолідації, солідарності, співробітництва і міжкультурного діалогу, цінностей гуманізму, толерантності й відповідальності перед майбутніми поколіннями. Політика в інтересах соціальної безпеки і сталого людського розвитку має гарантувати захист людини і суспільства від соціальних потрясінь і вибухів,

гуманітарних катастроф на соціально-економічному, етнічному і релігійному ґрунті, *Системоутворюючими принципами формування ціннісної системи соціальної безпеки, на наш погляд, мають бути соціальна справедливість і соціальний порядок.*

Таким чином, аналіз ціннісних основ соціальної безпеки являє собою методологічне підґрунтя для вироблення ціннісної політики його сталого розвитку, формування культури безпеки, виявлення й обґрунтування критеріїв і загроз безпеки країни, розробки системи ціннісних і нормативних індикаторів сталого розвитку і безпеки українського соціуму.

Якщо функціонування і реалізація цінностей, що утворюють аксіологічний тезаурус безпеки, відбувається у відповідних сферах суспільства, які були розглянуті раніше, то їх вироблення є суто духовним процесом, результатом функціонування духовної сфери життя суспільства.

3.6. Духовні основи сталого людського розвитку і безпеки суспільства

Духовна сфера життя суспільства утворюється функціонуванням суспільної свідомості і духовної культури, соціокультурних інститутів науки, освіти, моралі, мистецтва і релігії, а також системи відносин, що складаються з приводу духовних цінностей. Її метою є вироблення і розповсюдження знань, відтворення духовних відносин, задоволення духовних інтересів і створення духовних благ і цінностей духовного життя. Духовна сфера містить етичний, естетичний, інтелектуальний і релігійно-містичний компоненти. Але частіше, дослідники виділяють два основні її компоненти: духовний та інтелектуальний. Перший пов'язується з областю моралі, естетики і релігії, другий компонент утворюється сферою вироблення засвоєння і застосування знань. Ядром цієї сфери мислителі вважають духовні цінності як вищі регулятивні принципи організації суспільних відносин.

Цінності духовної сфери життєдіяльності суспільства являють вищий рівень регуляції соціальних процесів. Складаючи фундамент первинних сенсів суспільного буття, вони формують усталену систему суспільних відносин, що зміцнюють соціум. На переконання авторитетних науковців, однієї з причин, що ведуть суспільство до реальної загрози самознищення – є втрата людством універсальної ціннісної системи, що спирається на вищі духовні та моральні абсолюті. За твердженням О. Лановенка, О. Шевченка та ін., людство не тільки безпосередньо наблизилось, але й переступило грань, за якою воно спроможне знищити світ і само себе, відкинув базові елементи системи духовно-ціннісної орієнтації [194, с. 8].

Питання розробки загальнолюдських цінностей, на думку М. Кагана, стає умовою виживання людства на Землі. Ситуація погіршується зміною ціннісного вектору з духовно-моральних на утилітарні пріоритети, що викликано посиленням глобального впливу монетарної свідомості, у якій гроші є вищою цінністю цивілізації. «Кризовий стан духовності, – вважає Ірина Степаненко, – призводить до того, що людське буття втрачає свої суттєві антропологічні параметри – людяність, одухотвореність, універсальність. Тому формування якісно нового стану духовності, з новими ціннісно-смысловими засадами і обрядами, стає однією з головних передумов уникнення антропологічної катастрофи» [195, с.1]. На переконання В. Хьосле, сучасна філософія не змогла відповісти на виклик часу, зокрема на потребу всеохоплюючих людських моральних цінностей і розумних основаній індивідуальної та соціальної дії [196, с.196].

В докладі ООН про розвиток людини: «Культурна свобода в сучасному багатоманітному світі» підкреслюється, що в умовах глобального зіткнення цивілізації набувають значення питання про те, як згладжувати, долати конфлікти на мовному, релігійному, культурному і національному ґрунті. Отже, суть людського розвитку полягає в тому, щоб дати людям можливість вести спосіб життя якій вони самі виберуть та надати їм засоби і можливості для такого вибору [197, с. 67–68]. Тому, одним із шляхів виходу людства з глобальної кризи і умовою формування суспільства сталого розвитку, на погляд мислителів, є перш за все, розв'язання актуальної практичної проблеми, що полягає в зміні свідомості суспільства, переорієнтації його з утилітарних, споживацьких орієнтацій на вищі ціннісні основи, актуалізації екологічних імперативів і повернення до духовних витоків. Розв'язання цього складного питання потребує вирішення низки теоретичних та практичних завдань, одному з яких присвячена дана робота.

Метою цієї частини роботи є визначення змісту і ролі духовних основ у сталому розвитку суспільства та обґрунтування ціннісного змісту поняття «духовна безпека».

Актуальність дослідження зумовлена соціальною потребою в науковому обґрунтуванні духовних ціннісних основ як соціокультурної передумови формування суспільства сталого людського розвитку в умовах кардинальної зміни ціннісних орієнтацій в українському соціумі та загострення глобальних небезпек.

Фактором, який підкреслює наявність проблеми і обумовлює соціальну потребу в її розв'язанні, є протиріччя між важливістю ролі, яку грають духовні цінності в усталеності людського розвитку і реальним кризовим станом духовності українського суспільства. Різноманітні аспекти цієї проблеми буди відображені в монографіях і статтях українських

вчених В. Абрамова, В. Ананьїна, В. Андрущенко, Е. Афонїна, Г. Горак, В. Баранівського, С. Кримського, О. Лановенка, В. Лукьянца, В. Лутая, М. Михальченка, Б. Новикова, М. Ожевана, С. Пирожкова, Л. Сохань, І. Степаненко, С. Сьомїна, В. Табачковського, А. Толстоухова, А. Шевченка, та ін.

Аналіз публікацій дозволив автору вточнити чинники, що актуалізують поставлену проблему для українського суспільства. По-перше, це криза світоглядних засад, що обумовлена зламом старих та не сформованістю нових стратегічних пріоритетів на пострадянському просторі, заго-стренням гуманітарних проблем. По-друге, це поляризація ідеологем і відповідних цінностей в українському суспільстві, що виражається в різноспрямованості геополітичних векторів його розвитку та може сприяти розколу нації. По-третє, це поява нових форм духовного, інтелектуального та інформаційного насильства, маніпулювання свідомістю громадян, породжених практикою застосування інформаційно-гуманітарних технологій в інтересах окремих політичних і комерційних груп та інших неформальних структур. По-четверте, це духовна маргіналізація, відсутність духовно-релігійної, культурної та громадянської самоідентифікації, результатом якої є зростання впливу неорелігійних, псевдо духовних організацій, тоталітарних сект, громадянська індиферентність населення. По-п'яте, вимивання національних і традиційних цінностей українського народу та нав'язування масовій свідомості примітивних утилітарних смислів споживання і репродуктивного існування, як наслідок глобалізації та інформатизації сучасного суспільства.

Методологічною підставою виділення вищих духовних цінностей із сукупності інших соціокультурних значимостей в контексті безпеки та усталеності людського розвитку, є їх функціонування в духовній сфері як специфічних духовних, сенсоутворюючих джерел існування людства та соціокультурного ядра механізму самоорганізації безпеки суспільства. Саме в духовній сфері відбувається формування ціннісних основ існування людини і суспільства; здійснюється вироблення духовних благ і задоволення їх духовних потреб, формується духовний потенціал суспільства сталого розвитку, культура безпеки, як відповідь на виклики глобалізації та реалізація потреби у самозбереженні людського роду. Провідними за-садами функціонування духовної сфери є вищі цінності як духовні основи існування людства, що забезпечують духовну сталість і суцільність людини, моральне здоров'я та інтелектуальний потенціал суспільства, його духовний імунітет і добру волю.

Дослідження духовних основ усталеності суспільства передбачає виявлення *ролі духовного фактору в історичному процесі*. В міфологічній і релігійній формах інтерпретації історичного досвіду відображено сутте-

вий взаємозв'язок між додержуванням суспільством духовних цінностей і моральних норм та історичними долями людства. Прикладами такої детермінаційної залежності можуть бути загальновідомі міфи про Всесвітній потоп, про загибель Содому і Гоморри та багато інших. Більшість міфологічних оповідань завершується есхатологічними мотивами, що обґрунтовують кінець історії як покарання за порушення вищих моральних основ людського існування.

Духовні системи раннього суспільства забезпечували духовну, волюву стійкість і згуртованість племен в боротьбі за виживання. Вони підтримували виконання соціальних і моральних норм-вимог, спрямованих на регулювання стосунків та продовження здорового роду. Така духовна система будувалася на ставленні до засновника роду та його установлень як до сакрального, нумізного, святого, що згодом прийняло форму тотемізму. Першим соціокультурним механізмом захисту цих відносин та духовної системи взагалі, були заборони – табу, порушення яких несло загрозу руйнування духовних основ існування племені. Система ритуалів, обрядів і звичаїв, що супроводжували людину протягом всього життя, складала підґрунтя культури первісного суспільства, що сприяла його духовному, моральному, соціокультурному зміцненню та виживанню як самобутнього соціокультурного утворення.

В історії суспільства було багато прикладів, коли духовний фактор грав визначальну роль у вирішенні історичної долі народів. Мислителі підкреслюють величезний вплив конфуціанської моралі на стабільне існування Китайської цивілізації. Загальновідомим є історичний факт визначальної ролі ціннісних основ ісламу в створенні імперії Арабського халіфату. Багато написано про вплив християнських духовних основ на економічний, політичний, соціальний і культурний розвиток Київської Русі, на зростання її зовнішньополітичного авторитету серед цивілізованих держав світу. Про визначальну роль протестантської етики в економічному і соціокультурному розвитку Західної Європи писав М. Вебер.

Поряд з констатацією позитивного впливу духовних основ на поступ суспільства, деякі зигзаги соціально-історичного прогресу пояснюються в літературі відхиленням суспільства від його духовних підвалин. На погляд П. Сорокіна, найважливішим фактором соціокультурних змін є розкладання домінантної культурної системи (ментальності, філософії, релігії, етики та ін.). А. Тойнбі показав, що з двох десятків світових цивілізацій збереглося лише п'ять, що спиралися, за твердженням С. Кримського, на загальнолюдські етико-релігійні цінності. На переконання Е. Штермана, розклад і загибель античної цивілізації є наслідком відсутності власної духовної культури Риму [198, с. 10]. С. Франк і М Бердяєв, у свій час, виступили у часопису «Вехи» з тезою, що атеїзм і

матеріалізм російської інтелігенції привели до того, що абсолютні істини і моральні цінності були пожертвовані у користь «блага народу», що зруйнувало цілісність російської культури та мало трагічні історичні наслідки.

Відомий мислитель національного відродження України Григорій Ващенко, критикуючи погляди Готье на роль підсвідомого у героїзмі писав, що «моральний стан народів, що борються, є тією силою, від якої, в основному, залежить перемога. Так як унаслідок морального розкладу населення розпадалися могутні імперії, так само з тієї ж причини розпадаються армії. Тому велику шкоду народові роблять ті, що тим чи іншим способом розкладають його моральний стан» [199]. На переконання О. Шевченка, в основу екстремістської свідомості ідеологів німецького фашизму була покладена редукція традиційних біблійських універсальних заповідей з метою «визволити німецький народ від прокляття, що пролунало з гори Синай» [200, с. 106]. Отже, за твердженням культурологів, дискредитація і руйнування традиційних ціннісних основ, як правило, передувала економічним політичним і соціальним катаклізмам в суспільстві.

В період розбудови соціалізму духовність радянського суспільства, що була позбавлена вищих ціннісних сенсів і загальнолюдської гуманістичної основи, набула характеру тоталітарної ідеології, що ґрунтувалася на протиставленні соціально-економічних і політичних інтересів класів. Як відомо, потужний консолідуючий ціннісний потенціал комуністичної ідеології, заснованої на цінностях інтернаціоналізму, колективізму і соціального оптимізму, сприяв перемозі Радянського Союзу над фашизмом. Проте, подальша втрата довіри і розчарування в недосяжності комуністичних ідеалів, втрата вищих духовних цінностей, які формувалися протягом тисячоліть, практика подвійної моралі, сприяло руйнуванню ідейних основ і заклало передумови кардинальної трансформації соціалістичної системи.

Про суперечності духовних процесів, що супроводжують поступ українського суспільства, неоднозначну роль національної ідеї в розбудові української державності, загрозу духовної кризи нації написано багато. Але проблема формування духовних пріоритетів, спроможних консолідувати народ України, стати методологічною основою визначення національних інтересів, остається поки ще відкритою.

В наслідок переходу суспільства в фазу інформаційного розвитку і підвищення ролі інформаційних технологій, економічний та технологічний прогрес та безпека суспільства дедалі більше визначатиметься духовно-інтелектуальним розвитком соціуму [201, с. 16]. Інформаційна та духовна сфери розглядаються аналітиками як поле бою нового типу війн – духовно-моральних війн, які ведуться за цінності та інтереси. Така війна,

вважає Л. Шершньов, «б'є по сутнісній основі людини, її культурному ядру, моральності, ментальності» [61, с. 10]. Стилий історичний аналіз вказує на закономірну кореляцію духовних і соціально-політичних процесів, якою не можна нехтувати при визначенні стратегії національної безпеки України.

Треба зауважити, що проблема духовності настільки багатогранна і необмежена, наскільки є не охопленим світ, що межує з матеріальним світом, тому існує багато філософських традицій, починаючи з Платона, що репрезентують дане явище. Отож ми розглянемо цю проблему в ціннісному ракурсі, в контексті раціоналістичної та культурологічної традиції, не торкаючись таких сторін духовного як сакральна, теологічна, езотерична, теософська та деяких інших, що репрезентують царину ненаукових знань.

Відправною точкою для аналізу ролі духовних цінностей в розбудові сталого суспільства, є існуюче, в традиції раціональної філософії, закладеної І. Кантом і Г. Гегелем, розуміння духовності як взаємодії мислено-споглядальних та вольових процесів, що об'єктивуються в артефактах культури [202, с. 179]. М. Каган підкреслює, що духовне – продукт не тільки інтелектуальної, але і інших видів психологічної діяльності, що включає до себе рефлексії, самосвідомість, ціннісне ставлення до реальності. Тобто, поняття духовності, як процесу, виражає тісний взаємозв'язок ідеального і матеріального, практичного, діяльного, результатом якого є духовна культура, відображена в цінностях.

С. Кримський, розвиваючи розуміння духовності, визначає її як «ціннісне домобудівництво» – не тільки індивіда, але і нації – як «ціннісний досвід людства» [203]. Г. Горак розглядає духовність через поняття духу, як сукупності смислових та ідейних надбань людства в процесі його історичного розвитку, акумульованих у відповідних духовних формах, до яких вона відносить всі форми суспільної свідомості, норми, цінності та ідеали. Трансляційними каналами духовності вона вважає освіту, виховання, ідеологію, просвіту, культуру і засоби масової інформації [120, с. 120-144]. М. Гартман до переліку духовних явищ і процесів додає мову, звичаї, погляди, право, мораль, світогляд і науку [204, с. 147].

Але, сутнісній бік духовності, як ми бачимо, відображується змістом духовних цінностей як вищих соціокультурних регуляторів соціальної системи. «Плід духовний є любов, радість, мир, довготерпіння, милосердя, віра», стверджує Апостол Павло [205, с.231]. Російський філософ В. Келле, розрізняючи духовну та інтелектуальну сторони культури, основою духовного вважає моральний, ціннісний світ людини, ціннісну свідомість.

Для з'ясування ролі вищих цінностей в бутті суспільства буде доцільним розкрити *сутнісний бік духовних процесів*. Підґрунтя цих процесів, на наш погляд, складають, перш за все, ідеалізація, що пов'язана з розпредметненням об'єктивної реальності та створенням ідеальних, абстрактних теоретичних об'єктів. Вона об'єктивується в науково-пізнавальної, художньо-творчій, мистецької та релігійній діяльності в формах ідей, теорій, концепцій, понять, уявлень, ціннісних ставлень, переконань, духовних почуттів та вищих емоцій. З поняттям ідеалізації пов'язаний процес суб'єктивації, що відображає перетворення суб'єктом дійсності в факт індивідуальної свідомості та засвоєння вже існуючих знань. Важливою стороною суб'єктивації є інтеріоризація, що описує перехід структури між особистих стосунків та зовнішніх відношень в сферу психіки. Вона відображає, на переконання А. Лурії, процес засвоєння індивідом ціннісного світу і формує культурні функції свідомості. Процес переходу особистих ідей, знань, образів, ціннісних уявлень з ідеального, внутрішнього світу в сферу культури, втілення ціннісних смислів, орієнтацій та сенсожиттєвих уявлень в спосіб життя людини описуються поняттям екстеріоризації. Згідно з думкою М. Бердяєва, викладеною у творі «Смисл історії», світ виступає як наслідок взаємодії двох інтенцій людського духу – інтеріоризації та екстеріоризації. Завдяки першій здійснюється самозаглиблення духу; завдяки другій – рух до «царства необхідності», або до об'єктивації.

Головною умовою і важливим критерієм духовних процесів є творчість. Саме креативна функція свідомості наділяє духовні процеси онтологічним змістом, на відміну від примітивного розуміння духовного тільки як процесу відображення і тому позбавленого статусу самостійного буття. Духовним процесом інтегрального характеру є звернення особистості до вищих ціннісних сенсів, моральних і духовних абсолютів.

Формами реалізації духовних процесів, що мають важливе значення для формування духовних основ сталого людського розвитку, є пізнавальна, наукова, освітня, виховна, мистецька, культуротворча і релігійна діяльність. Згідно з поглядами, що склалися в класичній філософії, суттєвими критеріями, що визначають вектор людської діяльності, є вищі духовні сенсоутворюючі цінності добра, істини, краси, віри, надії та любові, які складають ядро ціннісної системи культури будь якого соціуму. Вищі духовні цінності, репрезентуючи систему значимостей, цілей та ідеалів певного соціуму, розглядаються як критерії рівня цивілізованості суспільства, що визначають соціокультурний зміст і спрямованість історичного процесу.

Реалізація регулятивної функції вищих цінностей втілюється в життєдіяльність суспільства через ситуацію перманентного і, частіше,

неусвідомленого вибору між добром і злом, істиною та хибністю, прекрасним і потворним, вірою та нігілізмом, надією та відчаєм, любов'ю та зненавистю. Саме цей вибір визначає як спрямованість особистості, так і вектор розвитку суспільства. Володіючи системоутворюючою функцією, вищі цінності реалізуються через відповідні підсистеми соціально-політичних, економічних пріоритетів, соціально-психологічних установок і мотивацій. Необхідно зазначити, що цінності істини, добра і прекрасного співвідносяться між собою як сутність, зміст і форма, які є невід'ємними складовими ціннісної характеристики будь якого явища як цілісності з його позитивного боку.

Однієї з провідних і системоутворюючих духовних цінностей та універсальї культури, на погляд науковців, є істина, що розглядається як ідеал і мета пізнання, ціннісне ядро науки. Істина, у системі духовних пріоритетів, розглядається як системоутворююча цінність інтелектуальної складової духовної сфери суспільства. Вона реалізується через наукову, пізнавальну і освітню діяльність людей.

Роль істини, як феномену системи цінностей сталого розвитку, визначається згідно з підходами, що склалися у філософії. Лінія, що бере початок у філософії Платона і розвинена А. Августином, Ф. Аквінським, І. Кантом, Г. Гегелем та ін., що базується на принципі когеренції – відповідності знань іманентним характеристикам ідеальних форм, надає підстави розглядати істину як вищу, системоутворюючу духовну цінність. Саме в цьому контексті розуміння істини використовуються такі вирази як служіння істині, додержання істини як вищого сенсу життя. Істина отожднюється з логосом, абсолютотом та розглядається як самодостатня цінність. Слухаючий істину буде жити безпечно і спокійно, не побоюючись зла, проголошується в Притчах Соломона.

Такий підхід дозволяє, сформувати систему пріоритетів в душі високих євангельських ідеалів добра, віри, надії та любові, що виступають, в даному випадку, атрибутами вищої, абсолютної Істини. Орієнтація на ці ідеали дає можливість сформувати такі суспільні відношення, де інтереси та цінності ближнього сприймаються як свої, а не як ворожі або чужі. Отже, істина в такому контексті може розглядатися як пріоритетна цінність суспільства соціальної злагоди та порозуміння.

Інший, раціональний підхід до розуміння істини, заснований на принципі кореспонденції – як оціночної характеристиці знання в контексті його відповідності об'єктивної предметної дійсності був сформульований Аристотелем і розвинений Ф. Беконом, Б. Спінозою, Д. Дідро, К. Марксом та ін. Ціннісне значення істини при такому підході розгортається через осмислення її раціонального змісту і розглядається як ідеал наукового пізнання.

Основною формою прояву істини, в такому її розумінні, є знання та його наукові форми. Інструментальними цінностями, стосовно істини як цінності термінальної, кінцевої, виступають об'єктивність, достовірність, конкретність, адекватність, правильність, ясність, чіткість, актуальність, насущність знання. Проте, раціональний підхід, на відміну від попереднього, змінює ієрархію вищих цінностей в суспільстві. В даному випадку цінність істини підпорядковується цінностям блага і добра які в матеріалістичної філософії часто підмінюються поняттям суспільної практики, позбавленої морального початку. М. Савостьянова вважає, що зі зміною ціннісного статусу Істини, змінилися уявлення про Добро і Красу, а також цінності, цілі і смисли людського життя і життя суспільства в цілому. Наукова революція в Європі, як підкреслював Дж. Ниддам, відокремила наукову істину від етики, від чого світ став більш небезпечним [206, с. 98].

Таким чином, істина, є важливою цінністю, що організує систему наукових знань. Аналіз усталених філософських поглядів на цю універсалью з позицій раціоналізму, дає можливість з'ясувати значення істини як духовно-інтелектуального фактору безпеки суспільства. На нашу думку, воно полягає в тому, що, по-перше, орієнтація на істину як науковий ідеал і підґрунтя раціональності дозволяє досягнути системного бачення світу в багатоманітності його взаємозв'язків, відношень і процесів, руйнування яких може сприяти появі викликів, ризиків, загроз і небезпек існуванню людства. По-друге, таке розуміння істини дозволяє спрямувати зусилля науки на виявлення економічних, політичних, соціальних, духовних, екологічних закономірностей усталеності та безпеки суспільного розвитку; визначення граничних станів, що дозволяють удержувати процеси в межах безпеки; розробити теорію загальної безпеки як наукової основи сталого людського розвитку в умовах глобальної кризи. По-третє, актуалізація ціннісної значимості істини спрямовує зусилля суспільства на збагачення інтелектуальних ресурсів та підвищення інтелектуального потенціалу як важливого фактору його сталого розвитку і безпеки, є підґрунтям прийняття раціональних рішень.

В неklasичній філософії ціннісне значення істини суттєво змінюється відповідно до зміщення її критеріїв від об'єктивності в бік суб'єктивності, від конкретності до абстрактності, від спрямованості на досягнення абсолютного знання в сторону його суб'єктивної відносності. С. К'еркегор та інші представники екзистенціалізму розуміють істину як форму психічного стану і переживання людиною «межової ситуації». Проблема істини трансформується у герменевтичній філософії в проблему роз'яснення, розуміння та інтерпретації текстів. У філософії позитивізму істина зводиться до ідеальних логічних конструктів мовного ряду, логічної ідентичності, само тотожності понять. Конвенціоналізм А. Пуанкаре,

розглядає істину як результат згоди вчених. У філософських міркуваннях М. Фуко предметом аналізу є «ігри істини», а сама істина позбавляється онтологічного статусу і набуває релятивістського смислу. Отже у постмодерністську епоху розуміння істини зводиться до наративів, що породжені спостерігачем в процесі діалогу між людиною і буттям. Головним критерієм істини знову стає людина, як і в сократівській філософії, але зі суттєво поглибленим розумінням її змісту.

Отже, постмодернізм, на підставі плюралістичного розуміння істини, актуалізував її значення як внутрішнього світу людських почуттів і переживань, образів і символів, що відображають зовнішній світ з позицій людського існування, акцентуючи увагу на його неусталеність, уразливість, крихкість. У постнекласичній філософії істина набуває значення знання про світ, як про той, що знаходиться на межі самознищення, який потребує захисту на підставі переоцінки цінностей та висування безпеки як однієї із системоутворюючих цінностей сучасного суспільства. Вищим призначенням науки стає застереження людства і запобігання глобальним катастрофам.

На етапі переходу суспільства в стадію інформаційного розвитку, відбуваються зміни в розумінні ціннісного значення істини, яке трансформується в ставленні до інформації, як головному важелю розв'язання багатьох проблем світу. Концепція інформаційного суспільства, на думку В. Іноземцева, ґрунтується на ідеях європейської філософії, в яких еволюція розглядається скрізь призму знання. При цьому, такі критерії еволюції як духовність і моральність відходять на задній план [207]. Саме тому, з розвитком інформаційних технологій відбувається відчуження знань від людини, її свідомості, дегуманізація й технократизація суспільного життя, зростає можливість використання інформації, одночасно, як важливого стратегічного ресурсу та виду зброї, що націлена на свідомість. Як наслідок застосування інформаційних технологій, на думку експертів, виникає можливість загрози інформаційного тоталітаризму або інфократії. Таким чином, відчуження знання, його перетворення на інформаційний ресурс, позбавлений морального початку, можливість його використання з допомогою новітніх інформаційних технологій і з будь якими цілями, висуває проблему інформаційної безпеки суспільства.

Отже володіння істиною, знаннями ще не є гарантією успіху, блага і безпеки, воно потребує, на думку Аристотеля, «приймати вірні рішення у зв'язку з благом і корисністю для доброго життя» [208, с. 58]. «Коли наукова свідомість повністю визріє до усвідомлення гуманістичних цінностей, буде порушений самий великий дуалізм, якій нині обтяжує людство: розрив між матеріальним, механічним і науковим, з одного боку, і моральним та ідеальним – з іншого», відзначає Дж. Дьюї [209, с. 137]. По-

треба в моралі, на переконання мислителя, це потреба в особливих методах дослідження й винаходу [210, с. 135].

Питання про те, як будуть використані нові знання, або во-благо людству, або во-зло, набувають на сучасному етапі розвитку науки не тільки морального, але і практичного глобального значення для безпеки людського існування.

У суспільстві, як вважає В. Поттер, виникає феномен «небезпечно-го знання», що обумовлений, з одного боку, випереджаючим зростанням наукового знання, стосовно спроможності усвідомлювати його і адаптуватися до нових реалій буття, з іншого боку, випередженням темпів соціальної трансформації, відносно спроможності науки відповідати на виклики суспільних змін. Небезпечне знання В. Поттер визначає як інформацію, отриману в результаті наукових досліджень, негативні наслідки застосування якої суспільство неспроможне ефективно контролювати на даному етапі свого розвитку [210, с. 208]. Отже, небезпечне знання визначається як чинник соціального ризику. Використання нових знань інколи приводить не тільки до негативних наслідків, але й до руйнуючих техногенних катастроф. Питання безпеки наукових досліджень і наслідків застосування наукових знань висуває проблему науково-технологічної безпеки суспільства.

Чим безцеремонніше і глибше наука ХХІ століття вторгається у фундаментальні першооснови космосу, біосфери, антропосфери, чим масштабніше і вільніше людина використовує її досягнення для «олюднення» чужого для неї світу, тим більш ризикогенними, стають наслідки таких антропогенних вторгнень, зазначає В. Лук'янець. Планетарне життя стає беззахисним перед науково-технологічною активністю цивілізації [211, с. 5].

Характеризуючи технодраму цивілізації, що визначається накопиченням стихійних наслідків людської діяльності, С. Кримський відзначає: «Людина не мінуючи викликає своєю діяльністю могутні сили, які перевершують його власні мірки. Це і природні стихії й безодня космічного масштабу, що розгорнулася в результаті використання термоядерної енергії, й «фатум» дій сотень тисяч людських воель в історичних битвах і революціях». Єдиний шлях збереження зовнішнього світу, вважає автор, – перетворення внутрішнього світу людини [212].

На переконання В. Келле, саме духовна культура, як середовище функціонування інтелекту, спроможна захистити людину від загроз, які можуть бути породжені інтелектуальною діяльністю [213, с. 52]. Пробудити в суспільстві усвідомлення крихкості світу, відповідальності за збереження природних основ існування людства і наслідки своєї діяльності є провідним вектором перебудови суспільної свідомості. Отже, мораль, по відно-

шенню до істини, виступає як форма суспільної свідомості та система ціннісних критеріїв, що визначає роль та етичні вимоги до використання наукових знань в забезпеченні сталого людського розвитку.

Ядром і систематизуючою цінністю моралі є добро, яке розуміється як те що санкціоноване історичним розвитком суспільства й втілює позитивний ціннісний смисл, суспільну значимість і корисність. Теоретичним підґрунтям і умовою формування категорії добра вважається універсалия вищого блага як джерело всіх благ і передумова існування сущого, ціннісний стрижень екзистенційної безпеки. Виявлення ціннісного змісту поняття блага було зроблено Аристотелем, який поділяв їх на «поціновані», «схвалені», блага-можливості та блага які заслуговують на вибір. Але, змістовною основою і умовою досягнення блага, згідно з Платоном, є моральні чесноти людини.

Моральні чесноти, як уявлення суспільства про належне у поведінки індивіда або соціальних груп, утворюють підґрунтя суспільної моралі. Визначальними моральним чеснотами Т. Аболіна, І. Надольний, О. Левицька та ін. вважають принципи гідності, честі, обов'язку, справедливості і совісті. Як що «мораль, на думку В. Малахова, як свідомість невідступності, усюдиприсутності стрижневої інтенції Добра, інтенції, що не зводиться до будь-якого зі своїх буттєвих носіїв і позначає собою, мов мовчазний запит, усю сукупність наших ставлень до дійсності» [208, с. 114] і характеризує уявлення про належне. То в реальній життєвій, чи діяльній ситуації добро, як дійсне, завжди протистоїть злу – втіленню антицінностей негативного, аморального змісту. Добро і зло, як моральні координати взаємодій і відносин в соціумі, утворюють етичний вимір його духовного континууму.

Спрямованість на добро в діяльності людини або соціальних утворень визначається поняттям моральності. Критерій моральності розцінюється мислителями як визначальний фактор не тільки у поведінці, але і в реалізації наукових знань, в політичній, соціальній та господарчої діяльності. В сучасному світі спрямованість на добро на всіх рівнях та етапах його реалізації, на переконання мислителів, є передумовою прийняття рішень, що сприяють недопущенню глобального або локального зіткнення культур і цивілізацій.

Націленість на добро зумовлює бачення світу не тільки в білих і чорних тонах. Актуалізація перехідних тональностей, як точок можливий співпраці та загальних інтересів, є умовою знаходження консенсусу. Цей шлях С. Кримський називає підійманням до «третьої правди», до логіки цілого [93]. Важливою інструментальною цінністю і умовою реалізації добра на шляху «третьої правди» є толерантність, що має значення тільки як взаємотерпимість але й як порозуміння і взаємосприйняття. Орієнтація

на цю цінність дозволяє виключити з духовної, соціальної і політичної практики силовий метод розв'язання проблеми добра і зла. Тому, ціннісна спрямованість на благо, добро, які містять критерії моральності, слугує провідним фактором здійснення людиною вибору в прийнятті рішень, стає точкою відліку в формуванні лінії поведінки та способу життєдіяльності особистості.

Екзистенціальний ключ розв'язання проблеми добра і зла, на погляд мислителів, знаходиться в сфері духовного і полягає в зверненні до вищої її інстанції – Бога. Вважається, що людина самотужки не здатна зробити цей вибір тому що зло часто приймає форму добра. Тільки людина, що має Благодать, здатна правильно визначитися в цьому виборі. Проте, як відомо з Біблії: «Немає блага крім як від Бога» – єдиного джерела благодаті. Висуваючи універсальну систему вищих цінностей, як моральних регуляторів, що перевірені людським досвідом протягом тисячоліть, релігія, поряд з освітою і вихованням, набуває значення одного з найважливіших, дієвих інститутів духовної сфери.

В глобальному вимірі має прояв тенденція інтеграції людських воль як в напрямку загального блага, добра, безпеки людського існування, так і в напрямку хаосу і руйнування та небезпеки, діалектична взаємодія яких формує глобальній вектор розвитку людської цивілізації, наближуючи або видаляючи апокаліптичний фінал. Проте, треба з'ясувати, що лінія фронту між полюсами добра і зла проходить ні між цивілізаціями, культурами, релігіями, націями й державами, як трактують деякі політичні діячі, цей фронт розгортається в душах кожної людини, визначаючи її долю та впливаючи на суспільство. Отже, одним з визначальних факторів безпеки у системі цінностей сталого людського розвитку, на нашу думку, є орієнтація людини та суспільства на цінності блага, добра і моральності, що утворюють підґрунтя соціокультурної консолідації української політичної нації та етики солідарності народів.

На наш погляд, значення добра як стрижневої цінності моралі й духовного фактору сталого людського розвитку, полягає в тому, що поперше, орієнтація суспільства, людини на цю цінність задає моральні координати формування соціальних відносин і взаємодій, які сприяють збереженню безпеки, соціальної стабільності, злагоди і відповідальності. По-друге, вона є підґрунтям формування морального імунітету, усталеності індивідуальної свідомості до деструктивних впливів із зовні. По-третє, орієнтація на добро сприяє створенню здорових моральних відносин, дозволяє сформувати позитивну, конструктивну соціальну спрямованість як окремої людини, так й етносоціальних утворень. По-четверте, орієнтація на цінності вищого блага, добра як духовної основи культури й ментальності етносів, на думку Т. Аболіной, «...забезпечує життєздатність, стабі-

льне функціонування конкретних культурних спільнот» [214, с. 67]. Отже, стає зрозумілим, «що шанс подолати загрози, котрі постали перед людством, залежать не стільки від інтелектуальних і організаційно-технічних можливостей цивілізації, скільки від того, на скільки моральною є людина» [215, с. 10].

Цінністю, що знаходиться в нерозривній єдності з істиною і добром є прекрасне, що трактується в класичній філософії як оцінка явища з точки зору його досконалості, доцільності, гармонійності, яке викликає емоційне ставлення людини. Прекрасне можна визначити як формулу абсолютної форми речі, явища, що відображає досконалу пропорцію й гармонійність. Світ утворюється і утримується красою, вважав Геракліт. Про катарсис души, як її очищення в результаті позитивного впливу на свідомість гармонії, говорили Піфагор і Аристотель. Про рятувальну роль краси в долях окремої людини і всього людства писали Ф. Шиллер, М. Бердяєв, Ф. Ніцше, Ф. Достоєвський [216, с. 134]. Спонукальну роль краси в науковій творчості підкреслював П. Копнин [217, с. 254–272].

Життєдіяльність особи, в ціннісних координатах прекрасного і потворного, характеризує її естетичні ставлення у відповідності до законів краси. Як що прекрасне сприяє формуванню позитивних емоцій, вищих почуттів, створюють позитивну психологічну установку на творчість, то потворне є чинником формування негативних руйнівних емоційних ставлень, може стати умовою соціальних загроз і небезпек. Соціокультурні явища, так або інакше впливаючи на емоційний світ людини, на підставі свого естетичного змісту, обумовлюють ставлення, психологічний стан та усталеність свідомості. Емоційно впливаючи на суспільну думку і масову свідомість в межових соціальних ситуаціях, вони стають або факторами усталеності і безпеки суспільства, або працюють на нестабільність і небезпеку.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що цінності істини, добра і краси співвідносяться між собою як сутність, зміст і форма, які є невід'ємними складовими ціннісної характеристики будь якого явища з його позитивного боку. Орієнтація на ці цінності відбувається в трьох площинах координат: між істиною та хибністю, добром і злом, прекрасним і потворним, спрямовуючі життєдіяльність людини в той чи інший бік. Отже, оцінювання суспільних процесів в системі розглянутих координат як духовних критеріїв, дозволяє визначити їх спрямованість або на розвиток, усталеність, конструктивність, гармонійність відносин і соціальну безпеку, або деструктивну інтенцію на руйнування, насилля, агресію, що ведуть до суспільної небезпеки.

Відродження духовності, на переконання В. Андрущенка, М. Михальченка, Л. Губерського, постає як відновлення людяності – спо-

конвічно притаманних людям цінностей віри, надії, любові [23, с. 119]. На відміну від цінностей істини, добра і краси, як духовних значимостей зовнішнього для людини плану, цінності віри, надії і любові є екзистенціальними показниками, індикаторами внутрішнього світу духовної особистості. Кожна з цих цінностей є самодостатньою, тому що латентне ґрунтується на двох інших.

В світовій філософській культурі віра розглядається як загальнолюдська універсалія і вища цінність, феномен свідомості, що осмислюється в гносеологічному, психологічному та релігійному аспектах. Поглибленому з'ясуванню феномена віри сприяє виявлення етимологічного змісту цього поняття у різних мовах. В українській і російській мовах розуміння віри містить у собі вказівку на моральний зв'язок суб'єкта віри з об'єктом, у сенсі довіри. Подібний смисл несе у собі і німецьке слово «glauben» – вірити. В англійській мові розширена аксіологічна складова поняття «believe» – шанувати, схвалювати, довіряти. Грецьке слово «pistevo» набуває емоційно-вольового навантаження – слухатися, бути переконаним. Але найбільш повного, у релігійному смислі, змісту поняття віри – «хемин» набуває у єврейській мові. Воно походить від дієслова «аман», що означає міцність основи і вказує на трансцендентальну природу Істини. К. Ясперс визначав віру як усвідомлення буття з його джерел шляхом історії й мислення [32].

Але, сутність віри, як ціннісного феномену, полягає у властивості свідомості формувати емоційне ставлення до об'єкту на ірраціональному ґрунті, що передбачає суб'єктивну впевненість, переконаність в його істинності без раціональних на то підстав. Здатність вірити в те, з чим реально можеш не зустрітися протягом свого конкретного існування, на переконання Т. Аболіной, є здатністю бути духовно орієнтованим на непересічне. Долання часових кордонів, об'єднання минулого, сучасного і майбутнього – основоположні стрижні духовного життя людини [214, с. 69]. П. Копнин значення віри бачив у тому, що вона запліднює знання волею, почуттями, прагненнями, що переходять у переконання і спонукають людину до практичних дій [217, с. 252–254]. Отже, соціальна роль віри, як внутрішньої спонукальної сили й духовної потенції людини, зростає в сучасних умовах соціальної нестабільності, духовної та ідеологічної невизначеності, обставинах поліваріантності вибору між полюсами добра і зла.

Іншою загально значимою універсалією культури і загальнолюдською духовною цінністю є надія, що згідно з усталеними в філософії поглядами, утворює, поряд з вірою і любов'ю, глибинну основу аксіологічного тезауруса. Рятувальним символом, який дозволяє бачити собі в дзеркалі майбутнього, називає надію С. Кримський. Ціннісний зміст екзистенціалі-

льного феномену надії полягає, на думку Є. Мулярчука, в ставленні до об'єкту, яке характеризується довірою, очікуванням бажаного як на раціональному так і на ірраціональному ґрунті. В критичних, межових ситуаціях значимість надії, що обумовлена вірою в дійсність ідеалу довершеності зростає, набуваючи характеру важливого джерела сили духу.

Аналіз публікацій з аксіологічних проблем дозволив визначити значення надії як ціннісного феномену й духовного чинника сталого людського розвитку. Воно полягає в тому, що надія сприяє утворенню в свідомості позитивного ставлення до навколишнього світу, що ґрунтується на довірі до буття. На переконання М. Можейко, вона формує настанову на ґрунтовний світоглядний оптимізм, затверджує позитивне ставлення до перспективи в майбутньому як можливому. Поряд з цінностями віри і любові, феномен надії утворює джерело сили духу і волі, є фактором формування сильної суб'єктивної мотивації при відсутності об'єктивних на то підстав.

Однією з найважливіших екзистенціальних універсальї культури, що вінчає собою систему вищих духовних цінностей, є духовна любов. Згідно з традицією, що склалася в класичній філософії, любов розуміється як глибинне індивідуальне вибіркове почуття, переживання, що характеризує емоційне ставлення до об'єкту прагнення, бажання духовного злиття з ним. Апостол Павло, в своєму посланні до Колоссян, визначав любов як сукупність досконалості. На погляд С. Крилової, значимість любові полягає в тому, що вона знаменує вихід за межі буденних та граничних ситуацій у метаграницне буття. Духовна любов, що виходить за межі еґоїзму люблячої пари, поєднуючись з вірою та надією, може трансцендентувати людину в нову якість, яка отримала в давньогрецької культурі назву «аґапє» [218, с. 349]. Любов є передумовою формування у суспільстві відносин, заснованих на цінностях милосердя, чуйності, співчуття, жалю, безкорисності.

Виходячи з міркувань Т. Аболіної та інших дослідників проблеми, буде доцільним підкреслити, що значення любові в сучасному прагматичному світі, в умовах духовної кризи, полягає в тому, що вона сприяє зниженню соціальної напруги і конфліктності, підтримує потяг до високого, переорієнтовує волю на безсумнівне надання переваг цінностям вищого універсального порядку, на противагу низьким, коли їх протистояння стає невідоротним. Отже, відношення в суспільстві, що складаються на ґрунті, віри, надії та любові, характеризуються як такі, що сприяють створенню міцної духовної та усталеної соціальної спільноти.

В умовах розширення можливостей маніпулювання свідомістю на підставі руйнації старих ідеологічних ціннісних систем і штучного створення нових духовних й політичних кумирів сьогодення, роль вищих цін-

ностей як духовної основи стабільності соціуму обумовлюється, на наш погляд, також специфічними ідеологічними функціями.

Духовні ідеали, визначаючи вищі сенси існування і спрямованість суспільного розвитку, складають «духовний код» соціуму, виконують функцію її духовного єднання і зміцнення українського суспільства як політичної нації. Система духовних цінностей і моральних норм є однією з важливих умов забезпечення політичної і соціальної стабільності суспільства, яка виконує роль «імунної системи» соціального організму, що захищає його від «інфікування» руйнуючими і деструктивними ідеями насильства, ксенофобії, радикального націоналізму, моральної всюдозволеності та ін. Вищі цінності, виконуючи ідеологічну функцію, формують ядро духовного потенціалу суспільства і духовний стрижень особистості, забезпечуючи її морально-вольову і психологічну стійкість, спрямованість на відстоювання національних інтересів, захист суверенітету і територіальної цілісності України.

Проведений аналіз ролі духовних цінностей як соціокультурної основи суспільства сталого розвитку, дає підстави зробити висновок про те, що *вищі цінності* в сучасних кризових умовах набувають значення важливого духовного фактору соціальної стабільності та безпеки суспільства, духовної основи складання культури безпеки, визначають світоглядні, моральні, гуманістичні, політичні, науково-технологічні та екологічні пріоритети просування суспільства, є провідними критеріями його сталого розвитку.

Втрата людиною, суспільством духовних цінностей супроводжується руйнуванням життєвих смислів, ідеалів, орієнтацій, ціннісним вакуумом і як наслідок, руйнуванням духовного, морально-вольового стрижня особистості, духовною кризою соціуму. Девальвація вищих цінностей, духовно-ціннісна криза, що наближується швидкими темпами, спроможна викликати, на погляд О. Лановенка, катаклізми планетарного масштабу [83, с. 65], висуваючи, тим самим, проблему духовної безпеки. Руйнування духовно-морального потенціалу суспільства, що супроводжується послабленням спроможності держави розв'язувати актуальні завдання економічного, соціального і політичного розвитку, як зазначають дослідники, стає однією серед важливих проблем національної безпеки [219, с. 232]. Отже, логічним буде запитання, чи варто захищати вищі духовні цінності суспільства від руйнування? Чи є це проблемою безпеки українського суспільства? Відповідь на поставлені запитання можлива у наслідок дослідження проблеми духовної безпеки.

Правовою підставою визначення духовних цінностей, як фактору національної безпеки, є положення Конституції України, Закону України Про основи національної безпеки України та інших правових актів, що

регулюють правові відносини в сфері духовного життя українського суспільства – в освіті, вихованні, моралі та релігії.

Гарантовані основним законом права громадян на свободу думки, слова, світогляду та віросповідання окреслюють ціннісні основи, що потребують захисту з боку держави. До цінностей духовної сфери, визначених в Конституції України, також належать історична свідомість, традиції і культура української нації, етнічна, культурна, мовна та релігійна самобутність всіх корінних народів, національних меншин України, ідеологічна багатоманітність.

Духовні цінності українського народу відносяться Законом України Про основи національної безпеки України до складових об'єкту національної безпеки. Як пріоритети національних інтересів цей закон визначає розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу українського народу. Прояви моральної та духовної деградації суспільства, намагання маніпулювати суспільною свідомістю, поширення культури насильства, жорстокості, порнографії, віднесені законом до загроз національної безпеки України. Отже, підґрунтям для формування правового поля, що визначає духовні пріоритети і забезпечує захист національних інтересів в сфері духовного життя українського суспільства є конституційні засади української держави.

Проблема духовної безпеки – є не тільки питанням турботи про духовне, моральне здоров'я і сталість свідомості особистості, збереження духовних цінностей людства, це також проблема захисту функціонування всієї духовної сфери суспільства, включаючи інтелектуальну, інституціональну, правову та інформаційну її сторони. Саме в духовній сфері відбувається формування ціннісних основ суспільства, здійснюється вироблення духовних благ і задоволення духовних потреб суспільства завдяки функціонуванню соціокультурних інститутів науки, освіти, моралі, мистецтва, релігії. В наслідок цього формується духовний потенціал суспільства сталого розвитку, культура безпеки, як відповідь на виклики глобалізації, та реалізація потреби самозбереження людського роду. Але підґрунтям функціонування духовної сфери є вищі цінності як духовні сенсоутворюючі основи існування людства, що забезпечують духовну сталість і суцільність людини, моральне здоров'я суспільства, його духовний імунітет і добру волю.

Незважаючи на нагальну соціальну потребу повномасштабного й глибинного осмислення духовної безпеки, як важливої проблеми українського суспільства взагалі, та складової національної безпеки, нажаль, поки ще не відбулося, що пояснюється низкою причин. Виникає питання, чому, всупереч формально-логічному правилу повноти поділу понять,

визначаючи такі сфери безпеки як економічна, політична і соціальна, не помічають духовну сферу?

Частково, обережність авторів стосовно використання терміна «духовна безпека» можна пояснити наявністю в суспільній свідомості пам'яті про негативну роль ідеології, як засобу духовного насильства людини й суспільства в нашому недалекому минулому. Ідеологія завжди була важливою сферою, де розгорталась боротьба з інакомисленням за безпеку держави, що заснована на тоталітарних принципах. Проте, негативне ставлення до ідеології не виключає реальної проблеми впливу духовних процесів на сталість і безпеку суспільства, держави і нації у цілому.

Не сприяє живанню терміну в науковий обіг, також, часткове отожднювання в масовій свідомості поняття духовності та релігійності, хоча ця кореляція є суттєвою не тільки з точки зору генезису поняття духовного, але, і в змістовному плані – як результату піднесення людини від природного стану до Абсолюту – інтегральної якісної характеристики сукупності вищих моральних, інтелектуальних і соціальних здібностей (у релігійному розумінні до Бога). На жаль, на цей час, формування моральних якостей і духовних ціннісних орієнтацій людини як головної мету своєї діяльності, проголошує лише церква.

Іншою, суб'єктивною причиною обережного ставлення до словосполучення «духовна безпека», може бути складність і невизначеність її об'єкта та відсутність можливості визначити чіткі критерії, що відповідають сталому й здоровому стану духовності суспільства. Однією з причин нехтування терміном «духовна безпека» є відсутність подібного поняття в науковому обігу західноєвропейської та американської соціально-філософської та політичної думки. Це є характерною рисою традиції раціоналістичного типу мислення, що відображає зниження ролі і статусу духовності і зведенням її до рівня одного з соціокультурних чинників.

Перелічені та інші причини обумовили ситуацію коли духовні фактори безпеки суспільства стали розглядаються в літературі як чинники в соціальній, культурній, інформаційній чи в гуманітарній сферах національної безпеки.

Частіше, проблеми, що мають своїм підґрунтям духовні процеси, автори відносять до інформаційно-психологічного та інформаційного видів безпеки. В деякій мірі з цим можна погодитись, оскільки інформаційний простір частково співпадає з духовним, але лише в тандемі «інформація-знання». Однак, треба відрізнити інформацію – як відомості, що є об'єктом обробки і захисту технічними засобами, та знання, які є об'єктом засвоєння людиною і складовою його світогляду. Тобто, необхідно розрізнити техногенний і гуманітарний аспекти тандему «інформація-знання». При розгляді інформаційної безпеки в техногенному аспекті смислове

навантаження лягає, перш за все, на проблему забезпечення захисту інформації. При аналізі інформаційної безпеки в гуманітарному ключі, інформаційні технології розглядаються, в більшій ступені, як засоби впливу, управління і маніпулювання духовними процесами. Прикладом тому може бути використання Інтернету для закликів до масовій громадянській непокорі у Франції, або використання ЗМІ для дезінформації населення. Проте, духовна сфера є набагато ширшою за інформаційну і містить феномени, що не вписуються в характеристики інформаційних. Як відомо, широка інформованість людини не є свідченням її високої духовності, також і рівень інформатизації суспільства не є показником його духовного розвитку.

В останній час сформувалась тенденція, коли проблеми духовної безпеки почали розглядатися в сукупності проблем, притаманних гуманітарній сфері. З одного боку це є виправданим, тому що дійсно, гуманітарна сфера охоплює собою і духовні процеси як різновид соціокультурних. Проте, з іншого боку, при такому підході, втрачається специфіка аналізу духовних проблем безпеки суспільства, оскільки відбувається розширення меж предмету дослідження. Методологічним підґрунтям вирізнення гуманітарної сфери є акцентування соціокультурного аспекту безпеки на відміну від техногенного.

Таким чином, в цілях найбільш якісного і системного наукового дослідження проблем безпеки суспільства, буде доцільним, поряд з існуючими сферами, виділяти – духовну сферу національної безпеки.

Підсумовуючи пануючі погляди і міркування мислителів на сутність і зміст духовних процесів, в контексті досліджуваної проблеми, буде логічним окреслити об'єкти духовної сфери, функціонування яких є важливим для повноцінного життя суспільства, його сталого розвитку, та які потребують відповідного захисту з боку держави і суспільства. Такими складовими є свідомість (індивідуальна, групова, національна, масова, суспільна); духовні цінності (пізнавальні, етичні, естетичні, релігійні, національні) і культура; свобода думки, світогляду та переконань; духовні процеси та інтелектуальна діяльність (виробництво і споживання духовних та інтелектуальних благ, формування духовного світу і світогляду особи); традиції, соціокультурні інститути (наука, освіта, мораль, мистецтво, релігія) та їх усталене функціонування, що забезпечує духовні потреби соціуму.

Російські фахівці з проблем національної безпеки до об'єктів духовної безпеки відносять також національні інтереси у духовній сфері. Такими інтересами вважають духовний та інтелектуальний розвиток людини, досягнення громадянського миру і національної злагоди, утвердження в суспільстві ідеалів моральності, гуманізму, патріотизму, збереження

історичних національних і вітчизняних традицій, моральних і культурних цінностей, наукового і культурного потенціалу держави [219, с. 234]. Закон Про основи національної безпеки України, серед пріоритетів національних інтересів, визначає розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу Українського народу.

Визначення об'єктів духовної сфери, що потребують захисту з боку суспільства і держави – є методологічним підґрунтям для визначення об'єкта і предмета духовної безпеки суспільства, а також загроз і небезпек суспільству, що виникають в його духовній сфері.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що об'єктом духовної безпеки є духовна сфера суспільства як упорядкована сукупність духовних відносин, процесів, діяльності, інститутів і відповідних форм суспільної свідомості, духовної культури, центральним елементом яких виступає індивідуальна свідомість людини та її духовне життя. Предметом духовної безпеки є захищеність духовних основ сталого функціонування і розвитку суспільства.

Важливою теоретичною підставою дослідження проблеми духовної безпеки суспільства є небезпеки, що виникають в духовній сфері й несуть загрози як функціонуванню самої духовної сфери, відповідних соціокультурних інститутів, так і всьому суспільству. До загроз функціонуванню духовних основ українського соціуму дослідники відносять поступове витиснення вищих цінностей та ідеалів утилітарними, прагматичними, технократичними орієнтаціями і глобалізаторськими імперативами мислення. Все більш відчутнішу загрозу безпеці українського суспільства створюють девальвація моральних цінностей, культурних національних традицій, загальнолюдських гуманістичних цінностей. Наслідком духовного вакууму в суспільній свідомості стає моральний та правовий нігілізм, пропаганда ідеології всездозволеності, культу расової і національної винятковості, жорсткості та насильства, бузувірства і блюзнірства по відношенню до історичних, національних і релігійних святинь.

До небезпек стабільному функціонуванню суспільного життя відносять відсутність у суспільній свідомості високих духовних ідеалів, здатних об'єднати строкате українське суспільство в єдину політичну націю. Ця небезпека породила загрозу духовного розмежування українського суспільства, що яскраво проявлялася під час виборчих кампаній.

Загрозою для сталого розвитку поліетнічного, поліконфесійного українського суспільства аналітики вважають вплив ксенофобних, радикально націоналістичних, тоталітарних, екстремістських ідеологій, що роз'єднують український соціум. Використання політичними партіями і рухами конфронтаційних ідеологій, заснованих на протилежних ціннісних системах, спекуляція та гра на світоглядних, міжконфесійних, та ідеологі-

чних протиріччях, загострення культурно-мовної суперечності, маніпулювання масовою свідомістю за допомогою сучасних інформаційних технологій, на погляд аналітиків, загрожують українському суспільству соціально-політичною кризою.

Можна погодитись з авторами, які розглядають як загрозу українському суспільству – духовну всеїдність, що розповсюджується серед молоді завдяки Інтернету і ЗМІ, породжує мораль вседозволеності, що межує з аморальністю. Останнім часом збільшується кількість публікацій, що зазначають зростання аномальної залежності людини від Інтернету і комп'ютерних технологій та розцінюють це як загрозу свідомості яка призводить до психічних захворювань, порушення пізнавальних функцій та соціальної апатії.

Іншим явищем в духовній сфері, небезпечним для здоров'я українського суспільства, є духовна маргіналізація його частини. Це обумовлено не тільки соціально-економічними та інформаційними чинниками, але і такою формою духовного насильства, як обмеження сфери застосування рідної мови для носіїв недержавної мови, що розцінюється як порушення природного права людини. Окремі дослідники вважають це загрозою життєздатності, функціонуванню етнокультурних спільнот України.

Не втрачає свого деструктивного впливу на суспільство діяльність нетрадиційних неорелігійних культів та тоталітарних сект, псевдодуховних і неформальних організацій. Використовуючи у своїй діяльності різноманітні психотехніки для підкорення свідомості adeptів, вони нав'язують власні, часто, антисоціальні системи цінностей, прищеплюють соціально-політичну індиферентність, розривають родинні та соціальні зв'язки, руйнують психіку людини. Подібна діяльність, що розцінюється як форма духовного насильства, є також загрозою сталості соціальних відносин і соціальної безпеки суспільства.

До загроз розвитку громадського суспільства прилічують можливість ідеологічного та інформаційного втручання в духовний світ особистості, культурне життя суспільства і діяльність традиційної церкви з боку держави, що використовує ідеологічний диктат в керуванні культурою, освітою, ЗМІ. Таке втручання, на переконання аналітиків, відбувається також і з боку політичних, комерційних, та інших груп, що межує з духовним, інформаційним та ідеологічним насильством та є порушенням права на свободу думки, світогляду і переконань. В умовах формування в Україні громадянського суспільства протидія цієї загрози набуває актуального значення.

Враховуючи те, що пошук істини, що супроводжується розробкою наукових ідей є процесом духовним, цілком доцільним буде класифікувати гуманітарні, техногенні та екологічні загрози, що виникають як наслідок

док наукової діяльності та використання наукових знань, як ті, що породжуються також у духовній сфері життя.

Узагальнення теоретичних поглядів на дану проблему дозволило автору окреслити основні групи загроз і небезпек, що мають місце в сучасному українському суспільстві. До першої групи, на наш погляд, треба віднести небезпеки руйнування духовного світу людини, духовне (ідеологічне, релігійне, інформаційне, мовне) насилля, що загрожує сталості свідомості людини, руйнуванням її світоглядних основ, свободі думки, переконань, інтелектуальної діяльності. До другої групи доцільно віднести загрози усталеному функціонуванню всіх форм суспільної і масовій свідомості та ментальності, руйнування суспільної моралі, девальвацію духовних цінностей, знищення та фальсифікування історичної пам'яті, перетворення ідеології на інструмент духовного і політичного насилля. В третю групу бажано виділити загрози розвитку культури всього українського суспільства, його етнічних і конфесійних спільнот, а також загрози функціонуванню соціокультурних інститутів – науки, моралі, освіти, виховання, мистецтва, релігії, що забезпечують задоволення духовних потреб українського народу. Проте на практиці дуже важко відокремити ці групи, тому що вони взаємопов'язані і обумовлюють одна одну. При цьому треба враховувати, що загрози в духовній сфері хоча і мають латентний, прихований характер, проте негативно впливають на соціально-політичні процеси і безпеку суспільства.

Наступною проблемою, розв'язання якої необхідне для виявлення смислових контурів духовної безпеки, є визначення сутності та змісту поняття джерел загроз духовної безпеки суспільства. Онтологічна сутність цього поняття визначається діалектичними суперечностями, що проявляються у духовній сфері життя суспільства, формою розв'язання яких виступає певна людська діяльність. Це протиріччя між індивідуальними і суспільними інтересами; процесами матеріальними і духовними, об'єктивними і суб'єктивними; суперечності між свободою і обов'язком, належним і дійсним – мораллю і наукою, мораллю і політикою, мораллю і господарюванням; між ціннісними системами і відповідними інтересами різних соціальних, етнічних, класових, релігійних, конфесійних і культурних утворень. Але форми розв'язання перелічених суперечностей, що мають руйнуючий вплив на духовну сферу і втілені в людській діяльності, розглядаються нами як фактори негативного впливу на духовну безпеку.

Підходи, що викладені в роботах В. Горбуліна, А. Качинського, О. Білоруса, Н. Маслової–Лисичкіної, А. Позднякова, А. Старіша були нами використані як підґрунтя для визначення факторів, що утворюють причинно-наслідковий зв'язок із загрозами духовної безпеки за діяльністю і телеологічною ознаками. Такі фактори виступають як безпосередні

чинники формування небезпек функціонуванню духовної сфери, які доцільно розглядати як форми впливу (економічні, політичні, ідеологічні, соціальні, психологічні, інформаційні), на духовну сферу суспільства, що спрямовані на руйнування культури, опанування масової та індивідуальною свідомістю та її ціннісним змістом з метою дестабілізації суспільства і керування поведінкою у політичних, комерційних і кримінальних цілях.

Змістовний бік таких чинників духовної безпеки пропонується розглядати як інформаційну, ідеологічну, психологічну, організаційну та інші види діяльності, що спрямована, по-перше, на руйнування духовного світу людини, релігійних і моральних орієнтацій та принципів, дестабілізацію її свідомості, духовне та інтелектуальне насильство з метою опанування психікою і підкорення свідомості індивіду. По-друге, як діяльність, спрямовану на знищення духовної культури суспільства, традиційних і загально значимих ціннісних основ, його деморалізацію, на культивування ідеології насильства, ксенофобії, міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі з метою дестабілізації соціуму або досягнення інших цілей.

Результатом такого впливу на індивідуальну і суспільну свідомість може бути духовна деградація, деформація свідомості і психіки людини, антисоціальна, антидержавна і руйнуюча спрямованість масової свідомості, девіантна, аморальна поведінка і соціальна аномія. Руйнування духовних основ українського суспільства супроводжуються, на переконання дослідників етнічною і культурною напруженістю, проявами ксенофобії, соціальною, етнічною і конфесійною конфронтацією і як наслідок втратою стабільності суспільних відносин. Всі ці та інші прояви негативного впливу на свідомість можуть бути застосовані як індикатори загроз духовної безпеки суспільства і держави. В основу визначення критеріїв духовної безпеки пропонується покласти якісні характеристики стану духовних процесів, функціонування соціокультурних інститутів і реальні ціннісні орієнтації в українському суспільстві. Окремого наукового дослідження потребує визначення кількісного боку критеріїв – показників стану духовної безпеки, як проявів економічних, політологічних і соціологічних закономірностей, що визначають цей стан.

Проведений аналіз змісту духовних явищ і процесів, а також небезпек, що загрожують повноцінному функціонуванню та життєздатності суспільства і держави, дає змогу окреслити *смысловое поле духовной безопасности* на підставі визначення її змістовного боку. На наш погляд воно охоплює такі процеси, явища і стани у духовній сфері, що характеризується правовою, організаційною, економічною та соціальною захищеністю сталого функціонування і розвитку суспільної та індивідуальної свідомості, історично складеної культури і ціннісних основ суспільства сталого розвитку. Поняття духовної безпеки трансформується в законодавчому полі

держави через вимогу захищеності національних інтересів в духовній сфері:

а) сталого функціонування суспільної моралі, науки, релігії, мистецтва, духовних, моральних, культурних, історичних, релігійних, національних цінностей і культури від деструктивних впливів і руйнування;

б) індивідуальної і суспільної свідомості від духовного, ідеологічного, морального та інформаційної насильства, деструктивного впливу фашистської ідеології, расової, національної і міжконфесійної ворожнечі;

в) свободи думки, поглядів, переконань, інтелектуальної діяльності;

г) інноваційного розвитку науки, інтелектуального і духовного потенціалу Українського народу, духовного і морального здоров'я нації.

Проведений аналіз публікацій дозволяє окреслити основні підходи до визначення поняття духовна безпека. За традиційним підходом, що склався у сфері досліджень проблем національної безпеки, де домінуючим чинником є національні інтереси, духовна безпека розуміється як стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз. Згідно з ціннісним підходом, увага акцентується на збереженні і захищеності моральних цінностей суспільства, традицій гуманізму і патріотизму, культурного і наукового потенціалу держави. Російський дослідник А. Возмитель дає розгорнуте визначення духовної безпеки як специфічної складової національної безпеки, що розуміється як гармонійний стан особистості, суспільства і влади, що забезпечує культурно-цивілізаційний розвиток національного способу життя. Це, на думку соціолога, також процес зберігання і розвитку ідей, ідеалів, цінностей, норм і традицій, що визнаються і панують у суспільстві з метою соціального відтворення, що гарантує усталеність вектору, спадкоємність і динаміку суспільного розвитку [219, с. 236]. Але в цьому визначенні за багатим змістом, прихована сутність, що повинна відповідати поняттю безпека.

На підставі підходів, що склалися в теорії національної безпеки і враховуючи теоретичні здобутки в області досліджень духовних процесів, на нашу думку, буде доцільним визначити сутнісний бік духовної безпеки – як правову, організаційну, економічну і соціальну захищеність усталеного функціонування і просування духовної сфери, як системного утворення суспільства сталого розвитку, від будь яких загроз. Змістовна ж сторона духовної безпеки визначається відповідним змістом духовної сфери суспільства у сукупності з принципами, напрямками, шляхами, методами, формами і способами захисту її сталого функціонування і розвитку.

Втілення духовної безпеки в українському суспільстві, може здійснюватися, по-перше, шляхом правового, організаційного, економічного, інформаційного, соціального забезпечення захисту національних інтересів в духовній сфері суспільства. Провідна роль в даному випадку відводиться як державним структурам, так і не державним організаціям та суспільним інститутам. Діяльність державних органів, згідно зі Законом Про основи національної безпеки України, має бути зосереджена на прогнозуванні, своєчасному виявленні, попередженні, нейтралізації загроз національної безпеці, в даному випадку, у духовній сфері суспільства, а також забезпеченні духовних, культурних та інтелектуальних прав і свобод людини і громадянина без права втручання в його внутрішній, духовний світ. На нашу думку, цей шлях, за певних умов, може приховувати можливість ідеологічного, насильницького впливу, з боку державних структур, на духовні і культурні процеси в суспільстві.

По-друге, духовна безпека може забезпечуватися на підставі функціонування нормативно-ціннісного механізму, який поряд с процесами самоорганізації духовних і культурологічних процесів, припускає елементи соціального управління й правового регулювання освітньою, виховною і культуротворчою діяльністю та іншими процесами у духовній сфері з боку державних інституцій. На погляд автора, в сучасних умовах формування в Україні громадянського суспільства найбільш сприйнятливим буде другий шлях.

В системі національної безпеки України, духовна безпека може розглядатися як складова гуманітарної. Виявлення змістовного боку духовної безпеки потребує подальшої наукової розробки таких її модальностей як система і підсистеми, структура та організація, механізм її забезпечення й самоорганізації, її суспільний, державний, регіональний і глобальний рівні. Нажаль, поки що ці проблеми не знайшли свого концептуального відображення в науковій літературі.

На наш погляд, значимість духовної безпеки як ціннісного феномена сучасного суспільства визначається низкою положень. По-перше, вона визначається роллю в збереженні духовних, моральних, історичних, цивілізаційних, культурних, ціннісних, інтелектуальних і консолідуючих основ українського суспільства як політичної нації. Високі духовні ідеали і цінності, що здатні об'єднати строкате українське суспільство в єдину політичну націю, повинні складати підґрунтя духовного потенціалу, що відображає духовну спроможність нації відстоювати свою незалежність і безпеку та аксіологічні засади визначення національних інтересів.

По-друге, значущість духовної безпеки визначається захисним, стабілізуючим, консолідуючим і регулятивним змістом функцій духовних

цінностей та ідеалів як самоорганізаційних основ сталого людського розвитку і безпеки суспільства.

По-третє, значущість досліджуваного феномену зумовлена наявністю в українському суспільстві соціальної потреби в захисті суспільної моралі, національних, історичних і культурних традицій, загальнолюдських цінностей, духовних та інтелектуальних прав і свобод, а також потребою в протидії загрозам деструктивного впливу руйнуючих ідеологій на індивідуальну, масову, національну свідомість, мораль і культуру українського суспільства, насильницького втручання у сферу індивідуальної свідомості та маніпулювання нею з допомогою сучасних інформаційно-гуманітарних технологій.

Таким чином, посилення впливу процесів, що відбуваються у духовній сфері на безпеку, зростаюча залежність усталеності соціуму від стану суспільної свідомості, її інтелектуальних здобутків, культури, наявність чітко окреслених об'єктів духовної сфери, що потребують захисту від загроз їх сталому функціонуванню, соціальна значущість духовної безпеки надають підстави для її дослідження не тільки як виду гуманітарної безпеки, але і як ціннісного феномену загально-цивілізаційного характеру.

Отже, духовна безпека в сучасних умовах розвитку суспільства взагалі та українського, зокрема, набуває статусу національної цінності в аксіосфері безпеки, є невід'ємною умовою просування України на шляху сталого людського розвитку та розбудови громадянського суспільства.

На погляд автора, подальше комплексне й системне дослідження проблеми духовної безпеки як компоненту гуманітарної безпеки, прозоре обговорення цього питання в пресі, наукових виданнях, на науково-теоретичних конференціях та семінарах буде сприяти практичному розв'язанню досліджуваної проблеми.

Процеси у духовній сфері реалізуються переважно завдяки функціонуванню інформаційної сфери суспільства, а проблеми безпеки, що виникають у інформаційній сфері дуже часто зумовлені суб'єктивним фактором. Взаємозв'язок, обумовлений тотожністю і відмінністю цих двох сфер ґрунтується на зв'язку феноменів «знання» та «інформації», їх загальних і особливих властивостях, що були розглянуті раніше. Дані теоретичні обставини потребують окремого дослідження ціннісних пріоритетів інформаційної сфери, що сприяють сталому і безпечному розвитку суспільства.

3.7. Ціннісні пріоритети інформаційної безпеки суспільства сталого розвитку

Формування інформаційної сфери, її відокремлення від духовної, пов'язано з розвитком інформаційних технологій і супроводжувалося відчуженням знання, як елементу свідомості людини та перетворенням його на інформацію – як об'єкту технологічних, комерційних та ідеологічних маніпуляцій і управлінського ресурсу. Але самі технології, відповідно до «першого закону відносин між технологією і суспільством» М. Кранцберга, зберігають свою нейтральність стосовно суспільства [220, с. 112]. Технології є лише засобом, що прискорює розвиток суспільства, тоді як джерелом розвитку є знання. Це положення є вихідним для з'ясування провідної відмінності інформаційної безпеки від духовної, та подальшого розв'язання проблеми визначення об'єкту інформаційної безпеки суспільства.

Необхідність забезпечення сталого функціонування інформаційної сфери в інтересах безпеки і розвитку суспільства зумовило формування проблеми його інформаційної безпеки. Розвиток проблеми відбувався за трьома основними напрямками. Історично першим, з появою держави, сформувався державницький напрям – як питання захисту державної таємниці, тобто захисту інформаційних інтересів держави. Другий, гуманітарний напрям, на думку Б. Кормича, виник в наслідок розвитку ідеї природних прав людини в період Нового часу – як відповідь на потребу в захисті прав на свободу слова, таємницю приватного життя та одержання певних видів інформації. Саме до нього належить і сучасний напрям, що сформувався як соціальна протидія використанню інформаційних технологій з метою впливу на масову свідомість і психіку людини. Але побудова інформаційного суспільства потребує розвитку поглядів на розв'язання проблеми його інформаційної безпеки.

В сучасних складних умовах реформування української державності, розв'язання завдання розробки і поглиблення наукової теорії інформаційної безпеки – стає одним з найактуальніших. Актуальність проблеми забезпечення інформаційної безпеки для українського суспільства обумовлюється бурхливим розвитком інформаційної сфери, що стає потужною тенденцією сучасних процесів в українському суспільстві і супроводжується розповсюдженням інформаційних технологій та інфраструктури, накопиченням інформаційного ресурсу, посиленням і прискоренням інформаційних потоків, формуванням інформаційного ринку. Інформаційні процеси стають факторами сталого розвитку і безпеки суспільства, а цінності інформаційної сфери набувають характеру пріоритетів національної стратегії. Потреба у розбудові усталеної системи інформаційної безпеки суспільства потребує виявлення системоутворюючих ціннісних основ і базових принципів, як аксіологічної основи формування її правових засад.

Найбільш системне відображення, означена проблема знайшла в роботах О. Баранова, І. Безбородька, В. Бондаренка, В. Гавловського, М. Гуцалока, Р. Каложного, Б. Кормича, А. Кузьменка, О. Литвиненка, М. Мазура, В. Остроухова, В. Петрика, О. Сосніна, А. Старіша, В. Толубка, А. Урсула, М. Швеця, В. Шерстюка та ін. Аналіз ідей, викладених у працях, дає можливість стверджувати, що розв'язання проблем інформаційної безпеки відбувається також, за двома основними напрямками. Частина дослідників акцентує увагу на технологічній, правовій і організаційній захищеності інформаційних ресурсів і технологій у державі. Інша група авторів, що додержуються поняття інформаційної безпеки, спираючись на гуманітарні аспекти негативних наслідків впливу інформації на суспільство, суспільну та індивідуальну свідомість, роблять наголос саме на необхідності протидії інформаційним загрозам, пропонуючи розв'язання проблеми в ідеологічному ключі.

Факторний підхід, запропонований автором як метод розгорнення досліджуваної проблеми, через виявлення чинників інформаційної безпеки, дозволяє найбільш повно розкрити її актуальність і виявити смисли інформаційної безпеки, що обумовлені розвитком суспільства та загрозами його існуванню. Застосування його поряд з ціннісним підходом, що спрямований на виявлення аксіологічного змісту і значущості досліджуваної проблеми для суспільства, дозволить розширити традиційні рамки дослідження означеної проблеми і побачити її під іншим кутом зору.

Одним з найвпливовіших чинників інформаційної безпеки в сучасних умовах, є, перш за все, перехід суспільства в фазу інформаційного розвитку, що характеризується формуванням і активізацією інформаційної сфери, що пронизує собою всі інші сфери життя суспільства, а інформація набуває статусу загальної цивілізаційної цінності, значимого, життєво важливого ресурсу суспільства й держави. Інформація та інформаційні технології стають суттєвими чинниками впливу на безпеку всіх, без виключення, сфер і областей життєдіяльності суспільства – політичній, економічній, науково-технологічній, соціальній, культурній, духовній, екологічній та ін. Стисло окреслимо контури такого впливу на основні сфери суспільного життя.

Інформаційно-технологічні процеси, що відбуваються у економічній сфері, з одного боку, сприяють переводу економіки на інноваційний шлях розвитку, створюють умови підвищення ефективності господарчої та комерційної діяльності, є засобами економічного, господарчого і фінансового управління і переводу фінансово-економічної системи на електронні засоби грошового обертю. З іншого боку, віртуалізація капіталу та його необмежене зростання, на думку фахівців, сприяючи формуванню ризиків у фінансовій сфері, стала чинником розвитку світової економічної

кризи. Інформаційні технології у комерційній діяльності стали використовуватися з метою нав'язування реклами і товару, перетворюючись у засоби інформаційного тиску на масову свідомість. У політичній сфері інформаційні технології, з одного боку, стають головним засобом управління державним механізмом, що реалізується, наприклад, через проект «електронного уряду», з іншого, є інструментом ідеологічного впливу на політичні процеси, інструментом політичного піару і «електронного промивання мозків» громадян, засобом ведення інформаційних війн і несанкціонованого, негласного отримання інформації обмеженого доступу. У соціальній сфері вони виконують функцію засобів соціальної і культурної комунікації, взаємодії і соціального управління. В той же час, інформаційні технології можуть бути використані з метою керування акціями громадянської непокори або шантажу, руйнування соціальних і моральних ціннісних основ соціуму. У духовній сфері інформаційні технології стають потужним засобом розвитку науки і культури, інструментом як позитивного так і руйнівного впливу на суспільну та індивідуальну свідомість, духовну культуру, психіку людини.

Таким чином ми бачимо, що усталеність функціонування суспільства, його просування стають залежними від процесів, що відбуваються у інформаційно-технологічній сфері. В той же час, інформаційні технології, на думку Л. Сохань, створюють можливість руйнування життєвого світу людей та їх життєвих пріоритетів і цінностей, втягнення свідомості людей у небезпечну для психіки віртуальну реальність [221, с. 97]. Розв'язання цієї провідної суперечності інформаційного суспільства, на нашу думку, є головним завданням, що має бути вирішеним у сфері інформаційної безпеки.

Важливим міжнародно-правовим актом, який окреслює основні принципи і шляхи розвитку інформаційного суспільства є «Хартія глобального інформаційного суспільства», прийнята в Окінаві 22 липня 2000 р. Цінностями інформаційного суспільства, Хартія проголошує можливість вільного обміну інформацією і знаннями, толерантність і повагу до особливостей інших людей. П. Пільцер вважав, що темпи технологічного прогресу залежать від того, наскільки широко доступні для членів суспільства знання і наскільки люди можуть ділитися ними, тобто від рівня розвитку технологій опрацювання інформації [222, с. 416]. «Всезагальна декларація прав людини» у 19 статті проголошує право особи на «свободу шукати, отримувати і розповсюджувати інформацію та ідеї будь якими засобами і незалежно від державних кордонів».

Поряд з тим, необмежений доступ до інформаційних мереж і відносна доступність опанування інформаційними технологіями, сприяють можливості їх використання зацікавленими структурами і терористични-

ми угрупованнями як інформаційно-технологічної зброї, проведення інформаційної боротьби і комп'ютерної злочинності. Цей фактор висуває проблему попередження та протидії з боку держави, перш за все, спробам використання інформаційної зброї злочинними групами з метою виведення з ладу телекомунікаційних і автоматизованих систем управління життєво важливими стратегічними об'єктами та системами життєзабезпечення суспільства, а також висуває проблему протидії комп'ютерної злочинності. Саме тому стаття 34 Конституції України обмежує рамки інформаційних свобод людини посилаючись на інтереси національної безпеки.

Залежність життєстійкості суспільства і держави від змісту інформаційно-технологічних процесів, висуває необхідність розв'язання проблеми інформаційної безпеки, як мінімум, за двома основними напрямками. По-перше, захист інформаційних основ сталого функціонування і розвитку держави і суспільства, що вирішується в полі відповідальності державних структур національної безпеки. По-друге, захист інформаційних інтересів суспільства і людини, що передбачається недержавними структурами, суспільними організаціями в сфері інформаційної безпеки. Відповідно до цього, Закон України «Про основні заходи розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» визначає *інформаційну безпеку* як стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, при якому запобігається нанесення шкоди через неповноту, несвоечасність та невірогідність інформації, що використовується; негативний інформаційний вплив; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації. Як бачимо, запропоноване визначення не є повним, сформульовано не за суттю, а за змістом загроз.

Основними стратегічними цілями розвитку інформаційного суспільства Закон визначає: розробку і впровадження новітніх конкурентноспроможних інформаційно-комунікаційних технологій у всі сфери суспільного життя; забезпечення комп'ютерної та інформаційної грамотності населення; розвиток національної інформаційної інфраструктури та її інтеграцію з світовою інфраструктурою; державну підтримку нових «електронних» секторів економіки; створення загальнодержавних інформаційних систем; збереження культурної спадщини України шляхом її електронного документування; державну підтримку використання новітніх інформаційних технологій засобами масової інформації; використання інформаційно-комунікаційних технологій для вдосконалення державного управління і взаємодії з громадськими організаціями; досягнення ефективної участі всіх регіонів у процесах становлення інформаційного суспільства; захист інформаційних прав громадян; вдосконалення законодавства

з регулювання інформаційних відносин; покращення стану інформаційної безпеки.

Іншим суттєвим фактором впливу на політику забезпечення інформаційної безпеки держави, що пов'язаний з попереднім, є глобалізація інформаційного простору, телекомунікаційних мереж та інформаційного ринку. Глобальний інформаційний простір стає головною ареною боротьби за владу і за сфери впливу на суспільство і масову свідомість.

Дослідники починають розглядати інформаційні технології, що не обмежуються рамками однієї країни, як основу, що забезпечує існування людства, формування світового інформаційного товариства і світової інфократії. Дж. Пелтон висунув проєкт глобальної електронної цивілізації на ґрунті телекомунікаційних і комп'ютерних мереж та телебачення. У глобальний інформаційний простір активно входить і Україна. В наслідок чого, перед українським суспільством постає низка проблем: контролюваності інформаційних потоків; забезпечення інформаційного суверенітету України; захисту національного інформаційного простору від інформаційно-технологічної експансії з боку інших держав і транснаціональних кампаній; попередження інформаційно-технологічних інтервенцій на національному інформаційному ринку; захисту державних інформаційних ресурсів в інформаційно-технологічних системах, що розв'язується згідно із законом України «Про основи національної безпеки України» та іншими нормативно-правовими актами.

Як інформаційні виклики глобалізації, М. Титаренко та інші дослідники, розглядають інформаційну нерівність країн, інформаційний апартеїд, «хакерний спорт», інформаційний тероризм та інформаційні війни. На нашу думку, методологічною основою розв'язання означених проблем є теоретичне розведення, визначення і правова легітимація і узгодження особистих, корпоративних, державних, суспільних, національних і транснаціональних інтересів в сфері інформаційної діяльності на ґрунті застосування ціннісного підходу та відповідних норм інформаційних відносин, закріплених у праві.

Дослідники визначають, також, низку гуманітарних проблем, що виникають в наслідок глобалізації інформаційного простору. На переконання О. Соболя, посилення впливу глобальних мереж у інформаційному суспільстві викликає можливість втрати користувачем особистої ідентичності. Зазначається, що у соціальному просторі інформаційного суспільства центр соціальної взаємодії переміщується у мережу інформаційних інтеракцій, що сприяє перетворенню гуманітарної взаємодії у інформаційну інтеракцію [223, с. 231]. Поступова заміна реального емоційного життя віртуальною реальністю, за твердженням дослідників, дезадаптує людину щодо соціокультурного середовища свого традиційного існуван-

ня, може спричиняти неадекватні соціальні дії. У глобальному інформаційному просторі, у зв'язку з необмеженим об'ємом інформації і не завжди достовірної, постає проблема взаємовідносин людини та інформації. Величезний масив інформації перестає сприйматися та засвоюватися людиною, її циркуляція, стає самоціллю, що приводить до відчуження знання [224, с. 276–277].

До інформаційних викликів у цієї сфері, Л. Гроссман, М. Титаренко та інші автори, відносять медіаекологічний дисбаланс, що виникає у користувачів мережами в наслідок неосяжності обсягу інформації; катастрофічне зниження фізичної і психологічної активності людей, що функціонують у кіберпросторі; розмивання автентичних, соціокультурних між особистих зв'язків; інформаційну і комп'ютерну залежність; тотальний контроль мереж над свідомістю та ін. Отже, виникає необхідність протидії деструктивному впливу інформаційних технологій на свідомість і психіку людини. Розв'язання цієї проблеми пропонується авторами творчого колективу під керівництвом В. Остроухова у контексті забезпечення інформаційно-психологічної безпеки людини і суспільства [225].

Чинником впливу на проблему забезпечення інформаційної безпеки є процеси, що пов'язані з формуванням в Україні громадянського суспільства, визначеним законом України «Про основи національної безпеки України» – пріоритетним національним інтересом й відповідною переоцінкою цінностей у сфері безпеки. Перехід до громадянського суспільства передбачає необхідність перерозподілу зон відповідальності і повноважень від державних структур – недержавним і суспільним організаціям, в тому числі, і в сфері безпеки. Цей фактор ініціював демократичні процеси в структурах державної безпеки, сприяв розширенню кола суб'єктів та об'єктів безпеки, став передумовою створення інституту національної безпеки в Україні. Враховуючи цей чинник, деякі автори не безпідставно вважають, що в основу державної політики забезпечення інформаційної безпеки, повинна бути покладена системна, превентивна діяльність органів державного управління щодо надання гарантій інформаційної безпеки особі, суспільству та державі. Це також потребує правового і організаційного розв'язання низки суперечностей між інформаційними інтересами людини, суспільства, держави і світовій спільноті на демократичній цивілізованій основі. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, від 1966 р., Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини, від 1950 р. проголошують право свободи одержувати і поширювати інформацію та ідеї без втручання держави і незалежно від кордонів.

Проголошений Україною курс на формування громадянського суспільства, соціальну основу якого повинен скласти середній клас, обумо-

влює ставлення до підприємницької діяльності як до одного з провідних економічних чинників сталого і безпечного просування країни. Розвиток інформаційних технологій, перетворення інформації в життєво-важливий ресурс підприємництва, а інформаційних технологій в засіб управління фінансовими потоками і комерційними операціями, обумовлює необхідність розв'язання проблеми інформаційної безпеки підприємницької діяльності. Це висуває задачу визначення сутності, змісту, аксіологічних і правових основ інформаційної безпеки підприємницької діяльності. Центральне місце в ній займає проблема захисту інформаційних інтересів підприємництва, конфіденційної інформації і комерційної таємниці, а також відповідних прав на інформацію споживачів і користувачів. Розв'язання цієї проблеми на ґрунті аксіологічного підходу було запропоновано автором на науково-практичній конференції у квітні 2007 року у Києві [226].

Інформаційна безпека людини і суспільства, поряд з інформаційними правами і свободами, повинна містити вимоги і норми захисту від втручання в приватне життя, захисту персональної й конфіденційної інформації, захищеності від негативного інформаційного впливу через ЗМІ, комп'ютерні мережі, рекламу. Методологічною основою розв'язання цього питання, на наш погляд, є підхід, який враховує у визначенні поняття інформаційної безпеки не тільки її детермінацію з боку інформаційних загроз, як пропонується в дослідженнях, але також, й відповідно з класифікацією об'єктів, які потребують захисту. Такій підхід дозволить врахувати суспільну значущість і специфіку об'єктів при організації їх захисту від негативного інформаційного впливу.

Згідно з запропонованим підходом, проблему інформаційного впливу на індивідуальну, масову і суспільну свідомість, культуру і психіку людини передбачається розробляти ні тільки як проблему інформаційної безпеки, що пропонується у низькі наукових публікацій, а перш за все, як питання духовної і психологічної безпеки, що розв'язується в сфері гуманітарної безпеки, відповідно до об'єкту інформаційного впливу – масової свідомості, психіки людини або культури взагалі. Одним з переконливих факторів, що обумовлює необхідність застосування цього підходу, є своєрідність і специфічність людської свідомості як об'єкту захисту від деструктивного інформаційного впливу. Розв'язання цієї проблеми, з врахуванням специфічності об'єкту, буде повним і адекватним лише на ґрунті використання гуманітарних технологій і права.

Такій підхід не виключає, а навпаки передбачає проведення комплексного і системного дослідження проблеми інформаційної безпеки, як системного явища і складової усіх інших видів та розроблення її концептуальних основ. Лише на цієї підставі стає можливим науково обґрунто-

ване вироблення загальних правових основ забезпечення інформаційної безпеки та режиму обігу інформації з обмеженим доступом, систематизація і, в подальшому, кодифікація правових актів в цієї сфері.

Отже, обґрунтоване визначення і правове закріплення розподілу зон відповідальності між державою і суспільством, без збитку для стану безпеки країни, формування адекватних механізмів забезпечення інформаційної безпеки людини, суспільства і держави – є важливою методологічною проблемою, розв'язання якої можливе лише на підставі певних системоутворюючих основ інформаційної безпеки. Такою методологічною і конструктивною основою розроблення теорії інформаційної безпеки, на погляд автора, має стати, поряд із системним, також і ціннісний підхід.

Згідно з визначеними факторами у теоретичній свідомості формується і *смісли інформаційної безпеки*, що є визначальними для виявлення цінностей. У наукових публікаціях розкриваються такі основні змістовні сторони інформаційної безпеки. По-перше, комплексна захищеність інформаційно-технологічних систем, інформаційних ресурсів, інформаційного середовища від будь яких загроз. По-друге, правова захищеність інформаційних інтересів людини, суспільства, держави. По-третє, це захищеність свідомості і психіки людини, суспільної свідомості, культури та соціуму від деструктивного впливу інформаційних загроз [227, с. 229]. Як бачимо, у першому і другому випадку поняття безпеки утворюється, виходячи з об'єкта захисту, якій складають елементи інформаційної сфери та інформаційні інтереси, а в третьому – поняття безпеки відштовхується від інформаційних загроз стосовно свідомості і суспільства. Тобто, ми бачимо порушення логічного правила єдиної підстави. До речі, вивчаючи проблему, автор зштовхнувся з парадоксом, якій полягає в тому, що навіть у Доктрині інформаційної безпеки України, затвердженій Указом Президента України від 8 липня 2009 року, відсутнє визначення інформаційної безпеки.

На нашу думку, при визначенні основних типів безпеки треба виходити із з'ясування і окреслення об'єкта, безпека якого потребує системного захисту (людина, суспільство, певна сфера життя, держава, культура, свідомість, психіка та ін.). Проте підставою виділення видів безпеки може бути певний вид загроз. У нашому випадку таким об'єктом виступають елементи, що складають інформаційну сферу суспільства. Але, безумовно, поле інформаційної безпеки, утворюється на перехресті проблем захисту функціонування інформаційної сфери (об'єкту безпеки) і деструктивного інформаційного впливу на людину, суспільство і державу (вид загроз). Тобто об'єкт безпеки у визначенні має бути максимально широким і повинен мітити відповідні загрози.

Проведений аналіз теоретичних здобутків в досліджуваній області, дозволяє розглядати *інформаційну безпеку*, як складову безпеки суспільства взагалі, або національної безпеки, об'єктом захисту якої є інформаційна сфера та її сталі функціонування в інтересах людини, суспільства і держави. А вже поняття інформаційної сфери, як складової розуміння інформаційної безпеки, поряд з основними структурними елементами, має містити певні принципи регулювання інформаційних відносин, інформаційних прав і свобод людини, в тому числі і право людини бути захищеним від негативного впливу на свідомість загроз, що породжуються самою інформаційною сферою. Отже, *сутність інформаційної безпеки*, що розглядається у соціально-філософському контексті, полягає в комплексній захищеності сталого функціонування інформаційної сфери в інтересах людини, суспільства і держави.

Відповідно до окреслених смислів, складається і *ціннісна підсистема інформаційної безпеки*. Але ядро цієї групи цінностей складають цінності інформаційного суспільства. Ціннісний підхід передбачає розглядати цінності інформаційного суспільства як підсистему суспільних значимостей, орієнтирів та цілей, що обумовлені інформаційними потребами і визначають інтереси людини, суспільства і держави.

Виконуючи регулятивну функцію в інформаційній сфері життєдіяльності суспільства, в тому числі і в сфері інформаційної безпеки, цінності виступають соціально-вагомими орієнтирами організації діяльності соціальних суб'єктів (індивідів, груп, спільнот), професійних колективів, соціальних і державних інститутів та формують систему відносин в інформаційній сфері в цілому, та області забезпечення інформаційної безпеки, вчасності.

Інформаційні цінності суспільства, на відміну від інтересів, що залежать від політичної кон'юнктури, мають суб'єктивний та рухливий характер, є більш усталеними та первісними по відношенню до інтересів тому що ґрунтуються на інформаційних потребах людини, суспільства і держави. Тому, саме цінності є методологічним підґрунтям для визначення національних інформаційних інтересів.

Існуюча класифікація цінностей на термінальні й інструментальні, дає можливість, з одного боку, дослідити найважливіші цільові, або термінальні цінності інформаційного суспільства, однією з яких, на погляд дослідників, є, перш за все, інформація, що корелюється з такими модусами як суспільне благо, користь, необхідність, значущість та актуалізація якої сприяє безпечному і сталому розвитку суспільства. З іншого боку, цей підхід допомагає визначити засіб досягнення визначеної мети – інструментальні цінності як систему інституцій інформаційної сфери діяль-

ності, норм соціальної та правової регуляції, що обумовлюють оптимізацію стану національної безпеки України.

Активний розвиток інформаційної сфери сприяє зростанню значущості інформації, яка набуває статусу загально цивілізаційної цінності, життєво-важливого ресурсу суспільства. Користувачем інформаційних послуг стає все суспільство. Згідно з Е. Тофлером, у такому суспільстві знання утворюють вісь, навколо якої організуються нові технології, економічне зростання, соціальна стратифікація, світ наповнюється інформаційними інноваціями [228, с. 3–4]. Усталеність функціонування інформаційної сфери стає важливою умовою просування і безпеки країни. Інформація та інформаційні технології стають суттєвими факторами впливу на безпеку всіх, без виключення, сфер життєдіяльності.

Як бачимо, ключове місце в розумінні проблеми інформаційної безпеки займає саме *інформація*, що набуває статусу провідної цінності сучасного суспільства. Розкриття змісту інформації як ціннісного феномену відбувається через аналіз її предметного і суб'єктного боків. Предметна сторона інформації як ціннісного феномена, утворюється розумінням її смислу і сутності. Суб'єктна – утворюється з'ясуванням, перш за все, її значущості для розвитку суспільства. Оскільки значущість інформації було розкрито, зосередимо увагу на розумінні її сутності, смислу і змісту.

Існує три основних філософських підходи, що поєднують у групи інформаційні концепції. *Атрибутивні концепції* виходять з того, що інформація це невід'ємна властивість – містити певні відомості про об'єкт, яка належить абсолютно всім фізичним процесам і системам. Це матеріалістичні концепції, що будуються на теорії відображення, де відображення розглядається як атрибут матеріального світу, а інформація пов'язується з потенційними можливостями передаватися і об'єктивуватися. *Функціональні концепції* інформації виходять з того, що інформація це функція призначена лише системам, що самоорганізуються (біологічним, соціальним, кібернетичним, біо- соціо-технічним). Провідними параметрами інформації в таких системах є синтактичний, семантичний і прагматичний. Тобто інформація має містити сенс, мету та інтенцію. *Субстанційні концепції* розглядають інформацію як ідеальну сутність або специфічну субстанцію, яка має властивості містити і передавати відомості та існувати незалежно від матеріальних процесів.

Інформаційні, кібернетичні концепти, що існують в межах наведених підходів, акцентують увагу у розумінні інформації на різних формах відображення її змісту. Наприклад, Н. Вінер розглядає інформацію як зміст повідомлення, відображеного носієм сигналів у певної кодової формі. У. Ешбі ставиться до інформації як процесу, що існує у природі та су-

спільстві, що утворюється завдяки різноманіттю і властивості кібернетичних систем – розрізнення. Математична або імовірнісна теорія інформації, що заснована К. Шеноном і У. Уївером, використовує імовірнісні методи для кількісного виміру інформації і розглядають інформацію як комунікаційний процес.

Проте, незалежно від розбіжностей у філософських підходах про походження, *сутність інформації* визначається у словниках, переважно, як сукупність відомостей, що є об'єктом збереження, переробки і передачі. Саме таке визначення інформації стало підставою для формулювання її правового статусу. У Законі України «Про інформацію» наводиться визначення інформації як предмету правових відносин. Згідно з ним, інформація це документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому середовищі. Крім того поняття інформації використовується у значеннях знання, інформаційного продукту, інформаційного ресурсу, а також, засобу управління. Саме об'єктивні смисли, що закладені у поняття інформації, утворюють її аксіологічний зміст як центрального об'єкту і провідної цінності інформаційної безпеки.

Значущість інформації, як визначальної цінності в інформаційній сфері, залежить від її властивостей та якостей, що розглядаються в аксіології як інструментальні цінності. З одного боку, це вимоги, що визначають якість і свободу інформації, її вільний рух і вільний доступ до неї, відповідно до вимог Конституції України та «Хартії глобального інформаційного суспільства» від 22 липня 2000 р. З іншого боку, це потреба в захищеності інформації від маніпулювання, перекручення, обмеження, від її використання з метою шантажу, як інформаційної агресії та інформаційної зброї. У резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Розвиток у сфері інформації і телекомунікації у контексті інформаційної безпеки» від 7 січня 2002 р., основним принципом створення міжнародних концепцій інформаційної безпеки визнана необхідність додержання балансу між заходами інформаційної безпеки, що обмежують загальні права і свободи людини, та принципами інформаційної свободи – збереження вільного руху інформації, забезпечує можливість доступу до неї. Цінностями інформаційного суспільства «Хартія глобального інформаційного суспільства», прийнята в Окінаві, проголошує можливість вільного обміну інформацією і знаннями, толерантність і повагу до особливостей інших людей.

Таким чином, можна виділити декілька груп *інструментальних цінностей інформаційної сфери* суспільства, що розглядаються як засоби досягнення термінальних, або фундаментальних цінностей. До інструментальних цінностей першої групи доцільно віднести властивості, що визначають позитивну значущість, саме, інформації – її істинність, достовір-

ність, актуальність, своєчасність, точність, достатність, репрезентативність, обґрунтованість, доступність, стійкість, повнота [229, с. 188].

Серед ціннісних пріоритетів другої групи, на наш погляд, доцільно відокремити захищеність інформаційного ресурсу, інформаційно-телекомунікаційних систем, інфраструктури та інформаційних послуг, інформаційних прав і свобод, інформаційного ринку та в цілому інформаційного простору; інформаційну безпеку людини, суспільства Української держави та міжнародній спільноти, правову захищеність інформації від маніпулювання, перекручення, обмеження та використання із злочинним наміром. Окремі групи інструментальних цінностей, на наш погляд, складають освітні, професійно-кадрові та інформаційно-технологічні ресурси інформаційної сфери.

В традиції, що склалася в аксіології, до інструментальних цінностей, відносять також норми, що мають загальну суспільну значущість, і слугують формою втілення вищих цінностей і утворюють окрему групу нормативно-ціннісних і правових основ інформаційної сфери. Являючись обов'язковими для виконання, відповідно із сферою розповсюдження і впливу, норми є важливим інструментом регуляції інформаційних відносин та інформаційної безпеки. Саме система правових професійних, соціальних, етичних норм, що визначають правила поведінки і організації діяльності в інформаційній сфері є підґрунтям формування інформаційних відносин.

Інформаційні відносини визначаються у дослідженнях як відносини між суб'єктами у сфері інформаційної діяльності – суспільством, державою, фізичними і юридичними особами з приводу пошуку, нагромадження, обробки, збереження, розповсюдження і використання інформації та інформаційного продукту [220, с. 273]. Правовою основою формування інформаційних відносин є Конституція України, Закон України «Про інформацію», Закон України «Про підприємства в Україні», інші законодавчі акти України та документи міжнародного права.

Постає питання про місце цінностей інформаційної сфери в загальній системі цінностей суспільства. Воно повинно визначатися, перш за все, провідною роллю інформації в суспільному розвитку, а також, термінальними, фундаментальними цінностями суспільства, по відношенню до яких інформація виступає як інструментальна, допоміжна цінність. На погляд автора, що спирається на думку багатьох відомих мислителів, інформація сама по собі є нейтральною, але вона набуває статусу загальнолюдської і цивілізаційної цінності лише за умов наявності й оцінки її етичної складової, що дозволяє отримати відповідь на запитання – в ім'я чого використовується інформація. В контексті інформаційної безпеки це запитання трансформується у проблему пріоритетності цінностей свободи до-

ступу до інформації і необхідності її обмеження в інтересах людини суспільства і держави.

Негативні, побічні прояви використання інформаційних технологій, накладає значні обмеження на їх застосування, вимагає відповідної морально-психологічної підготовки людини, особливих мір протидії негативному психологічному впливу на свідомість, виховання високих моральних якостей особистості.

Урахування можливих негативних наслідків використання нових інформаційних технологій дозволяє визначити особистісні якості людини інформаційної сфери діяльності, які поступово набувають характеру професійних і етичних цінностей цієї сфери. Це комунікабельність, мобільність, толерантність, активність, постійний пошук нових знань, готовність їх засвоєння і застосування, варіативність мислення, передбачення наслідків діяльності, етичність використання інформації, комп'ютерна грамотність, самоконтроль, морально-психологічна стійкість. Найважливішою умовою виключення негативних наслідків застосування новітніх інформаційних технологій, на думку автора, є моральна складова особистості, її ціннісні орієнтації, що базуються на загальнолюдських гуманістичних цінностях, поряд з ефективною системою соціального контролю. «Здатність до повноцінної комунікації є важливою умовою міцності суспільства, подолання конфліктних ситуацій і напруженості», підкреслює Б. Новіков [230, с. 14].

Розглянути в роботі інформаційні цінності, норми, відносини утворюють каркас відповідної культури. Виходячи з розуміння їх змісту можна запропонувати визначення поняття *культури інформаційної безпеки* як певного рівню розвитку інформаційної сфери суспільства в сукупності спеціальних знань, інформаційних відносин, цінностей і норм інформаційної діяльності, що забезпечують її усталене функціонування та захищеність інформаційних інтересів людини, суспільства і держави від будь-яких загроз. Матеріальним втіленням культури інформаційної безпеки є інформаційні ресурси, інформаційні та телекомунікаційні технології та інфраструктура, що забезпечує захист інформації та безпеку інформаційно-телекомунікаційних систем.

Таким чином, запропонований у дослідженні підхід дав можливість: конкретизувати проблеми інформаційної безпеки сучасного суспільства і завдання щодо її забезпечення державою і суспільством; вивести питання створення соціальних і правових механізмів за аксіологічним принципом на цивілізований рівень; використовувати ціннісні пріоритети інформаційної сфери як соціокультурні критерії визначення інформаційних загроз, сформулювати визначення культури інформаційної безпеки.

Наприкінці розділу слід зазначити, що результати дослідження аксіологічних основ безпеки суспільства сталого розвитку отримані в розділі, дають підстави визначити поняття *ціннісних основ безпеки суспільства сталого розвитку* (аксіосфери безпеки) як інтегрованої сукупності аксіологічних пріоритетів, що складається з вітальних, системоутворюючих, соціально-стабілізуючих, інтегруючих і захисних пріоритетів і відповідних норм у всіх сферах життя суспільства, актуалізація і додержання яких обумовлює стан інтегральної безпеки і просування суспільства. Це такі цінності, що актуалізують у життєдіяльності суспільства принципи життєздатності, життєстійкості, інтеграції, консолідації, цілісності, непорушності самоорганізаційних природних механізмів, надійності, адаптивності, керованості та динамічної рівноваги екологічних і соціальних процесів, соціальної захищеності і можливості сьогочасного попередження будь яких загроз людині і суспільству, необхідного різноманіття у системі, інноваційного розвитку.

Результати дослідження дають підстави зробити висновок, що ядром системи ціннісних основ безпеки суспільства сталого розвитку є цінності безпеки – зумовлені соціальними потребами суспільні значущості, що поєднують життя людини і суспільну практику через призму забезпечення інтегрального захисту життєдіяльності людини і функціонування всіх сфер життя суспільства.

Структурну основу формування системи цінностей безпеки суспільства утворюють базові цінності які складаються з системоутворюючих цінностей в кожній сфері життєдіяльності. Проведений аналіз дає можливість сформулювати визначення *базових цінностей суспільства сталого розвитку* як організованої сукупності системоутворюючих цінностей в економічній, політичній, соціальній, духовній, інформаційній і екологічній сферах суспільства, що сприяють формуванню відносин загальної безпеки і сталому просуванню суспільства. Згідно з дослідженнями такими цінностями є загальна безпека і комплексна захищеність людини і суспільства; сталість, інноваційний науковий та інформаційно-технологічний розвиток всіх підсистем суспільного життя; пріоритети загального і суспільного миру, міцної, правої, демократичної, гуманної і суверенної держави; соціальні пріоритети злагоди, соціальної інтеграції, справедливості, толерантності, захищеності гідного життя, здоров'я, прав і свобод людини, соціального порядку; прерогативи екологічної рівноваги і захищеності природних основ існування суспільства.

Проте, системою смислів вищого порядку, які утворюють ціннісний тезаурус безпеки і відповідають на запитання «в ім'я чого?», є вищі цінності – духовні основи суспільства, що забезпечують духовну сталість і суцільність людини, моральне здоров'я суспільства, його духовний іму-

нітет і добру волю. Вищі цінності в сучасних кризових умовах набувають значення важливого духовного фактору соціальної стабільності та безпеки суспільства, духовної основи складання культури безпеки, визначають світоглядні, моральні, гуманістичні, політичні, науково-технологічні, інформаційні та екологічні пріоритети просування українського суспільства, є провідними критеріями його сталого розвитку, зокрема і у інформаційній сфері.

Виявлені ціннісні пріоритети безпеки, у єдності з соціальними відносинами, інститутами, соціокультурними процесами та іншими елементами соціокультурної системи, утворюють механізм ціннісно-нормативної регуляції відносин безпеки у суспільстві, зміст якого розглядається у наступному розділі роботи.

Акцентація уваги наукових колективів на необхідності розроблення концептуальних основ інформаційної безпеки України, актуалізація ціннісної проблематики наукових досліджень в цієї сфері буде сприяти подальшому ефективному розв'язанню проблем національної безпеки України.

РОЗДІЛ 4

СОЦІОКУЛЬТУРНА РЕГУЛЯЦІЯ БЕЗПЕКИ І СТАЛОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

З метою конкретизації процесу функціонування ціннісної системи, як чинника безпеки і стабільності, необхідно розглянути певну систему регуляторів, що забезпечує втілення цінностей і норм безпеки в життєдіяльність людини і соціуму. Процеси соціокультурної динаміки, що корелюється певною ціннісно-нормативною системою, яка зумовлює формування і функціонування сталого і, переважно, безпечного соціуму, репрезентуються нами як *механізм ціннісно-нормативної регуляції сталого розвитку і безпеки суспільства*. Згідно з поставленою метою, необхідно розв'язати наукові завдання: по-перше, визначити теоретичні і методологічні засади дослідження соціокультурного механізму сталого розвитку і безпеки суспільства; по-друге, провести його змістовний, структурний і функціональний аналіз; по-третє, розкрити зміст культури безпеки і сталого розвитку та визначити шляхи оптимізації функціонування соціокультурного механізму в українському суспільстві.

4.1. Теоретико-методологічні засади ціннісно-нормативної регуляції сталого розвитку і безпеки суспільства

Проблема формування і функціонування механізму регуляції соціальних відносин, що мають зумовлювати соціальний порядок, стабільність і безпеку соціуму, своїми коренями заглиблюється в історію становлення світової соціально-філософської й етичної думки, коли вимоги, пропонувані до поведінки членів суспільства проголошувалися і фіксувалися як релігійні, соціальні та етичні норми. Соціально-етичні знання розглядалися з позицій їх регуляторної функції, як система цілеорієнтацій і нормативна система, як практична філософія, починаючи з античних часів.

На підставі даних етнографії, відомий історик і культуролог С. Токарев зробив висновок про те, що першим засобом обґрунтування соціальних норм поведінки був релігійний, як посилення на волю надприродних сил. Формою системи нормативної регуляції життя в суспільстві родового ладу була система жорстких заборон – табу, а також система обов'язкових соціальних встановлень у вигляді вимог засновника роду або царя, наприклад, Закони Ману стародавньої Індії, або Вавилонські закони Хаммурапі. Жорстка система встановлень і заборон була обумовлена, з одного боку, найтяжкими умовами життя і виснажливою боротьбою за виживання, а з іншого, системою міфологічних і релігійних уяв-

лень і поглядів про устрій всесвіту. Першими універсальними, фундаментальними нормами моралі, що мали регулювати суто людські відносини, були релігійні заповіді, що проголошувались від імені Бога. Найбільш яскравими прикладами таких імперативних заповідей є Декалог Мойсея, «Повчання Володимира Мономаха» та ін. Таким чином, перші правові системи створювалися шляхом відбору і санкціонування традиційних звичаїв і загальнообов'язкових релігійних норм, що підтримували сталість родоплемінних і сімейних стосунків і відносну безпеку існування соціуму.

Соціально-історичний і професійний поділ праці, формування соціальних шарів, класів, професійних співтовариств, небезпека конкурентної боротьби в соціумі зумовлювало необхідність соціальної регуляції взаємин і поведінки. У цей період поряд з релігійною системою норм і цінностей, виникають соціальні погляди і уявлення на основні, фундаментальні норми поведінки, що забезпечують порядок і безпеку в суспільстві з властивими формами соціальної регуляції. Поява держави, формування етносів, націй, привело до ускладнення і розвитку системи соціальної регуляції суспільства, за рахунок включення національно-етнічної системи цінностей. Її носіями виступали національні релігії і, пізніше, право, тобто системи соціальних норм і відносин, підтримка яких забезпечувалася силою й авторитетом держави.

Кожен історичний етап розвитку соціальної філософії характеризувався збільшенням нових знань про ті чи інші елементи, механізми, закономірності соціальної регуляції суспільства, що були докладно розглянуті у першому розділі роботи. Але треба зауважити, що принципову основу функціонування соціального механізму безпеки розкрив французький просвітитель Клод Адріан Гельвецій. За думкою мислителя, кожний індивід платить ціну за особисту безпеку і добробут через механізм слухняності і поважного ставлення до загальних норм і правил. Тобто особистий інтерес у безпеці і добробуті реалізується на підставі відповідності загальному, суспільному інтересу через систему права, загальних правил і норм поведінки.

Звернення до ціннісних регулятивів сталості суспільних процесів відбулося пізніше на теоретичному ґрунті аксіології і перш за все, теорії «цілераціональної дії» М. Вебера. Мислитель пов'язував поняття цінність з інтересами, спрямованість яких відповідає світовому порядку і які пізніше отримали назву ціннісних орієнтацій. На переконання Вебера, віднесення предмету або явища до світу цінностей ставить обмеження індивідуальному свавіллю. Це положення дає можливість побачити і осмислити соціально-захисну роль цінностей. М. Вебер також пов'язував ефективність соціальної дії з опорою на ціннісне орієнтоване мислення.

З ідеєю ціннісного впливу на соціальний розвиток пов'язана теорія інституціональної регуляції соціальних процесів, що була розроблена Г. Спенсером. Поняття соціального інституту введено Г. Спенсером для характеристики основних підсистем суспільства, які виконують важливі життєві функції регулювання та стабілізації соціальних процесів, підтримання стану їх взаємо збалансованості.

Врахування ціннісного і суб'єктивного виміру соціальних процесів, як підгрунтя «розуміючої соціології», розробленої М. Вебером і розвиненої в працях П. Бергера, Т. Лукмана, А. Шюца та інших мислителів, сприятиме більш глибокому і багатосторонньому вивченню функціонування соціокультурного механізму сталого розвитку і безпеки суспільства.

Ідеї М. Вебера про механізм ціннісно-нормативної регуляції в подальшому були розвинені в теорії соціальної дії Т. Парсонса, теорії аттітуда У. Томаса і Ф. Знанецького, концепції соціокультурних практик П. Бурдьє, «праксеології» А. Еспінаса, Т. Котарбінського, М. Олсона та інших концепціях «успішної суспільної дії».

Суспільство за Т. Парсонсом, це своєрідна система координат дії. Найважливіші елементи суспільства – соціальна система, система культури та система особистості. Засобом впровадження культури в систему особистості постає соціалізація особистості – формування системи ціннісних орієнтацій, сформованих культурою. Ціннісні орієнтації спрямовують соціальну дію особи. Соціальну дію Т. Парсонс розумів як стан напруження між двома порядками – нормативним як внутрішньо визнаним та порядком соціальних обставин. Людська дія, за Парсонсом, це система, що самоорганізується відповідно до вимог адаптації, ціледосягнення, інтеграції та підтримання «ціннісного зразку».

Необхідною, для з'ясування механізму взаємозв'язку між світом цінностей, що обумовлюють сталий розвиток і безпеку і практичною дією людини, є теорія соціально-психологічної установки. Теоретичною основою для розробки теорії була концепція аттітуда У. Томаса і Ф. Знанецького. Аттітюд (з лат. «artitudo» – природність) містить у собі одночасно цінності зовнішнього характеру і психологічні фактори внутрішнього плану що визначають зумовленість певної оцінки і ставлення суб'єкту до певної ситуації. Поняття аттітуда, як внутрішньої установки, використовується для пояснення поведінки індивіда. З точки зору соціальної філософії, аттітюд – «це інтерналізована форма існування соціальних цінностей у життєдіяльності особистості», зазначає М. Савостьянова [206, с. 151]. Теорія соціально-психологічної установки як «диспозиційна теорія особистості» в Росії активно розроблялася В. Ядовим та послідовниками його школи. Диспозиція розглядається як схильність особи до визначеного сприйняття умов і відповідної поведінки. Диспозиційна тео-

рія дозволяє встановлювати зв'язок між соціальним і психологічним у поведінці особи в критичних для неї умовах.

Важлива роль у теоретичному обґрунтуванні психогенетичної структури людини як феномена, що пов'язує духовний і матеріальний світи, належить А. Маслоу. В основу формування цінностей дослідник покладав потреби, які класифікував на особисті, базисні і метапотреби. Саме безпеку Маслоу вважав базисною потребою людини.

Важливою для аналізу соціокультурного механізму регуляції безпеки є ідея досягнення максимальної ефективності дії, яка лежить в основі праксеології – вчення про форми та принципи дії у будь-якій сфері діяльності. Засновником праксеології вважається А. Еспінас, якій мету цієї науки бачив у виявленні закономірностей і умов ефективності дії. Ідеї Еспінаса знайшли свій подальший розвиток у працях польського вченого Т. Котарбінського, українських дослідників В. Арутюнова, І. Бичко, М. Розумного, О. Льовкіної, Є. Слуцького та ін.

У контексті нашого дослідження плідною є ідея П. Бурдьє про роль габітусу як структури, що породжує і визначає будь-які соціокультурні практики. Габітус (з лат. зовнішність, вигляд) за Бурдьє розуміється як комплекс установок, схем реагування на різноманітні ситуації, що сформувався у психіці людини в наслідок її соціального, культурного і соматичного досвіду. Ідеї П. Бурдьє, про роль габітусу у пізнавальних соціальних практиках, знайшли своє відображення в дослідженнях І. Добронравової, Л. Бевзенко, М. Шматка, присвячених питанням постнекласичних практик.

Проблема аксіологічного впливу на регулювання соціальних відносин в кризових умовах сучасного суспільства досліджується в роботах відомих представників некласичної філософії К.-О. Апеля, П. Бергера, Ю. Габермаса, В. Гаспарского, Г. Йонаса, Т. Лукмана, Е. Моргана, П. Ульріха та ін. Певною мірою, їх концепції також ґрунтуються на соціальної теорії М. Вебера, в якій провідна роль у регулюванні соціальних процесів належить соціокультурним цінностям і нормам що панують у суспільстві.

Теорію комунікативної парадигми, що переводить розв'язання соціальних проблем у комунікативну площину розвиває К.-О. Апель. Основним регулятивним принципом, за Апелем, є трансцендентальна комунікація, що полягає у досягненні консенсусу в практичному дискурсі. Практичний дискурс є процедурою перевірки ціннісних орієнтацій та інституціональних форм, за допомогою якого спростовуються догматичні та ідеологічні ціннісно-нормативні системи і створюються універсально значущі етичні норми. Практичний дискурс, на думку Апеля, є чинником переходу від конвенційної або традиційної моралі до постконвенційної.

Евристичний потенціал для осмислення соціокультурного механізму ціннісно-нормативної регуляції процесів сталого розвитку і безпеки містить, на нашу думку, теорія комунікативної дії Ю. Габермаса, що розвивається також в річищі постконвенційної етики. Вона ґрунтується на консенсусній, дискурсивній легітимації моральних і правових норм на основі регулятивного принципу «ідеальної комунікативної спільноти». Умовами формування такої спільноти є дотримання прав людини і симетричних стосунків у комунікації. Важливим регулятивним чинником модерного суспільства, на думку мислителя, є громадянський контроль за владою.

Плідною і цікавою, з точки зору на механізм соціальної регуляції у суспільстві ризику, є етична теорія відповідальності Г. Йонаса. Теорія, на підставі онтологічного принципу «належності буття», поєднує вимогу збереження буття людини з вимогою збереження буття природи. Регулятивним принципом, що має запобігати згубної активності людини, на переконання мислителя, є «евристика страху», що обґрунтовується у концепті «переваги негативних прогнозів над позитивними».

На теоретичному ґрунті інституціоналізму, запровадженого Г. Спенсером, розвивається концепція колективної дії М. Олсона. Провідним регулятивом і мотивуючим чинником колективної дії, як умови соціальних процесів, дослідник вважає інтереси, що спрямовані на досягнення суспільних благ. Питання соціальної регуляції ділових стосунків на ґрунті моральних норм останнім часом активно розробляється в різноманітних етичних теоріях середнього рівня – спеціальних етичних концепціях, ділової і бізнес-етики, етики менеджменту та інших прикладних етичних концепціях. Характерними рисами таких концепцій є прагматична і утилітарна спрямованість, процедурне моделювання та інституалізація процесів ціннісно-нормативного регулювання.

Н. Васильєвене зазначає, що за показниками соціологічних досліджень від 85 до 95 відсотків сучасних підприємств мають операціоналізовані цінності, як на рівні виявлення, фіксації їх необхідності у повсякденній праці, так і на рівні їх вкорінення на практиці. Кампанії, організації, інституції «прописують» досягнення «належного» буквально по роках: розраховуючи довготривалі стратегії управління, забезпечуючи їх необхідним ресурсом, проводячи їх моніторинг і аудит, координуючи причинно-наслідкові зв'язки і мотивуючи етичну поведінку персоналу [231, с. 178]. Але відсутність надійних методологічних основ, надлишковий прагматизм етичних концепцій, відмова від апеляції до духовних цінностей, як вищих регулятивних основ людської поведінки, знижують теоретичну значущість запропонованих ідей.

Найбільш глибокі дослідження формування механізмів соціальної регуляції на діалектико-матеріалістичних основах здійснювали в 70-80-і роки філософи колишнього Радянського Союзу С. Анісімов, Л. Архангельський, М. Афанасьєв, Н. Афанасьєва, В. Бакштановский, В. Блюмкін, Д. Волкогонов, О. Гусейнов, В. Даниленко, О. Дробницький, А. Здравомислов, Е. Золотухіна-Аболіна, М. Каган, О. Леонтєв, В. Саготовський, О. Спіркін, А. Титаренко, В. Ядов та інші. Процеси формування і функціонування ідеалів, цінностей, норм як світоглядних основ і соціальних регуляторів ретельно аналізували у своїх роботах українські вчені В. Андрущенко, М. Горlach, Г. Горак, В. Горський, В. Бех, Є. Бистрицький, І. Бичко, С. Кримський, А. Лой, В. Лях, В. Малахов, М. Михальченко, М. Мокляк, І. Надольний, О. Новіков, В. Пазенок, А. Ручка, В. Табачковський та інші.

Проблеми функціонування ціннісних орієнтацій в умовах трансформації українського суспільства були досліджені в роботах Л. Ази, В. Андрущенка, В. Барановського, В. Беха, М. Головатого, В. Корженка, В. Корнієнка, М. Кравченка, В. Кременя, Л. Кривеги, М. Лукашевича, А. Маковецького, М. Михальченка, М. Мокляка, М. Міщенка, Б. Новікова, Г. Піреєва, М. Пірен, М. Поповича, С. Пролєєва, А. Решетніченка, О. Разумцева, М. Фурси.

Соціально-психологічний механізм детермінації соціальної поведінки найбільше ґрунтовно проаналізовані у працях К. Абульханової, П. Анохіна, В. Асєєва, М. Бахтина, Н. Дем'яненко, І. Кона, О. Леонтєва, В. Козакова, Б. Ніколаїчева, Г. Онкович, Г. Осипова, В. Пилипенка, С. Рубенштейна, В. Тихоновича, Д. Узнадзе, А. Уледова, В. Ядова.

Аналіз теоретичних здобутків у досліджуваній області дозволив автору сформулювати висновки щодо ступеню розробленості проблеми. По-перше, у соціально-філософській і етичній літературі на цей час фундаментально розроблені окремі елементи, що регулюють процеси життєдіяльності людини і суспільства, як його культурні й соціально-психологічні детермінанти. Це створює поле для систематизації і синтезу отриманих у цій області знань, досягнення системного бачення досліджуваної проблеми, виявлення її закономірних зв'язків у контексті розв'язання поставленої у роботі проблеми.

По-друге, у вітчизняній соціально-філософській думці останнє десятиріччя активно розробляється проблема особливостей формування і функціонування соціальних регуляторів в умовах трансформації українського суспільства в соціальній, економічній, політичній і духовній сферах. Систематизація цих знань дозволяє виявити визначальні тенденції у формуванні ціннісної системи сучасного українського суспільства як ядра механізму соціальної регуляції й чиннику його сталого розвитку і безпеки.

По-третє, одним з важливих напрямків теоретичних досліджень в сучасній соціально-філософській думці є вивчення впливу сучасних соціальних процесів на утворення певного типу світогляду, виявлення умов і факторів, що впливають на формування ціннісних орієнтацій, сприяють сталому розвитку і безпеці суспільства. Аналіз, узагальнення і системне бачення цих теоретичних положень дозволить сформулювати комплексний підхід у визначенні шляхів розв'язання проблеми безпеки в українському суспільстві та сформулювати рекомендації з їхнього впровадження.

Таким чином, до *теоретичних основ* дослідження соціокультурних процесів доцільно віднести: ідеї соціально-філософської думки просвітництва про реалізацію особистого інтересу у безпеці і добробуті на підставі відповідності суспільному інтересу через систему права, загальних правил і норм поведінки; ідеї «цілераціональної дії» М. Вебера та соціальної регуляції Є. Дюркгейма; теорії соціального інституту Г. Спенсера і соціальної дії Т. Парсонса; концепцію аттітюда У. Томаса і Ф. Знанецького, «диспозиційну» теорію особистості та соціально-психологічної установки В. Ядова; комунікативні концепції К.-О. Апеля і Ю. Габермаса; концепцію соціокультурних практик П. Бурдьє, ідеї «праксеології» А. Еспінаса і Т. Котарбінського, концепцію колективної дії М. Олсона та інші концепти «успішної суспільної дії»; ідеї розвинені у радянської і вітчизняної соціально-психологічної думки про соціально-психологічний механізм детермінації соціальної поведінки. Залучення багатой теоретичної бази, переосмислення наукових здобутків вітчизняних і зарубіжних учених обумовлює обґрунтованість отриманих висновків і теоретичних положень. Провідними *методами* дослідження поставленої проблеми є структурно-функціональний і аксіологічний аналіз процесів сталого розвитку і безпеки, застосованими на ґрунті системного, комплексного і соціокультурного підходів.

Перейдемо до загальної характеристики змісту соціокультурного механізму регуляції процесів сталого розвитку і безпеки суспільства.

Розв'язання проблеми сталого розвитку і безпеки суспільства розглядається автором, як соціокультурний процес актуалізації та реалізації системи певних ідеалів, цінностей і норм, завдяки функціонуванню відповідного соціокультурного механізму. У дослідженні ми виходимо з того, що поняття соціального механізму, на відміну від соціальної системи, акцентує увагу ні стільки на інтегральних і системних властивостях соціального явища, скільки на динаміці, зв'язках, формах, способах і засобах, перетворення форм суспільного руху з певною кінцевою метою. Але не можна перебільшувати ролі процесів соціальної регуляції, ототожнюючи складні діалектичні процеси з простою механічною редукацією форм соціального руху.

Соціокультурний механізм ціннісно-нормативної регуляції сталого розвитку і безпеки суспільства розглядається у роботі як підсистема і складова частина соціального механізму певного суспільства, якому притаманні, як загальні, так і специфічні культурні ознаки і принципи функціонування. Соціологічний енциклопедичний словник, за редакцією академіка Г.В. Осипова, визначає поняття *соціального механізму* як взаємодію соціальних структур, норм, інститутів, взірців поведінки та ін., завдяки якому забезпечується функціонування соціальної системи [232, с. 181]. Більш широке визначення соціального механізму наводить Є. Суїменко, розуміючи його як сукупність дій, вчинків, відносин, поведінки, невід'ємних від суб'єктів-носіїв, завдяки яким відбувається соціальне явище, здійснюється соціальний процес, і які становлять внутрішній каркас існування (функціонування) або їх перетворення (процесу або явища) [233, с. 320].

Спираючись на сучасні дослідження з проблем соціальної регуляції, розвідки Л. Ази, В. Беха, М. Мокляка, А. Ручки, Л. Сохань та інших авторів, враховуючі аксіологічну специфіку і провідну спрямованість дослідження, доцільно сформулювати змістовне визначення предмету нашого дослідження. *Механізм ціннісно-нормативної регуляції сталого розвитку і безпеки суспільства* являє собою організаційну та функціональну єдність ціннісно-нормативної системи, соціокультурних зв'язків, форм суспільної свідомості, суспільних інститутів, відповідних соціокультурних і соціально-психологічних регулятивів у всіх формах діяльності, що обумовлюють логіку утворення, протікання і регулювання процесів сталого розвитку і безпеки суспільства. Загальними функціями соціокультурного механізму, що обумовлюють регуляцію процесів сталого розвитку і безпеки є адаптивна, мотиваційна, стимулююча, контрольна, соціально-корегуюча. Більш докладна конкретизація і обґрунтування функцій механізму наводиться при аналізі його складових.

Інтегральна функція соціокультурного механізму полягає у формуванні, актуалізації і перетворенні відповідних ціннісних основ у чинники, форми практичної діяльності, культуру та соціальні практики суспільства сталого розвитку і безпеки. Але, стосовно інших суспільних процесів досліджуваній механізм можна також розглядати як *соціокультурний інститут*, що через систему регулятивів задовольняє суспільну потребу і виконує функцію регуляції відносин безпеки, підтримання стану динамічної рівноваги та процесів сталого розвитку в суспільстві.

Розглянемо провідні *класифікаційні характеристики* соціокультурного механізму. За сферою, провідним типом зв'язків і формами регуляції соціальних процесів цей механізм є соціокультурним; за провідними регулятивами – ціннісно-нормативним; за провідною функціональною

ознакою – регулятивним, соціально-стабілізуючим, захисним; за характером детермінації і масштабом охоплення соціальних суб'єктів – універсальним.

За принципами дії, досліджуваний механізм характеризується як такий, що має подвійну природу регуляції. З одного боку, процеси регулювання відносин безпеки базується на передбачуваному, усвідомленому, цілеспрямованому, керованому характері людської діяльності, детермінованою економічними, соціально-політичними, культурними і екологічними процесами. Цей від детермінації може розглядатися як телеологічний, що має мету зумовлену суспільною потребою. Головною його ознакою є цілеспрямована діяльність людини, суспільства, держави з приводу впровадження і актуалізації цінностей і відповідних норм, що мають забезпечити формування соціокультурних умов безпеки і сталого розвитку суспільства.

З іншого боку, дія механізму обумовлюється самоорганізаційними, саморегулювальними процесами об'єктивного і суб'єктивного характеру, які мають спонтанні, стихійні, не передбачувані наслідки та є непідвласними людської волі. Це прихована від свідомості природна детермінація, важливим чинником якої є зворотній негативний або позитивний зв'язок. Через реальні ціннісні орієнтації, що формуються в суспільній свідомості під впливом конкретних соціально-економічних, політичних і психологічних умов та відображають суспільні потреби і відповідну реакцію соціокультурних інститутів, цей зв'язок корегує ієрархію і зміст ціннісно-нормативної системи суспільства. Таким чином відбувається подолання відхилення від природної мети функціонуючого механізму як такого, що має виконувати спрямовуючу, регулюючу, стабілізуючу і захисну функцію в суспільстві.

Не можна не погодитись і з точкою зору авторів «Білої книги російських спецслужб», які пропонують розглядати культуру соціуму як систему цінностей і механізм самоорганізації безпеки [3, 199]. Цінності, виконуючи роль соціокультурних кодів, перетворюючись в свідомості в орієнтації, бажання, прагнення, трансформуються в імпульси суспільного розвитку. Свідома, вибірна актуалізація в соціокультурних процесах амбівалентних ціннісних пар (націоналізму/глобалізму, демократії/авторитаризму, порядку/анархізму, гуманізму/технократизму, інновацій/консерватизму та ін.), що утворюють у соціокультурному просторі точки біфуркації, з одного боку, може сприяти зростанню суспільного напруження, з іншого, може зумовити відповідний вибір напряму соціального руху. Важливу регулятивну роль в самоорганізації процесів сталого розвитку і безпеки грають консолідуєчи суспільство історичні, етнічні, традиційні цінності, що утворюють підвалини соціокультурного атракто-

ру в соціальних межах свого впливу. Але, перебільшення ролі процесів самоорганізації у соціальному механізмі, на нашу думку, є також, помилкою, як і редукціонізм або механіцизм, у поглядах на дію суспільних механізмів.

Змістом цього механізму виступає стійка сукупність усіх складових її елементів, підсистем, рівнів, властивостей і процесів, що виконують функцію соціокультурної регуляції безпеки і сталого розвитку суспільства як на індивідуальному, так і колективному рівнях. Основними елементами змісту соціокультурного механізму є соціокультурні і соціально-психологічні регулятиви, які А. Кармін розглядає як особливий вид смислів людської життєдіяльності.

Поняття *соціокультурні регулятиви* охоплює собою різноманітні способи і форми соціальної, культурної і психологічної детермінації безпечної життєдіяльності людини і загальної безпеки суспільства як умови сталого людського розвитку. Соціокультурними регулятивами є норми, цінності, ідеали, цілі, правила, обмеження, заборони, дозволи, зразки, еталони, контроль, стимули, санкції. Вони функціонують в таких формах як закони, інструкції, устави, етикетки, присяги, приписи, традиції, обряди, ритуали, звичаї та ін. До соціально-психологічних регулятивів відносять мотиви, переконання, установки, очікування, орієнтації, прагнення, бажання, схильності, що спрямовують життєдіяльність людини і суспільства в річище безпеки і сталого розвитку. Але, ядром механізму виступає *ціннісно-нормативна система* як провідна соціокультурна детермінанта регуляції досліджуваних процесів.

Дія соціокультурного механізму сталого розвитку і безпеки суспільства відбувається завдяки функціонуванню взаємодіючих *компонентів*: форм суспільної свідомості та відповідних ціннісно-нормативних підсистем, суспільних інститутів, соціальних відносин і комунікативних мереж, соціально-психологічних регулятивів і форм практичної діяльності, які щільно пов'язані між собою системою соціокультурних зв'язків, що утворюють структуру механізму. Зв'язані в загальний комплекс елементи, у сполученні з іншими об'єктами, можуть виступати як структурні рівні, компоненти і підсистеми механізму.

Спосіб зв'язку елементів механізму ціннісно-нормативної регуляції безпеки розкривається через з'ясування його структури. Структура – це відносно стійка система зв'язків елементів, що утворюють ціле [235, с. 196]. *Структура* досліджуваного механізму відбиває упорядкованість внутрішніх і зовнішніх зв'язків, що забезпечують його функціональну і організаційну стійкість і якісну визначеність. Структурні зв'язки різного роду пронизують усі процеси соціальної регуляції. При цьому ми повинні враховувати, що цей механізм, з одного боку, містить у собі ком-

поненти підсистем, що володіють власною структурою внутрішніх зв'язків, з іншого боку, він є підсистемою більшої системи – соціуму та його культури.

Для структури механізму ціннісно-нормативної регуляції безпеки і сталого розвитку як системного об'єкта дослідження, важливо те, що всі зв'язки і взаємодії між його підсистемами і рівнями підлеглі специфічним для даного об'єкта закономірностям, що визначають особливості його функціонування в соціумі та були розкриті у другому розділі роботи. Характерною й істотною особливістю соціокультурного механізму, що відрізняє його від інших системних об'єктів, є динамічна рівновага зовнішніх соціокультурних зв'язків і аксіологічних детермінант, що зв'язують систему соціокультурної регуляції сталого розвитку українського суспільства з відповідними міжнародними загальноновизнаними ціннісними основами і принципами формування системи колективної безпеки, а також аксіологічна обумовленість і взаємозалежність внутрішніх зв'язків і елементів механізму та суспільних процесів у країні.

Стійкі соціокультурні відносини, зв'язки і взаємодії складають базову структуру досліджуваного механізму. Разом з тим, він включає низку підлеглих структур і рівнів і являє собою багаторівневу, багато структуровану соціальну підсистему. Кожна з цих підструктур детермінується відповідними суспільними відносинами, зовнішніми зв'язками з відповідними підсистемами безпеки суспільства, а також формами, рівнями і носіями суспільної свідомості. Структура соціокультурного механізму характеризується також вертикальними зв'язками чи зв'язками субординації між соціальними регуляторами керівних і підлеглих підструктур, державних і соціальних інституцій, соціальних верств та горизонтальними зв'язками чи зв'язками координації між соціальними регуляторами соціальних, етнічних, конфесіональних, регіональних, професійних спільнот, а також між соціальними регуляторами соціальних інституцій різних сфер життя суспільства.

Методологією виділення елементів і структурних рівнів досліджуваного механізму виступає діалектика «простого» і «складного», а також «одиночного», «особливого» і «загального». Підставою для виділення структурних елементів чи підсистем соціокультурного механізму є те, що усі вони мають досить чіткі критерії свого відокремлення: функції, цілі, засоби їхнього досягнення (об'єкт і суб'єкт впливу, методи, результати). «Елемент, – зазначає А. Райбекас, – є такий компонент системи, що здатний до відносно самостійного здійснення визначеної функції» [236, с. 157].

З огляду на основні способи функціонування, дослідження змісту елементів механізму припускається автором на декількох основних *стру-*

ктурних рівнях: гносеологічному, культурологічному, інституційно-мережному і соціально-психологічному. Що стосується фізіологічного рівня регуляції соціально-безпечної поведінки і діяльності людини, в основі якого знаходяться нервові процеси і рефлекторні реакції на подразники, то його аналіз у цієї праці не передбачено, бо виходить за рамки соціально-філософського дослідження. Всі рівні регуляції пов'язані між собою функціональними зв'язками, певними відносинами і соціальними регулятивами. Крім того, за своїм внутрішнім змістом – ціннісним наповненням, елементи кожного рівню поділяються згідно зі сферами функціонування на економічні, екологічні, політичні, соціальні, духовні, інформаційні. Як вже зазначалось, соціокультурна регуляція процесів сталого розвитку і безпеки відбувається на індивідуальному, груповому і суспільному рівнях, через актуалізацію ціннісних смислів безпеки в суспільних відносинах, поведінки і діяльності.

4.2. Зміст гносеологічного рівня соціокультурної регуляції безпеки і сталого розвитку суспільства

Теоретичними основами для відокремлення в структурі соціокультурного механізму гносеологічного рівню є положення, що були розроблені представниками просвітницької лінії у соціальній філософії Ф.-М. Вольтером, А. Тюрго, К. Гельвецієм, Ж. Кондорсе, Ж.-Ж. Руссо, І.-Г. Гердером, і які пов'язували прогрес суспільства з розвитком розуму.

Аналіз теоретичних положень, що розроблялися в межах традицій раціонального напрямку філософії, дозволив автору окреслити групу чинників, що визначають значимість гносеологічного структурного рівню у регуляції соціальних процесів сталого розвитку і безпеки. По-перше, він виконує роль підсистеми, що виробляє, систематизує та інтегрує знання різноманітних наук про методи дослідження, принципи, закономірності, фактори та критерії безпеки і сталого розвитку суспільства як комплексної і синтетичної теорії та складової частини наукової картини світу. По-друге, цей рівень впливає на утворення специфічної, відносно нової, форми суспільної свідомості – системи знань, поглядів, уявлень про безпеку людини і суспільства, формує ставлення до різноманітних небезпек і загроз життю і здоров'ю людини, суспільству та державі. По-третє, він сприяє утворенню синтетичного, науково обґрунтованого, системного світогляду людини як відповідальної за стан громадянської безпеки і наслідки своєї діяльності перед майбутнім, впливає на формування відповідних настроїв, почуттів і переживань. По-четверте, – створює засади розвитку аксіологічних основ безпеки і сталого розвитку людини і суспільст-

ва. По-п'яте, наслідком функціонування цього рівня є створення гносеологічних чинників формування і функціонування культури безпеки.

Соціальна регуляція функціонування елементів гносеологічного рівню соціокультурного механізму здійснюється відповідно через соціокультурні інститути науки, освіти, просвіти і виховання.

Виходячи з філософської концепції про основні джерела пізнання, *гносеологічний рівень* соціокультурного механізму регуляції процесів сталого розвитку і безпеки суспільства, розглядається як єдність раціонального, семантично-семіотичного, аксіологічного, ідеологічного, емотивного, ірраціонального та емпіричного сегментів, які тісно пов'язані між собою. Внаслідок функціонування елементів цього рівню в суспільній свідомості утворюється ядро світогляду людини – система знань про безпеку, як універсального явища суспільного життя.

Раціональний сегмент механізму містить у собі наукові знання про безпеку у формах ідей, теорій, концепцій, принципів, законів і закономірностей, теоретичних положень і методів, поглядів, понять, що відбивають у суспільній свідомості уявлення суспільства про належне, у контексті розв'язання проблеми сталого людського розвитку і безпеки, в абстрактно-логічній формі.

С. Кримський формулює провідну суперечність пізнання, розв'язання якої, на наш погляд, сприяє вирішенню проблеми безпеки існування людства. Це суперечність «між здійсненням пізнання як руху до об'єктивної істини... та пізнанням як розкриттям людської присутності у світі, як здобуттям благодаті та вищих цінностей». Ця суперечність, на думку мислителя, проявляється, зокрема, в ефекті так званих «зворотних сил» Універсуму та пов'язаних з ним моральних проблем відповідальності людини за наслідки своєї діяльності [3, с. 75].

Початок створення науки про безпеку, як системи теоретичних знань і методів її дослідження, науковці пов'язують з роботою Першого Міжнародного конгресу «Наука безпеки» («Safety Science»), що відбувся у Кельні 24–26 вересня 1990 р. У докладі В. Гейзена «Структура науки безпеки: визначення, цілі і засоби» було запропоновано розглядати базову модель безпеки як систему: людина – технологія – навколишнє середовище [237, с. 58]. Метою науки, згідно з докладом, є вивчення взаємодії між людиною, технологією і навколишнім середовищем, націленою на створення врівноваженого їх симбіозу шляхом зниження рівня ризику сприйнятого мінімального значення. Проте, на нашу думку, недоліком такого підходу є невизначеність стосовно небезпек, пов'язаних з використанням різних форм насилля (соціально-економічного, воєнно-політичного і духовно-морального) над людиною, що загрожують її життю, правам, свободам і добробуту.

За переконанням фахівців, основу теоретичних знань проблем безпеки і сталого розвитку суспільства складають: система загальнонаукових, соціокультурних і спеціальних знань про універсальність соціально-природних процесів, загальну природу кризових явищ, про способи прогнозування, попередження і запобігання загроз, зниження рівню ризиків; загальнонаукові, філософські, соціологічні, соціально-економічні, політологічні, екологічні, інформаційні концепції безпеки суспільства; теорія національної безпеки, що акумулює знання з проблем безпеки людини, суспільства і держави у політологічному контексті розв'язання дилеми «національні інтереси – загрози»; теоретичні дослідження в сфері безпеки життєдіяльності людини як системи знань про умови безпечної взаємодії людини з техносферою і навколишнім середовищем.

На підставі синтезу об'єктивних, за своєю суттю, наукових знань про системні основи природного, антропоного і суспільного буття, формується раціональна когнітивна парадигма сталого і безпечного розвитку людства.

Особливістю розвитку сучасного теоретичного знання є його кардинальний вплив на зміни в науковій картині світу. Найбільш яскраво це проявляється у формуванні нової парадигми науки, яка ґрунтується на нелінійній методології і синергетичних уявленнях про Всесвіт. Можна погодитись з В. Цикиним, на думку якого «це новий підхід до розуміння ризиків, нестабільності і хаосу, створення засобів управління ними» [238, с. 55].

Процес науково-технологічного розвитку прискорюється створенням і застосуванням новітніх технологій – генної інженерії, наноінженерії, енерго-постачальних, інформаційно-медійних і гуманітарних технологій. Специфічна функція науки як рушійної та виробничої сили сталого розвитку і безпеки суспільства реалізується також через певні технології, що спрямовані на захист природного середовища, зменшення негативного впливу виробництва на довкілля і відновлення екологічного балансу.

Характеризуючи регулятивний вплив гносеологічного рівня соціокультурного механізму, необхідно підкреслити не тільки зростання розвитку високих наукомістких технологій, але їх неоднозначну роль в історичній долі людства. На думку С. Кримського, небезпека аварій сучасної техніки зрівнялась з небезпекою війн. Сучасна історія показує, що великі досягнення науки можуть обертатись на шкоду суспільству, зводячись до виробництва варварських засобів глобального знищення, перекреслювати гуманістичні перспективи майбутнього. Це обумовлює усвідомлення соціальної небезпеки поза етичного знання. За межами соціально-морального використання наукове знання втрачає культурно-гуманістичний вимір та падає у фаустіанські колізії, до яких веде цинізм

знання, позбавленого моральних обр'їв, вважає філософ. Саме тому, істотними умовами збереження автентичності науки є перетворення її у факт культури, коли ціннісним принципом творчої діяльності стає знання, що усвідомлює свої ліміти у сфері соціальності, знання, здатне втілюватись у людських долях [3, с. 160-161].

Новітні наукові відкриття та високі технології обумовлюють зростання можливостей людини в опануванні природними і соціальними процесами, що провокує посилення пагубної спраги до тотальної влади над світом. Виникає замкнене коло: чим більше розвинутою стає сфера знання, тим могутнішою стає її влада над свідомістю людини. Зростання сфери знання стає головним фактором дестабілізації соціуму, джерелом глобальних загроз, попереджають дослідники [18, с. 9-10]. Отже, проблема формування і використання наукових знань на сучасному етапі розвитку цивілізації, на переконання російського академіка В. Стьопина, не мінуючи виводить на проблематику сучасних технологічних ризиків, пошуку нових етичних регуляторів, науково-технічної діяльності, шляхів подолання глобальних криз, на проблематику сталого розвитку і можливої зміни базисних цінностей технологічної цивілізації [239, с. 46]. Безумовно, цей чинник вимагає відповідної ціннісної рефлексії, аксіологічного дискурсу використання наукових знань і високих технологій.

Значна ризикогенність сучасних науково-технологічних знань у сфері ядерної фізики, генної інженерії, нанонаук і високих гуманітарних технологій потребують високої відповідальності науковців перед людством за наслідки своєї дослідницької і експериментальної діяльності. У цьому контексті С. Кримський зазначає, щоб забезпечити адекватність вибору мети дослідження та надійність результату, потрібна робота ціннісно-регулятивного механізму свідомості [3, с. 123]. Залежність результатів пізнавальної активності від ціннісних орієнтацій дослідника, гуманістичних, етичних і екологічних принципів діяльності, що визначають певні межі втручання в об'єкт дослідження, веде, на нашу думку до підвищення аксіологічної складової у свідомості науковця.

Вчені попереджують, що синергетична взаємодія нанонаук, генної інженерії, інформаційних і новітніх гуманітарних технологій «все більш радикально змінює соціальний статус людинознавства в постіндустріальному соціумі, перетворюючи його у могутній фактор надто ризикованих трансформацій людської природи» [240, с. 5]. В цьому контексті П. Гуревич констатує появу нової гуманітарної загрози – «деантропологізацію людини». Він підкреслює, що сучасна людина не тільки втратила свою ідентифікацію, але вмирає як антропологічна даність. «Розмова йде, за своєю суттю, ні про перетворення людської природи, а про її усунення»

[241, с. 31]. Такі гуманітарні ризики вимагають створення соціокультурного інструменту їх попередження.

На нашу думку, таким інструментом є неупереджена *аксіологічна (смысловая) експертиза* новітніх наукових технологій, на їх відповідність загальнолюдським і екзистенціальним цінностям, як таким, що визначають загальноновизнані смисли людського існування. Аксіологічну експертизу можна розглядати як складову гуманітарної експертизи, що, на переконання Ю. Іщенко, має бути органічно вплетеною в будь яку експертну діяльність, поза як вона орієнтована на людину [242, с. 150]. Наукове обговорення проблем гуманітарної експертизи відбувається в рамках реалізації спільного україно-російського науково-дослідного проекту «Гуманітарна експертиза: методологічні та праксеологічні аспекти» (2006-2008 рр.).

Отже важливою складовою гносеологічного структурного рівня соціальної регуляції безпеки і сталого розвитку є *семантично-семіотичний сегмент* загального знання про безпеку. Семантична складова має відображати процеси утворення, руху, змін, перетворення і функціонування смислових образів і значень в системі знань про безпеку як універсального феномена буття. Результатом семантичного аналізу ми маємо отримати відповідь на запитання: як змінюється змістовна і інструментальна складові безпеки в наслідок руху її смислів від особистої до групової, від державної до національної, від колективної до загальнолюдської форм?

В попередніх роботах нами вже було проаналізовано ситуацію з оберненням семантичного змісту, якій ми вкладаємо в поняття «безпека», «безпечний» і «небезпека» (аналогічно з розумінням російських слів «безопасность», «безопасный» і «опасность»), на протилежний, що утворюється істотними, кореневими сенсами українських слів «опіка», «підкування». Такі метаморфози смислів безпеки відбуваються, на жаль, не тільки на абстрактно-теоретичному рівні семантичного аналізу, але і в практиці забезпечення національної безпеки. В політиці світових держав ми не одноразово спостерігали ситуацію, коли звернення до інтересів національної безпеки використовувалось в інтересах великого бізнесу з метою легітимації підвищення витрат державного бюджету на потреби воєнно-промислового комплексу. Під гаслом потреб національної безпеки нерідко відбувається згорання демократичних прав і свобод громадян, скорочення соціальних і гуманітарних програм. Таки спекуляції і «шантаж безпекою» [39, с 310] знецінюють її загальнолюдську значущість.

Основною формою функціонування смислів безпеки, як і взагалі, життєвих, значимих для людства смислів, є цінності. Цінності сфери безпеки, як універсальні і значимі для всього людства смисли, відображають

систему пріоритетів, що зумовлюють безпеку життя і тривалість існування людського роду, спрямовують рух суспільства в русло сталого розвитку. Проте, коли через низку законотворчих колізій, захист реального життя людини перетворюється в захист лише її інтересів, позбавлених власного онтологічного статусу, відбувається вивіювання, підміна основного сенсу особистої безпеки. Безпека із загальнолюдської цінності перетворюється на симулякр, або, перифразуючи висловлення класика постмодернізму, – на «фіговий лист» держави.

Семіотична проекція аналізу соціокультурної регуляції має зумовити застосування методології дослідження функціонування теоретичного знання про безпеку суспільства, що відповідає закономірностям і принципам інформаційно-знакової системи. Без знаків, підкреслює Т. Парсонс, весь орієнтаційний аспект дій був би безглуздим. Знаки і символи в єдності із смислами утворюють систему координат дій, що є важливим з точки зору безпекової активності людства. Символічна діяльність, яка базується на розумовій ідентифікації суб'єкта із зовнішніми посередниками, створює передумови свідомої діяльності людей, відзначає Е. Касіерер. Символічна діяльність в сфері безпеки є однією з умов інституціалізації культури безпеки в українському суспільстві та етики безпеки у професійній діяльності. Стабільність, загальна зрозумілість символічної системи безпеки як універсального соціального феномена є однією з умов її ефективного функціонування.

Таким чином, зміни у науковій картині світу, що посилюють акценти глобальної небезпеки, обумовлюють формування нової ієрархії системи світоглядних цінностей, відбиваючись у змісті аксіологічної складової гносеологічного структурного рівню. *Аксіологічний сегмент* соціокультурного механізму формується в наслідок осмислення смислового і ціннісного змісту процесів сталого розвитку і безпеки суспільства як його аксіологічної регулятивної основи.

Особливістю аксіологічної складової досліджуваного механізму є те, що вона являє собою, рівень відображення ціннісних смислів сталого розвитку і безпеки. За своєю суттю вони являють собою принципові *аксіологічні знання* про соціально-вагомі явища у різноманітних сферах життєдіяльності суспільства і особистості, що спрямовують соціальні процеси в лоно стабільного і безпечного розвитку. Такими формами відображення є економічні, соціально-політичні, інформаційні, антропологічні, екологічні, етнічні, національні, та інші ідеали, цінності, норми, принципи, аксіологічні теорії, концепції, терміни та категорії, що відбивають системне ціннісне бачення *методології розв'язання проблеми сталого розвитку і безпеки людини і суспільства*. Отже, аксіологічна складова гносеологічного рівню містять знання про ціннісні основи і критерії економічної, полі-

тичної, соціальної, екологічної та інформаційної безпеки, методологічні засади розв'язання проблеми сталого розвитку і безпеки людини і суспільства.

Однією з специфічних гносеологічних функцій соціокультурного механізму є *визначення аксіологічних критеріїв безпеки і сталого розвитку суспільства*. Необхідність розробки показників сталого розвитку була зазначена в «Порядку денному на 21 століття». Розв'язання теоретичної проблеми визначення критеріїв безпеки суспільства є важливою з точки зору необхідності практичного застосування аксіологічної теорії в процесі державотворення. Актуальність цього питання для України посилюється висновками отриманими внаслідок глобального моделювання сталого розвитку за показниками якості життя. Дослідники зазначають, що «Україна, яка наприкінці 80-х років мала одні з найкращих стартових умов для постсоціалістичних країн, постійно втрачає переваги своєї високотехнологічної економіки, фундаментальної науки, передової освіти, якісного людського капіталу. За останні чотири роки вона впала в рейтинговий таблиці за компонентами якості життя сталого розвитку з 47-го місця в 2005 році до 73-го в 2009 році» [243, с. 5].

Проблема визначення критеріїв безпеки суспільства має декілька рівнів розв'язання. По-перше, це філософський рівень, на якому вирішується проблема загальнотеоретичних і методологічних основ розв'язання проблеми. По-друге, це політологічний рівень, на якому проблема конкретизується відповідно національно-державних і міжнародних факторів впливу на розв'язання практичних завдань національної безпеки. По-третє, це галузевий рівень, де розробляється теоретичний апарат показників, індикаторів визначення критеріїв і методи діагностування в кожній сфері національної безпеки. Основний масив робіт належить саме до цього рівня аналізу проблеми. Розробці питань, пов'язаних з виявленням та обґрунтуванням соціально-економічних критеріїв безпеки, як нормативних показників, присвятили свої роботи М. Згуровський, С. Воробйов, В. Галеєв, В. Геєц, Б. Губський, Т. Крупельницька, В. Кузнецов, В. Ліпкан, І. Майбуров, П. Нікітенко, Л. Павленко, Т. Русанова, А. Сухоруков, О. Хомра та ін. Завданням даної частини роботи є теоретичне обґрунтування можливості використання знань, про ціннісні засади безпеки і сталого розвитку суспільства, з ціллю визначення аксіологічних критеріїв для аналізу стану його безпеки.

Загальнометодологічною основою визначення критеріїв безпеки і сталого розвитку суспільства є принцип діалектичної логіки – кількісно-якісного аналізу явищ і процесів об'єктивної дійсності. Відповідно до цього принципу, перехід об'єкта в нову якість (із стану безпеки в стан небезпеки) здійснюється у фазі переходу кількісних змін за межі міри,

після якого об'єкт чи процес втрачає свій стан як дану якість. Межі міри, в рамках яких суспільні явища зберігають стан безпеки, визначаються як її критерії, тобто провідні загальні ознаки стану безпеки людини, суспільства і держави.

Кількісні чи якісні характеристики, що визначають і конкретизують дані межі, згідно з певною шкалою міри, є *показниками* відповідності чи невідповідності об'єкта критеріям безпеки. Якісні соціально-економічні і політичні характеристики, що відображають вихід процесів із стану безпечного функціонування і сигналізують про появу небезпеки, наприклад, зростання соціального напруження або криміналізація суспільних відношень, є індикаторами загроз національної безпеки. Отже, *критеріями* безпеки і сталого розвитку суспільства треба вважати якісні ознаки соціальних процесів, що визначають розвиток і характеризують стан безпеки суспільства та відображаються у відповідних кількісних показниках.

Оскільки цінності суспільства є якісними показниками його стану, як загально визнані результати акту оцінювання, з позицій суспільної значимості об'єкта, в контексті забезпечення сталого розвитку, постільки вони – цінності можуть виконувати і функцію критеріїв, як розвитку суспільства, так і його безпеки. Отже, сукупність цільових та інструментальних цінностей всіх сфер життя суспільства, що визначають соціокультурні умови сталого розвитку й безпеки суспільства, складають систему його ціннісних критеріїв.

Дана система латентне містить кількісні показники, що визначають якісний стан безпеки в конкретній сфері діяльності (політичній, економічній, соціальній, духовній, інформаційній, екологічній). Явища, які характеризують негативне ставлення до цінностей, визначених як критерії безпеки, доцільно використовувати як соціальні індикатори гуманітарної небезпеки при аналізі стану безпеки суспільства. Проте треба врахувати, що використання цінностей суспільства, як критеріїв його безпеки, має імовірнісний, принциповий характер і визначає лише тенденції розвитку соціальних процесів, що впливають на стан безпеки суспільства.

Іншою, правовою підставою, що дозволяє використання цінностей суспільства як критеріїв національної безпеки, є визнання цінностей одним з об'єктів національної безпеки України відповідно до Закону України про основи національної безпеки України. Соціально-філософською підставою обґрунтування цінностей як критеріїв національної безпеки є соціальна роль цінностей суспільства, що визначається їх впливом на динаміку соціальних процесів як факторів безпеки суспільства. Роль ціннісної системи суспільства та її вплив на національну безпеку відображенні в таких її *загальних функціях* як сенсоутворююча, соціально-інтегруюча,

консолідує, ціле-спрямовує, соціально-корегує, соціально-захисна, стабілізує, адаптаційна, соціально-регулює та ін.

Проведений аксіологічний аналіз ціннісних основ безпеки і сталого розвитку суспільства надає підстави визначити певні *групи ціннісних критеріїв*, суспільна орієнтація на які, дозволить спрямовувати суспільний рух в бажаному напрямі.

Ціннісними критеріями в сфері *екологічної безпеки*, згідно з дослідженням, є: захищеність усіх форм життя та біологічного розмаїття; екологічна не забрудненість довкілля, відновлення екологічної рівноваги і можливості самовідновлення екосистем; захищеність суспільства від екологічних катастроф і стихійних лих; раціональне природокористування і безвідходне екологічно чисте виробництво; розвинена екологічна свідомість, адекватна нормативно-правова база.

Відповідно до результатів дослідження, до провідних ціннісних критеріїв безпеки і сталого розвитку в *матеріально-економічній сфері* слід віднести: економічний суверенітет країни, сталість економічної системи, захищеність економічного і ресурсного потенціалу країни і національного ринку; стабільність економічного зростання, конкурентоспроможність і науковомісткість економіки; ефективний механізм державного і соціального регулювання ринковою економікою, урівноваженість форм власності й узгодженість інтересів суб'єктів господарювання, сприятливий інвестиційний клімат і прозорість циркуляції фінансових потоків; соціальну і екологічну спрямованість економіки; захищеність середнього і малого бізнесу; комплексну ефективну нормативно-правову базу економічної, господарської і підприємницької діяльності.

У *політичній сфері* провідними ціннісними критеріями безпеки і сталого розвитку суспільства згідно з дослідженням є: стабільна, легітимна, не корумпована, демократична влада, її відповідальність, компетентність, моральність, прозорість і публічність; правова соціальна держава, її суверенітет і безпека; ефективна судова влада, захищеність основ конституційного ладу, політичних прав і свобод громадян; політичний плюралізм, консенсус і політична культура, комплексна захищеність політичної системи від корупції; додержання принципів міжнародних відносин, мирного співіснування держав і миротворчості; інтегрованість національної нормативно-правової бази у міжнародну систему правових відносин.

У *соціальній сфері* провідними цінними критеріями безпеки і сталого розвитку є: формування громадянського суспільства, комплексна забезпеченість гідного, якісного, безпечного і тривалого життя, здоров'я і добробуту громадян; соціальна справедливість і громадянська відповідальність, громадянська злагода і соціальний порядок, рівність можливостей, гуманізація і моральність відносин, освіченість; ефективна охорона

праці, захист соціальних прав та свобод громадян; захищеність суспільства від кримінальних порушень; соціальна стабільність і спроможність держави протистояти соціальним загрозам, можливість гідного працевлаштування, соціальний і правовий захист населення; недоторканість приватного життя, повага до людини, її гідності й честі; соціальна консолідація суспільства, солідарність, партнерський, толерантний, товариський характер суспільних відносин, міжкультурний і міжконфесійний діалог, розвинена система самоврядування, залучення широких верств населення до соціально-політичного, економічного і культурного життя країни; екологічність споживання; інтегрованість в соціокультурній і правовій міжнародний простір, узгодженість і ефективність нормативно-правової бази в соціальній сфері.

Цінностями *духовної сфери*, що можуть розглядатися як критерії сталого розвитку і безпеки суспільства, є, по перше, наскрізні або межові імперативи екзистенціального характеру, такі як істина, добро, свобода, краса, віра, надія любов. І, по-друге, низка інструментальних суспільних цінностей: спрямованість культурного розвитку на інтелектуальний пошук, отримання і використання нового знання; на досягнення духовності й моральності в суспільних відносинах; захищеність суспільної свідомості від індоктринації ідеологій расової, етнічної, національної, релігійної нетерпимості або винятковості, від деструктивного впливу культових вчень неорелігійних, тоталітарних, псевдо духовних сект і екстремістських груп, від пропаганди війни і насилля, від маніпулювання свідомістю громадян в політичних, комерційних або інших цілях. До цінностей духовної сфери, належать також історична свідомість, національні традиції і культура; етнічна, культурна, мовна та релігійна самобутність народів, етнічна і конфесійна злагода. Загальними критеріями сталого функціонування духовної сфери є задоволення духовних потреб суспільства завдяки розвитку соціокультурних інститутів – науки, освіти, моралі, мистецтва, релігії. В сфері підготовки фахівців сектору національної безпеки, невід’ємним критерієм є духовна і морально-психологічна стійкість свідомості, що базується на професійній і правій компетентності, високих моральних ідеалах і любові до Батьківщини.

Ціннісними критеріями безпеки і сталого розвитку в *інформаційній сфері*, згідно з дослідженням є: побудова інформаційного суспільства; вільний рух відкритої інформації, її достовірність, висока якість, доступність відкритих інформаційних ресурсів; інформаційні й телекомунікаційні технології та інфраструктура; правова захищеність інформаційного простору країни, державних інформаційних ресурсів; комплексна захищеність телекомунікаційних систем управління державою і системами життєзабезпечення суспільства; захист системи конфіденційного зв’язку та

обігу інформації з обмеженим доступом; захищеність інформаційних інтересів громадян; інтегрованість в міжнародний інформаційний простір; розвинена нормативно-правова база в інформаційній сфері діяльності.

Але впровадження ідеї сталого розвитку і безпеки, не обмежується виявленням лише ціннісних, стратегічних орієнтирів і включає проблему вимірювання, що містить питання розробки конкретних *індикаторів* і показників, що мають відповідати визначеним ціннісним спрямуванням. Комісія ООН зі сталого розвитку у квітні 1995 року прийняла першу Робочу програму з індикаторів сталого розвитку з 58 ключових груп індикаторів. Але вже у 2001 році Комісія ООН запропонувала більш широку версію індикаторів, що складаються з чотирьох груп показників: соціальних (рівність, здоров'я, освіта, домогосподарство, безпека населення), економічних (економічна структура, виробництво і споживання), екологічних (стан атмосфери, земель, океанів, морів та прибережної зони, якість води й біорізноманіття) та інституційних (рамкові умови, інституційне будівництво).

Проте більш виваженим і комплексним, експерти вважають підхід до проблеми оцінки сталого розвитку Європейського Союзу, який викладено в Стратегії сталого розвитку Євросоюзу (2001) та доповнений в низці наступних документів. Головними критеріями структурних індикаторів визначені стабільність, гнучкість і компактність (оптимальна кількість визначалася не більше 42 показників), балансування між інтересами головних пріоритетів і врахування наслідків розширення ЄС та інтересів усіх країн – членів Євросоюзу. Провідними індикаторами визначені: загальне економічне підґрунтя, зайнятість, інновації та дослідження, економічна реформа, соціальна узгодженість і навколишнє середовище. Окреслено 10 головних напрямів індикаторів сталого розвитку в ЄС. 1) економічний розвиток (ВВП на душу населення, інвестиції, конкурентоспроможність, зайнятість); 2) бідність і соціальна виключність (ризик бідності, фінансова бідність, доступ до ринку праці, інші аспекти соціальної виключності); 3) старіння населення (частка людей похилого віку, відповідність пенсій, демографічні зміни, фінансова стабільність громадян); 4) здоров'я (період життя без хвороб, охорона здоров'я, статок та якість харчових продуктів, менеджмент хімічної промисловості, вплив ризиків навколишнього середовища на здоров'я); 5) зміни клімату Землі й енергія (емісії «парникових газів», зміни клімату, енергія); 6) виробництво та споживання (матеріалоспоживання в ЄС, еко-ефективність, загальне споживання, сільське господарство, корпоративна соціальна відповідальність); 7) менеджмент природних ресурсів (польові птахи, запаси риби, морські екосистеми, ресурси чистої води, використання земельних ресурсів); 8) транспорт (споживання енергії на транспорті, зростання кількості транспорту, соціальний та еко-

логічний вимір транспорту); 9) глобальне управління (довіра громадян до інститутів ЄС, узгодженість політики, участь громадськості); 10) глобальне партнерство (офіційна допомога з метою розвитку, фінансування сталого розвитку, глобалізація торгівлі, менеджмент ресурсів). Ця система має тривірневу деталізацію індикаторів. І хоча експерти відзначають низку недоліків, необхідно підкреслити, що система запропонованих ЄС індикаторів сталого розвитку не є догматичною, адже один з головних її принципів – постійне вдосконалення та розвиток. Більш змістовний і ретельний аналіз проблеми вимірювання сталого розвитку зроблено в працях Тетяни Перги.

Система конкретних кількісних показників сталого розвитку, що дозволяє вимірювати його загальний стан була розроблена дослідницьким колективом під керівництвом академіка М. Згуровського. На підставі балансу екологічного, економічного і соціального компонентів, було розроблено математичну систему вимірювання і запропоновано систему індексів та індикаторів оцінки процесів сталого розвитку для України та її регіонів. Екологічна складова показників сталого розвитку, відображає цілісність, життєздатність, здатність до само оновлювання та адаптації біологічних і фізичних природних систем. Економічна складова відтворює стан оптимального використання ресурсів з допомогою новітніх зберігаючих технологій. Соціальна складова орієнтована на людський розвиток, на збереження стабільності суспільних і культурних систем, зменшення кількості конфліктів в суспільстві. [243, с. 4].

Проте аксіологічним підґрунтям визначення показників сталого розвитку і безпеки, на наше переконання, мають бути ціннісні критерії, як загально значимі суспільні орієнтири, що пройшли гуманітарну експертизу і відображають поряд з процесами сталого розвитку невід’ємну його складову – безпеку. Нажаль, у запропонованих системах індексування сталого розвитку питання безпеки життя людини і суспільства відображені ні повній мірі.

Подальша корекція, апробація, доопрацювання, нормативна індексація ціннісних критеріїв повинна здійснюватися на галузевому і емпіричному рівнях наукового знання.

Емпіричний сегмент гносеологічного структурного рівню досліджуваного механізму відображає сукупність форм і методів наукової діяльності, спрямованих на збирання, накопичення, класифікацію і вивчення різноманітних фактів як емпіричної бази знань про безпеку і сталий розвиток. Він дає можливість експериментального підтвердження або спростування висунутих гіпотез; емпіричного обґрунтування ціннісних основ соціальних практик сталого розвитку і безпеки; прогнозування перспектив розвитку і сталості суспільних процесів.

Специфічною особливістю емпіричної складової в структурі соціокультурного механізму є домінування соціологічних методів дослідження та їх аксіологічна спрямованість у проблемному полі сталого розвитку і безпеки. Ґрунтуючись на результатах контентаналізу соціологічних публікацій, можна відокремити основні напрями досліджень в сфері соціологічних проблем безпеки і сталого розвитку суспільства. До першого напрямку доцільно віднести загальнотеоретичні соціологічні дослідження проблем соціальної безпеки, соціологічні теорії соціального конфлікту, концепції соціального порядку, інституційну теорію стабільного суспільства, структурно-функціональну теорію суспільства, що розглядають культуру суспільства як умову сталості суспільних відносин.

Другий напрям містить конкретні соціологічні емпіричні дослідження в сфері соціології управління безпекою і сталим розвитком. Він охоплює концептуальні, методологічні і прикладні дослідження соціології ризиків і загроз, здійснює лонгітюдний моніторинг їх суспільної оцінки. Наприклад, за даними соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України, серед провідних загроз, що відчують українці протягом останніх п'яти років, першими зберігаються соціально-економічні: зростання цін, безробіття, не виплата зарплат, а також зростання злочинності [244, с. 167]. За результатами соціологічних досліджень, проведених фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи, Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, представниками ПРООН, оприлюдненими Представництвом Програми розвитку ООН в Україні у липні 2011 року, біля 38 % українців перебувають у стані гострого соціального відторгнення.

Третій напрям охоплює теоретичні та емпіричні дослідження в сфері соціології культури безпеки, ціннісної мотивації безпеки життєдіяльності. Однією з перших крупних робіт цього напрямку є монографія російського дослідника В. Кузнецова «Соціологія безпеки. Формування культури безпеки у суспільстві, що трансформується» (2002) [див. 91]. В Україні проблема культури, як фактору безпеки, найбільш ґрунтовно висвітлено у колективній монографії за редакцією О. Лановенка «XXI століття: світ між минулим і майбутнім. Культура як системоутворюючий фактор міжнародної і національної безпеки» (2004) [див. 115].

Таким чином, ми бачимо, що проведення соціологічного аналізу ціннісної системи конкретного соціуму, виявлення реальних ціннісних орієнтацій серед соціальних суб'єктів, дає змогу з певною ступінню імовірності прогнозувати перспективи розвитку і сталості суспільних процесів в контексті забезпечення безпеки українського суспільства.

Ідеологічний сегмент ґносеологічного рівню досліджуваного механізму являє собою інтерпретацію наукових ідей про безпеку і сталий роз-

виток суспільства і соціальних практик її реалізації у контексті інтересів певних соціально-політичних суб'єктів. Формами такої інтерпретації можуть бути політичні та ідеологічні доктрини і програми політичних партій або рухів, що відображають їх інтереси і претензії у поглядах на проблеми безпеки і розвитку соціуму. На даному рівні припускається розробка *ідеологем*, як консолідуючої основи, що репрезентує систему духовних ідеалів цінностей, норм в конституційному полі України, функціонування яких обумовлює соціальну стабільність, сталий розвиток і загальну безпеку українського суспільства. Можна погодитись з думкою О. Тимошенко, що одним із загальніших спільних завдань, як науковців, так і практиків на сьогодні, є формування в суспільстві своєрідної філософії безпечотворення – ідеології (органічної системи поглядів), що до побудови, як безпечної оточуючого середовища, так і безпечного характеру суспільних взаємовідносин [245, с. 13]. За своєю значущістю, ступенем охоплення проблем, ідеологема сталого розвитку і безпеки складає ідейно-теоретичну основу для формування відносно нової *форми суспільної свідомості*.

Проте необхідно враховувати, що ідеологічні настанови, на певному етапі свого існування і при відповідних умовах, набувають перекрученого характеру з метою нав'язати суспільній свідомості односторонній або фальсифікований погляд на реальні суспільні процеси. Жан Поль Сартр підкреслював, як що в період свого формування ідеологія означає свободу, то сформувавшись починає пригноблювати [246, с. 140]. В цьому контексті важливе значення для розуміння невизначеності розвитку і сталості суспільства, на думку Г. Носової, мають так звані «перетворені форми», що утворюються внаслідок впливу суб'єктивності на соціальні процеси [247, с. 120]. Поняття «перетворені форми», що розроблене в «розуміючій соціології», застосовується для позначення феномену, якій виникає в наслідок відтворення предмету в свідомості у вигляді уявлень, їх подальшої інтерпретації та типізації. Схеми інтерпретації і типізації явищ реальності, які формуються у свідомості, з одного боку, забезпечують стійкість підходів до їх розуміння, спираючись на отриманий досвід і спрощують осмислення реальності. З іншого боку, вони поступово формують власні продукти – «перетворені форми», що не відповідають об'єктивній реальності. «Перетворені форми», в наслідок втрати істинних смислів, починають згодом працювати у свідомості як представники об'єктивних явищ і впливати на мотивацію вчинків, змінюючи об'єктивну реальність.

Завдяки легітимації у свідомості, «перетворені форми» утворюють ідеологічні конструкції, що консолідують поле певних значень в єдине розуміння. Однією з таких ідеологічних конструкцій є ідеологічний «трансфер», розглянутий С. Жижеком в творі «Піднесений об'єкт ідеології».

Функціонування «трансферу» відбувається завдяки введенню «жорсткого десігнатора», що кодує явища дійсності в жорстких ідеологічних поняттях, підводячи їх під загальний «трансфер». Саме «трансфер» створює ілюзію теоретичного обґрунтування «перетворених форм», приховуючи підміну істинних смислів введеними позначеннями.

В публікаціях, присвячених проблемам безпеки суспільства, авторами висловлюється стурбованість можливістю перетворення поняття «національна безпека» в ідеологічний «трансфер». Таке перетворення стає можливим, по-перше, в наслідок подвійності в розумінні поняття «нації», дискусії навколо якого тривають протягом останніх двох десятиліть. І, по-друге, завдяки введенню системоутворюючого ідеологічного поняття в теорію національної безпеки – національні інтереси, що виконує функцію «жорсткого десігнатора». Відбувається неусвідомлена підміна мети, коли діяльність структур безпеки спрямовується не на декларований захист життя і здоров'я людини, сталого функціонування і життєздатності суспільства, а на захист ідеологічного поняття – «інтересів».

Підмінюючи зміст і застосовуючи поняття «національних інтересів» як засобу ідеологічного і правового тиску, інститут безпеки країни можна приховано спрямовувати на захист кланових, транснаціональних або вузько партійних цілей. Стурбованість культурної інтелігенції України з цього приводу відображена у роздумах Лади Федоровської, члена Національного спілки письменників України. На її переконання, у великій політиці, де все вирішують геополітичні інтереси і проблеми ресурсів, підготовлена до дії зброя може вистрілити вже в першому акті. Письмениця задається риторичним питанням: – «так що, дорогі співгромадяни, погодимось стати попелом, або зійти кров'ю в ім'я світозорої ідеї?». На думку австрійського мислителя, лауреата Нобелівської премії, автора робіт «Осліплення», «Маса і влада» Е. Канетті, безпека може стати підставою боротьби влади за відновлення своїх позицій, що вимагає підвищення статусу моральних і духовних цінностей у реальній політиці.

Інтегральною функцією гносеологічного структурного рівню є ідейно-теоретична функція, що відображає процес формування ідеї безпеки і сталого розвитку як вищої форми теоретичного осягнення соціальної дійсності, мети і способів її перетворення у бажаному напрямі. Як відомо, на кожному історичному етапі розвитку суспільства, у відповідності з його життєво важливими інтересами, формується провідна ідея, інтегруюча у собі певну систему ідеалів, цінностей і норм. Сьогодні в науковій літературі активно обговорюються ідеї громадянського суспільства, лібералізму, а також національно-державна і християнська ідеї, вектори яких спрямовані на задоволення інтересів певних соціально-політичних угруповань українського соціуму. Але питання у тому, яка ідея може консолі-

дувати народ України в єдину соціально-політичну націю? Такою ідеєю, на погляд В. Андрущенка, О. Власюка, Б. Данилишина, В. Огнев'юка, С. Пирожкова, В. Рубцова, В. Лутая, М. Мокляка та ін. може бути *ідея сталого розвитку* громадянського суспільства. Концепція сталого людського розвитку спрямована на збалансування всіх показників життя – економічних, соціальних, політичних, духовних, екологічних з умовою непорушності людських пріоритетів і безпеки. Збалансованість показників сталого розвитку є головним фактором безпеки суспільства і відображає рівень його цивілізованості. Ідея сталого розвитку, на переконання багатьох дослідників, відображає корінні інтереси народу України, служить підставою для формування ідеології стабільності, основоположним соціально-політичним орієнтиром і відповідає цілям досягнення безпечного стану українського соціуму. Однак, наскільки ця ідея спроможна консолідувати націю, виконувати функцію формування і зміцнення її духовного і соціального потенціалу в сучасних умовах, це питання поки ще залишається відкритим.

Як що раціональна складова механізму ціннісно-нормативної регуляції відображає функціональний зміст об'єктивного боку знань про безпеку людини і суспільства, то емотивна та ірраціональна – роль суб'єктивного фактора в її осмисленні. Оскільки цінності, що утворюють аксіологічний зміст, мають подвійну природу – об'єктивні за змістом і суб'єктивні за формою відображення, то стає очевидною значущість суб'єктивної складової в їх пізнанні. Саме емотивні і ірраціональні компоненти гносеологічного структурного рівня відображають природу, характер і зміст суб'єктивної складової ціннісних уявлень про безпеку людини і суспільства.

Емотивний сегмент гносеологічного структурного рівня соціокультурного механізму відображає психологічну, почуттєву та емоційну складову уявлень, розуміння і відчуття особистої безпеки людиною, спільнотою як суб'єктивного боку знання про безпеку і сталий розвиток. Теоретичні основи з'ясування питання про психологічні основи пізнання закладені, з одного боку, у матеріалістичній теорії відображення як вчення про чуттєві передумови раціонального пізнання, або рецептивний досвід. З іншого – у «розуміючій психології» В. Дільтея, якій розглядав «психологізм» як метод аналізу безпосередніх даних свідомості для досягнення культурно-духовної цілісності. Методами такого розуміння мислитель вважав «вживання», «співпереживання», «співчування».

Змістовними елементами емотивної складової гносеологічного рівню є відчуття, сприйняття, уявлення, почуття, емоції, відчуття, очікування людини, соціальних груп стосовно різноманітних (воєнних, техногенних, антропогенних, екологічних та ін.) загроз життю, здоров'ю, доб-

робу, соціальному миру, майбутньому людства, ставлення до знань про особисту і колективну безпеку взагалі, смислові та емотивні грані відчуження особистої і суспільної небезпеки як умови і мотиву необхідності її осмислення і теоретичного опанування. Проте демонізація небезпек сучасного науково-технічного прогресу, на погляд науковців, сприяє утворенню такого суспільного феномена як «катастрофізація свідомості» – панічного страху перед загрозою тотального знищення життя. Конструктивними елементами свідомості, що нівелюють наслідки її «катастрофізації» та позитивно впливають на поведінку людини в небезпечних ситуаціях є обережність, уважність, піклування, поважне ставлення до норм безпеки, моральність поведінки, передбачуваність, що ґрунтується на відповідних знаннях.

Емотивна складова гносеологічного структурного рівню досліджуваного механізму є важливим прихованим фактором особистого ставлення людини до безпеки, чинником стану масової свідомості, у контексті загального ставлення населення країни до знань про загрози і небезпеки як психологічної пізнавальної умови. Вона може також стати об'єктом маніпуляцій знаннями про різноманітні загрози з метою маскування або камуфлювання реальних проблем безпеки суспільства. Бажання і ефективність, як прояви тілесності, у філософії постмодерну розглядаються як чинники, що спрямовані на реконструкцію соціальної структури, її аксіологічних основ, як інструменти привнесення хаосу в соціум.

Теоретичними основами осмислення *іраціонального сегмента* гносеологічного структурного рівня досліджуваного механізму є концепти інтуїтивізму, що властиві різним школам іраціонального напрямку філософії, що звертаються до інтуїції як вищої пізнавальної здатності людини. Інтуїція розуміється як властивість свідомості, що дозволяє отримати нове знання без усвідомлення проміжних логічних ланок. Ф. Шеллінг називав інтуїцію «інтелектуальним спогляданням». А. Бергсон розглядав інтуїцію як спосіб безпосереднього злиття з життєвим процесом. Інтуїтивізм як метод збагнення істини розроблявся представниками герменевтичного напрямку філософії Ф. Шлегелем, Ф. Шляєрмахером, В. Дильтєєм. У феноменології Е. Гуссерля інтуїція пов'язується з інтенціональністю свідомості та можливостями виходу пізнання на «нетематичний горизонт» предмета і отримання попереднього знання в наслідок неусвідомлених інтенціональних актів.

У соціокультурному механізмі безпеки *інтуїція розглядається нами як метод нелінійного пізнання, спрямований на творчий пошук шляхів передбачення та попередження небезпек, що полягає у можливості сприйняття людиною відповідних знань, не усвідомлюючи проміжних ланок їх формування і шляхів отримання інформації*. Розвиток інтуїції є ва-

жливим елементом підготовки фахівців, чия професійна діяльність пов'язана з небезпеками і загрозами особистому життю, або з рятуванням життя інших людей.

У феноменології наука розглядається як сенсоутворююча діяльність, синтез різноманітних переживань, що утворюють «життєвий світ». Загрозу техногенної цивілізації Гуссерль бачив у відсутності взаємозв'язку між ідеальними сутностями у життєвому світі. Такий зв'язок утворюється завдяки сталим життєвим ціннісним смислам, що поєднують історичний розвиток людства. Дослідники зазначають, що «терапевтична функція теорії життєвого світу розуміється як відправний пункт радикального самоусвідомлення, завдяки якому можливе життя, що виходить із універсальної відповідальності» [248, с. 128].

Необхідність безпечної асиміляції результатів наукового знання в культурі, як більш широкої сенсоутворюючої системи, на думку С. Кримського потребує вироблення перед розуміння, інтуїтивного бачення проблем суспільства, символічного прозріння майбутнього. Таке майбутнє «реалізується через синхронічні виміри епох, їх збігання через інваріанти культури, актуалізацію минулого, через «часовороти», які утворюються навколо наскрізних, стержньових цінностей людства (Бога, Правди, Добра, Краси, Долі, Закону, Індивідуальності) та стверджують людину в її прагненні безкінечного» [3, с. 221].

Отже, ірраціональний сегмент нормативно-ціннісної регуляції процесів безпеки і сталого розвитку містить ненаукові, когнітивні форми пізнання, що дозволяють розширити суб'єктивний зміст уявлень про безпеку і, перш за все, її екзистенціальний зміст. Такими когнітивними формами є переживання, оцінювання особистої значущості, з'ясування, збагнення, інтуїція, споглядання, нагадування, що охоплюють людину, перш за все, в ситуаціях коли виникають загрози її життю, життю близьких, існуванню людства.

Важливою функцією ірраціонального сегменту є з'ясування, дії «мисливих інструментів» і «фільтрів», що сприяють сталості світосприйняття. Це також розуміння процесів утворення у свідомості феномена «модусу безпеки», що підтримує стійкість свідомості в екстремальних ситуаціях, сприяє її адаптації в критичних для життя і життєдіяльності умовах, протидії деструктивним впливам на психіку людини.

Таким чином, *провідними функціями гносеологічного рівню* досліджуваного механізму є: теоретична, що спрямована на формування і синтез загальнотеоретичних, наукових і спеціальних знань про безпеку і сталий розвиток суспільства як інтегральної наукової теорії та гносеологічного ядра світогляду; аксіологічна функція відбиває теоретичну спрямованість пізнання на виявлення ціннісного змісту процесів сталого розвит-

ку і безпеки суспільства як його аксіологічних і культурних регулятивних основ; емпірична, що відображає спрямованість діяльності на експериментальне та емпіричне підтвердження теоретичних гіпотез та соціологічне обґрунтування аксіологічних моделей безпеки і сталого розвитку суспільства; сенсоутворююча, що спрямована на формування життєвих смислів і уявлень про безпеку і добробут в суспільній свідомості як передумови ціннісного осмислення; інтепретаційна, що розуміється як тлумачення, трактування знань про безпеку і сталий розвиток з метою поглиблення і поліферації смислів; ідеологічна функція, що відображає властивість трактування знань про безпеку в контексті різноманіття інтересів певних соціально-політичних суб'єктів; ірраціональна, що спрямована на виявлення екзистенціальних смислів існування людства і попередження небезпек, знань про формування сталості світосприйняття, стійкості свідомості, її адаптації в критичних умовах життєдіяльності, протидію деструктивним впливам на свідомість і психіку людини. *Специфічними функціями* соціокультурного механізму є визначення ціннісних критеріїв безпеки і сталого розвитку і аксіологічна експертиза наукових і соціальних теорій на відповідність сенсоутворюючим життєвим смислам, загальнолюдським і загально-цивілізаційним цінностям.

Врахування гносеологічних функцій соціокультурного механізму є умовою ефективності державної політики в сфері забезпечення національної безпеки України.

4.3. Характеристика культурологічного рівня регуляції безпеки і сталого людського розвитку

Культурологічний структурний рівень досліджуваного механізму ґрунтується на елементах культури суспільства і пов'язаний з елементами гносеологічного рівня. *Провідна функція* цього рівню полягає у об'єктивації аксіологічних знань, трансформації ціннісних смислів безпеки існування і сталого розвитку суспільства в соціокультурні цінності та їх включення в культурний простір суспільства як соціокультурних регулятивів. *Інтегральною функцією* культурологічного рівню механізму є формування і функціонування ціннісних основ *культури безпеки і сталого розвитку*. Але дослідження цього питання потребує з'ясування поняття «культура безпеки».

Масив соціокультурних досліджень, що викликаний необхідністю адекватної відповіді на глобальні економічні, технологічні і антропогенні виклики, поклав початок утворенню нової проблемної сфери знань – культури безпеки і сталого людського розвитку. Ця проблемна сфера утворюється протиріччям між областю, що утворюють джерела загроз цивілі-

зованому людському розвитку, і областю належного – потрібного аксіологічного наповнення елементів культури, як позитивного фактору безпеки і сталого розвитку українського суспільства. Розв'язання цієї проблеми дозволить не тільки виявити внутрішні джерела руху суспільства у потрібному напрямі, але й оптимізувати функціонування прихованих соціокультурних механізмів, що спрямовують активність людської діяльності в безпечне для його розвитку річище.

На думку С. Кримського, історія починається з того, що люди конституюються в соціумі, універсалізуючи сили суспільства для боротьби з природою. Зараз, коли ця боротьба стала загрожувати існуванню людства, на чільне місце виходить нова суттєва сила – універсалізація культури як духовно-практичне засвоєння і природи, і соціуму, й історії [249, с. 81]. Культура, на переконання українського мислителя, в постіндустріальному суспільстві стає, за внутрішнім змістом, коеволюцією природи, людини і суспільства. Лише культура, як шлях до потенційного в бутті, що відображено змістом «нетлінних цінностей», здатна виходити за обрії емпіричного часу [249, с. 19]. Екзистенціальна і рятівна, для людства, функція культури полягає в тому, що вона виступає як духовна альтернатива смерті, як поклик до вічності та подолання кінечності [3, с. 59]. Трансцендентальну властивість культури, що містить рятівну функцію, підкреслює також і К. Померанець. Рух в духовні глибини культури, що, на його думку, віддзеркалюється в релігіях світу, як «Єдине», дає можливість розв'язати проблему глобальної екологічної рівноваги.

Отже, *рятівна роль культури* полягає в тому, що вона, як вираз єдності історичного досвіду з вищими програмними ціннісними смислами людського існування, є універсальним засобом розв'язання проблеми спрямованості людської історії.

Актуальність звернення до культури безпеки посилюється для українського суспільства низкою чинників. По-перше, поглибленням економічної і антропологічної кризи, викликані наслідками технократичного розвитку суспільства, посилені Чорнобильською катастрофою. Це, пов'язані між собою причинно-наслідковим зв'язком, такі фактори, як втрата властивостей самовідновлювання і саморегуляції екосистем в наслідок їх критичного забруднення; деградація генотипу людини, що проявляється у порушеннях імунної системи і адаптаційних властивостей організму, зростанні рівня психічних і соціальних захворювань; поступове руйнування генофонду, що проявляється у депопуляції населення. В такій ситуації лише звернення до культури, як стабілізуючої сили, усвідомлення природи як потенційного джерела самозбереження буття, життя і розуму у всесвіті, здатне призупинити рух людства до самознищення. «Історичні процеси сучасності вимірюються не тільки соціальними, а й біоло-

гічними цінностями та розширенням термінів людського існування утвердженням здорового способу життя, достойного забезпечення потреб споживача та узагальнення екологічних імперативів» [249, с. 73].

По-друге, це посилення проявів синергетичного ефекту від взаємодії наслідків глобальної екологічної кризи з кризовими явищами у всіх сферах українського суспільства та неефективністю дії державних антикризових механізмів. Це суспільне явище Л. Сохань порівнює з феноменом «ефекту Касандри», коли всупереч застереженням про зростання небезпек, ризикогенності в сучасному українському суспільстві, у масовій свідомості спостерігається ігнорування цих закликів, втрачається можливість своєчасного попередження загроз та рятування людського життя. Осмислення цього ефекту сприяє усвідомленню фундаментальної задачі сучасного соціокультурного дискурсу – «створення культури безпеки, підвищення психологічної надійності людини в умовах зростаючої небезпеки та ризику» [110, с.94]. Саме культура постає синтезуючим і регулятивним чинником формування в сучасному українському суспільстві відносин безпеки.

По-третє, чинником актуалізації звернення до культури безпеки є духовно-ціннісна криза в українському суспільстві. Вона проявляється, на погляд дослідників, у зіпсуванні у масовій свідомості вищих духовних цінностей як ідеалів розвитку людини і домінуванні утилітарних, споживачьких цінностей. Це також спостереження в системі освіти тенденції переважання технократичних пріоритетів над гуманітарним ціннісним змістом. Аналітики відзначають посилення в українському соціумі прояву ксенофобії та етнічної нетерпимості серед молоді, зростання коруптованості суспільних відносин, посилення девіації та аномії.

По-четверте, підвищення значимості культури безпеки викликане, на думку дослідників, посиленням антигуманного вливу на людське буття практик застосування таких наукомістких технологій, як нанотехнології, геномних, нейронних, технологічного трансгенезу, мікрохімерізму та ін. [211, с. 6]. Внаслідок такого впливу людина втрачає свою ідентичність як антропологічна істота. Відбувається не стільки перетворення її природи, скільки її усунення, вважає П. Гуревич. Тільки культура, призначення якої полягає у культивуванні людського, духовного початку, в змозі протидіяти антигуманним впливам на людське буття.

По-п'яте, чинником актуалізації культури безпеки є глобалізаційні процеси, що супроводжуються: змінами ціннісних координат в культурному розвитку національних суб'єктів, в тому числі і українського суспільства; глобалізацією інформаційного, економічного, соціально-політичного, культурного і екологічного простору; відповідним підвищенням ролі міжрегіональних, глобальних структур безпеки і певним

зниженням управлінських можливостей державних, національних механізмів; глобалізацією екологічних, техногенних і антропогенних загроз, подоланням національних кордонів проявами тероризму, піратства, наркобізнесу, торгівлі людьми і корупцією. Отже, формування культури безпеки в українському суспільстві може стати ефективною відповіддю на виклики глобалізації.

Осмилення сутності і змісту культури безпеки відбувається у взаємозв'язку з провідними *підходами*, що склалися у філософії що до розуміння ролі соціокультурних основ у формуванні суспільства сталого розвитку і безпеки. Аналіз українських і закордонних джерел, що розкривають соціально-філософські проблеми культури та її вплив на сталість розвитку і безпеку суспільства, дозволяє відокремити декілька основних підходів до розгляду проблеми. Згідно з ними складається і розуміння поняття культури безпеки і сталого розвитку як багаторівневого феномену суспільно-історичного процесу.

До першої групи належить праці соціально-філософського, та культурологічного характеру, що розкривають роль культури як основного фактора соціально-історичного процесу; як рятівної людство сили; як чинника зіткнення великих соціокультурних систем.

Провідним культурним чинником формування відносин універсальної безпеки, мотивуючим фактором сталого людського розвитку є, на думку С.Кримського, система універсальї культури – загальнолюдських цінностей і відповідних норм життєдіяльності. «Культура – це система перенесення цінностей сучасності в буття людини, у смислі її життєдіяльності з урахуванням досвіду минулого і перспектив майбутнього. Це спосіб побудови життя людини коштом досвіду сотень минулих поколінь, коштом реалізованих і – що особливо важливо – ще нереалізованих можливостей і сторін нашої дійсності, підкреслює український філософ. Саме вищі цінності культури є наскрізними смислоутворюючими константами людської життєдіяльності. Вони розглядаються як організуюче соціальне начало. «Культура – це реалізація найвищих цінностей з погляду культивування найвищих чеснот» [249, с. 16]. Подібних поглядів на цінності, як «субстанційних основ цивілізаційного розвитку», додержуються також В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко та ін.

Розуміння культури безпеки і сталого розвитку формується у контексті бачення культури як цілісного явища, що містить у собі самоорганізуючий, самозахисний, рятівний і стабілізуючий людське суспільство потенціал. Культура розглядається як джерело саморозвитку і самозбереження людства, але за умови усвідомлення і сприйняття загальнолюдських, загальноцивілізаційних вищих цінностей як чинника, що об'єднує людство. До такого розуміння культури підводять роботи С. Кримського,

Т. Парсонса, К. Померанця, Р. Мертона, М. Мойсеева, В. Стьопина, С.-П. Хантінгтона. Це погляд на світову культуру в контексті виконання її глобальної, захисної, організуючої екзистенціальної функції – збереження людського роду. Розвинення культури – як такої, що містить у собі прихований потенціал безпеки і сталого розвитку людства, розвивається також в трудах Е. Кассирера, К. Яспрса, Е. Гуссерля, К. Юнга, М. Хайдеггера. Ці роботи поєднує ідея про універсальність структури свідомості і психологічної єдності людства, наявності фундаментального опановування культурою спрямованості розвитку.

Другий підхід до розуміння культури безпеки склався на ґрунті досліджень, що відображають проблематику взаємозв'язку окремих культурних процесів і стабільності соціуму; захисного впливу елементів культури і ціннісних орієнтацій в трансформуючихся і перехідних суспільствах ризику. Саме в роботах, що належать до цього підходу, вводиться в кругообіг поняття *культури безпеки*. Так, на переконання Г. Горак, культура безпеки містить в собі стабілізуючий механізм, який функціонує на основі системи знань, принципів, норм, цінностей і відносин у сфері безпеки.

Це також роботи, що розглядають екологічні і техногенні загрози існування людства в контексті культурологічних і антропогенних факторів. До цієї групи належать праці У. Бека, Е. Гіденса, М. Дугласа, Н. Лумана, А. Лановенка та ін. З'єднуючою ідеєю цих робіт є ідея про існування комплексу соціокультурних факторів, закладених, але незапитаних суспільством, актуалізація яких сприятиме розв'язанню істотних проблем людства.

Підґрунтям цього підходу до розуміння поняття «культури безпеки» є, запропонований В. Стьопіним, погляд на культуру як сукупності різноманітних метапрограм розвитку людства. Учений формулює поняття культури як системи надбіологічних програм людської діяльності, поведінки і спілкування, що виступають умовами відтворення і змін соціального життя у його основних проявах [250, с 527]. При такому погляді на властивості загальної культури, культура безпеки і сталого розвитку може розглядатися, як елемент світової культури, її окремий тип, що виконує специфічні функції в історії людства. Запропонований погляд також дозволяє сполучити культуру безпеки з іншими типами культури, на ґрунті яких формуються способи спільної діяльності і сфери життя суспільства. *В такому розумінні культура безпеки являє певну програму, актуалізація якої, спрямовує суспільний рух в річище безпечного і сталого розвитку.*

Запропонована теоретична проєкція культури безпеки являє собою певний тип культури окремої, відносно нової, сфери життєдіяльності – сфери безпеки, елементи якої пронизують всі інші сфери суспільства. *Зміст культури безпеки, при такому підході, являє собою сукупність вза-*

емо пов'язаних програм діяльності, поведінки, спілкування і відносин, спрямованих на забезпечення універсальної безпеки людини і суспільства, що функціонують у відповідних формах. Такими формами є спеціальні знання (ідеї, теорії, закономірності, принципи, поняття, правила і т.п.), навички, вміння, ідеали, цінності, норми, цілі, взірці поведінки і діяльності, додержання яких утворює соціальний досвід підтримання універсальної безпеки і сталого функціонування суспільних механізмів. Дана програма базується на світоглядних універсальних культурних безпеки, що акумульовані у історичному світі людства і в системі яких людина осмислює, оцінює, переживає і цілепокладає життєвий світ.

Близьким до такого розуміння культури безпеки є погляд В. Чебана і В. Кузнецова. Російський дослідник В. Чебан розглядає культуру безпеки у політологічному ключі, як компонент культури конкретної країни. На погляд дослідника «культура безпеки являє собою сукупність створених народом матеріальних і духовних цінностей, що характеризують зміст і своєрідність способу пізнання і відтворення відносин безпечного буття, функціонування і розвитку особистості, суспільства і держави...» [251, с. 13]. Ключовою ознакою культури безпеки у наведеному визначенні є відносна безпека суспільства, що функціонує на підставі духовних і матеріальних цінностей. На нашу думку, наукова цінність цього визначення обмежується відсутністю врахування залежності культури безпеки, як національного утворення, від світової культури безпеки. Проте, на необхідність формування культури безпеки, у контексті взаємовідносин з світовою культурою, вказує у своїх працях С. Хантінгтон. На його погляд, викладеній у статті «Одинока наддержжава», в наслідок взаємодії моці і культури, стає можливим становлення механізмів спільного підтримання порядку на ґрунті створення колективних інструментів [252].

Більш змістовне (хоча і декілька перевантажено) визначення культури безпеки, що долає політологічні рамки, пропонує інший російський дослідник В. Кузнецов. Культуру безпеки він розглядає як процес збереження і розвитку цілей, ідеалів, цінностей, норм і традицій людини, сім'ї і суспільства; соціальних інститутів і мереж; забезпечення сталої та конструктивної взаємодії людей із захищеністю від неприйнятних, ризиків, загроз, небезпек та викликів [91, с. 22]. Отже суть культури безпеки автор бачить як соціокультурний процес взаємодії елементів культури з життєдіяльністю людей та їх захищеністю. Але поняття захищеності, як вже доведено, зміст безпеки не вичерпується. Це також знижує теоретичну цінність наведеного визначення. Смысловий, ціннісний зміст культури безпеки В. Кузнецов характеризує через поняття гуманітарність, миротворчість, корпоративність, довіра, співробітництво, екологічність і прозорість [91, с. 22].

На нашу думку, поняття культури безпеки і сталого розвитку має виходити з розуміння закономірних наслідків діалектичного сполучення культури, суспільного розвитку і універсальної безпеки (безпеки людини, сім'ї, етносу, нації, держави, суспільства, людства). Але слід зауважити, що позиція автора, стосовно понять «безпека» і «сталий розвиток», ґрунтується на розумінні їх діалектичної єдності. Якщо поняття безпеки розуміється в широкому сенсі – як універсальний феномен збереження форм природно-суспільного буття, то її іманентною об'єктивною умовою стає сталість розвитку – як суттєві діалектичні ознаки суспільного буття. І навпаки, невід'ємною внутрішньою властивістю сталості розвитку є його безпечність для людини, суспільства, природи. Діалектична єдність цих понять фіксується в їх універсальній значимості. Проте смислова їх відмінність підкреслює різну ієрархічність функцій, що залежить від умов природно-суспільного буття.

Отже, на наш погляд, сутність культури безпеки і сталого розвитку полягає в універсальній властивості культури (в єдності всіх її елементів) бути потенційним чинником безпечного і сталого функціонування соціально-природних основ людського розвитку. Але ця потенція культури може бути об'єктивуватися лише через актуалізацію певних універсальїй культури, що були проаналізовані раніше, як ціннісні основи сталого і безпечного розвитку суспільства.

Третій підхід до розуміння культури безпеки і сталого розвитку ґрунтується на соціально-філософських і соціологічних роботах в яких проводиться аналіз соціокультурних чинників виникнення і розв'язання соціальних і культурних конфліктів, формування соціального миру. Це праці, що спрямовані на виявлення соціокультурних і гуманітарних умов національної безпеки, а також дослідження регулятивних соціокультурних механізмів підтримання безпеки у різних сферах професійної діяльності. Перелічені напрями розкриваються в роботах українських авторів В. Гречанінова, О. Лановенка, В. Пироженка, С. Пирожкова, Ю. Черноморця, А. Шевнюка, А. Кубеліуса, та інших.

Теоретичною основою підходу, що поєднує ці праці, є розуміння культури запропоноване А. Карміним. Культуру він розглядає як окремі, але пов'язані між собою, культурні сценарії певних форм спільної діяльності людей. Під поняттям культурний сценарій А. Кармін розуміє обумовлені знаннями, цінностями і нормами, культурні шляхи (канали), за якими в суспільстві проходить життя і діяльність людей. Згідно з Кармінним, культурних сценарій – це еталони програм життєдіяльності, які задаються людям соціальними умовами, знаннями, цінностями, ідеалами, нормами і правилами поведінки, що містять у даній культурі [253, с. 671]. Погляд на культуру як сукупність культурних сценаріїв дозволяє побачити у культу-

рологічному контексті і таку сферу людської активності як безпека життєдіяльності людини. Культурологічне супроводження цієї системи різноманітних знань, на думку автора, значно підвищує ефективність їх застосування в реальному житті людини.

Серед культурних сценаріїв, важливе місце належить сценаріям діяльності. Вони обумовлюють в загальному вигляді характер, цілі, принципи і норми діяльності людей у будь-якій сфері [253, с.672]. *В такому ключі, культура безпеки може розглядатися, як вид культури професійної діяльності у будь-якій сфері життя суспільства.* Наприклад, Державний комітет ядерного регулювання України у Загальних положеннях безпеки атомних станцій, (затверджених наказом № 162 від 19. 11. 2007 р.), визначає поняття *культури безпеки* як набір правил і особливостей діяльності організацій та окремих осіб, якій встановлює, що проблемам безпеки АС як таких, що мають вищий пріоритет, приділяється увага, визначена їх значущістю. Це також стосується різноманітних видів професійної діяльності, пов'язаної з підвищеним ризиком для життя і забезпеченням індивідуальної, цивільної, пожежної безпеки, безпеки транспортного руху, експлуатаційної безпеки об'єктів підвищеного ризику, де культура безпеки розглядається як вид професійної та корпоративної безпеки, тобто як субкультура.

В наведеному контексті *культура безпеки розуміється як сукупність професійних знань, цінностей, норм, правил професійної діяльності, поведінки, звичаїв, обрядів і ритуалів, що спрямовані створення соціокультурних умов безпеки бойової, службової та професійної діяльності, пов'язаної з підвищеним ризиком і забезпеченням національної безпеки України.* Це стосується таких державних структур України як Збройні Сили, Служба безпеки, Служба зовнішньої розвідки, Державна служба спецзв'язку та захисту інформації, Міністерство надзвичайних ситуацій, Державна служба охорони, Міністерство Внутрішніх Справ та інших.

Наприклад, до основних компонентів *культури національної безпеки* В. Гречанінов відносить: ступінь знань (політичних, службовий професіоналізм), розуміння, відповідальності за державний курс розвитку країни і прихильність службового персоналу (від вищих керівників до основних виконавців) нормам і правилам забезпечення національної безпеки країни; ступінь наявності, використання, вдосконалення політичних, дипломатичних, економічних, фінансових, технічних, екологічних, військових, прикордонних та інших можливостей, важелів і засобів забезпечення національної безпеки країни; ступінь виконання відповідних норм і правил режиму безпеки владою, службовим персоналом відповідних структур і загальних громадянських правил поведінки та пильності населення [254, с.50]. За своєю суттю змістовними елементами культури наці-

ональної безпеки автором визначені знання, механізми і діяльність. Але, на нашу думку, це визначення не враховує низку суттєвих ознак, які належать саме культурі – ціннісних надбань історичного досвіду людства.

Таким чином, запропонований нами підхід до аналізу культури безпеки, дає можливість побачити за різними підходами єдину сутність цього феномену, що фіксує закономірний зв'язок між культурою, суспільним розвитком і станом безпеки в суспільстві і має прояв на різних щаблях соціуму з відповідним соціокультурним змістом. За своїм походженням, роллю і провідними функціями *культура безпеки і сталого розвитку являє собою продукт людської життєдіяльності, закріпленій у світовому культурному досвіді збереження людського життя, підтримання універсального стану безпеки і сталого розвитку суспільства, закріпленій в ідеалах, цінностях, нормах, символах, взірцях поведінки, традиціях, звичаях і обрядах*. Збагачення цього досвіду людства відображається не тільки в історичній зміні ієрархії цінностей, що утворюють соціокультурний зміст і розуміння безпеки, але і у збагаченні їх смислового наповнення.

От же, культура безпеки і сталого розвитку є, с одного боку, продуктом людської життєдіяльності відображеним в історичному і культурному досвіді людства, з іншого, – результатом ціннісного засвоєння цього досвіду і втілення в людське життя ціннісних смислів універсальної безпеки. За своїм провідним призначенням культура безпеки і сталого розвитку є чинником гармонійного просування соціуму, оптимізації людської життєдіяльності в контексті збереження людського життя, підтримання суспільного миру, попередження, запобігання і усунування небезпек в суспільному житті. Вона утворюється як альтернатива контркультурі – культу насилля, жорстокості, пригнічення, залякування і цинізму, що характеризують інволюцію руху суспільства.

Поняття культури безпеки і сталого розвитку як суспільного явища, характеризується багатоплановістю, багатовекторністю, динамічністю, процесуальністю і багатфункціональністю. Базисні елементи культури безпеки, поєднані між собою історичним часом і соціокультурним простором, утворюють підґрунтя функціонування культурних форм безпеки – *морфологію культури безпеки*.

Культурні форми безпеки являють собою підсистеми культури безпеки як світового культурного феномену, що відображають його історичну, національну, цивілізаційну або іншу аксіологічну специфіку сфери і форми функціонування. Культурні форми безпеки і сталого розвитку утворюються, на наш погляд, на підставі діалектичного поєднання об'єкту, що потребує піклування людини або соціуму про збереження його сталого функціонування (життя і здоров'я людини, існування певного етносу, нації, або соціуму, сталість економіки, політики, захищеність

держави) з системою відповідних елементів культури (системи знань, уявлень, життєвих смислів і символів, цінностей і ціннісних орієнтацій, ставлення, норм, принципів, установок, зразків поведінки, традицій, звичаїв, обрядів, ритуалів та ін.), зміст яких утворює соціокультурні умови безпеки, сталого функціонування і розвитку соціального об'єкта. Кожна культурна форма безпеки містить складові – культуру мислення, освіти, виховання, відносин, комунікацій і діяльності у відповідній сфері забезпечення безпеки. Провідними функціями культурних форм безпеки є накопичення, збереження, відтворення і трансляція соціокультурного досвіду сталого розвитку і безпеки життєдіяльності людини, суспільства і держави. Отже, структурування культури безпеки, її багато вимірність утворюється як єдність культурних форм безпеки та її змістовних елементів.

Історичні і морфологічні зміни форм культури безпеки обумовлюють необхідність аналізу культури безпеки і сталого розвитку, як мінімум, у трьох вимірах – соціально-часовому, соціально-просторовому і ціннісно-смысловому.

Соціально-часовий вимір характеризує динаміку розвитку культури безпеки в її темпоральних модифікаціях. Грунтуючись на уявленнях про соціальний час, що склалися у соціальній філософії, поняття соціально-часового виміру культури безпеки і сталого розвитку можна розглядати як форму координації культурних форм безпеки в історичному часі. Це послідовність змін системи знань, цінностей, норм, суспільних відносин, культурних форм і соціокультурних процесів, що забезпечують сталість суспільного розвитку, суспільного порядку, громадянського миру і загальну безпеку людини, суспільства і держави.

Функціонування елементів культури, які спрямовували життя і діяльність людей в річище певного суспільного порядку, захищеності первісних форм їх спільного існування, надає підстави стверджувати про зародження культури безпеки в на ранньому етапі формування суспільних відносин. Такими елементами були обряди, ритуали, звичаї, табу, обов'язки, міфологічні сюжети, культурні символи, що несли соціокультурне навантаження як форми захисту норм безпеки спільного життя і певного соціального порядку, попередження можливих небезпек і загроз життю людини, роду, племені. Елементи культури, поєднані між собою історичним часом і відповідним соціокультурним простором, утворюють базисні основи формування і функціонування історичних культурних форм безпеки.

Отже, темпоральні модифікації культури безпеки відображають процес збагачення і зміни її культурних форм в історичному розвитку людства. Бачення цього процесу розкривається через аналіз соціально-історичних, формаційних і цивілізаційних форм суспільного життя, що

забезпечують сталість і безпеку суспільного поступу через ціннісну призму гуманізму, бережного ставлення до природи і відповідальності перед майбутнім поколінням. Провідним методологічним принципом дослідження соціально-часового виміру культури безпеки є єдність історичного і логічного аналізу соціокультурних процесів.

Методологічна значимість соціально-часового виміру культури безпеки полягає також у можливостях виявлення зон соціокультурної нестабільності та соціального хаосу, що виникають у перехідних суспільствах у період деконструкції старої ціннісно-нормативної системи і зародженням нової. Динаміка культурного змісту соціально-історичних формоутворень безпеки суспільства розкривається через зміни їх смислового і ціннісно-нормативного змісту, принципів функціонування, відображених в національних і соціальних традиціях і звичаях, що виконують регулятивну, соціально-інтегруючу і захисну функцію.

Соціально-просторовий вимір культури безпеки і сталого розвитку дає можливість охопити і з'ясувати всю багато вимірність прояву її форм в соціальному і географічному просторі, що утворюють своєрідний топос культури безпеки. Цей вимір відображає соціально просторову координацію культурних форм безпеки суспільства. Виходячи з розуміння соціального простору, що склалося у класичній філософській думці, поняття соціально-просторового виміру культури безпеки буде доцільним розглядати як соціальну і просторову упорядкованість соціокультурних процесів, відносин, зв'язків і культурних форм, функціонування яких спрямовано на забезпечення загальної безпеки і сталого людського розвитку.

Аналіз культури безпеки в соціально-просторових характеристиках і модифікаціях відображає її морфологію і дає можливість уявити її в єдності форм, видів, типів, рівнів утворення згідно зі структуроутворенням універсальної безпеки суспільства, що розглядалася нами раніше. На підставі типу просторового зв'язку, культура безпеки може розглядатися як локальна, регіональна, міжрегіональна і глобальна. За сферою суспільного життя можна відокремити культуру економічної, політичної, соціальної, інформаційної, екологічної, гуманітарної безпеки. Кожна з перелічених форм культури містить певні її формоутворення згідно з видами безпеки – фінансову, енергетичну, продовольчу, ресурсну, виробничу, техніко-технологічну, ядерну, воєнну, геополітичну, бактеріологічну, психологічну та багато інших. За формою соціального суб'єкта, як носія відповідного типу культури, відокремлюють особисту, групову, національну, суспільну, державну та культуру безпеки міждержавних відносин.

Соціальна диференціація суспільства зумовила формування професійних видів культури безпеки як субкультурних утворень. Загальної формою, що поєднує ці види культури, є культура безпеки професійної дія-

льності та управління. Значимість опанування культурою безпеки професійної діяльності зумовлено зростанням ризикогенності техніко-технологічної сфери у житті суспільства. Особливе місце у переліку цих культурних форм займає професійна діяльність фахівців, що забезпечують безпеку людини, суспільства і держави як в структурах національної безпеки України так і в інших сферах діяльності. Історичний культурний досвід підтримання безпеки суспільства, накопичений у вигляді специфічних ціннісних орієнтацій військовослужбовців, співробітників різних спеціальних служб, акумульований в уставах, присягах, кодексах поведінки і відображений у традиціях, обрядах і ритуалах і звичаїв – є важливою складовою культури професійної діяльності і елементом загальної культури безпеки.

Однією з характеристик соціально-просторового виміру морфології культури безпеки є її соціальний топос. Він визначається системою координативних і субординаційних відносин між особистісними, груповими, етнічними, національно-державними, професійними і громадськими підсистемами безпеки та відповідними формами культури, що її підтримують. Топологічний вимір дає можливість побачити культуру безпеки в різних проекціях як певне, цілісне соціокультурне поле упорядкованої та відносно безпечної життєдіяльності суспільства, що утворюється різноманітними культурами, субкультурами та іншими соціокультурними формами навколо певних ціннісних систем.

Силовими лініями, що характеризують і підтримують функціонування форм культури безпеки, з позицій тотальності, є система суспільних відносин, що базується на певних, історично сформованих, цінностях і нормах соціального порядку, та упорядковує життєдіяльність людства як підґрунтя сталого розвитку і безпеки. Таки силові лінії Я. Хінтінакка називає «мировими лініями», які дозволяють бачити загальні смисли у різних соціокультурних світах. А універсальні ціннісні смисли, які пройшли випробування часом, С. Кримський називає нетлінними, наскрізними, тому що вони пронизують вісь масив людської цивілізації і невіддільні «косі часу» [249, с.24].

В цьому контексті культура безпеки, що ґрунтується на духовно-моральних цінностях протистоїть масовій культурі. На переконання дослідників, масова культура – це продукт транснаціональної індустрії комунікацій та розваг, що експлуатує базові емоції та споживацькі інтереси, що є транскультурними за своїм змістом – теми багатства, сексу, насилля, смерті, успіху і необмеженого споживання і всюдозволеності. Масова культура розповсюджує стилі життя, де немає місця вищим смислоутворюючим цінностям і високої моралі. Її небезпека ховається у формуванні світогляду, в якому відсутні критерії розрізнення добра і зла, справедли-

вості і несправедливості, правильного і неправильного, важливого і неважливого. Така культура породжує цинізм, знищує «імунну систему» свідомості, лишає її сталості, робить піддатливою до маніпулювання і зомбування.

Цільність культури безпеки утворюється, також, локальними, національними культурами, що мали місце в історії розвитку людства в його боротьбі за виживання, за збереження національного суверенітету, за мирне співіснування держав. Культурні форми утворюють відносно сталі і безпечні соціокультурні анклавні, соціальна сталість яких ґрунтується на історично складених традиціях, цінностях і нормах (етнічних, сімейних, релігійних, воєнно-політичних, державних та ін.).

Проте, на границях взаємовпливу цих, відносно безпечних соціальних утворень, формуються *зони соціального напруження і небезпеки*, що мають властивість до активізації при певних культурних обставинах, або їх свідомої провокації. Зони соціального напруження розглядаються нами як елементи соціального хаосу, що утворюються в маргінальних соціокультурних просторах і відображають розбіжність або протилежність соціально утворюючих ціннісних систем та характеризуються аномією. У філософії постмодерну зустрічаються поняття соціокультурного розлому, дискретності соціокультурного простору, які використовуються для позначення аналогічних процесів, що виникають в наслідок гетерогенності соціокультурного простору. Адекватними методами подолання такої дискретності мислителями пропонується соціальна комунікація і соціальний дискурс. Саме тому, координаційні відносини між етнічними, релігійними і соціальними утвореннями повинні ґрунтуватися на системі надполітичних, наднаціональних, духовно-моральних, гуманістичних цінностях, повазі до права, толерантності, громадянському і міжкультурному діалозі та пошуку консенсусу. Отже, актуалізація ціннісних основ що сприяють формуванню єдиного поля культури безпеки є найважливішою функцією соціокультурного механізму безпеки суспільства.

Топос культури безпеки характеризується, також, ієрархічністю, що утворюється внаслідок розшарування суспільства за різноманітними ознаками нерівності на соціальні страти і класи в тому числі і нерівністю у захищеності від соціальних загроз. Між ними утворюються відносини економічного, соціального, політичного і культурного панування/підкорення, що впливають на формування зон соціального напруження, в яких накопичується потенціал соціальної небезпеки. Відносини матеріально економічної і особистої залежності, за відсутністю прозорості функціонування державних структур, є джерелом формування тіньових механізмів і корупції в суспільстві.

Наявність ефективних правових механізмів, громадського контролю, певного рівня політичної, управлінської і громадської культури, в єдності із станом соціальної захищеності представників нижчих верств населення, утворює соціокультурні умови зниження соціальної напруги в зонах підвищеного ризику. Соціальний моніторинг, з метою виявлення і зниження рівня напруження в таких зонах, є умовою попередження соціальних вибухів. Цінностями, що сприяють зменшенню соціальних ризиків в граничних зонах розшарування суспільства за матеріально-економічними і соціокультурними ознаками, є соціальна справедливість, рівність стартових можливостей, соціальний захист найменш захищених верств населення.

Іншою характеристикою топосу культури безпеки є ступень охоплення нею основних суб'єктів національної безпеки: людини, суспільства і держави, але в контексті культури відносин субординаційного характеру. Від рівня опанування культурою безпеки залежить ефективність розв'язання протиріччя між інтересами цих суб'єктів. Як підкреслюють експерти, парадокс полягає в тому що особу треба захищати від «держави» і свавілля чиновників і охоронців порядку, не менш, ніж від інших соціально-економічних загроз. Розв'язання цього протиріччя залежить також від ціннісних основ, що визначають політичні форми державного устрою і механізми соціального управління, рівня демократичності відносин, громадянської зрілості, загальної моральної правової і політичної культури, культури професійної діяльності представників державних і правоохоронних структур.

Смислами, які поєднують суспільство і сприяють формуванню єдиного поля культури безпеки, як у вертикальному, так і в горизонтальному соціокультурному вимірах, можуть бути лише цінності, які мають понад етнічний, наднаціональний, надкласовий характер, є загальноприйнятими і бажаними для представників будь якої спільноти. Саме тому, *культура безпеки, не відмітаючи ролі соціально утворюючих цінностей (етнічних, національних, класових, релігійних, конфесійних), має ґрунтуватися на загальнолюдських, загальнонаціональних і загальноцивілізаційних цінностях, пріоритетах міжрелігійного, міжконфесійного, міжетнічного, міжнаціонального і міжкультурного діалогу, взаєморозуміння, пошуку консенсусу і відповідальності.*

Ціннісний вимір культури безпеки, розглядається нами як відображення динаміки її смислового і ціннісно-нормативного наповнення. Саме цей вимір конститує єдність соціально-часового і соціально-просторового вимірів культури безпеки, суб'єктивних і об'єктивних, матеріальних і духовних процесів як континуального феномена в культурі суспільства. Така темпоральна єдність утворюється, за виразом

С. Кримського, наскрізними смислоутворюючими елементами – цінностями, що визначають вектор культурного розвитку безпеки суспільства. Ціннісний вимір розкриває аксіологічний зміст конкретних форм культури безпеки у всьому їх різноманітті, характеризує зміну уявлень про смисли і ціннісні пріоритети безпеки в історії суспільного розвитку.

Ці зміни характеризуються рухом культури безпеки від принципів опори на пріоритет сили, жорсткого силового протистояння і нестриманої бойової могутності збройних сил держав – до принципів «м'якого» управління безпекою: силового утримання, оборонної достатності, політичного консенсусу, миротворчості й культури миру. Зміни в ціннісному наповненні культури безпеки проявляються в її русі від культурних форм національно-державних систем безпеки до утворення регіональних, міжрегіональних і глобальних структур з новим аксіологічним змістом. Цей культурний рух знаменується збагаченням і розширенням смислів безпеки в історичному розвитку і появою відносно нових культурних форм: гуманітарної, екологічної, бактеріологічної, генетичної, інформаційної, атомної, антитерористичної, екзистенціальної та ін..

Характерною особливістю вектору розвитку культури безпеки є демілітаризація (за виключенням воєнної безпеки), департизація, деполітизація і координація діяльності структур національної безпеки держави. Ці зміни проявляються у русі культури безпеки в бік активізації її недержавних, громадських і наддержавних організацій, діяльність яких ґрунтується на принципах гуманізму, ненасилля, справедливості, екологізму і консенсусу. Ціннісний вектор культури безпеки визначається рухом від орієнтацій на інтереси держави та закритості структур безпеки в бік захисту інтересів людини і суспільства, транснаціональних корпорацій, відкритості інформаційного і культурного простору, громадського контролю, певної прозорості діяльності та транспарентності структур безпеки.

Таким чином, поняття культури безпеки як континуального утворення описується комплексом соціокультурних феноменів, форм прояву в суспільному житті, пов'язаних між собою соціально-часовими, соціально-просторовими і функціонально-структурними зв'язками на ґрунті функціонування певних нормативно-ціннісних систем, що забезпечують соціокультурні умови загальної безпеки в суспільстві.

Розглянувши основні підходи до розуміння культури безпеки, та сформулював визначення її сутності і змісту, ми можемо перейти до з'ясування *регулятивної ролі цінностей та інших культурних форм в соціокультурному механізмі безпеки.*

У механізмі ціннісно-нормативної регуляції процесів сталого розвитку і безпеки культурологічний структурний рівень грає роль центрального системоутворюючого ядра. Це обумовлено, перш за все, роллю цін-

ностей – саме на цьому рівні відбувається функціонування цінностей у своїй основній формі, як соціально значимих суспільних цілей у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Тобто, ціннісно-нормативна система в суспільній свідомості виконує функцію системи координат і еталонів соціальної поведінки, які визначають спрямованість суспільного розвитку.

Компонентами культурологічного рівню є ціннісно-нормативні системи регуляції відносин безпеки і безпечної життєдіяльності; аксіологічні умови сталого розвитку; культурні зразки, програми і настанови соціальної поведінки в екстремальних ситуаціях і кризових для суспільства і людини умовах життєдіяльності. Основний аксіологічний зміст культурологічного рівню досліджуваного механізму складають ідеали, цінності, принципи, норми, що існують як об'єктивовані у суспільній свідомості і упереджені в культурі суспільно-значимі явища, які відображають бажані цілі життєдіяльності і обумовлюють сталий людський розвиток та безпеку суспільства. Функції відбору, накопичення, збереження та передачі цінностей здійснюють соціальні програми і культурні зразки поведінки, в кризових для існування суспільства умовах, в таких формах як звичаї, традиції, обряди, ритуали, церемоніали. Отже, багатофункціональність культурологічного рівня механізму зумовлена різноманіттям впливу ціннісної системи на сталий розвиток і безпеку суспільства.

Культурологічний рівень регуляції безпеки є рухливим, динамічним і залежить від стану культури як системного утворення суспільства. Він формується у конкретному соціумі, на певному історичному етапі його розвитку у вигляді його *ціннісно-нормативної системи*, що відбиває рівень культури безпеки суспільства та систему суспільних відносин, що складаються з приводу індивідуальної, групової і суспільної безпеки у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

На культурологічному рівні механізму самоорганізації безпеки ціннісно-нормативна система виконує функцію «соціокультурного коду» нації, суспільства, цивілізації, людства, якій «передає від людини до людини, від покоління до покоління надбіологічні програми, що регулюють соціальне життя» [255, с. 6]. У соціальному коді в символічній формі відображено успадковані історичні традиції, способи, стилі мислення, світосприймання, світоспоглядання та орієнтацій у природному і суспільному світі, що утворюють масив соціальних норм і ціннісних регулятивів. На думку російського академіка В. Стьопина, основами цього аксіологічного масиву є фундаментальні життєві смисли і цінності. Але, центрує свідомість індивіда, за Хайдеггером, питання про буття. Проблема буття, як принципу збереження людського існування, утворює ланцюжок бінарних ціннісних опозицій екзистенціального характеру (буття/небуття, життя/смерть, мир/війна, насилля/згода, творчість/руйнування, воля/неволя,

добро/зло, істина/неправда, прекрасне/потворне та багато інших, що утворюють смисли людського існування). На думку Ж. Бодрійяра, такі бінарні знаки соціокультурного програмування утворюють своєрідний соціокультурний код моделі соціального розвитку, якій працює на принципах, східних з генетичним кодом [39, с. 126-132].

Ціннісно-нормативна система українського суспільства являє собою динамічний аналог соціальної структури у вигляді його ціннісної картини, що відображає широкату мозаїку усвідомлених ціннісних смислів, значимостей, цілей, відповідних норм, притаманних соціальним суб'єктам, представникам різних етносів, класів, верств і шаблів суспільства. Поряд із життєвим смислами, матеріально-економічними, політичними, соціокультурними і духовними цінностями, ця система одночасно містить, як аксіологічні критерії національної і цивілізаційної ідентифікації, так і загальноцивілізаційні ціннісні основи, що відбивають ступінь входження українського суспільства в систему відносин регіонального та глобального рівнів. Але просування і розвитку українського суспільства залежить ще і від соціокультурної динаміки, обумовленої рухом в системі ціннісних орієнтацій в суспільній свідомості.

Методологічну підставу дослідження ціннісного впливу на розвиток і безпеку суспільства утворюють принципи положення діалектики про суперечність як внутрішнє джерело розвитку будь якого явища або процесу; теорії соціального конфлікту, що розглядають конфлікт як форму загострення соціального протиріччя, та доводять його подвійну роль в розвитку суспільства; положення аксіології про цінності як соціокультурні значущості, що відображають людські потреби і визначають напрям суспільного розвитку, виконують роль медіумів у соціальних комунікаціях та запроваджуються з допомогою норм.

Зміст ціннісної системи, що був розглянутий у попередньому розділі роботи, дає можливість визначити *ціннісні ряди універсальних модальностей безпеки*, що мають різноманітні функції, але у сукупності утворюють *аксіологічну структуру безпеки* суспільства сталого розвитку. Такими універсальними модальностями безпеки соціуму є всебічний розвиток, сталість соціальних процесів, життєздатність і життєстійкість соціуму, надійність функціонування систем життєзабезпечення, стає суспільне самовідтворення, впорядкованість і керованість соціальними процесами, соціальна інтеграція, консолідація, надійність і адаптивність систем управління, передбачуваність викликів і загроз та можливість попередження небезпек, всебічна захищеність життя людини і функціонування соціуму, можливість рятування населення в кризових ситуаціях. Перелічені ціннісні смисли, на нашу думку, утворюють *семантичну універсальну модель безпеки* суспільства, зміст якої розкривається через систему відпо-

відних цінностей і норм безпеки, що утворюють аксіологічний континуум безпеки соціуму. В зв'язку з тим, що ціннісні основи безпеки були докладно розглянуті у третьому розділі роботи, розглянемо провідні ціннісні ряди, що забезпечують певні функції соціокультурного механізму.

Цінностями найбільш впливового, на безпеку і сталий розвиток, ряду є системоутворюючі аксіологічні пріоритети функціонування сфер життєдіяльності суспільства, що відносять до *базових цінностей* суспільства. Ними є людське життя, людські, природні, енергетичні, технологічні, інформаційні, інтелектуальні, фінансові ресурси, суспільні блага, та вітальні цінності, власність, влада, масова свідомість, безпека, екологічна рівновага та ін. Саме з приводу цих цінностей складаються суспільні відносини, що відображають потреби, цілі і бажання певних соціально-політичних суб'єктів, що інтегрують або дезинтегрують суспільні зв'язки. Цінності цієї групи виконують функції посередників соціальних комунікацій, каталізаторів соціальних протиріч, або детонаторів соціальних процесів і тому можуть використовуватися, також, як індикатори соціальних небезпек. Спрямованість суспільних сил на досягнення означених пріоритетів, зовні правового поля, створює вузли соціально-економічних, політичних протиріч і соціальної напруги.

В контексті синергетичних уявлень, боротьба за опанування цінностями цього аксіологічного ряду, викликає флуктуації – відхилення від середніх значень, що характеризували попередній сталий стан соціальної системи. Внаслідок цього, утворюються точки біфуркації соціальних процесів, що характеризуються максимумом ентропії, хаотичності, невідповідності процесів, на рівні яких відбувається «вибір» і визначається напрям подальшого розвитку системи.

Хоча, висока соціальна напруженість, сама по собі, є чинником дестабілізації суспільних відносин, каталізатором соціальних загроз, але, прогресивна роль соціальних протиріч і конфліктів, у кінцевому рахунку, визначається формою (конструктивною або деструктивною) розв'язання конфліктів. Ця форма залежить від ціннісного спрямування інтересів сторін конфлікту. Саме тому, визначальним фактором прогресивного розвитку є ціннісна зумовленість інтересів соціально-політичних суб'єктів, що відповідає на запитання – в ім'я чого потрібні ресурси і влада? На думку багатьох дослідників такою індикативною цінністю є спрямованість на досягнення *суспільного блага*, що реалізується через систему цінностей, відповідних ідеалу громадянського суспільства. Отже, актуалізація базових цінностей суспільства в єдності з орієнтацією на суспільно-політичний ідеал і відповідні пріоритети, які задають вектор розвитку, створює аксіологічні умови, що сприяють активізації суспільного життя і просуванню українського соціуму.

Важливу функціональну роль в соціокультурному механізмі безпеки і сталого розвитку виконують ціннісно-нормативні підсистеми безпеки і сталого функціонування сфер суспільного життя. Спрямованість на їх реалізацію забезпечує сталість функціонування сфер життєдіяльності і детермінує досягнення стану воєнно-політичної, економічної, екологічної, соціальної, гуманітарної, інформаційної безпеки людини, суспільства і держави. Стан соціальної, воєнно-політичної та екологічної безпеки зумовлюється соціальною орієнтацією на аксіологічні пріоритети, що відображають змістовні характеристики сукупного потенціалу країни. Він утворюється сукупністю природних, економічних, політичних, воєнних, соціальних, наукових, технологічних, інформаційних і духовних можливостей для розв'язання завдання збереження сталості функціонування і загальної безпеки, що стоїть перед суспільством.

Функцію інтеграції суспільства, консолідації різноманітних соціально-політичних сил у країні, виконують *національні, загальнонаціональні, державні, загальнолюдські ціннісні пріоритети*. «Будучи національними, цінності української культурної традиції, як і будь-якого іншого народу, – на переконання В. Андрущенка, – збігаються із загальнолюдськими. Тому, як що йдеться про повернення до фундаментальних цінностей, ми маємо на увазі відродження й освоєння нашої культури й одночасно – усього культурного багатства, створеного людством. Це – основне джерело моральності, приєднання до якого повинно стати головним змістом навчально-виховного процесу в школі і вузі» [256, с. 528]. До цього регулятивного аксіологічного ряду, згідно з Конституцією України, відносяться також такі цінності як суверенітет і територіальна цілісність України як незалежної, демократичної, соціальної і правової держави, захист її національних інтересів і безпека.

Але, функцію стабілізації суспільних відносин, родинні, етнічні, релігійні, національні, цивілізаційні цінності виконують, як правило, у межах свого аксіологічного впливу. Проте за межами свого впливу, при певних суспільних обставинах, в умовах посилення кризових явищ, надмірна актуалізація цих цінностей може сприяти підвищенню соціального, міжнаціонального і міжконфесійного напруження. Саме в таких умовах зростає консолідуюча роль загальнолюдських, загальнонаціональних і загальноцивілізаційних цінностей.

Важливе значення цінностей цієї групи полягає також в тому, що сприйняття людиною певних аксіологічних систем як власних, утворює духовну основу самоідентифікації особистості. В умовах трансформації суспільства, кризових явищ в духовній, соціально-політичній і економічній сфері, коли руйнуються життєві орієнтири, свідомість людини втрачає соціальні адаптаційні властивості і духовний зв'язок із соціумом. Відбу-

вається маргіналізація свідомості особистості. Така людина може дуже легко стати об'єктом маніпуляції для різноманітних напівлегальних, напівкримінальних структур. Це вимагає від особистості постійної напруженої роботи над своїм внутрішнім світом, світом цінностей і смислів – екзистенціонування. Як зазначає М. Мамардашвілі, людина здатна залишатися сама собою тільки тоді, коли вона переборює себе, перевершує, трансцендує себе, в тому числі наперекір обставинам і велінню інших людей.

Сталість суспільного розвитку і соціально-політичних процесів, запобігання їх деструктивної, антисоціальної спрямованості обумовлюється актуалізацією *аксіологічного ряду інтеграційних і стабілізаційних цінностей*, що утворюється соціально-політичними пріоритетами. Ними є суспільна орієнтація на пріоритети моральності, гуманізму, соціального порядку, справедливості, верховенства закону, соціального миру і злагоди, захищеності життя, прав і свобод людини, добробуту і екологічності. Цінності цієї групи можна визначити як ціннісні критерії або аксіологічні фільтри у визначенні або виявленні спрямованості соціально-політичних програм розвитку країни, стосовно їх відповідності гуманістичним, демократичним, моральним і екологічним пріоритетам.

Ціннісний ряд безпеки і сталості повсякденного життя функціонує на вітальних і сімейних цінностях, пріоритетах особистого здоров'я і продовження роду, цінностях безпеки життя, гідної праці, екологічного вживання, дозвілля, захищеності оселі, власності і добробуту. В повсякденному житті безпека сприймається людиною через ціннісні смисли турботи про збереження і рятування життя, захищеності життєвого простору і особистого внутрішнього світу. Розуміння безпеки і сталості у повсякденному житті супроводжується смислами миру, злагоди, порядку, сили, впевненості, надійності, збереження, рятування і стабільності.

В системі соціальних цінностей важливе місце займає група цінностей-норм, додержання яких зумовлює безпеку життя і здоров'я людини в умовах управлінської, професійної, підприємницької і комерційної діяльності. Цей аксіологічний ряд ґрунтується на пріоритетах професійної і корпоративної безпеки, професійних чеснотах: компетентності, відповідальності, обов'язку, чесності, професійної честі, законслухняності й лояльності до держави.

Таким чином, до провідних цінностей, що утворюють *відносини безпеки* у процесі діяльності, в тому числі і на буденному рівні, дослідники відносять комплексну захищеність життя, фізичного і морального здоров'я людини, її прав і свобод, громадянський мир і згоду, добробут, справедливість, соціальний порядок, чесність, громадянську відповідальність, повагу до закону, легітимність політичних інституцій, екологічну

захищеність, додержання соціальних, моральних, професійних норм, правил і інших вимог безпеки, законослухняність.

Вищий рівень регуляції сталості соціальних процесів і загальної безпеки в суспільстві *зумовлюється аксіологічним рядом духовно-моральних цінностей*, що утворюється системою світоглядних засад як сукупності вищих цінностей і здорових життєвих смислів. Як зазначав М. Шелер – «людину людиною робить дух». Вищі цінності розглядаються мислителями: як духовні, екзистенціальні регулятивні основи збереження існування людства; умови його креативної, інтелектуальної і технологічної активності; як аксіологічний чинник духовного імунітету, морально-психологічної сталості і здоров'я людини, збереження індивідуальної, національної та цивілізаційної ідентичності; фактор протистояння спробам духовного і морального розкладання особи, психологічного, ідеологічного і духовного підкорення, соціального і політичного зомбування та маніпулювання свідомістю.

Актуальність цінностей цього ряду, для українського суспільства, підвищується внаслідок світоглядної кризи, що його охопила останнім часом. Згідно з дослідженнями О. Чередник, світоглядна криза являє собою порушення гармонії сутнісних сил людини – розуму, волі та почуттів, внаслідок якої відбувається розщеплення людської сутності на дві сфери: раціонально-прагматичну та емоційно-вольову і пригнічення однієї іншою [257, с. 15]. Проте, на нашу думку, те на що вказує дослідниця – є вже наслідком світоглядної кризи. Але, *сутність світоглядної кризи* полягає в руйнуванні ядра світоглядної картини світу, а саме, загублення фундаментальних духовно-моральних цінностей, що визначаються глибинними смислами існування людства і які є наскрізними в історії його цивілізованого існування. На переконання М. Вебера, світ очевидності не може існувати без трансцендентних смислів. А цілісність соціального простору, що утворюється буденним світом, його єдність скріплюється трансцендентними, за межовими цінностями. Відсутність наскрізних, трансцендентних ціннісних орієнтацій у свідомості, викликає блокування каналів соціальної комунікації із зовнішнім світом, руйнуючи цілісність Універсуму.

Спираючись на ідеї, що відображені у сучасній літературі з цієї теми, можна окреслити групу *ознак світоглядної кризи* суспільства. Ними є: підміна смислу життя симулякрами «успіху», «престижності» і «матеріального достатку»; витіснення світоглядних духовних і релігійних цінностей, що мають наскрізний для розвитку цивілізації характер, культом грошей, речей і розваг; підвищення ролі цінностей технократичного, ідеологічного, прагматичного і утилітарного характеру з одночасною девальвацією духовно-моральних, традиційних і гуманістичних цінностей; зростання впливу на свідомість деструктивних, радикальних, ксенофобних і

антисоціальних орієнтацій; пріоритетність цінностей інструментального характеру над творчістю і духовністю; втручання в духовний світ людини в ідеологічних, комерційних або злочинних інтересах з використанням нових інформаційних технологій; духовна маргіналізація значної частини населення, що супроводжується втратою сутнісної ідентичності людини.

Підкреслюючи захисну роль духовних цінностей, Г. Вижлецов зазначає, що тільки на рівні людського духу складаються загальнолюдські цінності. Вони утворюють в структурі соціального суб'єкта той ціннісний стрижень, що робить людину сильніше за будь якої кризи. Якщо немає цього стрижня, людина або народ перестає бути самим собою [64, с. 61].

На нашу думку, розглянуті групи ціннісних пріоритетів, з позицій постнекласичної теорії самоорганізації, утворюють соціокультурний атрактор соціальної системи, що обумовлюють «відносно сталий стан системи, що притягує (*atthahere* – з лат. притягувати) до себе множину траєкторій системи, які визначаються різними початковими умовами» [258, с. 82].

Цілісність, сталість, функціональність і процесуальність ціннісної системи забезпечується підтриманням динамічної рівноваги між цінностями амбівалентного характеру, смисли яких утворюються завдяки їх діалектичній взаємодії. Цей ряд утворюється аксіологічними парами, що відображають діалектичну єдність у формуванні протилежних ціннісних смислів.

Діалектичний зв'язок категорій «часті і цілого» характеризує аксіологічну взаємодію між регіональними і глобальними, цивілізаційними і загально-цивілізаційними, етнічно-національними і загальнолюдськими, родинними і державними, особистими і суспільними, виробничими і екологічними пріоритетами. Діалектична взаємодія категорій «ідеальне і матеріальне», «об'єктивне і суб'єктивне» утворює динаміку відносин між духовними і матеріальними, гуманітарними і технократичними, трансцендентальними і прагматичними, екзистенціальними і суспільними цінностями, між пріоритетами науки і релігії. Урахування діалектичної єдності категорій «свобода і необхідність», «волонтаризм і детермінізм», сприяє утворенню динамічної рівновазі в суспільстві між орієнтаціями на пріоритети демократії і порядку, лібералізму і законності, самоврядування і державного управління, ринкової і планової економіки, свободи і відповідальності.

В контексті нашого дослідження буде доцільним врахування регулятивного впливу ціннісних орієнтацій через призму взаємозв'язку понять «цілі і засоби». З одного боку, спрямованість на пріоритети миру, злагоди, загальної безпеки, свободи і демократії, з іншого, необхідність сильної влади, легітимних силових методів і засобів забезпечення захисту закону,

прав, свобод і життя людини, потреба у контролі і певних обмеженнях особистої свободи та правових санкціях. Інтересами суспільного розвитку, свободи і демократії мислителі оправдовують національно-визвольні війни і революції, акції громадянської непокори, збройні «миротворчі» операції. Але, провідним аксіологічним принципом регулювання перелічених пріоритетів, що здатний попередити ескалацію і сублімацію «легітимного» насильства з боку влади, зберігається гуманізм.

Діалектичний принцип утворення «нового», як заперечення попередньої «якості» на підставі збереження «позитивного старого» («зняття»), зумовлює, з одного боку, латентний зв'язок між традиційними та інноваційними ціннісними орієнтаціями, з іншого, успадкування суспільних цінностей, що мали позитивний вплив на суспільний розвиток в історії людства, але на новому якісному рівні і нових форматах. Будь яка традиція містить у собі у згорнутому вигляді зародок майбутнього, у вигляді нереалізованого ідеалу, як потенцію інновації, а остання, у вигляді ціннісних орієнтацій, завжди має свої коріння у минулому. Врахування цієї діалектичної закономірності є також важливою аксіологічною умовою сталого суспільного розвитку.

Але, треба зазначити, що неузгодженість між соціально-схваленими цілями, функціонуючими в соціокультурному просторі як цінності і засобами їх реалізації – нормами, характеризує ситуацію аномії. Саме як аномічне характеризують дослідники сучасне українське суспільство, що знаходиться у перехідному стані пошуку ефективних механізмів нормативного регулювання. Аномія, як суспільне явище, виступає чинником підвищення соціально-політичних ризиків, дестабілізації соціально-політичної системи, породжує небезпеки. Соціологічне дослідження, проведене Н. Паніної і С Головахою показав, що руйнація нормативних моделей, за відсутності нових нормативних зразків з гарантованою інституційною підтримкою, призвела до зростання в Україні соціальної відчуженості і деморалізації населення. Такій стан викликає необхідність перегляду як змісту системи нормативної регуляції, так і механізмів її функціонування.

Легітимація, втілення і реалізація ціннісних пріоритетів сталого розвитку і безпеки має відбуватися завдяки функціонуванню відповідних, як формальних, так і неформальних, нормативних підсистем, що забезпечується соціокультурними інститутами суспільства. У соціальній філософії нормами (з лат. – правила, взірць), прийнято називати сукупність зобов'язуючих принципів, правил, еталонів вимог, встановлених суспільством, соціальною групою або уповноваженими суб'єктами для регулювання соціальних відносин, діяльності і поведінки соціальних суб'єктів у всіх сферах людської життєдіяльності [259, с. 264]. *Норми безпеки визначають*

стійкі форми соціальної взаємодії людей, для досягнення функціональних цілей соціуму, відображених у цінностях, що спрямовують поступ суспільства і підтримають загальний стан його безпеки.

Категорія норми набула самостійного значення як філософське поняття в працях Є. Дюркгейма, М. Вебера, Т. Парсонса, які витлумачували норму як стандарт поведінки представника конкретної соціальної групи. Соціальні норми і правила – це умовності (конвенції, домовленості) повсякденного життя, які роблять взаємодію між людьми передбачуваною і упорядкованою. Саме ця їх функція робить норми важливим елементом у механізмі забезпечення соціальної безпеки.

Норми виконують функцію соціального регулятора індивідуальної поведінки, еталонів нормативної дії, яка є обов'язковою для всіх членів суспільства або його певної частини. Американський фахівець в області соціальної психології С. Мілгрем відзначає, що пастки підстерігають людину різними шляхами, передусім через ігнорування соціальних правил та через невиконання суспільних ролей [260, с. 100].

Норми втілюють у собі визначену модель зазначених взаємодій, що дозволяє індивідам передбачати дії інших соціальних суб'єктів і відповідним образом будувати власну поведінку. Як зазначає А.А. Ручка, соціально-моральна норма стає мірою поведінки індивіда і мірою оцінки цієї поведінки суспільством. Але, ґрунтуючись на приведених міркуваннях, до цього переліку необхідно додати ще один вимір – *норма є аксіологічною одиницею оцінки стану індивідуальної і колективної безпеки в суспільстві.*

Кожен вид соціальних норм має свою специфіку впливу на особистість і стан суспільства в контексті збереження стану стабільності й безпеки. Соціально-моральні і правові норми спрямовані на стабілізацію суспільних відносин і підтримання громадянського порядку і суспільної моралі. Певна галузь норм міжнародного права, що регулює систему міждержавних відносин, спрямована на підтримання регіональної і глобальної безпеки.

Окрема група норм, що спрямована на попередження загроз життю, здоров'ю і добробуту людини, досліджується відносно новою галуззю знань, що отримала назву «Безпека життєдіяльності». Її призначення полягає у забезпеченні оптимальних умов людської життєдіяльності, отриманні знань, необхідних для самозахисту людини від негативного впливу різноманітних факторів оточуючого середовища.

В основі безпеки кожного виду професійної діяльності лежить певна група норм і правил діяльності, обов'язкова до виконання. Додержання етичних, виробничих, технологічних, екологічних, спеціальних норм у професійної діяльності зводить до мінімуму негативну роль людського

фактору у технологічних та екологічних ризиках, що супроводжують сучасну суспільну практику.

Особливістю норм, що обумовлюють додержання правил безпеки у будь якій сфері діяльності полягає і в тому, що основами їх формування, легітимації та виконання є груповий соціальний і професійний досвід, отриманий внаслідок подолання кризових ситуацій, війн, гуманітарних, технологічних і екологічних катастроф, небезпек і загроз людському життю та існуванню соціуму.

Формами існування соціально-моральних, професійних, галузевих і спеціальних норм є звичаї, кодекси поведінки, професійні вимоги, заборони та етикети, правила, настанови, устави, закони. Ефективність функціонування системи норм, що спрямовані на підтримання загальної безпеки і сталості суспільних відносин, залежить від професійної компетенції й ознайомленості з ними, розуміння необхідності їх додержання, ціннісних орієнтацій, мотивації людини, зовнішніх стимулів і санкцій, системи суспільного контролю. Але провідною цінністю, спрямованість на яку обумовлює виконання норм безпеки, є відповідальність перед своєю совістю, суспільством і майбутніми поколіннями за наслідки своєї діяльності. Відповідальність, на переконання В. Віндельбанда, має визначену мету – встановити норму як безпосередню максимум свідомого формулювання нашого логічного і етичного життя, або як опосередкованої звички до правильного і неприйняття всього хибного [261, с. 206].

Ефективність виконання норм зумовлюється двома групами чинників. Зовнішні фактори мають примусовий характер, тому їх вплив на свідомість в критичних для життя ситуаціях втрачає свою ефективність. Найбільш дієвими є внутрішні мотивації нормативної дії, що зумовлені сталими переконаннями, ціннісними орієнтаціями і моральною мотивацією. Дія внутрішніх мотивів має свій прояв у таких феноменах свідомості як совість, обов'язок, честь і відповідальність. Конфуцію приписують афоризм, що яскраво розкриває динаміку функціонування моралі в умовах стабільного і кризового соціуму та її вплив на безпеку людини. Його зміст зводиться к тому, що в умовах, коли в світі царює порядок, людина піклується за додержанням морального обов'язку. Але, коли у світі царює хаос, додержання морального обов'язку зберігає людину.

Отже, соціальні, моральні, правові, професійні норми у досліджуваному механізмі виконують функції формування, легітимації і нормативного регулювання системи відносин безпеки, сприяють реалізації ціннісних основ сталого розвитку суспільства, підтримають соціальний порядок, зумовлюють передбачуваність ризиків і загроз життю і здоров'ю людини. Через підсистему соціально-організуючих, соціально-регулятивних, соціально-захисних, спеціальних, стабілізуючих, консолідуючих, життє-

забезпечувальних функцій, що виконують елементи ціннісно-нормативної системи, утворюється ядро культурологічного механізму безпеки і сталого розвитку суспільства.

Актуалізація цінностей і реалізація нормативного регулювання відносин безпеки в суспільному житті здійснюється як через систему права, так і через соціокультурні регулятиви: соціальні програми, культурні зразки професійної і побутової соціально-безпечної поведінки в кризових для життя умовах, спеціальні приписи, правила і символи.

Серед компонентів культури безпеки і сталого людського розвитку важлива роль належить *символам і символічній діяльності*. Частково, ми вже торкалися питання значимості символів у соціокультурній регуляції безпеки, але, тільки у гносеологічному контексті. Тому охарактеризуємо роль символіки з точки зору її впливу на безпеку життєдіяльності суспільства. Вплив символів на регуляцію соціально-безпечної поведінки і діяльності відображається в їх соціальних функціях. Символи засвідчують певні смисли природних і соціальних явищ і подій, приписують нормативні вимоги, стосовно поводження в небезпечних ситуаціях, виконують функції попередження про загрози, застерігають про можливі небезпеки, закликають бути обережним, забороняють визначені форми і види діяльності як небезпечні, орієнтують стосовно можливих небезпечних дій, продуктів, товарів і послуг, регулюють соціальну поведінку. Зокрема, символи виконують функцію кодування смислів соціальної дійсності, комунікативну, інтегруючу і сигнальну функції. Але однією з найважливіших функцій символів і символічної діяльності вважається ціннісно-орієнтуюча функція. Найбільш яскраво вона проявляється у військових традиціях, обрядах і ритуалах, що актуалізують цінності захисника Вітчизни: патріотизм, відданість своєму народу, мужність, відвагу, сміливість та інші.

В основі функціонування захисної або попереджувальної символіки знаходиться властивість символів викликати у свідомості і на підсвідомому рівні імпульси до прояву відповідної соціально-психологічної установки. Історичний досвід людської безпекової діяльності в узагальненому вигляді відображається у системі соціокультурних символів як носіїв смислів, цінностей і відповідних значень.

Як вже зазначалося, через такі культурні форми як звичаї, традиції, обряди, ритуали, церемоніали, здійснюються функції відбору, накопичення, збереження та пролонгації цінностей, що зумовлюють сталий розвиток і безпеку суспільства в екстремальних для існування суспільства ситуаціях. У механізмі реалізації соціальних і професійних норм безпеки, формою контролю їх додержання, збереження та передавання в соціумі є *звичаї*. М. Захарченко визначає звичаї як один з істотних елементів традиції, уособлений у стійких загальноновизнаних стереотипах поведінки та діяль-

ності людей, спосіб орієнтації на певні реальні чи бажані моделі (зразки, еталони) співжиття та життєдіяльності соціальних суб'єктів, істотні компоненти соціальних норм [259, с.160–161]. Звичаї є засобами регулювання соціальних відносин і охоплюють усі сфери людської життєдіяльності, у тому числі і сферу безпеки. Вони є одним з найбільш ранніх елементів культури безпеки. Звичаї є багатофункціональними за призначенням і виконують функції виховання, спілкування, орієнтації, контролю, організації і управління, допомагають пристосуватися до загрозливих обставин і критичних умов життєдіяльності, виробляючи доцільні засоби захисної соціальної взаємодії.

Звичаї запроваджуються на основі практичних потреб у збереженні стану безпеки, але з часом більшість з них стають формальними втрачають первинний сенс, набувають формального характеру, перетворюються в звички. Важливою їх рисою є те, що звичаї зобов'язують виконувати певні дії, як колективні вимоги без раціонального переосмислення. М. Степіко вважає, що звичаї акумулюють, консервують, рятують людське життя, яке вже в минулому і виконують важливу суспільну функцію орієнтації поведінки, спрямовану проти протисуспільних сил. Діючи за звичаєм, людина поводиться стереотипно, згідно із споконвіку затвердженим стандартом. Це найпростіша форма соціального контролю і дисципліни [262, с. 36–37].

Культурною формою збереження та передачі цінностей, що зумовлюють безпеку і сталий розвиток суспільства є *соціальні традиції* (з лат. – передача). Філософський енциклопедичний словник видання «Советская энциклопедия», визначає традиції як елементи соціальної та культурної спадщини, яка передається від покоління до покоління та зберігається у певних спільнотах, класах та соціальних групах на протязі тривалого часу. У більш пізньому виданні філософського енциклопедичного словника видання «Инфра» визначення значно конкретизується та прямо пов'язується з цінностями: «Традиція – переказ духовних цінностей від покоління до покоління». У контексті нашого дослідження, традиція, як суспільне явище, виявляється в соціально-культурній діяльності через відтворення в символічній формі історичного соціального досвіду подолання екологічних, воєнно-політичних і соціальних небезпек. З приведених міркувань можна зробити висновок, що значимість традиції полягає в здатності збереження та передачі соціально-культурних цінностей, спрямованість на які забезпечує формування умов сталого і безпечного розвитку суспільства. Змістом традиції є соціально-культурні цінності, що зберігаються та передаються у виді обрядів, ритуалів, церемоній, звичаїв.

Суттєва якість традицій, як культурних форм збереження існування людства, забезпечення захисту суспільства і безпеки життя людини,

відбивається в провідній функції – акумуляції, збереженні та трансляції соціально-культурних цінностей, що зумовлюють сталий людський розвиток і безпеку життєдіяльності. Крім того, важливими функціями традицій, як елемента соціокультурного механізму, є функція соціальної регуляції, виховна, комунікативна, консолідуюча, культурна та інші. Саме тому вірність історичним, загальнонаціональним, загальнокультурним традиціям, що містять консолідуючий потенціал, дозволяє зберігати духовні й соціальні основи багатостічного українського суспільства.

Традиції, як соціокультурні форми, утворюються згідно зі сферами функціонування, соціокультурного змісту, соціального спрямування, форм, цілей та особливостей людської діяльності, регіонів прояву, соціальних носіїв. В системі соціально-моральних регуляторів професійних структур безпеки України, поряд з соціальними традиціями, що відносяться до всього суспільства, виділяють службові, професійні, патріотичні, національно-історичні, військові та бойові традиції. Наприклад, Кодекс честі офіцерів Збройних сил України визначає, що духовними основами для українського офіцера є історичні і патріотичні традиції богатирів Київської Русі, козацтва, офіцерів постійної армії та флоту, тим самим підкреслюючи соціокультурний зв'язок історично утворених, військових і бойових традицій українського народу.

Специфічними традиціями, спрямованими на озброєний захист українського суспільства від зовнішніх воєнних загроз в сфері професійного, озброєного забезпечення національної безпеки, є *бойові традиції*. Під ними розуміється історично сформований, регламентований суспільством, соціальними інституціями, стійкий вид соціально-військових відносин, завдяки якому зберігаються та передаються військово-патріотичні цінності у вигляді обрядів, ритуалів, церемоній, що спонукають військовослужбовців до зразкового виконання військового обов'язку перед державою і суспільством. Військовий енциклопедичний словник визначає бойові традиції як історично сформовані в армії та на флоті й такі що передаються від покоління до покоління правила, звичаї та норми поведінки військовослужбовців, пов'язані із зразковим виконанням бойових завдань, несенням військової служби.

Зародження бойових традицій Збройних сил України відносять до часів утворення Київської Русі. Це відображено у слов'янських билинах і піснях, де прославлялись героїчні вчинки ратників-богатирів. Фундамент військової організації того часу складали княжі дружини. Збираючись під бранними стягами та хоругвами постояти за Київську Русь, дружинники давали клятву вірності князю-заступнику. Минулі літописи згадують про золоту «шийну гривню» – символічну відзнаку за проявлену військову доблесть, прообраз сучасного ордена. «Золотий гріш», який давався кня-

зем за мужність та хоробрість виявлену у битві, чіплявся до шапки чи рукава дружинника-героя став прообразом сучасної кокарди як символу військової честі. Саме тоді зароджувались ратні традиції прийняття присяги – військової клятви на вірність Батьківщині, вірності Бойовому прапору – символу честі та бойової слави військової частини, традиція шанування за військову доблесть, мужність та героїзм, проявлені в бою, вручення героям нагород. Бойові традиції зберігають й передають з покоління в покоління шляхетні ідеали та духовні цінності захисту Батьківщини – героїзм, патріотизм, військову доблесть, козацьку відвагу і лицарство, честь, мужність та стійкість.

Формою прищеплення бойових традицій, засобом соціальної регуляції та військового виховання є обряди, ритуали, церемонії. Під *обрядом* розуміється система символічних колективних дій, встановлених традицією, що відображують ідеали та цінності культури збереження життя, здоров'я, добробуту, підтримання безпеки Вітчизни, соціальний та духовний досвід захисту Батьківщини. Основою і кульмінацією обрядових дій є *ритуал*. Він визначається як відпрацьований з досвідом та встановлений традицією порядок дій, що символізують визначені ідеали та цінності. Його особливістю є більш чітка регламентація та глибокий емоційний вплив на особистість. Ритуал не виконує усіх функцій обряду, але представляє його найбільш суттєву частину. Наприклад, обряд прийняття військової присяги, поміж провідного ритуалу – принесення клятви на вірність Батьківщині, включає до себе ушанування Бойового прапору частини, виконання Гімну держави, урочистий мітинг та інші елементи.

Поняття «*церемонія*», «*церемоніал*» використовуються для характеристики обряду, який має урочистий, офіційний та динамічний характер. Наприклад, церемонії, що присвячені шануванню людей та врученню державних нагород за особисті досягнення в діяльності щодо забезпечення безпеки держави, рятування людини, захисту Вітчизни. Поняття обряду є більш ширшим по відношенню до ритуалу та церемонії, що конкретизують поняття обряду та являють собою окремі його виявлення.

Обряд уявляє собою обмежений сплав ідейного, соціального й емоційного впливу на особистість. Сила обряду та його перевага, наряду з іншими засобами соціальної регуляції, полягає в тому, що він викликає сильні емоційні переживання його учасників з приводу відтворених цінностей та ідеалів, що зумовлюють особисту, суспільну або державну безпеку. На нашу думку, однією з важливих функцій обряду є акумуляція та передача в символічній формі цінностей та ідеалів військової служби молодому поколінню. Специфічними рисами обряду є його символічний характер, етична та естетична насиченість. Обряди охоплюють усі сфери життєдіяльності суспільства, у тому числі й сферу забезпечення безпеки,

являє собою одну з основних форм існування традицій. Особливістю військових і службових обрядів, ритуалів, церемоній є їх жорстка регламентація та законодавче закріплення в статутах та інших документах.

Вплив бойових традицій на світогляд захисників Вітчизни як соціального регулятора, визначається їх сутністю, загальними властивостями й функціями. По-перше, бойові традиції втілюють великий соціальний і ціннісний досвід озброєного захисту Батьківщини. Його засвоєння збагачує свідомість військовослужбовців військово-історичним знанням, сприяє формуванню військових, патріотичних якостей особистості, підвищує соціальну зрілість воїнів. Бойові традиції дозволяють зберігати досвід поколінь захисників Вітчизни у вихованні на історичних, патріотичних, соціально-правових цінностях українського народу. По-друге, бойові традиції мають велику спонукальну силу на свідомість військовослужбовців. Під впливом традицій свідомість військовослужбовців набуває соціальної та моральної стійкості, здібність до виявлення бойових якостей в умовах бойових дій. По-третє, бойові традиції являються ефективним засобом бойового згуртування підрозділів, зміцнення військових колективів, як в мирний так і у військовий час. Живий зв'язок героїчного минулого народу України з теперішнім та майбутнім здійснюється завдяки саме бойовим традиціям.

Таким чином, слід зазначити, що традиції, обряди та звичаї відтворюють соціальний досвід подолання стихійних лих, руйнувань, людських катастроф, епідемій, попередження загроз воєнного, соціально-політичного, економічного і екологічного характеру и закріплюють успадковані соціальні програми поведінки, діяльності в кризових, надзвичайних умовах. Втрата таких традицій (військових, воєнно-політичних, воєнно-патріотичних, козацьких) веде до зникнення з соціальної пам'яті соціально-психологічних настанов на формування гідного і безпечного способу життя, системи відносин безпечного і захищеного соціуму.

Отже, ми бачимо, що дія розглянутого соціокультурного механізму на суспільні процеси зумовлена різноманіттям форм культурного впливу ціннісної системи на сталий розвиток і безпеку суспільства. Функціонування ціннісно-нормативної системи, що інтегрує і консолідує українське суспільство, спрямовує його життєдіяльність в річище сталості і загальної безпеки, мотивує моральність і прогресивний розвиток, зумовлює екологічну рівновагу – створює загальні аксіологічні основи для формування в українському соціумі *культури безпеки і сталого розвитку*.

Але, втілення ціннісно-нормативного впливу на безпеку і розвиток суспільства відбувається завдяки функціонуванню соціальних інститутів.

4.4. Інституційно-мережний рівень ціннісної регуляції безпеки і сталого людського розвитку

Інституційно-мережний структурний рівень нормативно-ціннісної регуляції процесів сталого розвитку і безпеки суспільства являє собою відповідну підструктуру, що пов'язує між собою всі компоненти і рівні соціокультурного механізму системою функціональних зв'язків, регулятивів і інститутів.

Провідними функціями механізму на інституційно-мережному рівні є акумуляція, селекція, збереження, впровадження і трансляція цінностей, що зумовлюють безпеку і сталий розвиток, в суспільне життя та їх подальша редукція в систему відповідних цілей, соціальних, правових і професійних норм у всі сфери життєдіяльності суспільства. Крім того, елементи цього рівню виконують функції об'єктивації, легітимації та інституціалізації ціннісних основ безпеки; впровадження цінностей і норм в повсякденну життєдіяльність людини внаслідок її соціалізації; формування на їх підставі суспільних відносин, комунікативних мереж, зв'язків і комунікацій, що обумовлюють соціальну інтеграцію, безпеку і сталий розвиток суспільства; мотиваційну функцію, що зумовлює утворення психологічних чинників соціально безпечної життєдіяльності. Важливою інтегруючою функцією структурного рівня механізму є утворення інституціональної основи культури безпеки і сталого розвитку.

Центральним елементом досліджуваного рівня механізму виступають економічні, політичні, соціокультурні інститути, що мають забезпечувати стабільне функціонування сфер суспільного життя на підставі відповідних нормативно-ціннісних систем, організації, а також система соціальних зв'язків і суспільних відносин, що утворюють певні комунікативні мережі.

Поняття соціального інституту було впроваджено у науковий обіг Г. Спенсером для характеристики основних підсистем суспільства, які виконують важливі життєві функції регулювання та стабілізації соціальних процесів, підтримання стану їх взаємозбалансованості. Д. Нортон доповнив розуміння інститутів як створених в суспільстві обмежувальних рамок, що організують взаємодію між людьми. В сучасній філософії соціальні інститути розглядаються як історично складені форми спільної діяльності людей, що забезпечують стабільне функціонування і регуляцію суспільних відносин на підставі відповідних соціальних цінностей, норм, процедур, соціальних статусів і ролей та соціального контролю. Утворення інститутів, як самодіяльних, на історичному і емпіричному досвіді усталених суспільних механізмів, мислителі вважають головним надбанням європейської культури.

Важливою рисою функціонування інститутів є визначення стійких форми соціальної поведінки, взаємодії й діяльності, що сприяють формуванню соціальних основ сталого і безпечного розвитку громадянського суспільства. В економічній сфері – це поділ праці, власність, ринок, фінанси, виробництво матеріальних благ, економічна безпека та ін.; у політичній сфері – держава, її урядові сили і правоохоронні структури, право, демократія, політичні партії, рухи, інститути національної, державної, воєнної безпеки; в соціальній сфері – сім'я, виховання, медицина, соціальний захист, соціальний контроль, безпека життєдіяльності, суспільна або громадянська безпека та ін.; в духовній сфері – наука, освіта, мораль, релігія, мистецтво, гуманітарна і психологічна безпека та інші, на етапі активного формування знаходяться організації та інституції в інформаційної і екологічної сферах.

Підґрунтям функціонування кожного інституту є відповідна система ціннісних смислів, пріоритетів соціокультурних і правових норм. А їх ефективність залежить від системи організацій, закладів, інституцій, форм і методів діяльності, як структурних елементів інститутів.

Характерною сучасною ознакою у функціонуванні соціальних інститутів є їх реформування і модернізація під впливом глобалізаційних процесів і підвищення ризикогенності соціуму. Глибокий аналіз модернізаційних процесів, в основних сферах суспільного життя, був зроблений у монографії Миколи Михальченка «Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи». Модернізаційні зміни, підкреслює автор, «це процес спрямований на встановлення стійкого і стабільного порядку, регулювання ходу політичної динаміки, ...удосконалювання соціальних інститутів» [43, с. 48–34]. Аксиологічну основу модернізаційних процесів, на думку автора, мають складати національна злагода, міжетнічна і міжконфесійна толерантність і взаєморозуміння, соціальний порядок, сталий розвиток і безпека.

У зв'язку з неможливістю в цієї роботі охопити ретельним аналізом різноманіття аксіологічного впливу на безпеку і сталість розвитку всіх соціокультурних інститутів, розглянемо найбільш впливові з них.

В сучасний час, що характеризується підвищенням ризикогенності людської діяльності, практично у кожній сфері життєдіяльності суспільства сформувалися інституції, що займаються проблемами забезпечення стабільності і безпеки функціонування. Процес *інституалізації безпеки* суспільства характеризується: мірою втілення в діяльність соціальних інститутів цінностей і норм що обумовлюють сталий розвиток і безпеку суспільства; інтерналізацією інституціональних функцій і ролей, що сприяють формуванню умов безпеки життєдіяльності, в мотиваційній структури членів суспільства. Сучасний етап розвитку інститутів характеризується

впровадженням пріоритетів сталого розвитку, безпеки, гуманізму і відповідальності в ціннісній системі економічної, політичної, соціальної, культурної, наукової, технологічної, інформаційної та екологічної сфер діяльності.

Результатом соціально-політичної і культурної діяльності, спрямованої на досягнення ідеалу суспільства, заснованого на принципах безпеки і сталого розвитку, є формування інституту безпеки. Він утворюється внаслідок інституціалізації безпеки як специфічної сфери діяльності й включає в себе, поряд з системою державних, національних структур безпеки, суспільні, недержавні регіональні, міжрегіональні та глобальні структури.

Інститут безпеки розглядається нами як багатоструктуроване соціокультурне утворення, що містить: систему специфічних знань, теорій, принципів, концепцій безпеки людини, суспільства, держави, а також відповідних поглядів, переконань, уявлень в індивідуальній та масовій свідомості, що утворюють локалізовану форму суспільної свідомості; сукупність специфічних форм діяльності по комплексному забезпеченню універсальної безпеки (захисна, військова, охоронна, розвідувальна, рятувальна, екологічна, правозахисна, підтримання правопорядку, контролююча, інформаційно-попереджувальна, аналітична-прогностична та ін.); специфічну систему суспільних відносин, що розглядаються як відносини безпеки, а також взаємини і стосунків між співробітниками в структурах безпеки; комплекс цінностей, норм, формальних і неформальних правил і установок та інших регулятивів, що узгоджують форми діяльності по забезпеченню безпеки в суспільстві і державі; комплекс соціальних ролей і статусів в суспільстві і професійних структурах безпеки; мережу структур безпеки – державних (системи національної безпеки), міжнародних, неурядових і суспільних організацій, закладів освіти, установ, інституцій, інформаційних і телекомунікаційних мереж та ін.

Процеси інституціалізації безпеки пов'язані з розподілом функцій безпеки між суспільними інститутами і організаціями, актуалізацією ціннісних основ безпеки суспільства, інституціалізацією і легітимацією відповідних ролей, розробкою і впровадженням системи певних обов'язків, спрямованих на додержання норм і правил безпеки у всіх сферах життєдіяльності українського суспільства, організацією системного моніторингу загроз безпеці (людині, суспільству, державі) та їх попередження.

Як найбільш впливовий і ефективний структурний елемент інституту безпеки суспільства ми розглядаємо *інститут національної безпеки* держави, діяльність якого обмежена національними інтересами, головним інструментом їх досягнення є державний механізм і право, а загальнотеоретичною основою – політологічні теорії. Провідна роль інституту націо-

нальної безпеки обумовлена тією обставиною, що тільки державі належить легітимне право в застосуванні політичного, воєнного й правового примусу, легітимного озброєного насилля з метою забезпечення безпеки людини, суспільства і держави. Можна частково погодитись з О. Дзьобанем, на думку якого, застосування насильницьких засобів в інтересах безпеки країни не несе в собі руйнівного начала й обумовлюється гостротою виниклих проблем і характером загроз. Але, на наше переконання, це можливо як що вичерпані усі мирні засоби розв'язання проблеми.

Підставою створення інституту національної безпеки в Україні стала суспільна потреба у захисті суверенітету та територіальної цілісності держави, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки, визначених у 17 статі Конституції України, потреба у забезпеченні безпеки людини і суспільства як вищих цивілізаційних цінностей. Основні функції інституту національної безпеки окреслені в Законі про основи національної безпеки України, що визначає національну безпеку як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенціальних загроз національним інтересам. На думку фахівців, недоліком Закону, що знижує його ефективність, є відсутність системного підходу у визначенні механізмів (правових, політичних, економічних, соціальних, організаційних) функціонування національної безпеки; концентрація уваги на загрозах, а не на їх джерелах, що дала б можливість організації діяльності на попередження небезпек; концентрація уваги на захисті інтересів, що мають суб'єктивний характер, а не на об'єктивних явищах, предметах і процесах (об'єктах безпеки), що потребують турботи держави і ретельного захисту.

Провідні цінності і норми діяльності інституту національної безпеки реалізуються в Законі через визначення принципів і пріоритетів. Принципами діяльності інституту національної безпеки, згідно із Законом, є додержання пріоритетів: прав та свобод людини і громадянина; верховенства права; мирних засобів у розв'язанні конфліктів; своєчасність і адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенціальним загрозам; демократичного цивільного контролю над структурами національної безпеки та ін. Пріоритетами національних інтересів визначено: гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина; розвиток громадянського суспільства його демократичних інститутів; захист державного суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості державних кордонів; зміцнення політичної і соціальної стабільності в суспільства та ін. Але, відсутність конкретних організаційних, суспільних і правових механізмів, що повинні забезпечувати втілення ціннісних пріо-

ритетів в діяльність структур національної безпеки, на нашу думку, є одним із недоліків в організації його діяльності.

Принципова структура національної безпеки, як інституту суспільства, розкривається в законі через: об'єкти національної безпеки, якими визначені людина, суспільство і держава; суб'єкти забезпечення національної безпеки, якими є держані органи законодавчої, виконавчої і судової влади, інші організації, громадяни України і громадські об'єднання. Сферами національної безпеки визначені: зовнішньополітична; державна; воєнна безпека; сфера безпеки державного кордону; внутрішньополітична; економічна; соціальна та гуманітарна; екологічна; інформаційна сфери.

До структурних елементів інституту національної безпеки України, за різними джерелами, також, відносять Раду національної безпеки і оборони України – координаційний орган з питань національної безпеки і оборони при Президентові України, Збройні Сили, Службу безпеки, Службу зовнішньої розвідки, Державну прикордонну службу, судову владу, прокуратуру, Міністерство Внутрішніх справ та внутрішні Війська, Державний департамент з питань виконання покарань, Управління державної охорони, Міністерство надзвичайних ситуацій, Державну митну службу, та інші організаційні утворення. Структурною складовою інституту національної безпеки, що виконує специфічні функції, що пов'язані із забезпеченням інформаційного суверенітету України, захистом державних інформаційних ресурсів в інформаційно-телекомунікаційних системах є Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації. Проте, відсутність всебічного охоплення проблемних ділянок безпеки суспільства, організаційну і структурно-функціональну невизначеність, фахівці вважають суттєвим недоліком, що впливає на організацію діяльності інституту національної безпеки України. Ми згодні з критичною позицією професійних фахівців в сфері національної безпеки В. Горбуліна і А. Белова, стосовно принципів організації діяльності Ради національної безпеки і оборони України, оприлюдненої у ЗМІ протягом 2008–2010 рр.

Але, слід зауважити, що частину недоліків попереднього Закону було усунуто в «Стратегії національної безпеки України», затвердженою указом Президента України 12 лютого 2007 року. Стратегія визначає ідеологію інституту національної безпеки, окреслює стратегічні пріоритети політики в цієї сфері діяльності. До таких пріоритетів відносяться: досягнення національної єдності та консолідації суспільства; підвищення ефективності системи державного управління та місцевого самоврядування; забезпечення прийнятого рівня економічної безпеки; досягнення високих соціальних стандартів, вирішення демократичних проблем; забезпечення енергетичної безпеки; створення безпечних умов життєдіяльності населення; реформування інститутів сектору безпеки ЗСУ, військових форму-

вань, правоохоронних органів, Держспецзв'язку України, державної охорони; реалізація судової реформи; розвиток системи демократичного цивільного контролю та ін.

І хоча в цьому документі було усунуто низку недоліків, притаманних попередньому закону, але, нажаль, визначені в ньому пріоритети, поки ще, залишаються деклараціями внаслідок впливу багатьох чинників, закладених в структуру управління державою і відсутності правових і організаційних механізмів їх реалізації. Це недостатність врахування залучення системи національної безпеки України у недержавний сектор, регіональну (особливо на євразійському напрямі) і глобальну систему безпеки, невизначеність організаційно-функціональної структури як об'єкту модернізації сектору національної безпеки.

Інститут національної безпеки в сучасний час переживає стадію глибокого реформування, що здійснюється як під впливом зміни в ієрархії небезпек для суспільства і держави, появи нових загроз, з урахуванням вимог міжнародних інституцій і структур безпеки. Реформування національного інституту безпеки пов'язано також з необхідністю комплексного розв'язання проблеми забезпечення безпеки людини, суспільства і держави. Проте механічне поєднання цих інтересів, під політичним брендом «національних інтересів» у правових актах держави, проблему не знімає, а турбота про безпеку людини залишається лише лозунгом демократичних перетворень. Методологічну основу вирішення цього питання, на нашу думку, утворює розв'язання протиріччя між інтересами у безпеці людини та інтересами суспільства і держави.

З одного боку, внаслідок активності, спрямованої на захист інтересів суспільства і держави не рідко порушується сфера інтересів і безпеки окремої людини, в жертву держаній цілісності і спокою приносяться її свободи і права. Це пов'язано не тільки з періодами загострення політичної ситуації, коли держава свідомо йде на обмеження свобод з метою її стабілізації. Але також – із боротьбою за реалізацією політичних і економічних інтересів у перерозподілу сфер впливу і доступу до природних джерел енергетичних та сировинних ресурсів. Це має місце у політиці, коли загрози інтересам окремих олігархічних владних груп, проголошуються як загрози національним інтересам держави, з подальшим розвитком, вже, воєнно-політичної ситуації й ставить під загрозу життя великих мас людей. Інтереси безпеки суспільства і держави можуть перетворюватись, також, в інструмент політичного маніпулювання з метою обґрунтування підвищення державних витрат, або проведення певних заходів, що обмежують права і свободи людини.

З іншого боку, методи і форми, що застосовує людина з метою підтримання особистої безпеки в певних ситуаціях можуть зачіпати інтереси

суспільства або держави. Це може мати місце як в буденних ситуаціях, коли дії людини спрямовані на захист особистого життя, здоров'я чи власності, а також в надзвичайних ситуаціях, в умовах воєнного часу та ін. У випадку, коли заходи, що спрямовані на збереження особистого життя, розв'язуються за рахунок державних інтересів, вони можуть причинити шкоду безпеці суспільства або держави.

Основним інструментом розв'язання означеного протиріччя вважається система правових відносин, що регулюється державою. Але вона не є всемогутньою перед свавіллям чиновника при владі. Відносини людини і держави перетворюються у стосунки людини, яка потребує захисту і шукає «правди», з іншою людиною, яка уповноважена законом, наділена «силою» й тому не має нужди звертатись до правди. Саме тому, запобігання перевищення повноважень з боку представників державних структур, повинних піклуватися про безпеку громадян, стає можливим лише за умов демократизації, децентралізації управління безпекою суспільства і захисту інтересів особи, прозорості механізмів прийняття рішень, можливості контролю з боку громадянських, правозахисних і неурядових організацій, громадянської голосності, політичної волі та бажання влади зробити крок на зустріч правозахисникам.

Така ситуація пов'язана з низкою причин соціально психологічного характеру. По перше, під впливом владної структури, як специфічної системи установок і орієнтацій, відбувається зміна свідомості особистості, в якій сформована «субособистість владної персони» стає домінуючою над голосом совісті, над мораллю. По друге, це пов'язано з корпоративністю інтересів і закритістю структур, наділених владою, функціонуванням неписаних кодексів поведінки в силових структурах («захист честі мундиру»), жорсткою субординацією службових відносин. Все це створює умови для приховування від громадськості внутрішніх, порушень, пов'язаних з правами і свободами людини. Це може торкатися як свого персоналу, так і осіб, що опинилися в полі відповідальності правоохоронних або силових структур. Як показують соціологічні дослідження, внаслідок деформації соціального контролю, з боку органів охорони правопорядку, підтримує довіру громадян до держави [264, с. 100].

Рекомендації Ради Європи в сфері безпеки в розділі VII «Людські ресурси в сфері безпеки: забезпечення професіоналізму і демократичний контроль», наголошують на необхідності: парламентського, урядового і цивільного контролю за сферою безпеки; утвердження в структурах безпеки громадської думки, демократичних цінностей і орієнтацій; впровадження у сферу безпеки кодексів поведінки, що ґрунтуються на цінностях служіння суспільству, на верховенстві права, повазі до прав людини, кон-

ституції та державних установ. Рекомендації пропонують також низьку відповідних заходів, пов'язаних з захистом прав людини.

Таким чином, розв'язання протиріччя між індивідуальними і суспільними інтересами в сфері національної безпеки має два взаємозалежних вектори. Перший вектор це засвоєння індивідом соціальних інтересів у безпеці суспільства і держави, з'ясування того, що реалізація інтересів особистої безпеки у повному обсязі можлива лише на підставі суспільного права і державного механізму його забезпечення. Це стає можливим внаслідок інтеріоризації – перетворення суспільних інтересів і цінностей у власні ціннісні орієнтації й формування на цій підставі суспільної, національно-державної спрямованості особистості, що є особливо актуальним для українського суспільства. Другий вектор відображає процес реалізації особистих інтересів у безпеці, на підставі права, через суспільні, громадські і державні механізми. Посилення дії першого вектору, у розв'язанні означеного протиріччя, веде до придушення особистості суспільством, державою, що є характерним для закритих, тоталітарних суспільств. Пріоритетність другого вектору ставить інтереси індивіда у безпеці вище за суспільні, що може сприяти руйнуванню центроспрямованих, інтеграційних соціальних зв'язків і дестабілізації соціуму, коли «бурхливі демократичні процеси» втрачають керованість.

Порушення соціальної міри у співвідношенні цих процесів веде до деформації і конфліктності в розвитку відносин між особою і суспільством. Не врахування індивідом інтересів у безпеці суспільства і держави позбавляє його суспільного і державного захисту, тягне певні соціальні санкції. Якщо держава перестає виражати інтереси людини у безпеці, вона позбавляється довіри власних громадян, втрачає соціальний потенціал розвитку. І навпаки, зацікавленість суспільства у всебічній захищеності людини зумовлює сприйняття людиною інтересів суспільства в сталому розвитку і безпеці як своїх власних, як вимір своєї поведінки. Турбота про безпеку суспільства і держави, в такому випадку, стає метою особистості, стимулом її діяльності, а турбота суспільства про безпеку людини стає кінцевою метою забезпечення національної безпеки. *Отже, посилення єдності індивідуальних і соціальних інтересів в суспільному розвитку стає умовою досягнення стану універсальної безпеки, невід'ємною рисою сталого розвитку українського суспільства.*

Розв'язання протиріччя індивідуального і суспільного у функціонуванні соціокультурного механізму безпеки відбувається на підставі, з одного боку, актуалізації і засвоєння індивідом суспільної системи цінностей і норм, що відповідають ідеалу сталого розвитку, їх перетворення у власний внутрішній світ та реалізації в життєдіяльності. З іншого боку, це стає можливим лише за умов впровадження пріоритетів громадянського

суспільства, демократизації державних структур безпеки, досягнення певної міри прозорості і гуманізації їх діяльності.

Саме ці питання стали предметом обговорення на міжнародній конференції «Реформування сектору безпеки України: отриманий досвід». На погляд С. Пирожкова, В. Горбуліна, В. Крутова та інших учасників конференції, основними завданнями реформування сектору безпеки є: розвиток цивільно–військових відносин; зміцнення демократичного цивільного контролю над воєнною організацією держави; демократизація, демілітаризація, деполітизація, департизація і професіоналізація структур безпеки, підвищення рівня інформованості громадськості щодо діяльності органів державної влади в сфері євроатлантичної інтеграції та деполітизація цього процесу; соціально-правовий захист та розвитку системи соціальних гарантій військовослужбовців і працівників сектору безпеки; оптимізація управління сектором безпеки та ін. [265, с. 77].

Перехід на шлях безпечного сталого розвитку і подальша еволюція людства, на переконання А. Урсула, можливі лише на глобальному рівні і ні які окремі стратегії без врахування інтересів усього людства не здатні цього забезпечити. Безпека розвитку цивілізації стає пріоритетною перед безпекою кожної держави та їх союзів. Тому, перехід на шлях сталого розвитку розглядається, перш за все, як шлях самозбереження через розв'язання глобальних причин, що не виключає позитивного зрушення на цьому фоні національних, регіональних та інших проблем [263, с. 36].

Чинниками актуалізації ролі інституту міжнародної безпеки є, с одного боку, активізація організованих форм насильства на міжнародній арені: зростання чисельності озброєних конфліктів на етнічній і релігійній підставі; вихід організованих форм насильства, таких як тероризм, піратство, торгівля людьми, наркобізнес, економічна приступність – на міжнародний і глобальний рівень організації. З іншого боку, це підвищення активності і поширення масштабів стихійних лих, екологічних, техногенних і гуманітарних катастроф. Зміни ієрархії та поява нових загроз міжнародної безпеці, зміна національного статусу низкою небезпек на глобальний, поглиблення системної кризи на початку ХХІ століття, стало умовою трансформації *інституту міжнародної безпеки*, його адаптації до викликів сучасності.

Провідна регулятивна роль інститутів міжнародної безпеки і сталого розвитку полягає в інституціоналізації і легітимації ціннісних основ міжнародних відносин через інституціональне закріплення відповідних норм у міжнародному праві та контроль за їх дотриманням через моніторинг індикаторів сталого розвитку безпеки. Достатньо глибокий соціологічний і політологічний аналіз трансформацій інститутів і організацій міжнародної безпеки наводиться в працях російських і українських

авторів В. Владимірова, Ю. Воробйова, В. Горбуліна, В. Кузнєцова, О. Данільяна, О. Дзьобана, М. Панова, С. Шойгу та ін.

У трансформації інститутів міжнародної безпеки, пов'язаної з гуманітаризацією їх функцій виділяють два основних етапи. Перший – пов'язують з Гельсінською угодою по безпеці і співробітництву в Європі (1975 р.), коли вперше було введено в обіг поняття неподільності простору безпеки, виділено гуманітарну складову політики безпеки («Soft security» – «м'яка безпека») та сформульовано основні принципи співробітництва на основі «довіри». Другий етап пов'язують зі Стамбульською хартією європейської безпеки (1999 р.), що запропонувала розв'язання проблем через комплексний механізм «довіри через компроміс». Вперше в документ про безпеку був включений розділ «Людський вимір», в якому було визначено роль неурядових організацій в утвердженні прав людини, демократії та верховенства закону.

До найбільш авторитетних організацій інституту міжнародної безпеки відносять Організацію Об'єднаних Націй і Міжнародну федерацію товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. За масштабами і напрямками своєї діяльності вони носять глобальний і виключно мирний, спрямований на безпеку і сталий людський розвиток, характер. Враховуючи основну мету роботи, ми окреслимо лише основні напрями діяльності провідних інститутів міжнародної і глобальної безпеки та динаміку зміни ціннісно-сміслових засад їх діяльності.

Як відомо, ООН надає гуманітарну допомогу країнам, що перенесли наслідки війн, громадянських конфліктів та інших надзвичайних ситуацій. Це надання екстреної медичної, продовольчої, матеріальної та правової допомоги населенню. Провідною метою ООН, на сучасному етапі, як відзначено заяві генеральної Асамблеї ООН від 15 грудня 2004 року, є подальше укріплення глобального руху на підтримку культури миру. У заяві було запропоновано урядам держав, неурядовим і релігійним організаціям, продовжувати розширювати діяльність щодо впровадження *культури миру і ненасилля*. Проте, в окремих випадках, передбачених Уставом ООН, коли державою порушується гуманітарне право і події всередині держави загрожують міжнародному миру і безпеці, застосовується гуманітарне право втручання у вигляді *«гуманітарної інтервенції»* або *«силового встановлення миру»*. Це легітимне застосування сили співдружністю держав з метою запобігання і розв'язання громадянських і міжнародних конфліктів. У Резолюції ООН під назвою «Головні керівні принципи проведення операцій ООН з підтримання миру, включаючи місії спостерегачів ООН» сформульовані провідні принципи проведення *операцій з підтримки миру*.

В рамках ООН створено Бюро Координатора ООН по наданню *допомоги у випадках стихійних лих* (ЮНДРО), що сприяє урядам держав у вивченні, попередженні, прогнозуванні стихійних лих (екологічного, техногенного і бактеріологічного характеру) і боротьбі з ними. З метою зміцнення міжнародного співробітництва із забезпечення *сталого людського розвитку* і надання ресурсів для цього, була створена Програма розвитку ООН (ПРООН). Діяльність Програми спрямована на збирання і надання ресурсної допомоги в цілях людського розвитку, викоренення злиденності, створення робочих місць, відновлення природних ресурсів і навколишнього середовища, боротьби з епідемічними хворобами.

За участю ПРООН був створений *Форум для раннього попередження і раннього реагування* (FEVER). Це незалежний консорціум міжурядових і неурядових організацій і академічних інститутів основною функцією якого є створення, збирання і надання інформації, необхідної для раннього повідомлення про виникнення конфліктів і надзвичайних ситуацій у світі. FEVER активно співпрацює з ООН, ОБСЄ та іншими структурами міжнародної безпеки над впровадженням стратегій раннього попередження і реагування, охоплюючи впливом практично всі нестабільні зони сучасного світу. Але система раннього попередження без наявності доброї політичної волі, на думку аналітиків, приречена працювати вхолосту.

В рамках Міжнародного руху Красного Хреста і Красного Півмісяця, з метою поліпшення стану найбільш уразливих груп населення у світі, функціонує Міжнародна федерація товариств Красного Хреста і Красного Півмісяця (МКХКП). Через унікальну мережу національних товариств, які функціонують у 176 країнах світу, Федерація спрямовує і координує міжнародну медичну, матеріальну, соціальну, освітню, психологічну і правову допомогу жертвам стихійних лих, гуманітарних і техногенних катастроф, громадянських конфліктів. Надбанням Федерації вважається ухвалення у 1995 році 138 державами світу професійного кодексу поведінки при наданні гуманітарної допомоги. Основними принципами діяльності МКХКП є *гуманізм і нейтральність*, за якими розуміється необхідність гуманного ставлення до людини, незалежно від вимог військової необхідності та її приналежності до воюючої сторони.

Але, одним з результативних показників впровадження ціннісних основ безпеки і сталого розвитку вважається їх легітимізація через систему права. Найбільш концентрованого і системного вигляду система норм міжнародної безпеки набула у міжнародному праві, міжнародному гуманітарному праві і праві прав людини.

Отже, реалізація провідних принципів діяльності інституту міжнародної безпеки і сталого розвитку здійснюється на підставі: створення

спільних зон миру, стабільності і стратегічного партнерства; використання діалогу з питань безпеки і сталого розвитку, налагодження порозуміння між культурами, що ґрунтуються на різних національних і релігійних цінностях; гуманітарного співробітництва на ґрунті легітимачії і впровадження системи цінностей і норм міжнародного гуманітарного права і міжнародної безпеки; загальної спрямованості на упередження надзвичайних ситуацій і стихійних лих шляхом системно організованого моніторингу безпеки і сталого розвитку країн та надання певної ресурсної і гуманітарної допомоги. На нашу думку, інститут міжнародної безпеки утворює інституційну основу формування *глобальної безпеки*, спрямованої на попередження глобальних і екзистенціальних загроз існуванню людства.

Розглянемо регулятивний вплив соціальних інститутів на безпеку і сталий розвиток через аналіз змін у функціонуванні їх провідних структурних складових. Провідною функцією соціальних інститутів вважають формування і відтворення суспільних відносин, які теж переживають відповідні модернізаційні перетворення і зміни в ієрархії у відповідності зі змінами ціннісних пріоритетів. У процесі життєдіяльності люди вступають у суспільні відносини і взаємодії з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживанню суспільних благ (як матеріальних, так і духовних), а також з приводу певних суспільних цінностей, в тому числі й безпеки. Система суспільних відносин, що утворюється згідно з соціальною структурою й відповідно ціннісної ієрархії суспільства, утворює соціальну мережу зв'язків (економічних, політичних, соціокультурних, ідеологічних, інформаційних, безпекових та ін.), що поєднує між собою всіх членів суспільства.

Найбільш впливовими на сталість і безпеку суспільних процесів, є відносини, що утворюються згідно зі сферами суспільного життя та виступають регулятивами форм спільної діяльності людей. Це матеріально-економічні, соціальні, політичні, ідеологічні й духовні групи відносин. Вони утворюється певним ставленням людей до системоутворюючих цінностей в кожній сфері життєдіяльності суспільства і впливають на сталість і тривалість їх функціонування.

Підґрунтям сталості соціально-політичних процесів вважаються відносини, що утворюють структуру суспільства. Як структурні, розглядають відносини субординаційного (державного управління і суспільного самоврядування) і координаційного характеру (соціокультурні), що також базуються на певних цінностях і відповідних нормах політичного, етичного і правового характеру. Субординаційний характер зв'язків притаманний політичним відносинам, що характеризуються, перш за все, як владні і управлінські і утворюються на стосунках підкорення, примусу, розпорядження і координованої взаємодії. Сталість і правова легітимність політи-

чних відносин є підґрунтям стабільності держави, фундаментом політичної безпеки.

Але, загрозою для політичної системи стають відносини, що утворюються на ґрунті корупційних, кланових, протекційних та інших зв'язків не правового характеру, які можуть приховуватися ширмою, так званих, національних інтересів. Залежність політичних відносин від матеріально-економічних інтересів стає умовою складання олігархічних груп, коли інтереси бізнесу, а не народу країни, починають управляти політикою держави. Мораль і право, прозорість і голосність в таких відносинах набувають характеру камуфляжу і об'єкта маніпулювання, для досягнення «вищої», за державну – кланової цілі. На нашу думку, тільки сильне правове громадянське суспільство здатне усунути таку загрозу.

Важливою, в контексті нашого дослідження, є також група соціально утворюючих відносин, серед яких відокремлюють сімейні, класові, релігійні, етнічно-національні, національно-державні відносини. Соціальні відносини є специфічним типом суспільних відносин, що пронизують собою всю соціальну структуру і безпосередньо впливають на суспільну безпеку. Вони виникають між соціальними суб'єктами з приводу реалізації соціальних цінностей справедливості, соціальної рівності можливостей, відповідальності, свободи, злагоди, безпеки, а також реалізації таких способів соціальності як спільність, близькість, толерантність, громадянська солідарність, взаємодія, партнерство та ін. Не можна не погодитись з українським соціологом В. Тарасенко, який визначає соціальні відносини як форми вияву, трансформації і реалізації соціальності, через взаємодію індивідів, як соціальних істот [266, с. 502]. Саме, дана група цінностей створює фундамент соціально безпечних відносини, визначає безпеку особи і суспільства.

Однією з форм соціальних відносин, що чутливо впливає на суспільну безпеку, є відносини, що виникають і функціонують з приводу розподілу соціальних статусів у суспільстві. Особливо – з приводу влади, власності, багатства, доступу до суспільних благ, що усвідомлюються як несправедливі відносини. Таки відносини складають підґрунтя формування і функціонування в суспільстві класових відносин, що утворюються на підставі несправедливих, залежних стосунків «відчуження – привласнення», «панування – підкорення», притиснення – залежності». Саме вони утворюють приховане джерело соціальних загроз, що було ґрунтовно доведено ще класиками марксизму. Так, за результатами дослідження, проведеного фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи, Інституту політичних та етносоціальних досліджень ім. І.Ф. Кураса, експертами ПРООН, в Україні надзвичайно поширене таке явище як *соціальне відторгнення* [267]. Національна Доповідь про людсь-

кий розвиток 2011 «Україна: на шляху до соціального залучення» пропонує відносно нову для України концепцію соціального відторгнення, що можна визначити як процес, за якого окремі групи населення або окремі люди не мають можливості повною мірою брати участь у суспільному житті внаслідок своєї бідності, відсутності базових знань і можливостей, або в результаті дискримінації. Це відокремлює їх від працевлаштування, отримання доходів і можливості навчання, а також від соціальних і суспільних інститутів та заходів. Вони мають обмежений доступ до влади та прийняття рішень органами влади і, таким чином, часто не можуть взяти участь у процесах розроблення та прийняття рішень, що впливають на їх повсякденне життя і підвищує соціальну напруженість в суспільстві.

Ця Доповідь також упродовжує концепцію *соціального залучення*, що визначається як процес, що забезпечує для тих, хто має ризик бідності та соціального відторгнення, можливості та ресурси, необхідні для того, щоб повною мірою брати участь в економічному, соціальному та культурному житті, досягти рівня життя та добробуту, що відповідають нормальним стандартам у суспільстві, у якому вони живуть. Концепції соціального відторгнення та залучення і концепція людського розвитку, на переконання академіка Елли Лібанової, доповнюють одна одну. Досягнення високого рівня людського розвитку є неможливим за наявності значних груп населення чи осіб, які є соціально відторгнутими, тобто людей, які стикаються із перешкодами щодо участі в економічному, соціальному, культурному та політичному житті. Обмеження в будь-якій із цих сфер звужують свободу вибору, що є основою людського розвитку. Створення умов для людського розвитку означає подолання бар'єрів і прискорення процесів залучення, що розширюють справжні можливості та свободи людей, для розбудови інклюзивного суспільства, в якому різноманіття є силою, а не слабкістю. Отже, соціальне залучення є засобом забезпечення людського розвитку і соціальної безпеки.

Всі форми відносин, ґрунтуючись на певних цінностях, як у дзеркалі відображаються у людині, яка є точкою їх перетину і відображенням суспільних протиріч і соціальної напруги. Отож, плюралізм, у розумінні суспільних відносин та їх ціннісних основ, їх регуляція з боку держави на принципах соціальної справедливості, утворює мотиваційні і регулятивні чинники соціальної безпеки. Саме тому сталість функціонування суспільних відносин вважається умовою громадянської безпеки, що є невід'ємною складовою національної безпеки держави.

Як альтернатива зростанню конфронтації національних, релігійних культурних традицій і відносин, атмосфери страху і взаємної недовіри, стало створення в 2005 році «Альянсу цивілізацій» – авторитетної міжнародної організації в рамках ООН, що поєднує більш ніж 100 держав світу.

Мета альянсу полягає в гнучкому оперативному реагуванні на міжнаціональні, міжконфесійні, між культурні чвари, незгоди, а також антагонізми групових інтересів, що виникають у зв'язку зростанням різноманіття суб'єктів світового співтовариства і глобалізацією. Форуми альянсу, на які кожного року збираються голови держав, міністри, релігійні лідери, культурні і політичні діячі, представники ділових кіл і ЗМІ всього світу – є унікальною площадкою для міжкультурного діалогу, аналізу міжцивілізаційних проблем та розробки нових способів їх вирішення. Одним з проєктів альянсу є «Ринок ідей», на якому в мережі Інтернету оприлюднюються новаторські ініціативи громадянського суспільства для використання в різних країнах з метою досягнення громадянського миру, грамотного використання ЗМІ, інтеграції мігрантів, міжкультурного діалогу. М. Шуер – директор альянсу, репрезентує його мету як об'єднання культурного і релігійного різноманіття світу в цілях безконфліктного розвитку людства [268, с. 10].

Важливими соціокультурними складовими процесу інституціалізації безпеки і сталого розвитку в Україні, чинником створення справедливих суспільних відносин та інтеграції суспільства є соціалізація та пов'язана з нею політична, загальнонаціональна і культурно-цивілізаційна ідентифікація громадян. Маргінальні групи, що втратили зв'язок з колом «своїх» в наслідок ре соціалізації, утворюють групи соціального ризику. Не сприйняття такими групами встановлених соціальних норм і правил поведінки, характеризується як пасивна форма аномії. Але найбільш небезпечною є активна її форма, що проявляється як девіація в протестуючих діях, спрямованих на усвідомлене руйнування інституціалізованих норм суспільного життя.

Одним з універсальних методів гармонізації соціальних відносин є дискурс. В сучасний кризовий час, в умовах поглиблення соціальної, економічної і політичної диференціації українського суспільства, коли його існування стало визначатися здатністю досягнення національної згоди, солідаризуватися перед викликами часу, стає актуальним звернення до *аргументованого дискурсу*. У класичній філософії поняття дискурсу (з лат. міркування, аргументація) розуміється як перехід від одного судження до іншого у процесі пошуку істини і відтворення смислів. У дискурсивній етиці дискурс розглядається як спосіб досягнення істинних смислів у процесі аргументованої комунікативної взаємодії, як універсальний метод розв'язання етичних проблем.

За К.-О. Апелем, практичний дискурс є процедурою перевірки ціннісних орієнтацій та інституційних форм. За його допомогою спростовуються догматичні та ідеологічні ціннісно-нормативні системи і створюються універсально значимі норми. Дискурсивна етика Ю. Габермаса гру-

нтується на консенсусній, дискурсивній легітимації морально-правових норм на основі регулятивного принципу «ідеальної комунікативної спільноти». Остання – утворюється на підставі дотримання прав людини і симетричних стосунків у комунікації. Значимість дискурсу, як загального обговорення проблеми на засадах універсалізації інтересів, полягає у репрезентації загальної волі – як основного принципу легітимації політичного рішення. У своїй «Теорії комунікативної дії» Ю. Габермас підкреслює демократичну роль дискурсу в сучасних умовах переважання впливу на життєвий світ таких ціннісних медіумів як влада і гроші, що є актуальним і для українського соціуму.

У філософії Дж. Роулза, Р. Дворкіна, Б. Акермана, П. Лоренца запропоновані моделі раціонального розв'язання практичних проблем шляхом обговорення на засадах універсальних інтересів та моральних норм. В українській філософії проблема дискурсу розробляється в працях В. Андрущенко, Л. Озадовської, М. Тура, В. Фадєєва та ін. Питання впливу дискурсивних соціальних практик на досягнення консенсусу, зниження соціальної напруги і гармонізацію суспільних відносин в українському соціумі, в умовах зростання його поляризації, набуває все більшої актуальності.

Соціальні відносини утворюють підґрунтя для формування соціальних мереж. Введення поняття «соціальні мережі» у науковий кругообіг приписується Дж. А. Барнесу, якій застосував його для характеристики соціальних зв'язків між конкретними людьми – акторами. Поняття «соціальна мережа» відображає структуру неформальних соціальних зв'язків і взаємостосунків між акторами, які утворюють інформаційні кола спілкування і взаємодії за принципами дружності, спільної зацікавленості, взаємної корисності, розширення можливостей та інших взаємних інтересах. Взаємні інтереси, як прояв спрямованості активності людини, є підґрунтям утворення соціальних мереж.

Аналіз соціальних мереж використовується як метод дослідження в сучасній соціології, соціальній психології, соціальній інформатики, менеджменті та інших суспільних науках. Дослідження показують, що соціальні мережі діють на багатьох рівнях: родинному, освітньому, професійному, службовому, маркетинговому, етнічному, конфесійному та ін. Розмір середньої мережі складає близько 150 осіб (число Данбера), що відображає максимально можливу чисельність більш-менш усталених зв'язків однієї людини. Це число пов'язано з психологічними і соціальними можливостями людини. Чим міцніше зв'язки у мережі, тим вона більш закрита. Відкриті мережі характеризуються слабкими зв'язками між акторами.

Згідно з дослідженнями, «успішна» людина як правило, через спілкування з представниками інших мереж, має зв'язки з декількома мере-

жами. Завдяки таким активним акторам, утворюються вузли, що пов'язують між собою різні мережі і утворюють великі мережі. Як що дослідження в сфері утворення мереж, проведене С. Мілгремом в 1967 році, показує, що достатньо шістьох контактів, щоб з'єднати двох, будь яких людей в США. То, дослідження, що були проведені французькою сотовою компанією «02» у 2008 році показали, що мир став вдвічі тісніше. Пересічна людина, віддалена від іншої, будь якої людини, завдяки соціальним комунікативним мережам, лише трьома контактами. Завдяки сучасним інформаційно-комунікативним технологіям стало можливим утворення глобальної соціальної мережі.

Утворення, удосконалення, розгалуження і глобалізація телекомунікаційних мереж є специфічною особливістю динаміки інституалізації ціннісних основ безпеки і сталого розвитку. Становлення мережевої організації соціуму дослідники пов'язують із складанням основ інформаційного суспільства. Вперше аналіз формування і особливостей функціонування *телекомунікаційних мереж* був зроблений Мануелем Кастельсом в теорії «простору потоків», описаної в концепції інформаційного суспільства у праці «Інформаційна доба». В теорії «простору потоків» мережа комунікацій є фундаментальною просторовою конфігурацією, що утворюється на підставі технологічної інфраструктури. Роль координаторів, що пов'язують простір з мережею, виконують вузли та комунікаційні центри, що побудовані за територіальним принципом. Управлінську і організаційну функцію в «просторі» виконують організації домінуючих менеджерських еліт [269, с. 384–388].

На думку М. Кастельса, поширення глобальних мереж створює принципову нову історичну ситуацію, яка детермінує новий тип соціального поділу, відповідно позицій в глобальній мережі простору потоків. Цей тип визначається глобальністю утворення еліт і локальністю спільнот. На ґрунті міжособистісної мережевої субкультури освіченими домінуючими елітами формується спільність, що не визнає локальних національних кордонів і нав'язує свою специфічну логіку суспільного розвитку, засновану на певних цінностях інформаційного суспільства. Взаємозалежність між суб'єктами інформаційного обміну сприяє утворенню нового світового порядку, якій не збігається з інституціолізованою структурою, що закріплює лише офіційні, визнані відносини [270, с. 55]. В цьому контексті В. Фадеев зауважує, що становлення транснаціональної мережі обмін надзвичайно ускладнює, як регулювання соціокультурних процесів, так і прийняття рішень з їхньою подальшою реалізацією, проблематизує усталені політичні форми. Водночас вони ставлять під загрозу збереження демократії як способу облаштування суспільно-політичного життя [270, с. 59].

А. Некласса у своїй роботі «Хаос, що управляється. Рух до нестационарної системи мирових зв'язків», відзначає такі риси суспільства, що пов'язані з розвитком мереж: перерозподіл владних повноважень з національного на глобальний рівень; поява нових суб'єктів влади; входження неформальних центрів впливу надзвичайно високого ступеню компетенції; трансмонополізація еліт; зливання політичних і економічних функцій в сучасному світі і формування на даному базисі системи стратегічних взаємодій і основ глобального правління; деформалізація влади, зниження ролі публічної політики і представницьких органів, тенденція до розширення зони неформальних процедур прийняття рішень, укладення усних, консенсусних договореностей замість повноцінних договорів; розвиток транснаціональних мереж співробітництва і мережевої культури цілому. Характеризуючи багатомірність і еkleктичність мережевої середи, мислитель підкреслює, що поряд з поважними міжнародними організаціями, мережі поєднують неформальні клуби, модні рухи, релігійні та квазірелігійні громади, а також різноманітні асоціальні, кримінальні й терористичні організації, що грають за власними правилами [271, с. 230].

На думку мислителів (Ж. Баландьє, Ж. Дерріда, Л. Дюмон), глобалізація мереж утворює новий тип влади – нетократію, перетворює і розвиває соціальну реальність, надає неї віртуального характеру, підвіює життя. Не можна не погодитись з висновками Л. Козименко, В. Кузнецова, Л. Мяснікової, В. Фадеева та іншими авторами, про неоднозначні наслідки мереж в суспільному житті: формуванні мережної залежності; мережному відчуженні людини; підвищенні соціальних ризиків, формуванні нових, мережних джерел соціальних загроз – комп'ютерної злочинності, інформаційного тероризму, нав'язуванні антисоціальних пріоритетів, що межують зі злочинном.

Відповіддю на інформаційні виклики глобалізації стала програма «Створення мереж в інтересах перемін», репрезентована на «Самміті тисячоліття» в доповіді Генерального секретаря ООН (Нью-Йорк, 2000 р.). У доповіді було зазначено, що становлення глобальних мереж – це об'єднання міжнародних інститутів, громадянського суспільства, приватного сектора і урядів у прагненні досягнення спільних цілей – добробуту, культури мира, і безпеки. Потенціал глобальних мереж полягає в тому, що вони сприяють підготовці глобальних політичних питань, як порядку денного, для обговорення на самітах, розповсюджують знання і культуру, сприяють досягненню консенсусу і угод, пропонують глобальні стандарти і нові механізми їх втілення і контролю.

Яскравими прикладами реалізації потенційних можливостей використання глобальних мереж є співпраця НАН України – Українським відділенням Світового центру даних «Геоінформатика і сталий розвиток»,

створеної на базі НУТУ «КПІ», з міжнародною неурядовою організацією CODATA, починаючи з 2001 року. CODATA – Комітет даних для науки та технологій – міждисциплінарний науковий комітет Міжнародної ради з науки (CSU), який було засновано в 1966 р. зі штаб-квартирою в Парижі. Діяльність CODATA спрямована на підвищення якості та надійності даних у всіх важливих галузях науки і техніки, покращення управління ними та їх доступності. Це ресурс якій забезпечує доступ учених та інженерів до міжнародних баз даних. В 2008 році у Києві проводилися 26-е засідання генеральної асамблеї CODATA та 21-а Міжнародна конференція. На конференції обговорювалися системного питання аналізу даних для сталого розвитку в основних сферах суспільного життя [272, с. 1].

Важливим кроком до створення єдиного інформаційного простору стало створення в 2009 році, на основі Світових центрів даних Росії та України, Східноєвропейського регіонального кластеру Світової системи даних. Систему Світових центрів даних було створено у 1957 році під егідою Міжнародної ради з науки (ICSU), яка налічує близько 50 Світових центрів даних у 13 країнах світу. Світовий центр даних (СЦД) збирає всі доступні світові дані зі сталого розвитку, у тому числі й ті, що синтезуються в ході досліджень. Українське відділення Світових центрів даних було створено в структурі «ІПСА» НУТУ «КПІ», під керівництвом академіка НАН України М. Згуровського. Світовий центр даних з геоінформатики та сталого розвитку залучено до виконання завдань Державної цільової програми «Інформаційні та комунікативні технології в освіті і науці» на 2006–2010 роки. Дані та інформація СЦД оприлюднюються в спеціалізованому вебпорталі [http://wdc.org.ua.](http://wdc.org.ua), який містить тематичний показник та надає засоби для пошуку і завантаження даних [273, с. 1].

Іншою відповіддю на виклики глобалізації інформаційного простору є спроба встановлення в Україні прийняттого балансу між принципами інформаційної відкритості суспільства та контрольованості, урегульованості і конфіденційності інформаційних потоків. Це стає можливим, з одного боку, через розвиток «електронної демократії» як програми впровадження інформаційних технологій в діяльність державних структур, органів самоврядування і життєдіяльність суспільства. Вона дає можливість використання багатого потенціалу демократії, закладеного в глобальні комп'ютерні мережі. З іншого боку, – за рахунок запровадження системи «електронного уряду», за яким розуміється процес використання інформаційних і телекомунікаційних технологій для підвищення ефективності діяльності уряду і можливого контролю над ним з боку громадянського суспільства.

На думку А. Гуцала, І. Рубана, І. Ожевана, Л. Павленка, С. Бойчуна, запровадження системи «електронного уряду» є питанням належного ін-

формаційного забезпечення української державності в кризовий період її розвитку. Ця система має забезпечити: прозорість, відкритість, адекватність, контрольованість і варіативність управління державою; свободу доступу до відкритої державної інформації і повернення довіри громадян до держави і політикуму; необхідний рівень громадянського контролю за діяльністю державних структур; покращення міжнародного іміджу держави [274, с. 207–210].

Провідною функцією соціальних і комунікаційних мереж є комунікативна функція. Поняття *комунікація* (з лат. повідомлення, спілкування, сполучення) – розглядається в соціальних науках як людська інформаційна взаємодія. В сучасній філософії, в працях К.-О. Апеля, Ю. Габермаса, Дж. Міда, це поняття розуміється як конструктивна інформаційна взаємодія особистостей, соціальних груп, спільнот, етносів, націй, культур і цивілізацій, що розгортається на ціннісних основах порозуміння, злагоди, толерантності і взаємоповаги. В основу комунікації Ю. Габермаса покладає «комунікаційну дію», що реалізується через інтерсуб'єктивну взаємодію (інтерацію за Е. Гофманом), шляхом раціонально опосередкованого, нормативно регульованого спілкування, спрямованого на узгодження взаєморозуміння індивідів.

Соціокультурна взаємодія в масштабах суспільства, що здійснюється за допомогою мас-медіа (преси, радіо, телебачення, телекомунікаційних мереж) – отримала назву «*масова комунікація*». Останнім часом масова комунікація отримала всі провідні ознаки соціального інституту, виникнення якого розглядається як відповідь на соціальну потребу глобалізованого суспільства у масовому спілкуванні, інформаційній взаємодії, розповсюдженні нових знань і культури. Масова комунікація, як соціальний інститут, виконує функцію соціальної регуляції, є засобом соціального управління і реалізації соціально-політичних інтересів, є одним з механізмів формування масової свідомості і масової культури. В основі функціонування масової комунікації знаходиться циркуляція в суспільстві знань, уявлень, думок, цінностей, норм і символів в аудіовізуальній і друкованій формі.

Аналіз вітчизняних і закордонних публікацій з проблем масової комунікації дозволяє визначити такі провідні її функції: вироблення, розповсюдження, санкціонування і легітимація знань, повідомлень, форм поведінки, стилів життя, смаків, уявлень, культурних зразків, норм і санкцій; вироблення і контролювання певних соціальних практик; вплив на формування масової свідомості і масової культури; особистісна реалізація через оприлюднення і обговорення власних ідей і думок; управлінська функція, що реалізується через оприлюднення законів і розпоряджень та контроль за їх виконанням.

Соціальними передумовами виникнення інституту масової комунікації дослідники вважають виникнення суспільства масового споживання з притаманними йому особливостями: індустріалізацією, урбанізацією, стандартизацією виробництва, споживання та способу життя. Ці особливості на думку Н. Хамітова, породжують низку соціальних та екзистенційних проблем – використання масових комунікацій для тиску на свідомість і підсвідомість, маніпулювання людьми рекламними засобами, що веде до «зомбування» великих мас людей. Орієнтація на масового споживача інформації веде до стандартизації та спрощення внутрішнього світу людини. Доступність інформації породжує «інформаційну наркоманію» – внутрішній стан людини, коли продукція масової комунікації стає важливішою за події власного життя. В даному випадку, вважає філософ, масова комунікація стає формою руйнації екзистенційного спілкування, що означає зростання внутрішньої самотності та відчуження [275, с. 291-292].

Вплив ЗМІ і масових комунікацій на масову свідомість несе загрози нівелювання особистості, формування психологічної, інтелектуальної та соціальної залежності людини від комунікаційних мереж і комп'ютерних технологій. Засилля споживачької реклами, політичного піару в мас-медіа знецінює духовно-моральні цінності. Гроші, речі, розкіш і послуги поступово набувають значимості найвищих суспільних цінностей. А такі духовні виміри буття як любов, релігія, краса, добро, на переконання О. Льовкіної, перетворюються на товар, продукти споживання [276, с. 179].

Але на нашу думку, ЗМІ як і інші телекомунікаційні технології є нейтральними, в плані їх впливу на процеси в суспільстві, в тому числі, і на його безпеку. Не технології знищують духовність і змінюють свідомість. Мета використання засобів масової комунікації залежить від певних інтересів, цінностей, моральних, соціальних і правових норм, що панують у суспільстві. Тому завданням держави є створення правового механізму, якій повинен виключати можливість використання засобів масової інформації та телекомунікацій в інтересах певних соціальних груп, реалізація яких несе загрози руйнування свідомості і суспільної моралі, пропаганди ідеології насилля, маніпулювання масової свідомістю у вузько-корпоративних, політичних і комерційних цілях.

Функціонування глобальних і національних мереж у взаємодії із засобами масової комунікації утворює *інформаційний простір*, що за умов глобальної інтеграції та жорсткої міжнародної конкуренції, стає головною ареною зіткнень і боротьби різновекторних національних інтересів держав. Глобальні мережі, поєднані з сучасними інформаційними технологіями, дають змогу політичним силам і державам реалізувати власні інтереси без застосування воєнної сили, завдати значної шкоди безпеці конку-

рентної держави, яка не має дієвої системи захисту від негативного інформаційного впливу. Саме з метою створення розвиненого інформаційного простору і захищеного інформаційного суверенітету була прийнята Доктрина інформаційної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 8 липня 2009 року. У доктрині сформульовані основні засади інформаційної безпеки України; через окреслення життєво важливих інтересів, реальних і потенційних загроз визначено місце інформаційної безпеки в системі національної безпеки України; сформульовані напрями державної політики в сфері інформаційної безпеки.

Розв'язання проблеми інституціалізації ціннісних основ безпеки і сталого розвитку пов'язано з формуванням *інститутів громадянського суспільства*. У концепціях громадянського суспільства такі інститути розглядаються як захисні структури у відносинах між людиною та владою, між людиною та дискримінаційною економікою. На думку А. Де Токвіля, такі форми громадянських асоціацій, як наукові та літературні кола, видавництва, студентські, промислові асоціації, релігійні організації, муніципальні об'єднання, сім'ї, створюють бар'єри на шляху деспотизму.

До основних функцій інститутів громадянського суспільства дослідники відносять протидію узурпації влади, солідаризацію громадськості, інтеграцію суспільства, захист особистих і суспільних інтересів, моніторинг і громадський контроль діяльності владних структур, соціальний захист населення, протистояння нерегульованому ринку і крупному бізнесу, формування громадянського дискурсу. О. Корнієвський, серед низки функцій, що належать громадянському суспільству, відокремлює функцію особистої і майнової безпеки [277, с. 219].

В вітчизняної політологічної думці до інститутів громадянського суспільства, що народжується, відносять інституалізовані неурядові організації, громадські асоціації, нові соціальні рухи (громадські, національні, соціальні, екологічні, антивоєнні, антимілітаристські, антиглобалістські, антифашистські, європейські та ін.), неформалізовані громадські ініціативи («Пора», «Братство», «Новий порядок», «Охоронці райдуги», «Досить» та ін.).

Г. Хемпке і С. Левитські у праці «Неформальні інститути і порівняльна політика: основні напрями досліджень» визначають неформальні інститути як неписані правила, що створюються, оприлюднюються і розповсюджуються в суспільстві поза офіційно санкціонованих каналів. На думку авторів, такі інститути створюються: якщо виникла необхідність доповнення формальних правил і процедур; як запасна стратегія вирішення проблем в обхід формальних інститутів; для досягнення нелегітимних в суспільстві цілей.

Поєднання діяльності неурядових і неформальних об'єднань з мереженими технологіями, формує в суспільстві систему «горизонтальних зв'язків», створює підґрунтя функціонування громадянського суспільства. Наближення держави до інтересів пересічного громадянина, є найбільш «чутливим» питанням громадянського суспільства, особливо в період зростання ризиків внаслідок модернізаційних процесів.

До інструментальних ціннісних критеріїв такого наближення відносять довіру до владних структур, що відображається, з одного боку, у ставленні громадян до влади, з іншого у ставленні влади до громадян. Низка соціологічних досліджень, проведених протягом останнього десятиріччя Інститутом соціології НАН України [278, с. 255] і соціологічною службою Центра Разумкова [279, с. 178-179] свідчать про стійку тенденцію зростання недовіри громадськості до державних органів влади в Україні. Причинами фахівці вважають: низький авторитет влади, пов'язаний з її корупційністю; низький рівень легітимності владних структур як наслідок їх бюрократизації; невисокий ступень інформованості громадян; непрозорість владних механізмів та їх «тінізацію».

Інститути громадянського суспільства, являючись засобом солідаризації й самовиразу громадян, реалізації та захисту їх інтересів, з одного боку, стверджують у суспільстві цінності громадянського суспільства. З іншого боку, як свідчить новітня історія, вони можуть бути успішно використані з метою дестабілізації соціально-політичного життя, підриву конституційних основ суспільного ладу країни. Дж. Петра, досліджуючи діяльність *неурядових організацій* в Латинській Америці, відзначає, що насправді, «неурядові організації» не є неурядовими. Вони отримують кошти від іноземних урядів або діють як приватні субпідрядники для своїх урядів [279, с. 297].

Аналітики виділяють, також, в окрему групу міжнародні неурядові організації, діяльність яких носить прихований від суспільства характер і пов'язана з наркобізнесом, торгівлею людьми, незаконною міграцією населення та іншими злочинами [91, с.91–92]. Не заперечуючи, позитивної ролі неформальних інститутів в побудові громадянського суспільства в цілому, А. Сухарев підкреслює антигуманні прояви їх діяльності, що припускають широку інтерпретацію норм моралі, етики, кодексу поведінки [280, с. 299]. Саме тому, взаємодію державних і громадянських інститутів дослідники розглядають як чинник суспільної безпеки.

Процес формування громадянських інститутів в Україні, їх не контрольована активність, інтегрованість у міжнародні мереживі структури, на думку фахівців, «приводить до певних викликів для національної безпеки. Так, екологічні та соціальні неформальні об'єднання, незважаючи на задекларовані ними прогресивні цілі, інколи є інструментом просування

інтересів інших країн, спрямованих на дестабілізацію соціально-політичної ситуації, «підіграють» політиці певних сил у конкурентній боротьбі за транспортні чи енергетичні проекти тощо» [281, с. 108].

Одним з шляхів розв'язання проблем суспільної безпеки і відповіддю на виклики глобалізації, на думку фахівців, може стати розробка *системи суспільної або громадської безпеки*, як недержавної складової загальної системи безпеки від національного до глобального рівнів її утворення. «Вже мало у кого залишаються сумніви щодо необхідності становлення та динамічного розвитку недержавної складової загальної системи безпеки українського суспільства, – підкреслює професор І. Тимошенко. – Більш ніж 3500 суб'єктів господарювання, які вже сьогодні надають різноманітні послуги щодо забезпечення безпеки бізнесу, 30–35 тисяч діючих служб безпеки на підприємствах і фірмах. Сотні тисяч осіб, що професійно вирішують завдання забезпечення безпеки підприємництва – це таке соціальне утворення, яке багато у чому вже привернуло до себе увагу громадських організацій та державних установ й вносить свій помітний вклад у подальший розвиток сучасних відносин у нашому суспільстві» [282, с. 8].

Система громадської безпеки, на наше переконання, є невід'ємною складовою громадянського суспільства, що утворюється громадянами та їх об'єднаннями, для вирішення завдань по забезпеченню комплексної безпеки життєдіяльності людини, безпечного функціонування громадянських інститутів суспільства, підприємництва, приватного життя та ін. На думку В. Кузнецова, система суспільної безпеки являє собою сукупність суспільних, недержавних структур, що діють в різноманітних сферах і в різних масштабах – від країни до окремої квартири, мають свої задачі, функції, регулювання, управління і забезпечення [91, с. 73].

Але, на нашу думку, необхідно відрізнити смисли, що закладаються в поняття, безпеки суспільства, суспільної, громадської та гуманітарної безпеки. Найбільш широким за змістом і найбільш абстрактним є поняття «*безпека суспільства*», в якому як об'єкт, так і суб'єкт безпеки, охоплюються поняттям суспільства в самому широкому його розумінні як мега-соціуму. Безпека такому розумінні набуває універсального, всеохоплюючого значення.

Проте, коли ми говоримо про «*суспільну безпеку*», то в нашій свідомості це поняття пов'язується із спеціальними державними структурами, як суб'єкта забезпечення безпеки, що виконують функцію підтримання суспільного порядку в державі. Обмежується певними національними рамками і конкретний об'єкт суспільної безпеки. Тобто, на відміну від поняття «*безпека суспільства*», «*суспільна безпека*» може розглядатися лише як елемент, підструктура національної безпеки.

Поряд з поняттями безпека суспільства і суспільна безпека, в публікаціях зустрічається поняття «соціальна безпека». Російський дослідник Г. Сілласте соціальну безпеку визначає як стан захищеності особистості, соціальної групи, спільноти від загроз порушення їхніх життєво важливих інтересів, соціальних прав і свобод. Але, на нашу думку, в основу розуміння соціальної безпеки має бути покладені не тільки суб'єкти та інтереси, але і її об'єкт – соціальна сфера суспільства. Тоді стає зрозумілим і смисл соціальної безпеки як сталість і захищеність нормального функціонування соціальної сфери суспільства, на відміну від інших сфер національної безпеки. Такого погляду на соціальну безпеку додержуються також Г. Мінаєв. Як складову суспільної безпеки розглядає соціальну безпеку О. Корнієвський.

У понятті «*громадська безпека*» акцентується увага на неурядових організаціях і громадських об'єднаннях, що беруть на себе певні функції з підтримання безпеки людини або соціуму, не обмежуючи свою гуманітарну діяльність національно-державними рамками. В Західних публікаціях змісту поняття «громадська безпека» відповідає словосполучення «public security», що розглядається як підтримка суспільного порядку і захист інститутів громадянського суспільства.

До речі, від поняття «громадська безпека» слід відрізнити поняття «*цивільна безпека*», що застосовується в публікаціях як синонім словосполучення «цивільна оборона», або «цивільний захист». Згідно із законом «Про Цивільну оборону України», цивільна оборона є державною системою органів управління, сил і засобів, що створюється для організації і забезпечення захисту населення від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного, екологічного, природного та воєнного характеру. Силами цивільної оборони є її війська, спеціалізовані та невоєнізовані формування. *Надзвичайна ситуація* трактується в законі як порушення нормальних умов життя і діяльності людей на об'єкті або території, спричинене аварією, катастрофою, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, великою пожежею, застосуванням засобів ураження, що призвели або можуть призвести до людських і матеріальних втрат. Проте, попередження соціально-політичних, міжнаціональних конфліктів, масових безпорядків і дії щодо ліквідації їх наслідків до компетенції органів управління і сил цивільної оборони не входять.

Згідно зі законом України «Про правові засади цивільного захисту», *метою цивільного захисту* є забезпечення безпеки та захисту населення і територій, матеріальних і культурних цінностей та доквілля від негативних наслідків надзвичайних ситуацій у мирний час та в особливий період. Поняття цивільного захисту охоплює собою заходи інженерного,

медичного, психологічного, біологічного, екологічного, радіаційного та хімічного захисту населення.

Як бачимо, розуміння громадської безпеки, на відміну від цивільної безпеки, має зовсім інший зміст і значення. Близьким, але не тотожним поняттю «громадської безпеки» є *«гуманітарна безпека»*, що було введено в обіг після підписання заключного акту Гельсінської наради з безпеки і співробітництва в Європі, де було зазначено комплекс заходів, стосовно гуманітарної складової політики безпеки. У системі національної безпеки України гуманітарна безпека розглядається як її невід'ємна складова, що спрямована на захист інтересів людини і суспільства в гуманітарній сфері.

Отже, було розглянуто провідні методологічні позиції, стосовно розгалуження схожих понять, що застосовуються в публікаціях про безпеку суспільства. Але, кожне з розглянутих понять застосовується в роботах в конкретному контексті, маючи свою специфіку розуміння і застосування, виходячи з авторських позицій і наукових підходів і традицій.

Цінними, з точки зору отриманого досвіду, прикладами діяльності недержавних інститутів в інтересах глобальної та громадської безпеки є ініціативи громадсько-політичного об'єднання «Український форум» і міжнародного фонду «Єдиний мир». В 2006 році громадсько-політичне об'єднання «Український форум» ініціювало масштабний проект – «Безпека України-2010». Його метою є сприяння пошуку такої моделі зовнішньополітичної орієнтації і пов'язаної з нею безпекової концепції, які б найбільше відповідали сьогodнішнім викликам і національним інтересам України, водночас сприяючи консолідації суспільства. В рамках цього проекту, на замовлення «Українського форуму», Інститут соціології Національної Академії наук здійснив соціологічне дослідження зовнішньополітичних і безпекових уподобань населення України. Авторським колективом під керівництвом В. Горбуліна було підготовлено змістовну доповідь – «Безпека-2010», у якій, на підставі аналізу сучасних світових процесів, розглядаються альтернативні варіанти позиціонування України у міжнародному середовищі. Ці матеріали стали підставою для дискусії, що відбулась 18 грудня 2006 р. в рамках міжнародного представницького круглого столу «Безпека України у геополітичному вимірі». Перебіг дискусії переконливо засвідчив, що тема вибору Україною свого власного шляху розвитку й місця у світі по-справжньому хвилює людей. Як найважливіші висновки «круглого столу» було зазначено, по-перше, що визначення зовнішньополітичних пріоритетів має не розколювати суспільство, а навпаки – слугувати його згуртуванню і, по-друге, що така велика країна, як наша, не може бути жорстко односторонньою у своїх геополітичних симпатіях. Дії України на міжнародній арені завжди мають відзначатися

гнучкістю і виваженістю рішень, з врахуванням усього спектру національних інтересів.

Іншим прикладом конструктивної діяльності неурядових організацій в інтересах міжнародної і громадської безпеки є спектр питань, що виносяться на обговорення Міжнародним фондом «Єдиний мир» за ініціативою Е. Прутника. Знаковою подією цього фонду стало проведення у березні 2010 року в Берліні міжнародної конференції за темою «Роль України в новій структурі Європи». На конференції обговорювались питання пов'язані з визначенням місця і ролі України в архітектурі безпеки Європи, створенням надійних механізмів безпеки, здатних запобігати глобальним конфліктам і персонально захищати людину у будь якій державі.

Безпека є умовою сталого розвитку громадянського суспільства. Вона визначається безпекою кожного громадянина і потребує посиленої участі кожного в утворенні відповідних відносин. Активна громадянська позиція кожної людини в сфері безпеки, як універсального і системного суспільного явища, є умовою загального безпечного життя. Саме тому провідну роль у провадженні, інституціалізації, легітимації і трансляції ціннісних основ безпеки і сталого розвитку грає *інститут освіти*.

В історії філософської думки і особливо з епохи просвітництва, освіта завжди осмислювалася як чинник всебічного прогресу суспільства. Але, в умовах підвищення ролі безпеки в суспільному житті, освіта стала усвідомлюватися і як важливий фактор суспільної, в тому числі і воєнної безпеки. О. Бісмарку (за іншими джерелами – професору Лейпцігського університету О. Пешелю) приписують фразу, яка підкреслює нашу думку: «Народна освіта грає визначальну роль у війні.., коли прусаки побили австрійців, то це була перемога пруського вчителя над австрійським шкільним вчителем». Одним з перших політичних діячів, хто розглядав задачу покращення освіти, саме як «умови національної безпеки», був Дж. Кеннеді. Дослідженню освіти як фактору сталого розвитку і безпеки суспільства присвячені праці українських і російських дослідників – В. Андрущенка, М. Бриля, М. Згуровського, М. Кисельова, В. Кременя, М. Михальченка, Ю. Мальчина, І. Майбурова, М. Нецадима, В. Огнев'юка, Є. Пінчука, Л. Павленка, В. Рубцова, В. Садовнічого, В. Ягупова та ін.

Академік В. Андрущенко, аналізуючи проблеми *філософії освіти* ХХІ століття, зазначає, що Україна, в очікуванні нової епохи, намагається відшукати соціальну, економічну та науково-технологічну платформу виживання, нову парадигму підготовки людини до життя, яка б забезпечувала не лише адаптивне ставлення до дійсності, але й розвиток самої дійсності у відповідності до людських вимірів життя, продиктованих ідеалами ХХІ століття. Центром цієї парадигми, на переконання науковця, є

освіта, яка розвивається як відповідь на виклики цивілізації і одночасно як відповідь на потреби людини знайти своє місце і можливості самореалізації у новому глобальному просторі [288, с. 6].

Необхідність впровадження в загальну і професійну освіту системи теоретичних знань про безпеку зумовлена суспільною потребою, що викликана підвищенням ризикогенності сучасного суспільства, зростанням масштабів гуманітарних, технологічних і екологічних катастроф та необхідністю відповідної підготовки майбутніх поколінь. На переконання багатьох науковців, освіта стає одним з провідних чинників сталого розвитку і безпеки суспільства. Це зумовлено такими провідними функціями освіти, як навчання і виховання молоді як свідомих громадян і професійних фахівців, що здатні вирішувати завдання в майбутньому суспільстві і які складають основу соціального потенціалу України, формування їх ціннісної свідомості; зберігання і трансляція історичних, духовних, культурних і соціальних цінностей; інтеграційний вплив на соціум; соціальна адаптація молоді; підготовка фахівців для сфери забезпечення національної безпеки.

Наслідком осмислення світовою спільнотою ролі освіти у подоланні глобальної екологічної кризи стало оприлюднення «Заяви про освіту в інтересах сталого розвитку» міністрів з проблем навколишнього середовища Європейського союзу у квітні 2003 року в Києві. Пізніше був розроблений проект Стратегії освіти для сталого розвитку для держав Європи, Центральної Азії і Північної Америки. В 2005 році у Вільнюсі була прийнята Стратегія Європейської економічної комісії ООН для освіти в інтересах сталого розвитку. Метою стратегії є створення нової моделі освіти, спроможної зумовити виживання людської цивілізації. В документі пропонується включати в систему освіти, в рамках навчальних дисциплін, відповідні знання про сталий розвиток, сприяти проведенню наукових досліджень в цієї області.

На основі ідеї «випереджуючого мислення», висунутої П. Анохіним та Л. Виготським – про необхідність навчання, що випереджує розвиток, концепції випереджуючої освіти П.Новикова і В. Зуєва, Аркадієм Урсолом була розроблена концепція моделі випереджаючої освіти. Сучасна освіта, як слушно зазначає автор, повинна втілювати випереджуючу підготовку людини до розв'язання кризово-катастрофічних проблем і переходу на шлях сталого розвитку, містити функцію випереджуючого розвитку і формування антикризової поведінки особи [283, с. 90].

Однією з головних задач випереджуючої освіти, на переконання автора, є формування у людини відповідальності за наслідки прийнятих рішень, як складової перетворюючого інтелекту. Завдяки колективному

інтелекту, що випереджує розвиток, цивілізаційний процес може буде адаптованим до змін в оточуючому середовищі, забезпечуючи еволюцію глобальної космічної системи «людина–суспільство–природа» [284, с. 35–37].

В працях Т. Воронцової, О. Ореховської, О. Соломонюка та ін. випереджувачий, інноваційний розвиток освітньої системи пропонується на підставі впровадження *превентивної освіти*. Конституювання превентивної освіти розглядається як механізм вирішення комплексу соціальних питань, пов'язаних з попередженням девіації та синтезом конструктивних і антидеструктивних аспектів освітньої діяльності [285, 80]. На нашу думку, розуміння випереджаючої або превентивної освіти має осмислюватись набагато ширше й охоплювати всі питання, що стоять перед сучасною людиною в контексті її підготовленості до життя в майбутньому суспільстві. Слід погодитись з думкою В. Бриля, який підкреслює, що дисциплінарна розрізненість знання і систем навчання знаходиться у протиріччі з комплексним характером завдань безпеки. Саме в орієнтації суспільства на дії свідомого управління власним розвитком і полягає нова функція освітньої системи та її змісту, яка практично відсутня в сучасній освіті [286, с. 51–52].

В світлі реалізації вимог Стратегії освіти, стало прийняття «Київської декларації ректорів університетів Чорноморського регіону зі сталого розвитку» на «Форумі вищої освіти» під егідою ЮНЕСКО–СЕРЕС на базі Національного технічного університету України «КПІ» у квітні 2008 року. Ключеві положення декларації, відповідно з принципами Десятиріччя ООН з освіти в інтересах сталого розвитку (2004–2015 рр.), присвячені забезпеченню сталого розвитку через освіту. Декларація наголошує необхідність: передавання знань, цінностей, навичок, необхідних для забезпечення сталого розвитку в регіоні; включення в навчальні програми всіх ступенів і видів освіти знань про сталий розвиток; створення моделей і шляхів розвитку з врахуванням культурного і біологічного різноманіття, інтересів майбутніх поколінь, стану Планети; зміцнення продовольчої безпеки на підставі реалізації моделей збалансованого споживання; виховання поважного ставлення до світової культурної спадщини [287, с. 1].

В цілому, *роль освіти* в механізмі ціннісно-нормативної регуляції сталого розвитку і безпеки суспільства зумовлюється низкою гносеологічних, світоглядних, культурних і фахово-професійних завдань, що стоять перед нею як соціальним інститутом. На наш погляд, ними є, по-перше, формування у молоді нової універсальної картини світу, як цілісного образу світу, що поєднує в собі синтезовану систему знань і уявлень про світ і людину як цілісну, взаємообумовлену, глобальну, соціоприродну систему, що змінюється і можливі перспективи майбутнього людства. Вона

являє собою методологічну основу для пошуку людиною нових знань, життєвих, світоглядних смислів і відповідей на виклики цивілізаційного розвитку, вибору власної життєвої стратегії. «Нова картина світу – це... корелят світоглядних ідей та ідеалів протилежних культурних традицій. Вона утворює таку матрицю людської поведінки та діяльності, яка виключає конфронтацію, забезпечує конструктивізм, неможливість, тим самим, домінування в житті істини без/поза моралі. Ця картина світу спонукає, приневолює будь-кого до морального вдосконалення та самовиявлення», вважає академік В. Андрущенко [288, с. 16].

По-друге, це формування або кореляція світоглядних основ у ціннісної свідомості молоді як світоглядних імперативів культури безпеки і сталого розвитку як потенційного чинника безпечного і сталого функціонування соціально-природних основ людського розвитку. Вона має ґрунтуватися на гуманістичних, екологічних, духовно-моральних і професійних цінностях: соціальних пріоритетах справедливості, соціальної рівності, взаєморозуміння, взаємоповаги, злагоди, толерантності, міжкультурного діалогу, соціального порядку, миру і безпеки; особистих чеснот – честі, обов'язку, відповідальності, законослухняності, професійної компетентності. Сталий розвиток суспільства, на думку В. Огнев'юка та інших науковців, значною мірою залежить від спроможності освіти реалізувати ціннісну парадигму, суть якої полягає в гармонійному співіснуванні людини, суспільства, природи і техніки [65, с. 374]. Професійні вимоги до представників безпекових структур обумовлюють необхідність виховання службово-професійних цінностей: професіоналізму, правової, спеціальної та технічної компетентності, швидкої навчальності, аналітичного та системного мислення, дисциплінованості, вміння зберігати інформацію обмеженого використання, організованості, самоконтролю, психологічної, антивербувальної та антикорупційної стійкості, професійного самовдосконалення, стійкості до професійної деформації та ін.

По-третє, актуальним завданням освіти, у світлі її адаптації до безпекових потреб, постає формування здатностей людини: до самостійного здійснення адекватного і відповідального вибору в проблемних, критичних соціальних і професійних ситуаціях, заснованого на ціннісних засадах культури безпеки; до систематичного оновлення власних знань про небезпеки, загрози і ризики в повсякденній життєдіяльності й відповідний пошук альтернативних способів самозбереження; до переосмислення і перебудови власної ієрархії ціннісних орієнтацій як основи формування соціально-безпечного і відповідального способу життя.

По-четверте, найважливішим завданням освіти в інтересах безпеки і сталого людського розвитку є формування інтелектуальної, моральної, психологічної і професійної готовності людини до життєдіяльності в умо-

вах зростаючого ризику та екологічних, техногенних і гуманітарних небезпек; формування системи професійних здатностей їх прогнозування, моделювання, попередження і подолання.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок про необхідність розробки, створення і впровадження в освіту України *концепції освіти в інтересах сталого і безпечного людського розвитку* (превентивної освіти) як компоненту системи освіти в Україні та відповідної освітньої моделі для всіх рівнів освіти і просвіти з наступним включенням системи знань про ціннісний зміст безпеки і сталого людського розвитку в початкові і виховні програми.

Одним з впливових, на стан громадянської безпеки, вважається *інститут релігії*. За результатами щорічних соціологічних досліджень інституту соціології України, церква користується найбільшою довірою українських громадян серед інших соціальних інститутів. Формування цього інституту пов'язується дослідниками, поряд з гносеологічними, соціальними і психологічними чинниками, з потребою безпеки, в її екзистенціальному і духовно-моральному аспектах. Релігія, як соціальний інститут, провідною метою своєї діяльності визнає духовно-моральне виховання людини, що розглядає як шлях до рятування, як індивідуальної душі, так і спасіння людства в духовно-моральному і екзистенціальному смислах.

Утворення інституту релігії можна розглядати як суспільну відповідь на запит людини – якими повинні бути внутрішні, екзистенційні критерії формування системи життєвих пріоритетів, що мають зумовити сталість свідомості й упевненість у діях в межових, кризових для життя ситуаціях? Соціальний контекст рятівної ролі релігії пов'язаний, також, з потребою в консолідації соціуму перед лицем зовнішніх загроз, що стає можливим лише на підставі вищих духовно-моральних цінностей та ідеалів, освячених з гори. У Старому Завіті неодноразово, у зв'язку з різними обставинами, проголошується заклик, смисл якого полягає в тому, що виконання заповідей Творця зумовлює всебічний захист і безпеку народу. Через постійну актуалізацію духовних, трансцендентальних цінностей, а також межових смислів людського існування – народження, життя і смерті, релігія впливає на розв'язання екзистенціальної проблеми – існування людства.

У вітчизняній соціологічній думці *інститут релігії* переважно розглядається як історично сформоване, складне, багатофункціональне соціокультурне утворення, що на підставі вірувань у вищі надприродні сили, формує релігійну свідомість, релігійні відносини та організує релігійну (культову, конфесійну і місіонерську) діяльність. Але, з точки зору аксіологічної спрямованості нашої роботи, доцільно звернути увагу на підхід

до розуміння цього інституту, що розповсюджений в західній соціологічній думці. Згідно з ним, релігія розглядається як інституціолізована система вірувань, символів, цінностей і практик, що забезпечують соціальну групу *розв'язанням питань, які стосуються сфери межових категорій людського буття*. В контексті розв'язання проблеми безпеки в її екзистенціальному сенсі, такий підхід відкриває нові пізнавальні можливості. На думку А. Тойнбі, наслідування Бога назавжди вберігає людські душі від небезпек і розчарувань, які присвятили себе йому [26, с. 109].

Існує багато інших підходів до розуміння релігії як соціального інституту, що розкривають або акцентують увагу на окремих гранях цього суспільного феномену під специфічним кутом зору. Проте ми не ставимо за мету повне і вичерпане дослідження цього питання, якому присвячено багато монографічних досліджень та наукових статей. Мета нашої роботи полягає у виявленні аксіологічних чинників впливу інституту релігії на стан безпеки суспільства.

Аналіз такого впливу потребує врахування низки вихідних положень, ігнорування яких приводило авторів до однобічних і не завжди об'єктивних висновків з цього питання. По-перше, необхідно розрізняти високі духовні й моральні цінності світових і традиційних національних релігій та реальну соціальну практику певних релігійно-конфесійних утворень, що не завжди співпадає з цінностями, які ними декларуються і складають духовий стрижень будь якої релігії. Високі духовні цінності світових і традиційних національних релігій втрачають свій позитивний вплив на безпеку суспільства, коли релігійна свідомість стає об'єктом маніпулювання в інтересах політичних або олігархічних кіл, транснаціональних корпорацій, або використовується для будівництва фінансових пірамід.

По-друге, необхідно врахування того, що за абстрактним поняттям релігійного інституту реально функціонують, різні за історичними, соціальними і організаційними ознаками, релігійні комплекси і конфесії. Тому, аналізуючи чинники впливу релігії на безпеку суспільства, треба відрізняти діяльність світових, традиційних і національних релігійних конфесій, з одного боку, і діяльність, нетрадиційних, неорелігійних культів, тоталітарних сект, псевдо-духовних товариств, уфологічних, астрологічних, комерційних, психологічно-терапевтичних культових організації, з іншого боку.

По-третє, слід враховувати, що релігія, як складова соціальної системи, впливає на безпеку суспільства через виконання гносеологічної, світоглядної, соціально-регулюючої, комунікаційної, соціально-організуючої, психологічної і компенсаторної функції. Але цей вплив, за різних історичних умов і політичних обставин, може бути, за своїми нас-

лідками, як позитивним, так і негативним [289, с. 557]. В одному і тому ж суспільстві, зауважує Р. Мертон, релігійні традиції, вчинки, поступки можуть бути функціональними для одних груп і дисфункціональними – для інших. Як свідчить історія, вплив релігії на суспільні процеси може бути неоднозначним і на різних її етапах.

По-четверте, вивчаючи проблему, необхідно відрізнити високу духовність релігійної людини, засновану на релігійних ідеалах, цінностях і нормах життя, з одного боку, та свідомість людини, яка декларує собі як віруючу, але віра якої обмежується відвідуванням церкви на великі свята, з іншого боку. Це стосується, перш за все, аналізу аксіологічного і психологічного впливу віри на сталість свідомості й протикримінальну її спрямованість, позитивну, в цілому, соціальну активність людини – як чинників громадянської безпеки.

От же розглянемо провідні тенденції, які визначають аксіологічний вплив інституту релігії на стан безпеки суспільства та його розвиток. Однією з провідних тенденцій сучасності дослідниками визначається посилення позитивного, в цілому, впливу, на суспільні процеси, масову свідомість і суспільну мораль, світових і, традиційних для спільнот, національних релігій. Найвпливовіші запитання, на які повинна відповісти людина у своєму житті, перебувають, на переконання А. Тойнбі, поза компетенцією науки [86, с. 102]. Саме ці релігії дають людському світові ту палітру ідеалів, цінностей і норм, що становлять внутрішній стрижень свідомості людини, формують ядро суспільної моралі, пов'язують історичний процес загальним, аксіологічно визначеним смыслом. На думку відомого румунського мислителя Мірчі Еліаде, релігія пов'язана з ідеями значимості буття, смыслу існування та істини. Етична спрямованість світових релігій зумовлює повагу до людини, родини, праці та держави, позитивну суспільну мотивацію на внутрішню відповідальність, соціальну порядність, націлює на добродійність, закликає до любові і милосердя, формує відповідні ціннісні орієнтації. Висвітлюючи роль моральних цінностей протестантизму в становленні європейських держав, М. Вебер підкреслював їх сенсоутворюючу роль. Значущість релігійних цінностей мислитель вбачав у формуванні внутрішньої орієнтації серед віруючих на добробут, матеріально і морально зважене життя. З високою мораллю і гуманізмом пов'язував релігійну діяльність Т. де Шарден.

І навпаки, таємниця занепаду і руйнування будь якого суспільства, на переконання відомого італійського мислителя Юліуса Еволи, полягає у деградації особистості, яка використовує свою свободу для заперечення або руйнування духа і викоренення внутрішніх духовних властивостей, втрачаючи зв'язок з вищою точкою опертя [290, с. 134].

Питання моральності є особливо актуальним для українського суспільства. Характеризуючи стан духовності в Україні, В. Андрущенко, М. Михальченко, Л. Губерський зазначають, «що тільки релігія знаходить сили протистояти натиску вульгарного індивідуалізму і бездуховної комерціалізації, новому відчуженню особистості, що заміщає комуністичну духовність під тиском нецивілізованого ринку і приватизації» [53, с.115]. Проблема легітимації релігійних духовно-моральних цінностей у виховній роботі з особовим складом силових структур української держави висвітлювалась автором у попередніх роботах [291].

В умовах посилення світової кризи і глобалізації небезпек, зростає роль консолідуючих цінностей світових релігій. Саме в єдності духу народу, що досягається залученням людей до всесвітніх релігій, які ґрунтуються на об'єднуючих засадах, А. Тойнбі вбачає джерело порятунку людської цивілізації. Інтегративну функцію інституту релігії, що сприяє становленню нормативного порядку, відзначає в своїх роботах Е. Дюркгейм. У своїй праці «Елементарні форми релігійного життя» автор підкреслює, що релігія інтегрує суспільство, забезпечує його цілісність, сприяє зміцненню соціальної системи. Звертають увагу на консолідуючу, інтегруючу і системоутворюючу функції світових і національних релігій Т. Парсонс, Б. Маліновський, Г. Меншинг, Ф. Шлейермахер. Інтегративна функція релігії характеризується як ідеологічна і організуюча здатність релігійних інституцій «забезпечувати безконфліктний зв'язок, певну злагоду, солідарність, згуртованість суспільства, окремих суспільних утворень, стійку рівновагу суспільних відносин і процесів у соціальних групах будь-якого масштабу» [289, с. 561].

Проте, як зауважують дослідники, інтегративна функція релігії проявляється лише в певних соціально-історичних і конфесійних межах. За рамками релігійно-конфесійного утворення, за певних обставин, інтеграційна функція може перетворитися на дезінтеграційну.

Релігія, як інститут, здійснює свій вплив на соціальні процеси, що обумовлюють безпеку в суспільстві завдяки комунікаційній функції. Ця функція здійснюється через різні форми спілкування і обговорення проблемних питань, між віруючими, конфесіями, релігіями і культурами на загальних, об'єднуючих засадах, фундаментальних релігійних цінностях, духовних і моральних споконвічних ідеалах тощо. Широко відома миротворча роль світових релігій та їх духовних лідерів, що проявляється у будівництві мостів взаєморозуміння і культурного спілкування між різними етносами та культурними системами. На нашу думку, плідним і повчальним є досвід досягнення порозуміння і злагоди між різними релігійними конфесіями, етносами і культурами в Республіці Казахстан. Починаючи з 1995 року в республіці на постійній основі працює Асамблея на-

родів Казахстану як демократичний інститут і мультикультурна форма, що забезпечує розв'язання питань міжетнічної єдності і міжконфесійної злагоди. Останнім часом відзначається, також, активізація участі релігій в екологічному дискурсі, «в якій церкви роблять свій вагомий внесок своїми морально-етичними інтуїціями, навіть каталізують процес такого обговорення» [292, с.387].

Звернення дослідників, що вивчають проблеми безпеки, до релігії і богослов'я, не є випадковим. Воно пов'язано з духовною роллю релігії в формуванні вищих цінностей, що утворюють смисл буття, як окремої людини, так і людства в цілому. На думку А. Єрмоленка, релігія, «з одного боку постає такою незбагненою інстанцією, а з іншого – ближче, а ніж наука, до життєвих світоглядних запитів пересічних людей, даючи їм, здебільшого простіше за наукові картини світу та їх інтерпретації, ціннісні орієнтації в ньому та смисл життя загалом» [292, с. 377]. Релігійна етика, що являє собою систему екзистенціальних ціннісних координат у життєдіяльності людини, розглядається як один з чинників розв'язання проблеми безпеки життєдіяльності людини [293]. Релігійний інститут, в межах конфесійного впливу, гарантує очікувану і передбачувану соціальну поведінку, мінімізує конфліктність, спрямовуючі активність на вдосконалення внутрішнього світу віруючої людини, забезпечує психологічну рівновагу і певну стабільність соціальних стосунків.

Проте, питання про роль релігії в умовах сучасної кризи, не є однозначно визначеним. Конфесійне протистояння і націоналізм в сучасну епоху, на переконання Ф. Фукуями, може привести до глобального конфлікту.

Сучасна криза традиційної релігійності, на думку Ю. Черноморця, формує підстави для активізації екстремістських і фундаменталістських ідеологій, які руйнують основи міжнародної безпеки. Політизація релігій, що відбувається в сучасну епоху, її обернення на інструмент політичної боротьби приводить до зростання конфліктних ситуацій, підвищення загального конфліктного «фону» [115, с.258].

У політизованих і модернізованих релігійних ідеологіях використовується релігійна риторика, але підмінюється і перекручується первісний смисл і зміст духовних цінностей та моральних норм певної релігії. Така релігійна упаковка політичних програм і проєктів містить небезпеку легітимації тероризму, екстремізму і тоталітаризму, вважає О. Шевченко. На його думку, в умовах релігійної нетерпимості і претензій на виключність «свого» релігійного вчення, використання релігійної мотивації деструктивних дій, виникає можливість легітимації тоталітарного експансіонізму, або насилля стосовно представників інших релігій. Саме тому, в

епоху постмодернізму «релігія здатна стати каталізатором соціального екстремізму» [115, с. 186-188].

Як бачимо, високі духовно-моральні цінності світових і національних релігій, за умови їх використання в інтересах вузько етнічних, політичних і фінансових кіл, втрачають свою сутність, а вмiстi з цiм i можливіть позитивного впливу на безпеку суспільства, більш того, обертаються у свідомості незрілої людини, якою маніпулюють, на чинник фанатизму і агресивного ставлення до «іншого».

Одну з причин сучасної світоглядної кризи дослідники бачать у парадоксі постмодерністської свідомості, яка характеризується, с одного боку, масовою секуляризацією і втратою глибинної істинної віри, з іншого, – впливом на масову свідомість гуманітарних технологій, що заміщують провідні функції релігії. Таким чином підмінюється природа релігійності і утворюється підґрунтя деструктивної соціальної поведінки [115, с. 261].

Як показують дослідження, сучасна світоглядна криза, що характеризується відчуженням духовного вакууму, втрати глибинних коренів, супроводжується активізацією діяльності нетрадиційних, синкретичних релігійних культів, що використовують світоглядний вакуум для залучення adeptів. Глибокий аналіз асоціального, деструктивного впливу квазірелігій на свідомість, сталість і безпеку соціальних процесів був зроблений О. Лановенко, Б. Пархонським, С. Сьоміним, Ю. Черноморцем, О. Шевченко та ін. За матеріалами публікацій, за останні роки, за участю іноземних місіонерів в Україні було створено більш п'ятисот осередків нетрадиційних культів. Неконтрольований інформаційно-ціннісний і психологічний вплив, з боку закордонних проповідників, на свідомість adeptів, характеризується дослідниками як духовна експансія і зомбування, що часто поєднується з комерційною діяльністю і протиправною фінансовою наживою.

Досліджуючи інтереси національної безпеки України у сфері державно-церковних відносин, Б. Пархонський і С. Сьомін характеризують діяльність нетрадиційних релігійних культів, неорелігій як внутрішньополітичний дестабілізуючий фактор, що негативно впливає на національну безпеку держави, а неконтрольовану місіонерську діяльність – як спробу втручання у внутрішні справи нашої держави [294, с. 211].

Як відповідь на виклики, що пов'язані з ціннісними деформаціями в епоху постмодернізму, автори публікацій вказують на необхідність формування в суспільстві «зрілої релігійної культури». Така культура дозволить поєднати релігійну віру і філософську рефлексію, зберігаючи толерантне ставлення до представників інших релігій, конфесій або невірних. На переконання Ю. Черноморця, формування зрілої релігійної куль-

тури у багатоконфесійній Україні є умовою міжконфесійної злагоди, здатності до розв'язання міжрелігійних конфліктів.

Іншою відповіддю на виклики сучасного часу має бути активізація участі релігійних громад у громадському дискурсі, стосовно проблем гуманітарної, духовної та екологічної безпеки. Релігії та релігійні громади, на думку А. Єрмоленка, мають стати невід'ємним складником постсекулярного суспільства, беручи участь у публічному процесі обговорення важливих для суспільства проблем й волевиявлення громадян [292, с.386].

Що стосується ролі в ціннісному регулюванні безпеки суспільства, інститутів науки та сім'ї, то на наш погляд, вона була достатньо розкрита в другому розділі роботи у зв'язку з аналізом раціональної і буденної пізнавальних парадигм безпеки та інших працях, наведених автором у тексті. Враховуючи досягнутий рівень обґрунтованості основних ідей і положень, а також, обмеженість рамок даної роботи, ми вважаємо, що немає необхідності в окремому аналізі регулятивного впливу зазначених соціальних інститутів.

Завершуючи аналіз інституційно-мережного рівню регулювання відносин безпеки і процесу сталого розвитку, необхідно зазначити, що в наслідок інституціалізації ціннісних основ безпеки в різних формах спільної діяльності у відповідних нормативно-правових регулятивах, соціальних і професійних ролях, створюються соціокультурні і правові умови формування соціально-безпечних і екологічних форм управлінської і професійної діяльності. Інституціалізація цінностей, що сприяють сталому і безпечному розвитку, обумовлює складання в українському суспільстві пізнавальних, соціокультурних, дозвільних і споживчих практик, ризик застосування яких знаходиться в межах прийнятної і припустимої.

Активізація і розширення діяльності інституту безпеки в життєдіяльності суспільства, культурогенез безпеки, складання відповідної форми суспільної свідомості, дають нам право зробити припущення про утворення специфічної сфери – *сфери безпеки суспільства*. Дана сфера характеризується своєрідною формою суспільної свідомості, яка утворюється системою знань у області безпеки, відносинами, що складаються з приводу безпеки і специфічними формами діяльності по її забезпеченню. Соціокультурною основою сфери безпеки суспільства виступає її ціннісна система, що виконує стабілізуючу, інтегруючу і консолідуючу, захисну та інші функції в сфері забезпечення безпеки суспільства і складає ядро культури безпеки.

4.5. Соціально-психологічний рівень регуляції безпеки і сталого розвитку і суспільства

Соціально-психологічний структурний рівень соціокультурного механізму регуляції безпеки містить елементи, що взаємопов'язані з елементами вже розглянутих рівнів. На цьому рівні механізму відбувається конвертація цінностей, що існують в соціокультурному просторі, у внутрішні, особисті орієнтації та психологічні регулятиви суспільної та професійної діяльності, соціально безпечної поведінки. Це рівень регулятивного впливу на стан особистої і суспільної безпеки соціально-психологічної складової суспільних процесів: суспільної думки, переконань, соціально-психологічних установок, інтересів, мотивації, нахилів, емоцій, почуттів і волі. Елементи соціально-психологічного рівня виконують *провідну функцію психологічної адаптації свідомості* в скрутних і екстремальних умовах життя, діяльності і поведінки людини, що є особливо важливим для професійної діяльності в сфері захисту життя людини, сталого функціонування суспільства і держави.

На даному рівні функціонування соціокультурного механізму, ідеали, цінності і норми, що впливають на стан безпеки в суспільстві, завдяки інтеріоризації, набувають характеру внутрішніх ціннісних орієнтацій і аттitudів, переконань, особистих, групових і соціальних інтересів та соціально-психологічних настанов на їх реалізацію в життєдіяльності. Вони орієнтують особистість, спільноту на відповідні дії, що пов'язані з реалізацією ідеалу сталого, безпечного розвитку.

У цієї площині аналізу регуляції процесів безпеки і людського розвитку можна умовно виділити три основних сегменти. *Когнітивний сегмент* містить загальні уявлення про ризики, загрози і небезпеки в життєдіяльності людини і способи їх запобігання, ціннісні уявлення і орієнтації, суспільну думку, стереотипи мислення, стандарти масової свідомості і колективної думки, ставлення до нормативних вимог з приводу дотримання правил і норм безпеки. *Емотивний сегмент* – характеризується взаємовпливом емоцій, почуттів і переконань як аттitudів, сформованих ціннісними орієнтаціями, на мотивацію діяльності людини в сфері забезпечення особистої і колективної безпеки. Він відображає, також, вплив внутрішніх переживань, страху, тривожності, пов'язаних з загрозами особистому життю, існуванню «особистого» соціуму, або людству в цілому. Цей компонент характеризується, також системою зовнішніх і внутрішніх мотивів, що впливають на вибір людини, яка опинилась в кризових для життя умовах, або мотивів, що стають чинниками доленосного управлінського рішення та професійної діяльності в сфері безпеки. Вольова складова емотивного сегменту відображає механізм впливу вольових якостей і

людини на спроможність реалізувати ціннісні орієнтації в сфері особистої і колективної безпеки, сталого розвитку суспільства. *Поведінковий сегмент* містить закріплені на підсвідомому рівні психологічні програми поведінки, звичаї, звички, рольові навички, психологічні установки і регулятивні елементи підсвідомості, що несвідомо регулюють поведінку і дії людини, як у небезпечних для життя ситуаціях, так і звичайних умовах життєдіяльності, що потребують відповідального ставлення.

Враховуючи взаємозв'язок і взаємозалежність між елементами визначених сегментів, розглянемо найбільш важливі соціально-психологічні регулятиви соціально-безпечної поведінки і відповідальної діяльності. Найбільш впливовим регулятивним елементом когнітивного сегменту соціокультурного механізму вважаються певні *ціннісні орієнтації* людини. Вони утворюються в наслідок її життєвого досвіду, культури, умов життя, виховання і набутих знань про збереження життя, здоров'я, добробуту, підтримання соціального порядку, екологічної рівноваги, особистої і колективної безпеки. Ціннісні орієнтації особистості утворюються на основі інтеріоризації в її свідомість елементів ціннісної системи суспільства чи спільноти і виконують роль особистісних смислів і цінностей. Кожна людина формує власну ієрархію цінностей, яка певною мірою містить пріоритети безпеки. Проте в залежності від об'єктивних і суб'єктивних факторів особистісна ієрархія цінностей може змінюватися в наслідок зміни ставлення до об'єктивних умов, потреб і відповідних цінностей. Одним з важливих факторів, що обумовлює необхідність змін в ціннісних орієнтаціях людини, є входження сучасного суспільства в смугу загострення глобальних ризиків – екологічних, технологічних, економічних, політичних, соціальних, інформаційних та ін. В цьому контексті особливого звучання набуває попередження К. Леві-Стросса про те, що XXI століття або буде століттям гуманітарних пріоритетів, або його не буде взагалі [115, с. 94].

В ціннісних орієнтаціях відображається вибіркоче, суб'єктивне ставлення особистості до об'єктивних шкідливих умов її життя, небезпек, загроз і ризиків, що супроводжують людину в життєдіяльності. Але, найважливішою функцією цих орієнтацій, є функція регулятора, як зовнішньої поведінки індивіда, так і процесів в свідомості людини. Цей фактор значно підвищує роль ціннісних орієнтацій особи в умовах ризикогенного, трансформаційного суспільства, зазначають дослідники.

Особистісні цінності є ланкою, що зв'язує культуру суспільства з духовним світом особистості, суспільне, особисте буття з особистою і суспільною безпекою. Духовно-моральні і соціальні ціннісні орієнтації роблять оточуючий світ передбачуваним, упорядкованим, соціально захищеним. Ціннісно-сміслова регуляція, на погляд В. Беха і Л. Семененка,

може розглядатися як система психологічних механізмів, що забезпечує цілераціональність діяльності у інтенціональній, смислової сфері її суб'єкта [295, с. 24]. Розвинуті ціннісні орієнтації – це ознака зрілості особистості, міри її соціальності, внутрішня умова формування соціально-безпечного стилю життєдіяльності.

Ціннісні орієнтації зумовлюють соціокультурну саморегуляцію безпеки не тільки як зовнішніх, для свідомості людини, соціальних процесів, але утворюють екзистенціальну основу сталості психічних процесів. В цьому контексті є цікавою, розроблена М. Бердяєвим концепція «пневмотерапії», що спрямована, на погляд С. Титаренко, саме, на корекцію світоглядних основ і ціннісних орієнтацій, що обумовлюють відчуття трагізму людського буття [296, с. 105]. Ціннісні орієнтації утворюють стрижень свідомості, який забезпечує стійкість, внутрішню ідентичність особистості, що є найбільш важливим фактором в екстремальних умовах діяльності. *Формування сталості свідомості на підставі усталеної системи ціннісних орієнтацій – є однією з найважливіших функцій соціально-психологічного механізму.*

Втрата духовних і гуманістичних цінностей, переважання утилітарних, прагматичних пріоритетів інструментального раціоналізму над високими життєвими смислами, що притаманне сучасному українському суспільству, веде, на думку дослідників, до накопичення в масовій свідомості феномена ресентименту. Концепт ресентименту був розроблений М. Шелером. Цей феномен проявляється як неусвідомлене бажання віднайти причини власних негараздів в іншій людині та дискримінувати її щоб позбутися власного комплексу неповноцінності. На думку М. Шелера, це відбувається як наслідок втрати ціннісних пріоритетів і підміни високої життєвої мети, сенсу життя, утилітарною метою, яка має значення лише як інструментальна цінність. Ресентимент супроводжується накопиченням у суспільстві злостивості, та заздрості, перевагою відносин панування як наслідку десублімації.

Феномен ресентименту, на нашу думку, є однією з гуманітарних небезпек в українському суспільстві, що ховає у собі загрозу панування у масовій свідомості емоційно-вольової сфери. Таке панування складає соціально-психологічні передумови жаги маси до «сильної руки», особливо серед молоді з нереалізованими потребами і очікуваннями.

Одним з регулятивних елементів когнітивного сегменту соціально-психологічного рівня досліджуваного механізму, що впливає безпосередньо на стан особистості і колективної безпеки та формування суспільних настроїв – є *суспільна чи колективна думка*. Вона формується з приводу чинників соціально-політичних, військових, техногенних, гуманітарних, екологічних загроз, небезпек і надзвичайних ситуацій. Суспільна думка –

явище багатопланове і динамічне. У динаміку його становлення і розвитку розрізняють кілька етапів. На першому етапі відбувається переживання загрозової події, небезпечного явища, його оцінка. На другому, дискурсивному етапі, відбувається обмін почуттями, уявленнями, поглядами й оцінками в процесі обговорення надзвичайної ситуації або суспільної загрози. Надалі, в процесі суспільного дискурсу, в соціумі формуються основні точки зору на предмет обговорення. Але, найбільш впливовим чинником формування суспільної думки є ціннісні орієнтації та аттїтуди, як відносно стабільні утворення світогляду людини.

Поряд з офіційною колективною думкою, яка цілеспрямовано сформована офіційними джерелами і засобами інформації, з приводу надзвичайних ситуацій або певних загроз життєдіяльності людини, може існувати неформальна або негативна колективна думка. Вона може бути зумовлена як суб'єктивними, психологічними факторами, так об'єктивними соціальними умовами негативного характеру, перевагою орієнтацій на комерційні або відверто антисоціальні пріоритети, чутками та іншими соціально-психологічними обставинами. Суспільна думка, як елемент масової свідомості, найбільш схильної до маніпулювання, в епоху жорсткого прагматизму, комерціалізації і необмеженого споживання, стає об'єктом боротьби та інформаційного впливу між різними соціальними силами. Отже, постає питання про маніпулювання суспільною думкою. В цьому контексті, ми маємо ставитися до інтерпретації соціальних процесів відомим класиком постмодернізму Жаном Бодріаром як до попередження. Суспільну думку постмодерного суспільства мислитель характеризував як гіперреальну політичну субстанцію, яка існує тільки завдяки монтажу і маніпуляціям у ході тестування [39, с. 136]. Проте, на наш погляд, питання необхідно ставити у етичній площині – з якою метою і в ім'я чого і якими методами застосовується вплив на суспільну думку?

Потужним сучасним засобом впливу на формування суспільної думки і поведінку людей дослідники вважають *нейролінгвістичне програмування* або НЛП. Його засновниками є математик Р. Бендлер і професор лінгвістики Д. Гріндер, які на підставі вивчення алгоритму вербального впливу на мислення і поведінку людей, започаткували моделювання процесу успішного спілкування. Подальший розвиток ідея НЛП отримала у працях С. Андреаса, К. Бейтсона, Б. Боденхамера, Р. Броді, Р. Ділтса, Г. Олдера, Б. Хезера та ін. Фундаментом теорії і практики НЛП є вихідні аксіоматичні принципи (пресупозиції), що визначають особливості сприйняття і кодування інформації та її впливу на поведінку людей. О. Бойко описує 45 прийомів і технологій нейролінгвістичного програмування, що використовуються як засоби маніпулювання свідомістю в політичних цілях [297, с.78-93].

Динамічність колективної думки, наявність у неї суперечливих явищ, пов'язаних з можливістю маніпуляції та дезінформації населення, спрямованої на приховування реальних небезпек, певною загрозою формування панічних настроїв, – обумовлює необхідність свідомої, цілеспрямованої діяльності державного сектору, ЗМІ і комунікацій, соціально-психологічних служб, спрямованої на керування суспільною думкою, її гуманістичному використанню у виховній роботі з населенням в умовах надзвичайних ситуацій. «В рамках проблеми, яка обговорюється, особливої гостроти та актуальності набуває задача *психологічної підготовки людини* до життя в умовах підвищеного ризику та небезпеки, формування культури соціальної та індивідуальної поведінки людей в екстремальних ситуаціях, зміна масової свідомості з урахуванням нових реалій світу», переконала Л. Сохань [110, с. 94-95].

Ціннісна мотивація, що заснована на суспільній думці, служить не лише для справдовування поведінки особи в кризових ситуаціях, визначаючи її зв'язок із моральною і правовою нормою і вимогами об'єктивної ситуації. Значення її набагато ширше – вона дозволяє прогнозувати, моральний смисл діяльності, знаходити оптимально гуманні рішення у соціально-моральному виборі у критичній для життя людини ситуації.

Одним з впливовіших емотивних регулятивів, якій формується у свідомості під впливом суспільної думки, є переконання. *Переконання*, засновані на ідеалах і цінностях, в єдності з інтересами та потребами в особистої та колективній безпеці, на думку багатьох дослідників, складають головні мотиви вчинків людини. Вони забезпечують відповідну спрямованість поведінки особистості і формують її стрижень, виконують *функцію психологічного самозахисту* людини. Уявлення про ідеали сталого розвитку і безпечного життя, які формуються в суспільній свідомості, стають реальною соціальною силою лише тоді, коли засвоюються у практичній діяльності і поведінці та перетворюються в переконливість людей. В процесах актуалізації та реалізації цінностей безпеки і сталого розвитку, переконання розглядаються як важливий елемент і соціальний регулятив життєдіяльності суспільства. Переконання являють собою соціально-психологічне явище, у відповідності з яким, особистість усвідомлено обирає принципи, певну стратегічну лінію поведінки, що реалізується через досягненні цілей, обумовлених ідеалом сталого розвитку і соціальними цінностями безпеки. Основою для формування переконання є ідеали та цінності, що підтверджуються соціально-політичним та індивідуальним досвідом і зумовлені суспільними потребами, значущими для людини і суспільства.

В сучасну епоху зростання ризиків і загроз життю людини, переконливість у необхідності забезпечення особистій безпеці стає не-

від'ємним елементом світогляду людини і суспільної думки. Згідно з пірамідою фундаментальних потреб особистості А. Маслоу, потреба у безпеці людського існування займає другу позицію після фізіологічних потреб. Переконання, у необхідності забезпечення особистої і громадської безпеки, тісно пов'язані з усвідомленням суб'єктом свого об'єктивного інтересу у безпеці як умови нормального життя і праці.

Переконання є одним із психологічних засобів соціальної регуляції, контролю та організації. Поряд з раніше переліченими функціями, переконання уявляють собою важливі критерії оцінки рівня моральності та соціалізації особистості, її соціальної спрямованості. Це положення набуває актуальності при організації соціальної і виховної роботи з особовим складом підрозділів, що приймають участь у підтриманні громадського порядку і безпеки в суспільстві, в тому числі і Збройних силах. В структурах безпеки, формування переконань стає психологічною умовою підтримання безздатності і боєготовності, психологічної готовності до виконання обов'язку по захисту національних інтересів держави. Переконання воїна, фахівця в сфері національної безпеки, в єдності з соціальними потребами, інтересами і ціннісними орієнтаціями, складають головні мотиви вчинків, забезпечують спрямованість на досягнення провідної цілі соціальної та службової діяльності – захисту людини, суспільства і держави.

Переконання можуть також використовуватись в інтересах певних соціальних груп як засіб маніпуляції особистістю, соціумом, навіть як чинник деструктивного порядку. Однією з форм прихованого формування переконань у комерційних або політичних цілях є реклама. Агресивною формою примусового переконання є «промивання мозків» – примушення до прийняття певної думки і навіть ціннісних систем. Вираз «промивання мозків» найбільш підходить до програм політичної або релігійної індоктринації, або ідеологічної обробки з метою переорієнтації, є методом, що використовується в інформаційних війнах.

Чинниками перетворення переконаності на фанатизм, а також умовою застосування переконань, як деструктивного ідеологічного мотиву є, з одного боку, незадоволення діями влади, недовіра до її органів, з іншого – відсутність у ціннісної свідомості людини високих духовно-моральних і гуманістичних ціннісних орієнтацій і аттітюдів. Незадоволення діями влади, як емотивний чинник, виникає внаслідок порушення принципу соціальної справедливості.

У соціальній філософії і соціальній психології, для характеристики певного ступеня громадського незадоволення владою, використовується поняття *відносної депривації* (з лат. – утрата, позбавлення). Соціологічний енциклопедичний словник, за редакцією професора Г. Осипова, визначає

поняття відносної депривації як недостатнє задоволення будь-якої потреби індивіда або групи у порівнянні з іншими індивідами або групами. Концепція відносної депривації була розроблена С. Стоуфером і розвинена в працях Р. Мертона, У. Руїнсаймена, Т. Гара, Н. Смелзера, які також пов'язували це поняття з уявленнями людей про соціальну справедливість. Підставою виникнення судження про ситуацію як таку, що припускає незадоволення, стає за У. Руїнсайменом, система співвідношення певної ідеї та спостереження, що визначає сукупність домагань, тривог, надій та інших особистих аттітюдів. Л. Бляхер розглядає поняття відносної депривації більш конкретніше – як ступінь незадоволення населення політичною владних структур і діяльністю соціальних інститутів, що несе загрозу імовірності соціального вибуху. Автор підкреслює, що визначальним для формування депривації є можливість порівняння фактичної ситуації або стану з певною референтною групою. Якщо такої можливості немає, то депривація не переходить у протестні форми і залишається латентною [44, с.118-121].

Але, на наше переконання, що збігається з думкою багатьох дослідників причин соціальних заворушень, найбільш впливовим чинником депривації виступає відчуження від людини результатів її праці, природних і конституційних прав і свобод, досконало досліджених марксистською філософією. Наслідком, або формою відчуження є відторгнення вже самої людини від соціально-політичного, економічного і культурного життя. Це явище, відзначає Е.М. Лібанова, є проявом прямого порушення базових прав людини на якісну освіту, медичні послуги і добре здоров'я, прийнятний рівень життя, на дотичність до культури, захист своїх інтересів і загалом на участь в економічному, соціальному, культурному, політичному житті, є ознакою низького рівня людського розвитку в країні. На думку дослідниці, воно полягає в тому, що окремі люди, групи або цілі співтовариства страждають від ряду взаємопов'язаних проблем, таких як безробіття, низька кваліфікація, низький рівень доходів, погані умови життя, високий рівень злочинності, розпад сімей тощо [298, с. 8]. Усвідомлення значення соціального відторгнення є важливим для оцінки економічних, соціальних і культурних процесів з точки зору їх відповідності інтересам безпеки і сталого розвитку.

Іншим емотивним чинником, як відносної депривації, так і стану безпеки, на нашу думку, є стереотипи мислення. Різноманітні соціальні та професійні норми і правила поведінки, що обумовлюють стан безпеки в суспільстві, у масовій свідомості набувають характеру відповідних *стереотипів мислення*, що регулюють поведінку людини у небезпечних, для людини і суспільства, ситуаціях. Як регулятивний елемент світогляду, стереотипи мислення являють собою стандарти світосприйняття і став-

лення соціальних суб'єктів до соціальних і професійних норм і цінностей, дотримання яких обумовлює безпеку життєдіяльності людини і суспільства. Отже, такі стереотипи – це сформовані в свідомості духовні утворення, що відбивають загальноприйняті, стандартні відносини, оцінки і розпорядження з приводу збереження стану безпеки в суспільстві або особистої безпеки як умови життєдіяльності. Стереотипи мислення, що зумовлюють соціально-безпечну поведінку, існують не тільки як розпорядження до виконання норм і заборони, але і у вигляді фразеологізмів, приказок, прислів'їв, заповітів і т.д. Стереотипи містять неповний, однобічний опис соціальної загрози і емоційно забарвлене ставлення до неї та особистої безпеки, що засноване на певних традиціях і звичаях етнічних, конфесійних, соціальних спільнот і професійних груп.

Формування стереотипу у свідомості людини відбувається по двох основних напрямках: у процесі безпосередньої взаємодії особи із соціальним середовищем в умовах небезпеки й у процесі комунікаційного впливу, тобто через засоби масової інформації, комунікаційні мережі, спеціальну пропаганду, навчання і виховання особистості, а також, внаслідок *деструктивної індоктринації свідомості*.

Найбільш часто індоктринація свідомості застосовується для опанування, контролю і управління свідомістю adeptів у деструктивних культах, тоталітарних сектах і антисоціальних групах. Фахівці серед них відрізняють культи релігійного або псевдодуховного і уфологічного напрямку; політичні і терористичні угруповання; групи масової психотерапії; комерційні і маркетингові групи. Процес індоктринації пов'язаний з нав'язуванням членам секти культової «доктрини» як комплексної системи «знань», вірувань, ціннісних орієнтацій, мотивації, що викликають докорінні зміни світосприйняття, світобачення, світорозуміння і поведінки. Метою такої індоктринації є зміна особистості, встановлення тотального контролю духовного, емоційного, інтелектуального і соціального життя, підкорення свідомості людини з певною, прихованою від неї, ціллю.

Одним, з широко розповсюджених методів, що застосовується для індоктринації і маніпулювання свідомістю людини, нав'язування стереотипів мислення, є *сугестія*, (з лат. – жестикуляція), під якою у сучасній психології розуміється процес маніпулятивного впливу на підсвідомість людини, завдяки зниженню порога критичності сприйняття дійсності. Серед засобів нав'язування дослідники розрізняють вербальні, паралінгвістичні, візуальні, ароматичні та інші, що пов'язуються з впливом на психіку людини через різні органи почуттів. Аналізу сутності та змісту сугестивних технологій маніпулятивного впливу на свідомість людини присвячені

праці українських авторів В. Петрика, М. Присяжнюка, Л. Компанцевої, Є. Скуліша, О. Бойко, В. Остроухова [297].

В цілому, аналіз публікацій дозволив визначити *особливості функціонування стереотипів мислення*, що нав'язуються засобами масової інформації і комунікацій в епоху постмодерну. Це поступова підміна стереотипами глибинних життєвих смислів людського існування, відображених фундаментальними духовними і моральними цінностями. Через стереотипи запроваджуються певні стилі життя, що ґрунтуються на принципах необмеженого споживання і всюдозволеності. Тобто, на підставі певного комплексу стереотипів відбувається моделювання і програмування споживачької поведінки. З допомогою стереотипів мислення впроваджується управління масовою свідомістю в комерційних, вузько кланових й, навіть, злочинних цілях. Стереотипи формують, так звану «кліпову», «колажну» свідомість, що розмиває цілісність соціальної картини світу і дозволяє зомбувати свідомість людини. Стереотипи широко використовуються в політичних цілях для формування викривленого ставлення до політичних і соціальних процесів і впливових персон.

Можливості різнобічного впливу стереотипів на стан національної безпеки, висувають необхідність регулятивного впливу держави і громадськості на процеси їх формування через засоби масової інформації і комунікацій. Але, головним важелем розв'язання цього питання в інтересах особистої і громадської безпеки, на наше переконання, є усталена система високодуховних і моральних ціннісних орієнтацій людини. Тільки самостійне осмислення предметної ситуації, що поєднує раціональність, глибинні життєві смисли і духовно-моральні цінності, дає можливість людині вийти за межі стереотипного, шаблонного сприйняття оточуючої дійсності, побачити справжні ризики і загрози, що ховаються в некритичному ставленні до інформації, що нав'язується в рекламних, комерційних, вузько ідеологічних, або злочинних цілях.

Ціннісні орієнтації, що обумовлюють відносну особисту і групову поведінкову безпеку, закріплюються у свідомості людини, як психологічний регулятив, у формі *аттїтуду*. Це поняття було введено у науковий обіг У. Томасом і Ф. Знанецьким і розроблялося в працях Г. Олпорта, М. Сміта, К. Ховланда, Н. Рокичем, в Україні Т. Цибульською та ін. У соціальній психології аттїтюд розглядається як сталі оцінювальні ставлення до певного явища, предмета, процесу. В структуру аттїтуду включають когнітивний, емотивний, ціннісний і поведінковий компоненти, згідно з якими визначають і його функції. До функцій, що конкретизують поведінкову, відзначають адаптивну, захисну і комунікативну. У контексті соціальні філософії, аттїтуди, що відображають ставлення людини до

ризиків і загроз особистому суспільному життю, набувають характеру інтеріоризованих цінностей безпеки.

Ціннісні орієнтації та аттitudи, що спрямовують діяльність людини в русло особистої відповідальності за безпеку життя інших людей, в сукупності з відповідними нормами і установками, розвинений внутрішній локус контролю, утворюють підґрунтя для формування *модусу безпеки* в індивідуальній свідомості людини. Саме в цьому полягає одна із основних функцій ціннісних орієнтацій в контексті нашого дискурсу.

Модус безпеки являє собою феномен свідомості, якій, на нашу думку, вкладається в концепцію «габітусу», що розробляється в неklasичній філософії. Л. Бевзенко, досліджуючи неklasичні і постнеklasичні соціальні практики в контексті філософії П. Бурдьє, розглядає габітус як вбудований в психіку комплекс моделей і схем реагування на різноманітні ситуації, що структурує соціальні практики людини. Але позитивні, моральні ціннісні орієнтації, особиста відповідальність, націленість на роботу в контексті замість силового підпорядкування, на наш погляд, формують спрямованість функціонування габітусу на втілення соціально безпечних соціальних практик.

На соціально-психологічному рівні механізму соціальні і професійні норми безпеки, що закріплюються у свідомості як стереотипи, приймають форму *елементарних фіксованих установок поведінки*. Установки є одним з провідних елементів поведінкового сегменту у соціокультурному механізмі регуляції безпеки і сталого людського розвитку. Вони виконують роль соціальних стандартів поведінки, що зумовлюють форми поведінки людини в небезпечних для життя ситуаціях і загальну соціально безпечну поведінку. Але, у випадках зміненої, зомбованої свідомості, стереотипи, установки набувають характеру пускових механізмів («тригерів» за С. Хассеном), що діють на підставі асоціативних зв'язків. Саме тому, у дослідженні соціально-психологічних процесів регуляції безпеки, важливе місце належить соціальній установці. Дослідження соціальної установки дозволяє отримати відповідь на запитання: яким чином особистість засвоює і відтворює соціальний досвід підтримання особистої і колективної безпеки?

Безумовно, провідним чинником вироблення і засвоєння такого досвіду є індивідуальні та соціальні потреби у збереженні життя і підтриманні безпечного функціонування суспільства. Іншим чинником є сукупність мотивів, що зумовлюють або заперечують відповідальне ставлення до діяльності і поведінки. Однак, питання вибору провідного мотиву соціально-безпечної дії лежить у проблемній області теорії соціальної установки.

В ґрунті теорії соціальної установки лежить концепція, що розроблялася в школі Д. Узнадзе. Установка розглядалась як цілісний динамічний стан суб'єкта, як готовність до певної активності, що зумовлюється потребою суб'єкта та певною об'єктивною ситуацією. При цьому, Д. Узнадзе розрізняв ситуативну і фіксовану установку, що виникає у випадку повторення ситуації. Але, на переконання Г. Андрєєва, таке розуміння установки не враховує в повному обсязі соціальних чинників поведінки, соціальний досвід особистості. В теорії діяльності А. Леонтєва, соціальна установка вже інтерпретується як особистісний смисл, що породжується ставленням мотиву до мети.

В подальшому, цей соціально-психологічний феномен був фундаментально досліджений у соціологічній теорії диспозицій, розробленої В. Ядовим і розвинутої в працях Б. Ананьєва [299, с. 299–300]. Згідно з концепцією диспозицій, саморегуляція соціальної поведінки людини забезпечується системою особистісних диспозицій, які є продуктом попереднього досвіду, що фіксує звичні способи задоволення потреб суб'єкта у звичних соціальних умовах.

Отже, під поняттям елементарна фіксована установка поведінки, в соціології розуміються стійкі, повторювані в аналогічних ситуаціях, форми взаємин соціальних суб'єктів. Це такі соціально-психологічні утворення, що сполучають у собі орієнтації, оцінки, ставлення, правила, норми поведінки, що являють собою спрощені схеми реакції людини, соціальної групи на стандартну небезпечну соціальну або професійну ситуацію, без відповідного раціонального осмислення своїх дій. У системі установок акумулюється попередній життєвий досвід, звички і настрої людини і соціального середовища, соціально-моральні норми з приводу збереження особистого життя, здоров'я або колективної безпеки як у звичайних, так і надзвичайних ситуаціях та умовах воєнного часу.

Установки ґрунтуються на *диспозиції*, що утворюється між схильностями до певного сприйняття умов діяльності, з одного боку, та формами психологічної готовності людини до певних дій, що задовольняють її потреби, згідно з спрямованістю її соціальної активності, обумовленої аттїтудами (ціннісними ставленнями) і ціннісними орієнтаціями, з іншого боку. Суттєвою характеристикою диспозиції є *ситуація* певної соціальної дії, яка відтворює системне протиріччя між ситуативними цілями, індивідуальними і суспільними потребами та інтересами, можливостями їх задоволення.

В структурі диспозиції, також, розрізняють *когнітивні і емотивні компоненти*. До когнітивних відносять знання, судження, ідеї, думки, уявлення, гадки людини про виклики, загрози, небезпеки, ризики, що супроводжують життєдіяльність людини, можливості та умови їх попереджен-

ня. До емотивних компонентів належать почуття, емоції, що мотивують задоволення потреби у безпеці. Найбільш впливовими з них є, з одного боку, почуття страху, тривожності, невпевненості у майбутньому, з іншого – бажання миру, злагоди, стабільності, впевненості, спокою, безтурботності, відчуття захищеності і сили.

Одним з провідних емотивних факторів у диспозиціях, що формують установки поведінки на активну діяльність у досягненні стану особистої або колективної безпеки, поряд з відчуттям обов'язку і відповідальності, є відчуття страху перед загрозливою ситуацією. З одного боку, страх як мобілізуюча реакція людини або соціуму на реальну небезпеку має конструктивне значення. З іншого, – коли він має штучний характер з метою сформувані фобії у свідомості, викликати паніку в суспільстві або досягнути злочинних цілей терористичною групою, – почуття страху набуває деструктивного значення, як що не сформована відповідна психологічна установка на ситуацію.

Слід відрізнити фобію від страху, що ґрунтуються на реальних підставах. Фобії, мають штучне походження і використовуються як елемент гуманітарної технології, з метою підкорення свідомості й спрямування реакції людини в деструктивне русло. С. Хассен визначає фобію як стійкий, ірраціональний страх стосовно об'єкта або ситуації [300, с. 269]. Фобії формуються свідомо або засобами масової інформації і комунікацій, або з допомогою спеціальних психотехнік і викликаються з допомогою психологічних пускових механізмів. Як що перші створюються з метою викликання панічних настроїв для дестабілізації соціально-політичного процесу, то другі використовуються з метою деструктивного впливу на свідомість та кування нею.

В активному і цілеспрямованому впливі на формування когнітивної складової в структурі диспозицій особистості, з боку соціальних інститутів і, перш за все, освіти, автор бачить один з шляхів створення в українському суспільстві відносин безпеки, умов його сталого розвитку. Необхідно підкреслити важливість не тільки дескриптивної (описової) частини характеру дій особи в ситуаціях небезпеки, але і прескриптивної (нормативної), що приписують суб'єкту бажані, справедливі або нормативні дії у певних ситуаціях і критичних для життя ситуаціях.

Пов'язаною з проблемою аттїтуду і соціальної установки та плідною, для аналізу соціально-психологічних джерел небезпек у життєдіяльності людини, є теорія американського психолога Джуліана Роттера про «локус контролю». Згідно з його вченням, людині належить схильність до інтернальної (внутрішньої) або екстернальної (зовнішньої) локалізації причин, з яких людина пояснює свою поведінку і відповідальність. Людина, за Роттером, осмислює світ, в тому числі і соціальні загрози, ґрунтую-

чись на особливостях, притаманних психіці. Людині з інтернальним локусом контролю притаманна властивість пошуку джерел своїх проблем і соціальних небезпек в собі самому і своєї діяльності, поведінці, у своєму особистому внутрішньому світі. Така людина, як правило, приймає відповідальність за свій вибір і вчинки на себе. Людині з екстернальним локусом контролю більш властивий пошук джерела соціальних негараздів і небезпек ззовні – в діяльності інших людей, несправедливості, насиллі, «неправильних» законах, у бездіяльності уряду та ін. За всі негаразди, вона покладає відповідальність на інших.

Ядром внутрішнього локусу контролю, за Ротгером, світоглядні, ціннісні орієнтації, що формують особисту відповідальність за наслідки своєї діяльності. Фахівці підкреслюють важливу роль розвиненого внутрішнього локусу контролю у протидії методам «промивання мозків», трансформації мислення, індоктринації свідомості, намаганням встановлення деструктивного психологічного контролю над свідомістю.

Дослідження, проведені А. Реаном, Д. Кардановим, дозволяють стверджувати, що інтернальність, як переважання тенденції особистої відповідальності, сполучається з соціальною зрілістю і соціальною поведінкою. Екстернальність же пов'язана з недостатньою соціальною зрілістю, а за певними обставинами, вона може стати чинником ризику асоціальної поведінки [301, с. 132]. В цьому відношенні, для суспільства сталого людського розвитку, стає актуальним, з одного боку, формування відносин, що ґрунтуються на особистій відповідальності, з іншого, – впровадження ціннісних орієнтацій, що утворюють відносини соціальної безпеки.

Інтернальний і екстернальний локуси контролю дослідники пов'язують з інтровертивним і екстравертивним типами свідомості. Подолання агресивності, насилля, нав'язування своєї волі – як прояви екстравертивної свідомості людини, на думку В. Табачковського, урівноважується спроможністю інтровертною, голосом совісті, а також шляхом створення образів справді людського світу, де втілюються ідеали істини, добра і краси [113, с. 38-39].

Ґрунтуючись на ідеях теорії соціальної дії Т. Парсонса, концептах структури диспозицій, запропонованих В. Ядовим і Г. Андрєєвим, доцільно визначити ієрархію та аксіологічний зміст *диспозицій в сфері безпекової діяльності та соціально-безпечної поведінки*. Підставою для визначення ієрархічної структури диспозицій пропонується прийняти певні рівні соціальних потреб у безпеці, що відбивають ступінь виключності особистості у соціальні процеси. Ними є мікросоціологічні, мезосоціологічні, макросоціологічні і мегасоціологічні рівні безпекових ситуацій.

Першу або нижчу сферу безпекових потреб та інтересів людини утворюють особисті, родинні та потреби малої групи спілкування. Сфера

потреб мікросоціологічного рівня реалізується у ситуаціях буденного і повсякденного життя і дозвілля, коли людина зустрічається з необхідністю діяти в умовах підвищеного ризику, або певних небезпек життю, здоров'ю, власному або родинному добробуту. За Альфредом Шуцем, тривожність є фундаментальною емотивною основою формування буденного світу людини: «Я знаю, що я помру, і боюсь померти. Це базове почуття ми передбачаємо назвати фундаментальною тривогою... З фундаментальної тривоги витікає множина взаємопов'язаних систем надій і турбот, потреб і задоволень, шансів і ризиків, які стимулюють людину в природній настанові намагатися опанувати світом, подолати перепони, будувати та здійснювати їх» [302, с. 422]. Саме тому, перший рівень диспозицій складають елементарні фіксовані та ситуативні установки – як схильності до певного сприйняття безпосередньої поведінки за певних критичних обставин, що спрямовані на подолання різноманітних небезпек в життєвих ситуаціях. Відповідно до установок, людина свої вчинки і судження підкоряє нормам, заданим у суспільній думці історичним досвідом боротьби зі стихійними лихами, всілякими небезпеками та загрозами життю і здоров'ю людини. Мимовільні, неусвідомлені норми часом «вростають» в індивідуальну психологію, засвоюються індивідом і перетворюються в автоматичні вчинки і поведінку, що проявляється в критичних для життя ситуаціях і небезпечних умовах діяльності.

Аксіологічну складову цього рівню утворюють, переважно, ціннісні орієнтації повсякденності, що спрямовані на безпечність умов життя, праці і відпочинку, збереження здоров'я, захист власної оселі і добробуту. Гносеологічну складову диспозицій першого рівню складають буденні знання і уявлення масової свідомості про імовірні загрози життю людини та способи їх попередження або подолання, отримані в певних життєвих ситуаціях і закріплені особистим і груповим досвідом. Цей рівень відображений в нашій роботі системою інструментальних цінностей і норм, що утворюють загальні умови безпеки життєдіяльності.

Ситуаціями мікросоціологічного рівня диспозицій є, перш за все, предметні ситуації побутового, дозвільного характеру, ситуації спілкування і поведінки в малій групі, в яких людина мимовільно розв'язує питання власної безпеки, або безпеки найближчого соціального оточення. Це ситуації, які формуються з приводу безпеки споживання, використання побутових технічних приладів і засобів комунікацій, протипожежної та безпеки поведінки в громадських місцях та ін. Саме на цьому рівні диспозицій складаються умови формування здорового способу життя, як невід'ємної складової особистої безпеки та безпеки життєдіяльності у повсякденному житті людини.

Другу сферу потреб та інтересів безпеки складають потреби, що утворюються входженням особистості в трудові колективи, професійні і корпоративні групи і реалізуються в ситуаціях, пов'язаних з дотриманням норм і правил безпеки в професійній діяльності, в ситуаціях корпоративного і соціального спілкування та взаємодії. Група потреб мезосоціологічного рівня утворює, переважно, диспозиції праксеологічного характеру. Таки диспозиції утворюються орієнтаціями на інструментальні професійні цінності та системою типізованих соціальних і професійних установок на дотримання норм і правил безпеки та соціально-безпечної поведінки, норм професійної етики і службового етикету, правил поведіння, обумовлених характером соціальної діяльності. Такі установки формуються внаслідок відповідної освіченості, ознайомленості з характером імовірних професійних і соціальних небезпек, певних професійних знань, навичок і вмінь, а також соціальних стимулів, санкцій та системи контролю за їх виконанням.

Ситуаціями цього рівню є ситуації, що утворюються в наслідок професійної і соціальної діяльності, корпоративного і соціального спілкування. На другому рівні диспозицій відбувається розв'язання ситуацій в інтересах забезпечення безпеки виробничої, підприємницької й комерційної діяльності, безпеки бізнесу, транспортного руху та ін.

Однією з умов формування безпеки соціальних практик на цьому рівні диспозицій, на нашу думку, є розробка і впровадження відповідної етичної системи та її складової – етики безпеки професійної діяльності. Під *етикою безпеки професійної діяльності* ми розуміємо певну систему моральних та соціально-етичних регулятивів, що спрямовані на інституційне втілення норм і правил безпеки у професійну діяльність. Провідною метою етики безпеки є розробка відповідної системи регулятивів і впровадження в управлінську і професійну діяльність норм безпеки і етичних принципів прийняття відповідальних управлінських і професійних рішень, що виключають можливість виникнення техногенних загроз і орієнтовані на наслідки з мінімальними соціальними ризиками. Професійна компетентність у єдності з відповідальністю та системою моральних імперативів утворюють, наш погляд, базис етичних основ безпеки професійної діяльності.

Третю, найбільш усталену і широку сферу диспозицій, утворюють соціально-економічні, політичні, етнокультурні, релігійно-конфесійні потреби та інтереси людини, що зумовлюють сталість і безпеку людського розвитку в межах великих соціальних утворень. Потреби макросоціологічного рівня зумовлюють загальну спрямованість інтересів на задоволення потреб особистої безпеки через гармонізацію і реалізацію особистих і колективних інтересів. Дана група потреб детермінована входженням інди-

віда в великі соціальні спільноти, що утворюють соціокультурні підстави його ідентифікації, а також систему відповідних ціннісних орієнтацій.

Задоволення потреб макросоціологічного рівня відбувається завдяки проявам різноманітних форм соціально-політичної та культурної активності особистості в різних сферах життєдіяльності суспільства, що утворюють відповідні диспозиційні ситуації. Формами прояву активності може бути участь особистості у діяльності політичних партій, громадських рухах, різноманітних соціально-політичних акціях і дискурсах, як формах впливу на колективні органи прийняття рішень і розв'язання соціальних і політичних проблем безпеки.

Ситуації даного рівня, в багатьох випадках, обумовлені соціальним статусом особистості та сукупністю її соціальних ролей, пов'язаних з турботою про забезпечення певних форм безпеки. Характерною ознакою таких ситуацій є ідеологічна домінанта, що відображає інтереси певної етнічної, соціально-політичної або конфесійної спільноти. Це рівень розв'язання проблемних ситуацій міжетнічного, міжконфесійного і міжкультурного характеру, що слугують чинниками утворення загроз громадянської або суспільної безпеки. Етнонаціональний чинник побудови безпеки сучасного поліетнічного суспільства докладно досліджується в працях В. Ананьїна. Автор вважає, що етнонаціональний чинник, при певних умовах, може надавати на систему національної безпеки більш руйнівний вплив, ніж інші чинники. Протиставити цьому можна тільки одне – створення атмосфери соціальної комфортності для всіх етносів, що мешкають в країні. Лише панування в культурній політиці держави етнічного плюралізму створює можливість безконфліктного розв'язання етнонаціональних проблем [303, с. 199].

Мотиваційну основу третього рівню диспозицій складають ціннісні орієнтації, що зумовлюють формування безпечного соціокультурного простору великих соціальних спільнот і утворень: етносів, націй, соціальних класів, держав, цивілізацій. В системі ціннісних орієнтацій базового рівня диспозицій відображається ставлення особи до економічних, соціально-політичних, соціокультурних, екологічних цілей розвитку суспільства, але через ідеологічну призму інтересів спільнот, які особа осмислює і приймає як власні.

На цьому рівні диспозицій формуються базові соціально-економічні, політичні і соціокультурні установки, що обумовлені безпечовими інтересами великих соціальних спільнот. В свідомості особистості вони закріплюються як життєві позиції, що складають підґрунтя формування відповідного (соціально безпечного, екологічного або небезпечного, екстремального) способу життя. Ситуативна сфера третього рівня диспо-

зицій це, також, сфера розв'язання проблем в інтересах державної, національної та регіональної безпеки, всіх її підсистем і ланок.

В цій площині цінності набувають характеру джерела нормативної і сенсоутворюючої основи життєдіяльності й сумісно з іншими чинниками формують стійку лінію поведінки, створюють соціально-безпечний спосіб і стиль життя, сприяють сталому розвитку суспільства. Сталий розвиток і безпека, як ідеал, цінність і норма суспільства, об'єктивується і опредмечується у вчинках людей, їх способі життя, в діяльності суспільних і державних інститутів, регіональних інституцій, спрямованої на забезпечення особистої, суспільної, державної і колективної безпеки у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

Таким чином, третій – базовий рівень диспозицій відтворює загальну спрямованість особистості на створення соціально-економічних, соціально-політичних, соціокультурних умов сталого розвитку і загальної безпеки в інтересах певних соціокультурних спільнот суспільства. Аттітуди і установки цього рівня регулюють цілісність поведінки і життєдіяльності в межах інтересів великих соціальних утворень суспільства – релігійних конфесій, націй, держав або груп держав.

Четвертий – вищий рівень диспозицій, ґрунтується на потребах та інтересах загальнолюдського, планетарного характеру, задоволення яких створює соціокультурні умови екзистенціальної безпеки – збереження існування людського роду. Мотиваційну, аксіологічну основу мегасоціологічного рівня диспозицій складають загальнолюдські, загальноцивілізаційні цінності, що мають над ідеологічний характер і утворюють цивілізаційні засади розвитку людства. Відзнакою таких цінностей є їх консолідуюча властивість, що відбиває загальні життєві смисли, інтереси і потреби усього людства, найважливішою з яких є збереження життя і безпека існування. Але, світоглядне ядро ціннісної свідомості на цьому рівні диспозицій утворюється вищими моральними і духовними цінностями, що відтворюють вищі смисли буття і життя людини.

Гносеологічні підстави цього рівню регуляції утворює система загальнонаукових, екологічних і соціокультурних знань та уявлень про світ як цілісну взаємозалежну систему, що функціонує за певними принципами і законами, нехтування якими може обернутися для людства глобальними катаклізмами. Важливою складовою таких знань, на думку автора, має бути теорія сталого розвитку і безпеки суспільства, що знаходиться, нажал, у стані розробки.

Ситуації найвищого рівня диспозицій характеризуються надідеологічною, надконфесійною спрямованістю у розв'язанні глобальних проблем і екзистенціальних питань, що турбують людство. Провідними формами активності на даному рівні є участь у загальнонаціональному і між-

народному дискурсі з проблем сталого людського розвитку і глобальної безпеки. Ситуації цього рівню, впливають на формування життєвої позиції та життєвого шляху людини, які відповідають високим цілям і життєвим смислам. Четвертий, вищий рівень диспозицій – це ситуативна сфера розв’язання проблем в інтересах суспільної, міжнародної і глобальної безпеки на підставі впровадження цінностей міжкультурного діалогу, співпраці, мирного співіснування, взаємодопомоги та солідарності у подоланні технологічних, екологічних і гуманітарних катастроф.

Мотиваційною основою дії та поведінки на всіх рівнях диспозицій є аттїтуди, зміст яких утворюється ціннісними орієнтаціями особистості. Але, стрижневою регулятивною цінністю, що поєднує собою всі рівні диспозицій і обумовлює, на переконання автора, належний вибір особистістю є *відповідальність*. Етична концепція відповідальності, як умови збереження безпеки існування людства, найбільш ґрунтовно була розроблена працях Ганса Йонаса. Поштовхом для її розробки стало осмислення критичного стану природного середовища внаслідок технологічної інтєрвенції з боку суспільства. Відповідальність розглядається Г. Йонасом як обов’язок людини перед світом, що полягає у передбаченні наслідків власних дій у майбутньому. Реалізація принципу відповідальності в суспільній практиці можлива, за Г. Йонасом, лише через додержання імперативу: «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автєнтичного людського життя на землі», сформульованому в праці «Принцип відповідальності». Турбота про долю людства, збереження цілісності людської сутності, гармонійне співіснування з природою, складає основу концепції відповідальності.

Проте треба враховувати, що особиста відповідальність, як соціально-психологічний регулятив, має два джерела стимулювання – зовнішнє і внутрішнє. Зовнішнє – пов’язано з формальним виконанням відповідних вимог і обов’язків, що стимулюються суспільством. Це рівень формальної відповідальності. Внутрішнє джерело відповідальності – це система вищих ціннісних орієнтацій та інтенцій, що актуалізується через такій екзистенціал як совість людини. Совість, як феномен свідомості, дозволяє особистості втілювати моральний самоконтроль і самооцінку своєї діяльності згідно з моральним обов’язком.

На ситуацію вибору в диспозиції впливають також об’єктивні та суб’єктивні умови, що утворюють середовище розгортання диспозиційної ситуації. Чинниками вибору відповідальної соціальної дії або форми безпечної поведінки в критичних ситуаціях можуть бути стереотипи масової свідомості, масової культури, ідеологічні настанови, певні очікування, умови комунікативного середовища, рівень доступності необхідної інформації про ризики, кризові явища, загрози і небезпеки в різних сферах

життєдіяльності Але, домінуючий вплив на ситуацію вибору чинять непередбачувані соціальні процеси та неочікувані соціальні зміни.

Посилення дискретності соціального простору, його реструктуризація і децентралізація, що характерні для епохи постмодерну, на думку Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, сприяло виникненню феномена «номадного» (з грецьк. *nomad* – кочевник) світогляду або «номадної» особистості. Номадне мислення базується на модусах існування, які утворюють різноманітні стилі життя і поступово витісняють спосіб життя, сформований на засадах етатичного, державницького мислення. Саме в опору владі та державницької філософії, автори робіт «Логіка смислу», «Капіталізм і шизофренія», вбачають позитивну функцію «номадної» свідомості. «Номадна» свідомість характеризується мислителями через метафори «луковиці», що відображає принцип не вкоріненості в структурах етатичного характеру та «різоми», що не має єдиного центру, симетрії, єдиного витоку і розсіяна у просторі буття. Існування за таким нелінійними принципами належало саме кочівникам – номадам. Номадна свідомість, на думку мислителів містить креативний потенціал, що дозволяє адаптуватися у будь-якому місці, незалежно від домінуючих великих статичних структур, що консервують суспільство.

Якщо у концепції Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі «номадна» свідомість характеризується, переважно, як позитивний чинник суспільного розвитку, що сприяє соціальній свободі й вивільняє від жорстких статичних структур, то згідно з поглядами Л. Бляхера, О. Лановенка, Б. Новікова та ін., принципи такого мислення містять функції, що негативно впливають на свідомість. Наслідком впливу таких світоглядних установок, може стати руйнування ціннісно-сміслової картини світу, загублення соціального статусу, руйнування соціального простору особистості. Для характеристики наслідків руйнування особистого соціального простору – топосу, Л. Бляхер використовує термін «атопія». Іншим проявом впливу свідомості, що функціонує за номадними принципами, є деструкція трансцендентних цінностей, що корелюють соціальні процеси в історичному і особистому часі. Внаслідок цього втрачається темпоральний і аксіологічний зв'язок сучасного з минулим (як «помилки історії») та майбутнім (в якому заперечуються етатичні й трансцендентні цінності). Цей феномен отримав у концепції Л. Бляхера назву «ахронія». Саме «атопія» і «ахронія» є ознаками соціального хаосу [44, с. 116].

Таки протилежні позиції, стосовно взаємовпливу сучасних соціальних процесів і свідомості, зникаються у концепції «монадної» (від грецьк. *monas* – єдине, одиниця) особистості С. Кримського. «Монадна» особистість, за розумінням українського мислителя, це самодостатня, цілісна особистість, що втілює «здатність репрезентації своєї нації, культу-

ри й епохи» [249, с.55]. Її формування стає можливим в наслідок осмислення, переживання соціальних процесів через свій внутрішній світ і подальший розвиток колективних структур в індивідуальній свідомості. Життя «монадної» особистості вимірюється не кількістю років, а ступенем ціннісного сходження і досягнення свого духовного космосу [249, с.57].

Актуальну, для соціальної безпеки, проблему розв'язання «добра і зла», «монадна» особистість переносить із зовнішнього у внутрішній, духовний світ, знімаючи, тим самим, загрозу соціального насилля. Усвідомлення особою проявів зла, проти якого боріться людина, у собі самої, є умовою формування «монадної» особистості. Подолання зла в своєму внутрішньому космосі, за принципом монадного устрою світу, відбувається в зовнішньому Універсумі. Саме в цьому міститься конструктивний аспект «монадної» особистості.

Іншою умовою формування високодуховної, «монадної» особистості, що знижує соціальне напруження, конфліктність і ризикогенність суспільства, є справжня толерантність. Така толерантність, поряд з вимогою терпимості, містить вимогу розуміння «іншого». Вона проявляється як готовність особистості включити в своє життя іншу людину. Відчуття толерантності відкриває шлях до усунення соціальних фобій стосовно «інших», є умовою досягнення соціального миру. Аксіологічною умовою формування духовної особистості, на переконання С. Кримського, є духовно-моральні цінності. Наскрізними для європейської культури є цінності відображені в християнському Декалозі, а також Віра – Надія – Любов та Істина – Добро – Краса, які лежать в ґрунті «Ціннісно-сислового універсаму». Таким чином, можна підсумувати, що «монадна» особистість, за своєю ціннісною ієрархією, гармонійно вписується в систему ціннісних регулятивів найвищого рівня диспозицій, що обумовлює і визначає особистісний вибір форми поведінки або соціальної дії.

Цінності вищого рівня, на наше переконання, корегують життєдіяльність, як на всіх рівнях диспозицій (мікро-, мезо-, макро- и мегарівні), так і у всіх формах діяльності людини. Але, пусковим механізмом включення вищих цінностей у регулятивні процеси свідомості є феномен рефлексії. *Рефлексивність*, що розуміється як здатність осмислення своєї внутрішньої і зовнішньої діяльності з позицій відповідності життєвим смислам і цінностям, що визначають життєві цілі, на нашу думку, є умовою формування не тільки самосвідомості, але й модусу безпеки у свідомості особистості. Розглядаючи модус безпеки як одну з габітуальних форм самоорганізації соціальних практик, доцільно навести міркування Л. Бевзенко про роль рефлексивності у формуванні габітусу. На її розуміння, рефлексивність це внутрішньо габітуальна інстанція, що являє со-

бою метасвідомість, яка складає «точку зборки», параметр порядку самого габітусу [304, с. 26]. Рефлексивність, у формуванні модусу безпеки як габітуальної форми, розглядається нами як здатність особистості до осмислення спрямованості власних дій згідно з ціннісними орієнтаціями на гуманізм, справедливість, відповідальність, безпеку і сталість суспільного розвитку. Проте внутрішнім каталізатором ініціації механізму рефлексивності на всіх рівнях диспозицій, на наше переконання, є, знову таки, совість. На значущість почуття сорому як прояву совісті, звертає увагу Конфуцій в своєму «Чжун-Юї». Наявність почуття сорому, на переконання мислителя, вказує на близькість до опанування силою души, що необхідна при виконанні своїх обов'язків [305, с. 45].

Отже, слід зазначити, що *загальна значущість теорії диспозицій*, полягає в тому, що вона дозволяє не тільки вивчати поведінку людини в різноманітних і кризових ситуаціях, але дає можливість передбачати і цілеспрямовано впливати на вибір людини у загрозливих для життя умовах. Врахування теоретичних положень теорії диспозицій дає можливість більш ґрунтовно підійти до розробки соціально-психологічних основ підготовки особистості до життєдіяльності в умовах кризового суспільства.

Одним з недоліків теорії диспозицій є те, що вона не враховує приховані від осмислення і зовнішнього впливу елементи соціального підсвідомого, що докладно проаналізовані в працях Еріха Фромма та Карла-Густава Юнга. Проте зростання насилля у побутовій, соціальній, міжетнічній та інших формах прояву, значно актуалізує проблему соціально-психологічних чинників соціальної або громадської безпеки.

За Е. Фроммом, схильність до саморуйнування у більшості випадків має прихований, завуальований характер й може репрезентуватися навіть як прояв любові, обов'язку або патріотизму. Як одну з причин людської деструктивної поведінки Е. Фромм називає нездатність людини реалізувати свій життєвий потенціал. Як що енергія людини, що спрямована на життєві процеси, не знаходить виходу, то вона перетворюється на руйнівний чинник, відзначає автор у роботі «Втеча від свободи». В іншій праці – «Анатомія людської деструктивності» Е. Фромм характеризує деструктивність і жорстокість як страсті, що входять коріннями в структуру людського буття.

У даній площині рефлексії соціокультурного механізму безпеки, важливим фактором, за К.-Г. Юнгом, є «колективне підсвідоме» і «архетипи свідомості», як архаїчні, глибинні психологічні структури, що вносять елементи стихійності в досліджувані процеси. Вони виявляють себе у вигляді поза особистих установок, регулятивів, нахилів, що неререфлексовані, логічно не осмислені та неусвідомлені, але впливають на неадекват-

ну поведінку людини, створюючи антропогенні чинники небезпек в життєдіяльності суспільства.

В роботах «Поняття колективного безсвідомого», «Боротьба з тінню» та інших, проблему людського зла та деструктивної поведінки К.-Г. Юнг пов'язує з проявом колективного підсвідомого – «тінню», яку відкидає людська діяльність. Цей темний бік людської натури, що став компонентом психічної організації людини, на думку мислителя, є підсвідомим проявом колективного історичного досвіду людства. Реакція людини на типові критичні життєві ситуації, протягом суспільного життя, формувалась у свідомості як архетипи сприйняття і відповідного способу дій. Архетипи (з лат. первообраз, проформа) розглядаються Юнгом як універсальні моделі безсвідомої психологічної активності, що спонтанно визначають людське мислення і поведінку. Архетипи мають міфологічну основу, являючи собою загальну пам'ять людського роду, що зберігається в тайниках людської душі [306, с. 92-93].

Пробудження темних сил – архетипів, з непередбачуваними соціальними наслідками, відбувається в періоди суспільного життя, коли зачіпаються інтереси великих суспільних груп. Соціальні катаклізми в історії людства пов'язані, на думку мислителя, саме з проявами «тіні». Найбільш схильними до впливу архетипів Юнг вважає люмпенізовані та маргінальні маси та нижчі прошарки соціальної піраміди.

Отже, загроза впливу на суспільство тіньового боку людської активності полягає в тому, що він виводить з під контролю розуму масові рухи та породжує соціально-політичне насильство й небезпеку. На думку Юнга, шляхами розв'язання цієї проблеми є, по-перше, формування суспільної моралі, адекватної сучасному науково-технічному розвитку суспільства і, по-друге, проведення адекватної соціальної політики урядами держав, яка б не сприяла моральної деградації людини та не заміщувала моральну відповідальність державним інтересом.

На нашу думку, розв'язання проблеми людської деструктивної поведінки, що висвітлили Е. Фромм і К.-Г. Юнг, стає можливим, також, за умови формування гармонійної особистості та комплексної реалізації ідеї соціальної справедливості й соціального захисту в усіх сферах людської життєдіяльності. Але провідним фактором, що запобігає домінуванню у поведінці деструктивного, агресивного початку, ми вважаємо формування «*позитивного мислення*», що виключає ставлення до «іншого» як до «чужого» й навіть ворожого.

Поняття «архетипу» знайшло подальший розвиток в роботах О. Панаріна, В. Ильїна, Д. Бадовського, К. Касьянової, П. Гуревича, О. Панфілова та ін. Архетип інтерпретується в роботах як «над особистісна ментальна матриця», як «динамічні ментальні стереотипи групового

досвіду», що має характер саморефлексивної системи. К. Касьянова розвиває соціокультурний контекст соціального архетипу, розуміючи його як невід'ємні, емоційно забарвлені культурні структури і ціннісні колективні уявлення, що сформувалися у свідомості народу протягом історії. П. Гуревич підкреслює нерефлексованість і велику силу впливу архетипу на типові дії людини, що визначають їх етнічний та індивідуальний характер. Але найбільш плідними, для нашої роботи, є міркування про архетипи О. Панфілова, якій на підставі аналізу впливу архетипів, обґрунтовує стабілізуючу і захисну для суспільства функцію соціальних цінностей. На думку автора, соціальні архетипи є «фундаментальними соціальними константами», що складають стійку, довготривалу основу функціонування соціальної системи в її конкретному історичному вигляді. Сформувавшись протягом тисячоліть, вони зберігають силу свого впливу, дійсно, в історичних масштабах, принаймні в мережах «осьового часу» Проте, вплив архетипів на соціум пов'язується автором з необхідністю вивчення ціннісних основ, що зміцнюють соціум, додають йому життєздатності та здатності до самозбереження і саморозвитку [49, с. 204].

Як шлях до зниження рівня ризиків і загроз антропогенного характеру, в публікаціях останнього часу пропонується звернути увагу на необхідність формування *«соціально-безпечного типу особистості»*. Дослідниками пропонується певний перелік моральних якостей та здібностей особистості, що роблять її поведінку соціально-передбачуваною та екологічною, орієнтованою на мирний, ненасильницький спосіб розв'язання соціальних проблем і конфліктних ситуацій та є умовою втілення *здорового способу життя*. В. Крисько пропонує розглядати поняття *«соціально-безпечний тип особистості»* як людину, зорієнтовану на добро, що здатна до продуктивної діяльності по збереженню свого духовного і фізичного здоров'я, захисту оточуючих її людей і природи від зовнішніх загроз, в наслідок високорозвинених духовних якостей, навичок і вмінь [307, с. 493]. До переліку таких якостей автор відносить: пошукову активність; колективістську мотивацію; усвідомлення єдності всього живого; розуміння свого місця в суспільстві, колективі, сім'ї; почуття впевненості у власних силах до розв'язання проблем; навички гармонійного спілкування та допомоги іншим людям та ін.

На нашу думку, перелік якостей, що характеризують соціально-безпечний тип особистості не може бути раз і на завжди визначеним і залежить від вимог соціального часу, простору та інших соціальних умов. Але, ядро такої особистості мають складати духовно-моральні ціннісні орієнтації, що запобігають антисоціальній поведінці особи. За своєю суттю, соціально безпечний тип особистості являє собою результат соціалізації людини, здатної до ефективної життєдіяльності в умовах підвищено-

го ризику та спроможної протистояти руйнуючим свідомість і психіку схильностям. Саме тому, важливим завданням науки про людину, ми вважаємо розробку певної системи моральних і соціально-психологічних якостей, здібностей, вмінь та навичок, необхідних для зниження рівня ризиків, загроз і небезпек антропогенного характеру. Аксиологічною основою дослідження має бути система певних ціннісних пріоритетів гносеологічного, духовно-морального і соціального характеру, що зумовлюють формування поведінкової основи соціально-безпечного типу особистості. В контексті диспозиційної теорії, формування такого типу особистості, перш за все, відбувається в ситуаціях мікросоціологічного рівня. Наслідком довготривалої соціально-безпечної індивідуальної чи колективної поведінки стає формування відповідного *життєвого досвіду* як духовно- і соціокультурного надбання особистості або соціального утворення.

Наступним кроком у втіленні особистісних якостей, необхідних для життєдіяльності в умовах підвищеного ризику і глобалізації загроз, на переконання дослідників, є формування відповідної соціально-психологічної та професійної готовності. *Соціально-психологічна готовність до діяльності в кризових і небезпечних для життя людини умовах*, розглядається нами як система певних знань, світоглядних установок, соціально-психологічних і вольових якостей, професійних навичок і вмінь, що дозволяють передбачати, попереджувати, адекватно оцінювати й ефективно реагувати (приймати й втілювати відповідні управлінські рішення) на виникнення ризиків, загроз і небезпек в соціальній та професійній діяльності. З точки зору диспозиційної теорії, ситуаціями, в яких відбувається реалізація таких соціально-психологічних здібностей є ситуації макро-, мезо- і мегасоціологічного рівнів. На погляд автора, розробка системи моральних, соціальних і професійних якостей, що характеризують зміст соціально-психологічної готовності до діяльності в умовах підвищеного ризику – як невід’ємної складової професійного портрету фахівця, має бути має бути предметом уваги системи освітніх закладів України.

Діяльність є однією з провідних форм соціальної поведінки, у якій відбуваються результати функціонування соціокультурного механізму. У соціально-філософському значенні це поняття використовується для позначення будь-якої форми соціальної активності. Але, виходячи з контексту дослідження, нас цікавлять ознаки соціальної активності в сфері забезпечення безпеки і сталого поступу суспільства. Суттєвими ознаками такої діяльності є усвідомленість, цілеспрямованість, відповідальність, творчість та передбачуваність. Слід враховувати, що саме в багатогранній практичній діяльності людини відбувається реалізація цінностей і норм безпеки й сталого розвитку як соціального ідеалу. Така діяльність є результатом функціонування всіх елементів соціокультурного механізму

регуляції відносин безпеки в єдності соціально регульованих і самоорганізаційних процесів.

Але, специфічним видом діяльності, безпосередньо зв'язаним з безпекою суспільного життя, є *безпекова діяльність*. В широкому розумінні, діяльність в сфері забезпечення безпеки в суспільстві це специфічна форма ставлення до навколишнього світу, що виявляється у цілеспрямованої зміни та перетворенні світу і людської свідомості в інтересах задоволення суспільної потреби у безпеці індивідуального і суспільного життя. Відповідно, метою безпекової діяльності є створення і підтримання адаптаційних і захисних механізмів надійного функціонування суспільства, формування екологічних, матеріально-економічних, соціально-політичних і культурних умов сталого і безпечного людського розвитку. Виходячи з типології безпеки, що була предметом нашого аналізу в другому розділі роботи, доцільно типи і форми безпекової діяльності класифікувати за тими же підставами (за сферами суспільного життя і спільними формами діяльності, за суб'єктами і об'єктами безпекової діяльності, за масштабом охоплення, за типом загроз, за специфічністю засобів забезпечення безпеки і форм протидії небезпекам).

Виходячи з теоретичних положень теорії соціальної дії М. Вебера, розвиненої в дослідженнях Т. Парсонса, У. Томаса і Ф. Знанецького, а також концепції детермінації діяльності соціальними і моральними регулятивами М. Бахтіна, О. Леонтьєва, Д. Узнадзе, необхідно зазначити, що поряд з раціональним компонентом цілепокладання в безпековій діяльності, важлива роль належить ціннісним установкам, орієнтаціям, мотивам і очікуванням. Саме тому, діяльність у сфері забезпечення безпеки суспільства можна розглядати як найважливішу складову культури безпеки.

Первісним елементом, квантом соціальної або професійної діяльності в сфері забезпечення безпеки, є *суспільна дія*. Саме дія є формою розв'язання протиріччя, що утворюється зіткненням потреб та інтересів між соціальними суб'єктами та безпосередньо впливають на стан безпеки в суспільстві. Об'єктивіація соціально-моральних норм, втілення норм безпеки в реальні дії людей відбувається безпосередньо у формі соціального вчинку, соціальної або професійної дії. Вчинок являє собою складову частину діяльності особистості. Під вчинком розуміється дія, скоєна у руслі соціальних і професійних норм, соціальне значення якої усвідомлюється особистістю. Коли ж цей вчинок осмислюється і одержує моральну оцінку, він здобуває значення відповідального, етичного вчинку, якій розглядається нами як ядро відповідальної діяльності.

В контексті нашого дослідження, поняття успішності соціальної дії, пов'язується з її наслідками в майбутньому, що не містять загроз нормальному функціонуванню суспільства і здоров'ю людини, не руйнують

соціальні відносини і не забруднюють оточуюче середовище. Саме *така дія* має характеризуватися як *соціально-безпечна*. Дія, що пов'язана з чинниками безпеки/небезпеки, або спрямована на їх зміну, опосередковано впливає на стан безпеки в суспільстві. Але безпосереднім фактором усунення загроз є соціальна і професійна дія, скоєна в результаті усвідомлення ступеню імовірного ризику як небезпек, породжених наслідками наслідків цієї дії у майбутньому і як прояву ефекту «бумеранга». Ціннісними детермінантами і відповідно *ознаками соціально-безпечної дії* є відповідальність, моральність, передбачуваність наслідків, толерантність, законотворчість, справедливість. Професійну дію, поряд з переліченими ознаками, характеризують компетентність, професіоналізм і дисциплінованість.

Як елемент соціальної діяльності соціально-безпечна дія являє собою спосіб розв'язання соціальних і соціо-природних суперечностей, що відбуваються в умовах зіткнення різноманітних інтересів і потреб соціальних суб'єктів, що за своїми наслідками згубно впливає на людину і суспільство. Основною проблемою соціальної дії або вчинку, що за своїми наслідками впливають на безпеку, дослідники вважають співвідношення раціонального та ірраціонального, свідомого і несвідомого у мотивації, намірів і наслідків у її структурі. Така ситуація взаємовпливу протилежних мотивів в свідомості людини утворює проблему соціального вибору.

Соціальний вибір – це акт доцільної людської діяльності, що передре вчинку. Як процес реалізації цінностей і норм безпеки у життєдіяльності людини, соціальний вибір є пусковим механізмом соціального вчинку. Саме в момент вибору найбільше активно включаються в процес аксіологічні регулятиви, детермінуючи той чи інший варіант соціального вчинку. Він обумовлюється соціальними нормами поведінки і діяльності, етичними вимогами спільноти, системою світогляду особистості, її піклуванням за особисту і групову безпеку, механізмами соціального контролю та іншими об'єктивними і суб'єктивними факторами, що утворюють ситуацію вибору, описаними у диспозиційній теорії.

Але, в сучасних соціальних умовах, проблема адекватної оцінки ситуації і відповідного вибору значно ускладнюється, що веде до непередбачуваних соціальних наслідків. Це обумовлено, по-перше, втратою граничних, трансцендентних цінностей і цілей, девальвацією моральних норм в поведінці та діяльності і по-друге, багатовимірністю ситуації вибору в сучасних соціальних практиках.

Оптимальне розв'язання проблеми вибору в сучасному, небезпечному світі, на думку мислителів, стає можливим за умов подолання людиною поділу, в будь якій предметної і соціальної ситуації, на об'єкт і суб'єкт, що руйнує її цілісність. Впливаючи на соціальні і природні про-

цеси, людина несвідомо відчуває зворотні, корегуючи зв'язки оточуючої середи, що змінюють саму людину і суспільство у непередбачуваному напрямі, зазначає В. Кизима, аналізуючи управлінські процеси в контексті постнекласичних практик [308, с. 54-65]. Не можна не погодитись і з міркуваннями А. Толстоухова, якій підкреслює, що нова стратегія взаємин суб'єкта зі світом відображається в тому, що взаємодія суб'єкта зі складними системами відбувається таким чином, що саме людська дія стає елементом системи на яку вона впливає. Отже, людина вже не просто протистоїть системі, яку вона змінює, але і змінюється сама як частина системи, завдяки чому система стає «людиновимірною» [309, с. 29].

Поряд з цім, штучна, раціональна дихотомія світу закладає в ситуацію вибору деструктивний початок поділу соціуму на «своїх і чужих», що зумовлює руйнування принципу соціальної справедливості та породжує насильство. С цього приводу С. Кримський зазначає, що «необмеженість практики, породженої самовладним інструментальним інтелектом, може знищити і природу і людину» [249, с. 68]. Рефлексія, як властивість розвиненої самосвідомості, допомагає побачити те, що ховає наша свідомість з метою збереження свого внутрішнього статусу і комфорту в ситуації вибору. Тобто, рефлексія висвітлює темні сторони підсвідомості, елементи внутрішнього лукавства, породжені цією штучною дихотомією. Значущість рефлексії, як такої, що підтримує гармонійний зв'язок зі світом, зростає в управлінських ситуаціях сьогодення, підкреслює В. Кизима.

На нашу думку, знання і практичне застосування соціокультурного механізму регуляції в процесах соціального керування, а саме, на етапі соціального вибору, є ключем для розв'язання багатьох соціальних проблем українського суспільства, що впливають на його безпеку. Обумовленість соціально-морального вибору в соціальній і професійній діяльності вищими ідеалами, моральними, соціальними і професійними цінностями є показником ефективного функціонування соціокультурного механізму, запорукою створення умов для сталого і безпечного розвитку українського суспільства.

Синтезуючою функцією соціокультурного механізму, що реалізується в соціальні практики внаслідок втілення в життєдіяльність людини ціннісних смислів, що зумовлюють сталий розвиток і безпеку суспільства є формування відповідного *способу життя*. Поняття способу життя визначається в соціальній філософії як система типових видів життєдіяльності (трудова, безпекова, військово-службової, соціально-політичної, наукової, навчальної, побутової та ін.) соціального суб'єкта, обумовлених його ціннісними орієнтаціями, соціальним статусом, соціальними ролями і очікуваннями та соціально-економічними умовами. У цьому понятті

акумуються, синтезуються і відображаються усі відносини і соціальні процеси. Актуалізовані в життєдіяльності людини ціннісні орієнтації на підтримання безпеки суспільного і особистого життя, з відповідними нормативними підсистемами, виступають регуляторами життєдіяльності, являючись, одночасно, критеріями оцінки дійсності та орієнтирами довготривалого характеру. Внаслідок функціонування всіх елементів соціокультурного механізму безпеки й сталого розвитку, цінності набувають характеру джерела сенсоутворюючої основи безпекової та відповідальної життєдіяльності й сумісно з іншими факторами мають формувати соціально-безпечний та відповідальний спосіб життя. Безумовно, невід'ємною складовою цього поняття є *здоровий спосіб життя*, що розуміється як сукупність соціальних практик буденного життя, спрямованих на підтримання фізичного, психічного і морального здоров'я і сприяючих формуванню гармонійної особистості.

Проте, проблема полягає в тому, як зазначає Л. Йонін, що в сучасну епоху панування постмодернізму, відбувається розпад цілісного і колективного способу життя на «атомарні», індивідуальні стилі життя. Розширення поля соціальних практик обумовлено розвитком комунікативних можливостей, розростанням соціальних мереж і відповідним зниженням ролі традиційних соціальних інститутів: сім'ї, церкви, класичних видів мистецтва. Процес розпаду способу життя, заснованого на традиційних цінностях, супроводжується втратою духовних цінностей і моральних імперативів, замість яких поведінкою людини починають панувати короткочасні споживацькі орієнтації навіювані рекламою. Дослідники пов'язують появу різноманітних новітніх течій, видів мистецтва, духовних, інтелектуальних, віртуальних і психологічних практик, повернення до міфології, містики та езотеризму з проявами реакції соціуму на тиснення прагматизму, утилітаризму, споживацтва. Поряд з цим, активна участь людини в різноманітних соціальних практиках, зумовлених його споживацькими інтересами, не збалансованими мораллю, ставить людину в позицію постійного балансування між ризиками втрати здоров'я, свободи, честі або благополуччя і бажаннями, рольовими вимогами, статусними очікуваннями та прогнозами. В цьому контексті, стає актуальним висновок Л. Бляхера, якій зазначає, що сьогодні людина вимушена засвоювати нову соціальну екологію – *«екологію ризиків»*, самостійно роблячи вибір між експертними рекомендаціями і особистими рецептами безпеки [44, с. 94].

Невід'ємною складовою відповідального і соціально-безпечного способу життя є відповідний *стиль життя*. Поняття стилю життя було введено у науковий обіг М. Вебером і в подальшому розвивалося у працях Г. Зиммеля, Г. Тарда, Р. Парка, П. Бурдьє. В Україні цією проблемою ак-

тивно займалися Л. Сохань, Є. Головаха, В. Тихонович, Л. Бевзенко та ін. У сучасній соціальній філософії це поняття розглядається як сукупність взірців поведінки індивіда або групи (стало відтворювані риси, манери, звички, вкуси, схильності), переважно орієнтовані на повсякденне життя.

На відміну від способу життя, як системи базових світоглядних регуляторів життєдіяльності, стиль життя визначається відносно короткотривалими орієнтаціями на шаблони поведінки, що визначаються соціальним статусом і ролями, стереотипами мислення, орієнтованими на моду і субкультурні тенденції. Згідно з ціннісними і поведінковими орієнтаціями, визначають творчий, естетичний, екологічний, відповідальний, раціональний, організований, прагматичний, екстремальний, авантюрний, безвідповідальний та інші стилі життя. Але, враховуючи сучасні тенденції буденного життя, зумовлені зростанням кількості загроз (вчені нараховують більш 100 видів [310, с. 4], негативні демографічні тенденції в українському суспільстві, стає очевидною необхідність стимулювання і впровадження відповідального, екологічного і безпечного стилю життя.

В контексті нашого дослідження, заслуговує на увагу ставлення до стилю життя Л. Бевзенко. Грунтуючись на теоретичних положеннях концепції «культурної відносності» Рут Бенедикт, в основу формування стилю життя, Л. Бевзенко покладає поняття «сифонного» і «коловоротного» соціального механізму. В суспільстві «коловоротного» типу розподіл відбувається за правилом – «гроші до грошей» – багатії стають ще багаті, а бідні – ще бідніше. Це суспільство, членам якого властива агресія. Проте, «сифонний» механізм працює таким чином, що багатство однієї людини, автоматично збільшує багатство всього суспільства. В такому суспільстві відсутня агресія і заздрість, успіху іншої людини радіють усі, це спільні успіхи. Л. Бевзенко «сифонний» стиль життя називає екологічним.

Отже, в сучасних умовах поглиблення і глобалізації небезпек і кризи суспільства стає актуальним формування способу і стилів життя, заснованих на свідомій і відповідальній діяльності, спілкуванні і культурі безпеки, що ґрунтується на відповідній системі ціннісних орієнтацій і норм. *Соціально-безпечний і відповідальний спосіб життя* має інтегрувати у собі ціннісні пріоритети безпеки і сталого розвитку всіх сфер життєдіяльності суспільства, містити відповідні форми діяльності, стилі поведінки, що визначають безпечність, якість і рівень життя як єдино можливий спосіб існування людини в сучасному глобалізованому світі.

Таким чином, на соціально-психологічному рівні соціокультурного механізму соціальні і моральні цінності, ціннісні орієнтації, що зумовлюють безпеку і сталий розвиток перетворюються на соціальні інтереси, переконання та соціально-психологічні установки, почуття та морально-вольові якості, що орієнтують особистість, соціальну групу на відповідні

професійні дії або соціально-безпечну поведінку. На цьому рівні цінності набувають характеру соціально-етичних цілей суб'єктів що відображають соціальну і професійну спрямованість на безпеку і розвиток, формуються в соціальну позицію особистості чи групи стосовно питань безпеки і сталого розвитку, втілюються в спосіб і стиль життя, різноманітні соціальні практики.

Значимість соціально-психологічного рівня регуляції відносин безпеки і сталого людського розвитку полягає в тому, що його функціонування зумовлює формування сталості свідомості, утворює систему психологічного самозахисту людини у вигляді відповідних реакцій людини на небезпеки, що виникають у її житті, на руйнуючи, негативні фактори впливу навколишнього середовища. Це механізм реалізації ціннісних орієнтацій в установках поведінки, відносинах і діяльності, що зумовлюють підтримання соціального порядку, соціальну захищеність і адаптацію людини в критичних умовах життєдіяльності. Результатом ефективного функціонування всіх елементів соціокультурного механізму регуляції процесів безпеки і сталого людського розвитку має бути певний *соціокультурний досвід* формування соціокультурних умов безпеки життєдіяльності й сталого розвитку суспільства.

Узагальнюючи роль ціннісної системи в регуляції сталого розвитку суспільства, серед гносеологічних, соціокультурних, інституційно-мережних і соціально-психологічних функцій, доцільно визначити такі провідні, специфічні функції, що зумовлюють стан безпеки суспільства: це сенсоутворююча, консолідуюча, інтеграційна, стабілізуюча, соціально-регулююча і корегуюча, мотиваційна, адаптаційна, соціалізуюча, соціально-захисна, культуротворча, культурно-зберігаюча і культурно-трансляційна.

Визначені функції реалізуються у соціокультурному механізмі в наслідок протікання процесів, що зумовлюють ціннісну регуляцію відносин безпеки і сталого людського розвитку. До таких *соціокультурних процесів* ми відносимо: *трансформацію* цінностей суспільства, що зумовлюють його безпеку і сталий людський розвиток, яка полягає в поглибленні ціннісних смислів, розвитку їх аксіологічного і соціального змісту, підвищені значущості в суспільній свідомості і актуальності в соціальному житті, зміні статусного місця в ієрархії цінностей; *аксіологічну конвертацію*, що полягає у перетворенні атрибутивних цінностей безпеки в безпекі ціннісні пріоритети сфер життєдіяльності та відповідні інструментальні цінності; *інституціалізацію* цінностей безпеки, що відбувається в їх інституційному і нормативному закріпленні як обов'язкових соціальних регулятивів у функціонуванні соціокультурних і державних інститутів; культуротворчому процесі, внаслідок якого відбувається впровадження

цінностей безпеки і сталого розвитку в культуру суспільства і формування *культури безпеки; інтеріоризацію* цінностей, що зумовлюють безпеку і сталий людський розвиток, в свідомість і внутрішній світ людини з наступною їх *об'єктивізацією* в відносинах, поведінки та діяльності.

Визначені процеси протікають в суспільному житті в різноманітних формах та мають як само організований, так і свідомо спрямований початок. На підставі визначених процесів, у роботі було запропоновано низку шляхів оптимізації функціонування соціокультурного механізму і впровадження цінностей безпеки і сталого людського розвитку в життєдіяльність українського суспільства. Ці пропозиції можна звести до таких *провідних напрямів*: впровадження цінностей безпеки і сталого людського розвитку в гуманітарну політику української держави; інституціоналізація визначених цінностей та норм у функціонуванні соціокультурних інститутів українського соціуму; формування культури безпеки в суспільстві.

Отже, в результаті проведеного аналізу було визначено соціокультурний зміст і функції соціокультурного механізму ціннісно-нормативної регуляції безпеки і сталого розвитку суспільства. Було уточнено механізм перетворення норм, цінностей та ідеалів у соціально-безпечну поведінку та відповідний спосіб життєдіяльності людини і суспільства, визначено функції нормативно-ціннісної системи, окреслено провідні напрями оптимізації функціонування соціокультурного механізму безпеки і сталого людського розвитку. В роботі запропоновано і теоретично обґрунтовано можливість використання ціннісних засад суспільства як: аксіологічної підстави розробки гуманітарної політики в сфері безпеки суспільства; соціокультурних критеріїв його безпеки; методологічного підґрунтя визначення соціокультурних індикаторів загроз національній безпеці України.

Наприкінці слід зазначити, що структурні елементи механізму ціннісно-нормативної регуляції процесів сталого розвитку і безпеки (гносеологічні, соціокультурні, інституційно-мережні, соціально-психологічні) являють собою результат соціально-філософського осмислення їх функціонування лише в своїх основних формах. Змістовна же характеристика цих процесів, на кожному рівні аналізу, не є завершеною і остаточно визначеною. Вона опосередковується великою кількістю чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру, конкретизується обставинами соціального часу і простору, зумовлюється типом і якістю зворотного зв'язку як корегуючого фактору функціонування механізму, доповнюється процесами самоорганізації, специфікою національної культури. Саме тому, запропонована автором теоретична модель соціокультурного механізму регуляції процесів сталого розвитку і безпеки є відкритою для подальших досліджень, обумовлених розвитком пізнавальних можливостей науки і динамікою реальних процесів в сфері безпеки суспільства.

ПІСЛЯМОВА

Отримані і репрезентовані у монографії теоретично обґрунтовані результати, у своїй сукупності, дають можливість зробити висновок про розв'язання важливої соціально-філософської проблеми, що полягає в обґрунтуванні й визначенні концептуальних і аксіологічних основ регуляції процесів безпеки і сталого людського розвитку. Визначені і обґрунтовані у монографічному дослідженні концептуальні основи ґрунтуються на гармонійному синтезі відповідних теоретичних соціально-філософських засад пізнання, системного, гуманітарного й аксіологічного підходів, діалектичного, структурно-функціонального, компаративного і когнітивного аналізу, загальнотеоретичних і логічних методів пізнання, концептуальних теоретичних положень і висновків, а також творчих прийомів, застосованих автором, що у сукупності визначають логіку розробки соціально-філософської проблеми ціннісної регуляції процесів безпеки і сталого людського розвитку.

Особливість роботи полягає в органічному поєднанні в дослідженні проблем безпеки і сталого розвитку суспільства раціональних методів з методами, що притаманні гуманітарному підходу. Така єдність у застосуванні методів пізнання зумовлена дихотомією існування об'єкта – безпеки як об'єктивного соціального явища і як феномена свідомості. Як що раціональне пізнання спрямоване переважно на об'єкт – об'єктивні процеси безпеки і сталого розвитку, то гуманітарні методи пізнання звертаються до суб'єкта – людини та її внутрішнього світу, нестримна активність якої може стати, як передумовою антропогенних загроз, так й позитивним чинником безпеки. Саме у зверненні до людини І. Кант бачив перевагу практичного розуму над теоретичним, моралі над інтелектом. А витоки моралі мислитель убачав у фундаментальних цілях збереження людського роду.

У зверненні до внутрішнього світу людини, ціннісних орієнтацій, моральних переконань і смислоутворюючих імперативів людського існування, що визначають ставлення, спрямовують мислення і дії людини, автор бачить можливість у збереженні людства від небезпек, що кореняться у самій людині. Отже, обґрунтування необхідності впливу на процеси безпеки і сталого розвитку через людину та її внутрішній світ є важливою відмінною рисою монографії.

Поряд з цим, і раціональні, і етичні основи, застосовуються у роботі в межах «своєї компетенції». В монографії вперше репрезентовані знання про безпеку і сталий розвиток як синтез раціональної та ірраціональної когнітивних парадигм, які взаємодоповнюють і збагачують наші знання і

уявлення про безпеку і сталий людський розвиток, реалізуючи, за висловленням М. Бахтіна, мету досягнення поліфонічності знання.

Раціональна когнітивна парадигма безпеки и сталого розвитку, що представлена у монографії, відображає безпеку як підсистемне утворення соціуму, сталість і безпека якого ґрунтуються на певних структурних та атрибутивних властивостях: сталості, адаптивності, гомеостатичності, захищеності, розвитку. Безпека розглядається не тільки як умова, але і як невід’ємна складова сталого розвитку, його фундаментальна цінність і важливий критерій. Такій підхід дає можливість побачити дійсні джерела загроз суспільному розвитку та перенацілити зусилля по забезпеченню безпеки, з пошуку, відслідкування і реагування на загрози, в бік системного управління безпекою, спрямованому на їх попередження.

Але, парадокс безпеки, полягає в тому, що забезпечення її колективних форм пов’язано з відповідними загрозами для життя окремої людини, звуженням сфери її прав і свобод, утвердженням «дисциплінованого суспільства», або, за виразом М. Фуко, суспільством «паноптикуму», де людина стає повністю прозорою для державної влади. Розв’язання цього протиріччя, на переконання автора, можливо лише на підставі застосування до безпеки аксіологічного підходу.

Аксіологічний підхід є визначальною особливістю роботи. Його застосування дозволило виявити аксіологічний тезаурус безпеки, проаналізувати регулятивну роль ціннісних підсистем у всіх царинах життєдіяльності суспільства, де зв’язуючою і гармонізуючою основою мають бути фундаментальні духовно-моральні та загально-цивілізаційні цінності. У монографії обґрунтовано функціональне значення ціннісної системи суспільства як соціокультурної умови його сталості, інтегрованості, консолідації, захищеності і безпечного розвитку, виявлено нормативно-ціннісний зміст екологічної, економічної, політичної, соціальної, духовної та інформаційної безпеки суспільства.

Система ідеалів, цінностей, норм суспільного життя і людської діяльності, певних традицій і звичаїв, що відображають життєві смисли і складають соціокультурні умови сталості та захищеності людського існування та суспільного розвитку, репрезентовані автором як культура безпеки і сталого людського розвитку. Апелюючи до внутрішнього світу людини, її совісті та відповідальності, до ідеалів гуманізму, справедливості, добра і блага, культура ініціює внутрішній механізм відбудови відносин безпеки в соціумі. На переконання автора, культура безпеки захищає людство, перш за все, від антропогенних загроз, що виникають завдяки діяльності самої людини та її інтелекту.

У монографії розкривається, яким чином сфера аксіологічного, гуманітарного знання про безпеку і сталий людський розвиток дозволяє

розв'язувати проблеми людського існування через екзистенціали внутрішнього світу людини як підґрунтя будь якої людської активності. На переконання автора, система ідеалів, цінностей та норм і є тим «мостом», що пов'язує раціональну систему знань про безпеку, через функціонування соціокультурного механізму, з відповідними діями і поведінкою людини. Аксиологічна модель безпеки і сталого людського розвитку, що репрезентована в монографії, являє собою не тільки інтегральну схему аксіологічної саморегуляції відповідних відносин, але й реальний механізм свідомого регулятивного впливу через низку пов'язаних соціокультурних процесів.

Перехід знання з теоретичної площини дослідження в площину практичної філософії реалізовано в роботі на підставі аналізу соціокультурних процесів ціннісної регуляції відносин безпеки і сталого людського розвитку. До таких соціокультурних процесів автор відносить:

- трансформацію цінностей суспільства, що зумовлюють його безпеку і сталий людський розвиток, яка полягає в поглибленні ціннісних смислів, розвитку їх аксіологічного і соціального змісту, підвищенні значущості, актуальності в суспільній свідомості, зміні статусного місця в ієрархії цінностей;

- аксіологічну конвертацію, що полягає у перетворенні атрибутивних цінностей безпеки в безпекові ціннісні пріоритети сфер життєдіяльності та відповідні інструментальні цінності;

- інституціоналізацію цінностей безпеки, що відбивається в їх інституційному і нормативному закріпленні як обов'язкових соціальних регуляторів у функціонуванні соціокультурних і державних інститутів;

- культуротворчий процес, внаслідок якого відбувається впровадження цінностей безпеки і сталого розвитку в культуру суспільства і формування культури безпеки;

- інтеріоризацію цінностей, що зумовлюють безпеку і сталий людський розвиток, в свідомість і внутрішній світ людини, їх перетворення в соціально-психологічні настанови соціально-безпечної поведінки і професійної діяльності, з наступною їх об'єктивізацією в відносинах, поведінці та діяльності, закріпленню в способі, стилях життя і груповому соціальному досвіді.

Визначені процеси протікають в суспільному житті в різноманітних формах та мають як самоорганізаційний, так і свідомо спрямований початок. Результати аналізу їх динаміки й функціонування представлено в монографії як соціокультурний механізм регуляції відносин і процесів безпеки і сталого людського розвитку. В гуманітарному ключі, наслідком ефективного функціонування цього соціокультурного механізму має бути створення і поступове розширення сфери гуманізму, справедливості, доб-

ра і знань як аксіологічних і екзистенціальних умов безпеки. Це також зміни у ставленні до світу, природи, людей і діяльності на принципах екологічності, відповідальності, чесності, згоди і взаєморозуміння. Це утвердження моральної свідомості як системи критеріїв, що здатні стримувати людську активність в певних етичних межах.

Підставою визначення провідних тенденцій у сфері безпеки та її ціннісному тезаурусі є зміни, що відбуваються у світі під впливом процесів глобалізації, інформатизації, бурхливого розвитку новітніх технологій. Вони характеризуються зростанням масштабів і посиленням негативних наслідків гуманітарних, екологічних і технологічних катастроф у світі, розширенням сфери терористичних загроз, зростанням модернізаційних ризиків і небезпек як імовірного наслідку застосування інформаційних, гуманітарних та високих технологій. Знаковими рисами прояву тенденцій є посилення боротьби між світовими центрами за доступ до джерел енергетичних ресурсів, поступова втрата національними державами важелів впливу на національну економіку, зростання міграційних небезпек, виходу корупції і певних форм злочинності за національні межі, посиленням соціальної напруженості, агресії та погіршенням соціального здоров'я, викликаних наслідками глобальної соціально-економічної кризи, зниженням імунітету людини та розповсюдженням нових форм захворювань і епідемій, появою нових форм загроз і небезпек життю людини, підвищенням ризикогенності соціуму.

У відповідь на ці виклики у безпековій практиці склалося дві провідні аксіологічні тенденції. Одна тенденція пов'язана з посиленням «жорстких» методів забезпечення безпеки національного, регіонального і глобального простору, переважно, силовими способами, аксіологічний тезаурус якої, ґрунтується на ціннісному пріоритеті державної, регіональної або глобальної влади та воєнних засобів її утримання. Передумовою утвердження аксіологічних пріоритетів «жорсткої безпеки» є посилення боротьби за владу і ресурси між глобальними центрами і національно-державними утвореннями. Інша аксіологічна тенденція ґрунтується на ціннісних пріоритетах громадянського суспільства, де провідною цінністю є безпека життя, здоров'я, прав і свобод людини та її добробуту. Форми такої безпеки пов'язані з діяльністю громадських і неурядових організацій, що не обмежуються національно-державними рамками. Ця тенденція відтворює аксіологічний тезаурус «м'якої безпеки». В мегасоціумі ми спостерігаємо боротьбу між цими двома аксіологічними тенденціями, при збереженні пріоритетності першої, але з поступовим утвердженням, посиленням і поширенням перспектив другої тенденції, перш за все, за рахунок функціонування засобів масової комунікації.

Поряд з перспективою утвердження цінностей громадянського, мультикультурного суспільства зі збереженням ціннісних пріоритетів національно-державної влади і національної культури, в соціумі вимальовується ще одна аксіологічна перспектива, пов'язана з боротьбою, також, двох соціокультурних тенденцій в аксіосфері безпеки.

Перша тенденція пов'язана з течією трансгуманізму і відображає поступове утвердження в аксіосфері мегасоціуму цінностей інформаційно-технократичного суспільства як наслідок поширення високих «конвергуючих» технологій ВНИС (біо-, нано-, інформаційні і когнітивні) та їх впливом на біосоціальну природу людини. На думку В. Лекторського, такі технології утворюють нову життєву середу людини і ставлять під питання багато звичних способів орієнтації в світі і традиційні людські цінності. Завдяки застосуванню високих технологій до людини, постає питання про поступову заміну людини – «пост-людиною», що веде до втрати смислів людського життя і породжує екзистенціальну небезпеку глобального колективного саможубства людства [311, с. 30-34]. Ще однією небезпекою даної тенденції є утворення суспільства «паноптикуму» – абсолютної психологічної прозорості людини, що стає можливим в наслідок розвитку високих гуманітарних технологій.

Цій тенденції намагається протистояти класична гуманітарна тенденція, що відстоює традиційні гуманістичні, моральні цінності і світоглядні стратегії, негативно ставиться до революційного втручання в людську природу та внутрішній світ людини, а майбутній мегасоціум, створений з допомогою могутніх високих технологій, бачить як суспільство глобалізованих ризиків.

На погляд автора, аксіологічною перспективою суспільного розвитку в сфері безпеки є конвергенція цих тенденцій – як синтез пріоритетів інноваційного, високотехнологічного розвитку та гуманістичних, духовно-моральних і екологічних цінностей, в якому останні будуть функціонувати як морально-етичні регулятиви, критерії і аксіологічні фільтри безпечності стратегій науково-технологічного розвитку людства.

Серед тенденцій, що чуттєво торкаються сфери безпеки в її гуманітарної складової, мислителі відзначають зниження ролі традиційних соціальних і моральних цінностей, в тому числі і тих, що репрезентуються традиційними релігіями. Це відбувається під впливом пріоритетів і стереотипів, що нав'язуються через інформаційні і мережеві канали комунікацій і відбивають провідний принцип стилю життя «тут і зараз». Такий стиль життя, з одного боку, веде до втрати історичних, культурних і національних коренів, з іншого – виключає необхідність осмислювати наслідки своєї діяльності в майбутньому, формуючи безвідповідальність. Втрачаючи основи в минулому і орієнтацію на майбутнє, людина дуже легко

стає об'єктом маніпулятивного впливу. Однак, поряд з наведеними міркуваннями, існує інша точка зору на роль принципу «тут і зараз», що представлена в романі – антиутопії відомого мислителя Олдоса Хакслі «Острів». Цей принцип життя, на думку автора, є ключовим у формуванні суспільства справедливості, тому що звільняє істинне життя – «тут і зараз» від ланцюгів минулого і оков майбутнього. Життя за таким принципом формує психологічні та соціальні умови переходу людства на нові інформаційні принципи існування, що мають відповідати новому етапу його розвитку.

Про зростаючу роль гуманітарних, культурних цінностей у збереженні цивілізаційних основ існування людства пише С. Хантінгтон. Аналізуючи гуманітарні тенденції, пов'язані з втратою моральних імперативів, що виконують роль стабілізуючої основи, І. Валлерстайн попереджує про можливість великих соціальних вибухів. Стурбованість поширенням цієї тенденції на український соціальний простір висловлюють багато вітчизняних письменників, вчених, суспільних діячів. Про тенденцію дрейфу глобальних викликів в бік гуманітарних основ суспільства свідчать заяви і рішення міжнародних авторитетних організацій.

Отже, окреслені аксіологічні тенденції у безпековій сфері дають можливість стверджувати про перспективу зростання ролі її гуманітарної складової, коли проблеми безпеки будуть переважно розв'язуватись через освіту і культуру.

Саме з таких аксіологічних перспектив й виходить автор монографії, пропонуючи основні шляхи оптимізації механізму аксіологічної регуляції процесів безпеки і сталого людського розвитку. Зміст пропозицій передбачає впровадження, актуалізацію та інституціалізацію в життєдіяльність українського суспільства ціннісних пріоритетів безпеки і сталого людського розвитку. Водночас, автор застерігає від догматичного ставлення до запропонованої системи цінностей, яка має завжди зберігатися відкритою для змін відповідно до вимог часу, здатною для свого розвитку.

Наприкінці треба зазначити, що ціннісна регуляція процесів безпеки і сталого розвитку не має нічого спільного з маніпулюванням свідомістю людини і суспільною думкою або програмами соціальної інженерії, заснованими на прихованих і небезпечних методах керування поведінкою в інтересах фінансово-олігархічних кіл. Ціннісна регуляція процесів і відносин, що зумовлюють сталий розвиток і безпеку, базується на певній системі знань та вільному, свідомому виборі людини в системі духовно-моральних координат, суспільно визнаних ідеалів і цінностей. Але, будь який насильницький або ідеологічний, спекулятивний вплив на ціннісну сферу безпеки і сталого розвитку, домінування ідеї безпеки над ідеалами гуманізму, може викликати «ефект бумеранга» у вигляді перетворення

цінностей безпеки на симулякр, з наступним придушенням прав і свобод людини, згортанням демократичних цінностей, перетворенням суспільства на «паноптикум» з «тотальною прозорістю» людини.

Застосування аксіологічного підходу в регулюванні процесів безпеки і сталого розвитку, це той самий ключ, що відкриває людству шлях в майбутнє, через зміни в свідомості, на підставі відповідального, екологічного ставлення до світу, природи, іншої культури, етносу або людини, на ґрунті духовно-моральних, гуманістичних, загальнолюдських, загальноцивілізаційних і екологічних цінностей. Переосмислення проблеми безпеки і сталого розвитку в контексті сучасної аксіологічної рефлексії, відкриває перспективи подальших наукових досліджень в області методологічних основ загальної теорії безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Законы Ману / [пер. С.Д. Эльмановича, провер. и испр. Г.Ф. Ильиным]. – М. : Наука, Глав. ред. Восточной литературы, науч.-изд. Центр «Ладомир», 1992. – 360 с. – (Памятники литературы народов Востока : переводы).

2. Афоризмы Конфуция // Афоризмы старого Китая / [сост., вступ. ст. В.В. Малявина]. / [Изд. 2-е.]. – М. : Наука, 1991. – 79 с.

3. Кримський С.Б. Запити філософських смислів / С.Б. Кримський. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с.

4. Біблія, або Книги Святого Писання Старого й Нового Заповіту / [переклад І. Огієнка]. – К. : Українське біблейське товариство, 2002. – 1160 с.

5. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. / Диоген Лаэртский / [ред. А.Ф. Лосев ; пер. М.Л. Гаспарова]. – [2-е исп. изд.] – М. : Мысль, 1986. – 572 с. – (Философское наследие / АН СССР. Ин-т философии. – Т. 99).

6. Августин Блаженный. Творения / Августин Блаженный / [в 4 т.] . – СПб. : Алетейя ; – К. : УЦИММ–Пресс, 1998.

Том четвертый. О граде Божием. Кн. XIV-XXIII. [Сост. и подг. текста к печати С.И. Еремеев]. – 1998. – 596 с.

7. Нечипоренко В.О. Філософські витоки державно-правових теорій Нового часу / В.О. Нечипоренко // Мультиверсум. Філософський альманах : Зб. наук. праць / голов. ред. В.В. Лях. – Вип. 28. – К. : Український центр духовної культури, 2002. – С. 223–232.

8. Валла Лоренцо. Об истинном и ложном благе / Лоренцо Валла // Об истинном и ложном благе. О свободе воли / [пер. с лат. А.А. Андрушко и др.] – М. : Наука, 1989. – 480 с. – (Памятники философской мысли).

9. Монтень М. Апология Раймунда Сабундского / М. Монтень // Опыты : избранные произведения : [перевод ; в трех книгах]. – М. : Голос, 1998.

Кн. 2. – 1992. – 559 с.

10. Монтень М. О том, что философствовать – это значит учиться умирать / М. Монтень // Опыты: Избранные произведения : [перевод ; в трех книгах]. – М. : Голос, 1998.

Кн. 1. – 1992. – 383 с.

11. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія : курс лекцій / В.П. Андрущенко М.І., Михальченко. – Вид. 2-ге, вип. і доп. – К. : Генеза, 1996. – 368 с.

12. Дяченко М.В. Західноєвропейська філософія / М.В. Дяченко // *Філософія : підручник* / [за ред. М.І. Горлача, В.Г. Кременя, В.К. Рибалка]. – Харків : Консум, 2001. – 672 с. – С. 158 – 177.
13. Кононенко Т.П. Філософія Т. Гобса / Т.П. Кононенко // *Історія філософії : підручник* / [Ярошовець В.І., Бичко І.В., Бугров В.А. та ін.; за ред. В.І. Ярошовця]. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2002. – 774 с.
14. Кант І. Сочинення / І. Кант : [пер. с нем. в 6 т.]. – М. : Наука, 1963–1966.
Т.6. – 1966. – 743 с.
15. «К вечному миру» І. Канта / підготовка тексту, вступительная статья и заключение А.В.Гулыги. – М. : Моск. Рабочий, 1989. – 77 с. – (Первоисточники).
16. Кузнецов В.И. Немецкая классическая философия второй половины XVIII – начала XIX века / В.И. Кузнецов. – М. : Высш. шк., 1989. – 480 с.
17. Гегель Г.В.Ф. Сочинения / Георг Вильгельм Фридрих Гегель : [пер. с нем. в 14 т.]. Ак. наук СССР. Ин–т философии. – М.,–Л. : Соцэкгиз, 1929–1958.
Т. 7. / [пер. с нем. Г. Шпета]. – 1936. – 440 с.
18. Науковий світогляд на зламі століть : монографія / В.С. Лук'янець, В.М. Кравченко, Л.В. Озадовська, О.Я. Мороз / НАН України, Ін–т філос. ім Г.С. Сковороди. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2006. – 288 с.
19. Сковорода Г.С. Діалог про беса с Варсавой // *Сочинения / Г.С. Сковорода*. – Минск : Современный литератор, 1999. – 704 с. – С. 273 –293.
20. Социальная философия : учебник / под общ. ред. В.П. Андрущенко, Н.И. Горлача. – Киев – Харьков : [изд. центр «Едино-рог»], 2002. – 736 с.
21. Шевченко Т.Г. Єретик // *Кобзар / Т.Г. Шевченко*. – К. : Дніпро, 1972. – с.700. – С. 249–251.
22. Драгоманов М.П. // *Філософський енциклопедичний словник*. – К. : Абрис, 2002. – С. 173–174.
23. Франко І. Поза межами можливого / Іван Франко // *Федів Ю.О. Історія української філософії / Ю.О. Федів, Н.Г. Мозгова*. – К. : Україна, 2000. – 512 с. – С. 440 – 441.
24. Грушевський М. Ілюстрована історія України / Михайло Грушевський. – 1913. – [репр. відтворення]. – К. – Львів : МП «Райдуга», 1990. – 524 с.

25. Вернадський В. Кілька слів про ноосферу / Володимир Вернадський // Федів Ю.О. Історія української філософії / Ю.О. Федів, Н.Г. Мозгова. – К.: Україна, 2000. – 512 с.
26. Конт О. Курс позитивної філософії / Огюст Конт; [пер. с фр.; в 6 т.]. – СПб., 1910.
Т.1. – 1910.
27. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Сорокин; [под общ. ред. А.Ю. Соломонова; пер. с англ.]. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
28. Coser l. The Function of Social Conflict / l. Coser. – Clencoe, 1956. – p.8.
29. Dahrendorf R. Society and Democracy in Germany / R. Dahrendorf. – N. Y., 1969. – 140 p.
30. Ортега-и-Гассет Хосе. Восстание масс / Хосе Ортега-и-Гассет // Райгородский Д.Я. Психология масс: хрестоматия / Д.Я. Райгородский. – Самара: «БАХРАХ-М», 2006. – 592 с.
31. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление / Артур Шопенгауэр; [соч. в 4 т.; пер. с нем.; отв. ред. Б.В. Мееровский]. – М.: Наука, 1993. – (Памятники философской мысли / РАН, Ин-т философии).
Т. 2. – 1993. – 669 с.
32. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс; [сост. М.И. Левина, П.П. Гайденко; пер. с нем. М.И. Левиной]. – [2 изд.]. – М.: Республика, 1994. – 527 с. – (Мыслители XX века).
33. Ахиезер А.С. Проблема переходов в социокультурных процессах и феномена осмысления – переосмысления ситуации / А.С. Ахиезер // Мир психологии. – 2000. – № 1 (21). – С. 217–229.
34. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек; [пер. с нем. В. Седельник, В. Федорова]. – М.: Прогресс – Традиция, 2000. – 383 с.
35. Луман Н. Реальность массмедиа / Никлас Луман; [пер. с нем.]. – М.: Практика. 2005. – 318 с.
36. Habermas Jürgen. Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurs theorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats / Jürgen Habermas. – I.Aufe. – Frankfurt an Main. 1992. – 358 p.
37. Рікер П. Історія та істина / Поль Рікер; [пер. с фр.]. – К.: Дух і літера, 2001. – 270 с.
38. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели созидания благосостояния / Френсис Фукуяма // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Academia, 1999. – 520 с.
39. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Жан Бодрийяр. – 2-е изд.; [пер. с фр. С.Н. Зенкина]. – М.: Добросвет, 2006. – 387 с.

40. Моздаков А.Ю. Понятие безопасности в классической и современной философии / А.Ю. Моздаков // Вопросы философии. – 2008. – № 4. – С. 18–25.
41. Ионин Л.Г. Масса и власть сегодня (актуальность Э. Канетти) / Л.Г. Ионин // Вопросы философии. – 2008. – № 1. – С.3–14.
42. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603, [5] с.
43. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / Микола Михальченко ; НАН України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень. – Дрогобич – Київ : ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.
44. Бляхер Л.Е. Нестабильные социальные состояния / Леонид Бляхер. – М. : РОССПЭН, 2005. – 208 с.
45. Каллахан Д. Индивидуальное и общее благо: коммуитаристский подход к биоэтике / Д. Каллахан ; [пер. с англ. и науч. ред. С.В. Пустовит] // Практична філософія. – 2005. – № 3 (17). – С. 81–90.
46. Толстоухов А.В. Новые идеи философии и естествознания как теоретическая предпосылка формирования новой парадигмы отношения человека и природы / Толстоухов А.В. // Философия природы и практическая философия. Материалы конференции / Центр практической философии, Ин-т практической философии, Философский факультет КНУ им. Т. Шевченко. – К. : Центр практичної філософії, 2004. – С. 125–128.
47. Лутай В.С. Основной вопрос современной философии. Синергетический подход / В.С. Лутай ; МОН Украины, Ин-т высшего образования АПН Украины [науч. изд.]. – К. : ПАРАПАН, 2004. – 156 с.
48. Кизима В.В. Тоталогия (философия обновления) : [монография] / В.В. Кизима. – К. : ПАРАПАН, 2005. – 272 с.
49. Панфілов О.Ю. Збереження гомеостазису суспільства в умовах системних трансформацій: силовий аспект : монографія / О.Ю. Панфілов. – Харків : Майдан, 2007. – 360 с.
50. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеї ; [пер. с англ. О.В. Захарова, общ. ред. А. Гвишиани]. – М. : Прогрес, 1985. – 312 с.
51. Кинг А. На пути к новому мировому порядку / А. Кинг. // Свободная мысль. – 1992. – № 17. – С. 6.
52. Згуровский М. Украина в глобальных измерениях устойчивого развития / Михаил Згуровский. // Зеркало недели. – № 19. – 2006, 20 мая. – С. 14.
53. Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світоглядний аналіз / Віктор Андрущенко, Леонід Губерський, Микола Михальченко ; КНУ ім. Т. Шевченка, Ін-т соціології НАН України, Ін-т вищої освіти АПН України. – К. : Знання України, 2002. – 578 с.

54. Браун М. Доклад о развитии человека за 2004 г. Культурная свобода в современном, многообразном мире / М. Браун. // Безопасность Евразии. – 2004. – № 4. – С. 67–90.
55. Итоговый документ Всемирного саммита 2005 года // Безопасность Евразии. – 2005. – № 3. – С. 665–776.
56. Кофи Анан. При большой свободе: к развитию, безопасности и правам человека для всех. Доклад Генерального секретаря ООН / Кофи Анан // Безопасность Евразии. – 2005. – № 1. – С. 479–486.
57. Урсул А.Д. Концептуальная проблема устойчивого развития / А.Д. Урсул // Бюллетень «Использование и охрана природных ресурсов в России». – 2005. – № 1. – С. 35–37.
58. Урсул А.Д. Становление и сущность устойчивого развития / А.Д. Урсул, Т.А. Урсул // Введение в историю устойчивого развития : курс лекций / под общ. ред. Н.М. Мамедова. – М. : изд-во РАГС, 2002. – 290 с.
59. Романович Л.Л. Перспективы развития и обеспечения безопасности : философско-методологические проблемы / Л.Л. Романович. – М. : изд-во РАГС, 2002. – 286 с.
60. Барлыбаев Х. Соотношение устойчивого развития и безопасности (устойчиво–безопасное развитие) / Х. Барлыбаев // Безопасность Евразии. – 2006. – № 1. – С. 253–260.
61. Шершнев Л. Россия и мир: движение к новой безопасности в XXI веке / Л. Шершнев // Безопасность. Информационный сборник фонда национальной и международной безопасности. – М., 2000. – № 1–12 (52). – С. 5–13.
62. Юрченко Л.І. Екологічна культура в контексті екологічної безпеки : монографія / Юрченко Л.І. –К. : Вид. ПАРАПАН, 2008. – 296 с.
63. Каган М.С. Философская теория ценности / М.С. Каган ; С–Петербургский гос. ун–т Акад. гуманитарных наук. – С.–Пб. : Петрополис, 1997. – 205 с.
64. Выжлецов Г.П. Аксиология культуры / Г.П. Выжлецов ; С–Петербургский гос. ун–т Акад. гуманитарных наук. – С.–Пб. : изд-во С.–Петербургского ун–та, 1996. – 152 с.
65. Огнев'юк В.О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку / В.О. Огнев'юк – К. : Знання України, 2003. – 450 с.
66. Румянцева Т.Г. Віндельбанд / Румянцева Т.Г. // Новейший философский словарь. – Минск : Книжный дом, 2003. – С. 167–168.
67. Попов М.В. Аксиологія і медицина (проблема цінностей і медицина) / М.В. Попов. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2003. – 284 с.
68. Надурак В.В. Керуючи параметри системи моралі / В.В. Надурак. // Практична філософія. – 2008. – № 4 (30). – С.21–29.

69. Дробницкий О.Г. Ценность / О.Г. Дробницкий, Д.А.Леонтьев // Философский энциклопедический словарь ; [2 изд.]. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – С. 732–733.
70. Лісовий В. Цінність / В. Лісовий // Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філос. ім. Г.С. Сковороди. – К. : Абрис, 2002. – С. 707–708.
71. Науковий світогляд на зламі століть: монографія / В.С. Лук'янець, О.М. Кравченко, Л.В. Озадовська, О.Я. Мороз ; НАН України, Ін-т філос. ім. Г.С. Сковороди. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2006. – 288 с.
72. Рубанець О.М. Сучасні прояви знання / О.М. Рубанець // Практична філософія. – 2006. – №2 (20). – С. 12 – 18.
73. Рубанець О.М. Когнітивний вимір виробництва знання у сучасній науці / О.М. Рубанець // Практична філософія. – 2007. – №1 (23). – С. 35 – 41.
74. Маргеліс Н.В. “Парадокс” феноменального та феноменологічного аспектів мови / Н.В. Маргеліс // Практична філософія. – 2003. – №4 (10). – С. 64 – 67.
75. Кокорин А.А. Диалектико-материалистический анализ как методологическое средство / А.А. Кокорин ; – М. : Академия наук, 1986. – 366 с.
76. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук / Георг Вильгельм Фридрих Гегель ; соч. в 3 т. – М. : Мысль, 1974.
- Т.1. Наука логики / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. – 1974. – 452 с.
77. Общая теория национальной безопасности : учеб. / под общ. ред. А.А. Прохожева. – М. : изд-во РАГС, 2002. – 320 с.
78. Устойчивость системы // Социологический энциклопедический словарь / под ред. О.Г. Осипова. – М. : Изд-во НОРМА, 2000. – С.384.
79. Материалистическая диалектика как научная система / под ред. А.П. Шептулина. – М. : изд-во Моск. ун-та, 1983. – 296 с.
80. Методология в сфере теории и практики / А.Т.Москаленко, А.А.Погорадзе, А.А.Чечулин и др. – Новосибирск : Наука, Сиб. отд, 1988. – 300 с.
81. Бодрук О.С. Структури военной безопасности: національний та міжнародний аспекти : монографія / О.С. Бодрук. – К. : НППМБ, 2001. – 300 с.
82. Ліпкан В.А. Безпекознавство : навч.посібн. / В.А. Ліпкан. – К. : вид-во Європ. ун-ту, 2003. – 208 с.
83. Исследования по общей теории системы : сборник переводов. – М. : Прогрес, 1969. – 520 с.
84. Сурмин Ю.П. Теория систем и системный анализ : уч. пособ. / Ю.П. Сурмин. – К. : МАУП, 2003. – 368 с.

85. Беченов А.Г., Гомеостатический принцип управления экономико-политическими процессами мовременного общества / А.Г. Беченов, Ю.М. Горский, В.Б. Козлов // Безопасность. Информационный сборник. – № 1–12. – М. : изд-во ИФ НИМБ, 2000. – С.22–45.

86. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії / Арнольд Дж. Тойнбі ; переклад з англ. ; у 2-х томах. – К. : «Основи», 1995.

Т. 2. / переклад з англ. В. Митрофанова, П. Таращука. – 1995. – 406 с.

87. Бехман Г. Современное общество как общество риска / Г. Бехман // Вопросы философии. – 2007. – № 1. – С.26–46.

88. Зарубицький К.Є. Управління ризиком як напрям вирішення екологічних проблем сучасності / К.Є. Зарубицький // Практична філософія. – 2003. – № 4 (10). – С. 23–28.

89. Буданов В.Г. О методологии синергетики / В.Г. Буданов // Вопросы философии. – 2006. – № 5. – С. 79–94.

90. Гвиншиани Д. Письма Римскому клубу / Д. Гвиншиани, Н. Моисеев, Н. Ютанов // Форрестер Д. Мировая динамика / Д. Форрестер : пер. с англ. – М. : Изд-во АСТ, 2003. – 379 с.

91. Кузнецов В.Н. Социология безопасности: Формирование культуры безопасности в трансформирующемся обществе / В.Н. Кузнецов. – М. : Республика, 2002. – 376 с. – (приложение к журналу «Безопасность Евразии»).

92. Ананьїн В.О. Національна безпека українського суспільства в системі координат сучасного світу : навч. посіб. / В.О. Ананьїн, А.І. Міночкін, О.О. Пучков ; МО України Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації. НТУУ «КПІ» – К. : від. ВІТІ НТУУ «КПІ», 2007. – 198 с.

93. Тарасенко В.І. Соціальний порядок / В.І. Тарасенко // Соціологія: короткий енциклопедичний словник / під заг. ред. В.І. Воловича ; [уклад. В.І.Волович, В.І.Тарасенко, М.В.Захарченко та ін.]. – К. : Український центр духовної культури, 1998. – 736 с.

94. Горбулін В.П. Стратегія національної безпеки України в аксіологічному вимірі: від «суспільства ризику» до громадянського суспільства / В.П. Горбулін, А.Б. Качинський // Стратегічна панорама. – 2005. – № 2. – С.13–26.

95. Даренский В.Ю. Структура «глубинного общения» / В.Ю. Даренский // Практична філософія. – 2005. – №1 (15). – С. 3 – 11.

96. Даренская В.Н. Экзистенциальный опыт народной культуры / В.Н. Даренская // Практична філософія. – 2007. – №4 (26). – С. 175 – 183.

97. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми. / упоряд. М.М. Пазяк. – К. : Наукова думка, 1991. – 440 с.

98. Безопасность // Энциклопедический словарь / Брокгауз и Эфрон. – С.-Пб. 1982. – Т. 3. – С. 304–305. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: изд-во «Русский язык», 1981. – Т.1. – С. 67. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – 9-е изд. – М. : изд-во «Русский язык», 1984. – С. 38, 388.

99. Назарчук А. Общество как коммуникация в трудах Николааса Лумана / А. Назарчук // Вопросы философии. – 2006. – № 6. – С. 156–173.

100. Перше послання апостола Павла до коринтян // Новий Завіт Господа нашого Ісуса Христа : з 4-го повного перекладу Біблії / Переклад з давньогрецької о. Рафаїл (Турконяк). – К.: Українське Біблійне товариство, 2000. – 316 с.

101. Фрейд З. Тотем и табу / Зигмунд Фрейд // Фрейд З. Социология : в 2. т., – Тбилиси, 1991.

Т.2. – 1991. – с.162.

102. Токарев С.А. Міфологія / С.А. Токарев, Е.М. Мелетинський // Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т., – М. : Советская энциклопедия, 1991.

Т. 1. – 1991. – 824 с.

103. Третя книга Мойсеєва: Левит // Біблія або книги Святого письма Старого і Нового Заповіту / переклад І. Огієнка. – К. : Українське біблійне товариство, 2002. – 1168 с.

104. Святое Евангелие с толкованием блаженного Феофилакта, Архиепископа Болгарского. – Почаев, Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2005, – 848 с.

105. Булгаков С.Н. Православие. Очерки учения о православной церкви / С.Н. Булгаков. – К. : «Либідь», 1991. – 403 с.

106. Євангелія від Матвія // Новий Завіт Господа нашого Ісуса Христа : з 4-го повного перекладу Біблії / переклад з давньогрецької о. Рафаїл (Турконяк). – К. : Українське біблійне товариство, 2000 – 316 с.

107. Послання святого апостола Павла до солунян // Новий Завіт Господа нашого Ісуса Христа: з 4-го повного перекладу Біблії / переклад з давньогрецької о. Рафаїл (Турконяк). – К. : Українське біблійне товариство, 2000 – 316 с.

108. Доброносова Ю.Д. Реабілітація тілесності та засади практичної пан-екзистенціальної філософії природи / Ю.Д. Доброносова // Практична філософія. – 2004. – №4 (14). – С. 5–18.

109. Лукьянець В.С. Гуманитарная революция / В.С. Лукьянець, О.М. Соболев // Практична філософія. – 2004. – №3 (13). – С. 61-77.

110. Сохань Л.В. Глобальні ризики сучасного світу: гуманістична парадигма соціокультурної рефлексії / Л.В. Сохань // Практична філософія. – 2003. – №3 (9). – С. 94–98.

111. Чешко В. Технологии управляемой эволюции и дихотомия научного знания / В.Ф. Чешко, Ю.Г. Беспалов, К.В. Носов // Практична філософія. – 2008. – №1 (27). – С. 16–26.
112. Кулиниченко В.Л., Чешко В.Ф. «Опасное знание» как социальный феномен / В.Л. Кулиниченко, В.Ф. Чешко // Практична філософія. – 2006. – №1 (19). – С. 204–221.
113. Табачковський В.Г. Людина. Світ. Світопорядок / В.Г. Табачковський // Практична філософія. – 2003. – №3 (9). – С. 34–41.
114. Воронов М.В., Гримблат О.С. Групповой портрет депрессии / М.В. Воронов, О.С. Гримблат // Практична філософія. – 2004. – №3 (13). – С. 83–92.
115. XXI век: мир между прошлым и будущим. Культура как системообразующий фактор международной национальной безопасности / науч. ред. О.П. Лановенко ; СНБО Украины, НИПМБ. – К.: Стило, 2004. – 572 с.
116. Хайдеггер М. Бытие и время / Мартин Хайдеггер. – Х. : Фолио, 2003. – 503 с.
117. Дьюи Дж. Психология и педагогика мышления / Джон Дьюи. – М. : Лабиринт, 1999. – 190 с. – (Классики мировой гуманитарной мысли).
118. Горак Г.І. Філософія: курс лекцій / Г.І. Горак. – К. : Вілбор, 1997. – 272 с.
119. Розов Н.С. Ценности в проблемном мире: философские обоснования и социальные приложения конструктивной аксиологии / Н.С. Розов. – Новосибирск, изд-во Новосиб. ун-та, 1998. – 286 с.
120. Пригожин И. Природа, наука и новая рациональность / Илья Пригожин // Философия и жизнь. – М. : Знание, – 1997. – № 7. – С. 36.
121. Коупленд Н. Психология и солдат / Н. Коупленд ; [пер. с англ.]. – М. : Воениздат, 1991. – 96 с.
122. Садовничий В. Роль образования и науки при переходе к устойчивому развитию / В. Садовничий // Вестник высшей школы. Alma mater. – 2002. – № 10. – С. 22.
123. Наумова Н.Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения / Н.Ф. Наумова. – М. : Наука, 1988. – 208 с.
124. Горбулін В.П. Стратегія національної безпеки України в аксіологічному вимірі: від «Суспільства ризику» до громадянського суспільства / В.П. Горбулін, А.Б. Качинський // Стратегічна панорама. – 2005. – № 2. – С. 13–26.
125. Толстых В.И. Глобализация в социокультурном изменении / В.И. Толстых // Практична філософія. – 2001. – № 2 (3). – С. 23–72.

126. Беченов А.Г. Гомеостатический принцип управления экономико-политическими процессами современного общества. / А.Г. Беченов., Ю.М.Горский, В.Б.Козлов и др. // Безопасность. Информационный сборник. – № 1–12, – М. – 2000. – С. 22–45.
127. Данільян О.Г. Національна безпека України: сутність, структура та напрямки реалізації / О.Г.Данільян, О.П.Дзьобань, М.І.Панов. – Харків : Фоліо, 2002. – 286 с.
128. Кочетов Т.Ю. Парадигма самоорганизации и современная экологическая ситуация / Т.Ю.Кочетов // Практична філософія. – 2003. – № 1 (7). – С. 105–118.
129. Кисельов М.М. Методологія екологічного синтезу / М.М. Кисельов, В.С. Крисаченко, Т.В. Гардашук – К. : Вища шк. 1995. – 340 с.
130. Яковенко О.О. Екологія культурної свідомості як комунікативна проблема / О.О.Яковенко// Мультиверсум. Філософський альманах ; зб. наук. праць / голов. ред. В.В. Лях. – Вип. 15. – К. : Український центр духовної культури, 2000. – С.220–228.
131. Єрмоленко А.М. Екологічна етика: Проблеми обґрунтування / А.М.Єрмоленко // Практична філософія. – 2003. – № 3 (9) – С. 140–147.
132. Коняк М.П. Світоглядний дидактичний аспект екологічної освіти / М.П.Коняк // Мультиверсум. Філософський альманах ; зб. наук. праць / голов. ред. В.В. Лях. – Вип. 12. – К. : Український центр духовної культури, 2000. – С.148–149.
133. Швейцер А. Благоговение перед Жизнью / Альберт Швейцер [пер. с нем. ; сост. и общ. ред. А.А. Гусейнова].– М. : Прогресс, 1992. – 573 с.
134. Кулиниченко В.Л. Биоэтика: Феноменологические поиски и основания / В.Л. Кулиниченко, С.В. Вековщина // Феноменология и гуманитарное знание. – К. :Знання України, 1998. – 448 с.
135. Bell M. Invitation to Environmental Sociology / M. Bell –London : New Dethi, 1988. 246 p.
136. Гардашук Т.В. Концептуальні параметри екологізму / Т.В. Гардашук // Практична філософія. – 2004. – № 2 (12) – С. 92–101.
137. Дридзе Т.М. Экоантропоцентрическая модель социального познания как путь к преодолению парадигмального кризиса в социологии / Т.М.Дридзе // Социологические исследования. – 2000. – № 2. – С. 20–28.
138. Риккерт Г.О. Два пути теории познания / Г.О. Риккерт [пер с нем.] // Новые идеи философии. – СПб. : Логос, 1913. – 380 с.
139. Федоренко Н.П. Экономика, свобода и солидарность / Н.П. Федоренко, Г.К. Гофман, В.Е. Дементьев. – М. : Наука, 1991. – 303 с.

140. Нижник Н.Р. Національна безпека України : (методичні аспекти, стан і тенденції розвитку) / Н.Р. Нижник, Г.П. Ситник, В.Т. Білоус ; УАДУ при Президентові України. – Київ : Преса України, 2000. – 304 с.

141. Зарубицький К.Є. Управління ризиком як напрям вирішення екологічних проблем сучасності / К.Є. Зарубицький // Практична філософія. – 2003. – № 4. – С. 23–28.

142. Швейцер А. Культура и этика / Альберт Швейцер. [пер. нем. Н.А. Захарченко и Г.В. Колшанского ; общ. ред. В.А. Корнушина] – М. : Прогресс, 1973. – 343 с.

143. Irgarden R. Erlebnis, Kunstverk and Wert/ R.Igarden // Vatrage Zur Usthetik. 1937–1967. Tubingen, 1969. – P. 98–99.

144. Моисеев Н.Н. Быть или не быть Человечеству? / Н.М. Моисеев. – М. : Прогресс, 1999. – 378 с.

145. Антология мировой философии [в 4-х т]. – М. : Мысль, 1969 – 1972.

Т.1. Философия древности и средневековья. – Ч.1. – 1972. – 708 с.

146. Кузнецов В.Н. Социология безопасности : Формирование культуры безопасности в трансформирующемся обществе / Вячеслав Кузнецов. – М. : Республика, 2002. – 367 с.

147. Виндельбанд В. Философия культуры и трансцендентальный идеализм / В. Виндельбанд // Избранное. Дух и история. / [пер. с нем.] – М. : Мысль, 1995. – 354 с.

148. Стариш А.Г. Философия информации / А.Г. Стариш // Монография. – Симферополь : Таврия, 2004. – 376 с.

149. Лукьянец В.С. Философия науки : Тернистый путь в век глобализации / В.С. Лукьянец // Практична філософія. – 2001. – № 2 (3). – С. 142–161.

150. Згуровський М. Болісне одужання через кризу / Михайло Згуровський // Дзеркало тижня. – № 19. – 2008, 13–19 грудня. – С. 13.

151. Гець В.М. Концепція економічної безпеки України / В.М. Гець. – К. : Логос, 1999. – 56 с.

152. Ивашов Л.Г. Экспансия и безопасность / Л.Г. Ивашов // Безопасность. – М. : изд-во РАГС, 1994. – 285 с.

153. Шевченко Б.И. Проблемы теоретического обоснования экономической безопасности / Б.И. Шевченко // Военная мысль. – 1997. – № 4. – С. 2–6.

154. Maul.H. Energy, Minerals and Western Security / H. Maul // Baltimore, Md, Johns Hopkins Univ. Press, 1984. – P. 24.

155. Жаліло Я.А. До формування категоріального апарату науки про економічну безпеку / Я.А. Жаліло // Стратегічна панорама. – 2004. – № 3. – С. 97–104.

156. Новікова О.Ф. До проблем визначення пріоритетів та складових національної безпеки України / Новікова О.Ф., Покотиленко Р.В. // Стратегічна панорама. – 2003. – № 2. – С. 100–107.

157. Жуковский М.В. Политическая безопасность общества и проблемы ее обеспечения в Российской Федерации / М.В. Жуковский // Безопасность. Информационный сборник фонда национальной и международной безопасности. – М. : изд-во РАГС, 2002. – № 1–2. – С. 35–46.

158. Пирожков С.І. Концептуальні підходи до формування систем національної безпеки України / С.І. Пирожков // Стратегічна панорама. – 2003. – № 1. – С. 93–106.

159. Серебряников В. Политическая безопасность / В. Серебряников // Свободная мысль. – 1997. – № 1. – С. 18–32.

160. Андрущенко В.П. Духовні основи політики / В.П. Андрущенко, І.С. Дзюбка, В.П. Левківський, та ін. // Політологія : підручник. – К. : Вища шк., 2001. – С. 309–353.

161. Головатий М.Ф. Соціологія політики : навч. посібник / М.Ф. Головатий. – К. : вид-во МАУП, 2003. – 504 с.

162. Манжола П.Г. Пріоритет “соціальності” у здійсненні державної політики як засіб легітимації влади в Україні: світовий досвід та вітчизняні реалії / П.Г. Манжола // Стратегічна панорама. – 2005.– № 2. – С. 95–99.

163. Чекаленко Л.Д. Міжнародні організації і суверенітет держави / Л.Д.Чекаленко // Стратегічна панорама. – 2005.– № 2. – С. 52–58.

164. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс // Антология экономической классики : В 2-х т. – М. : Гелиос АРВ, 1993. (Ассоциация российских вузов). Т. 2. – 1993. – 484 с.

165. Політологія : підручник / За редакцією О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенька. – К. : Вид. Центр ”Академія”, 2001. – 528 с.

166. Толстоухов А.В. Демократия: власть, народ, нация / А.В. Толстоухов, И.Г. Парапан, Ю.А. Мелков // Практична філософія. – № 4 (30). – 2008. – С. 69–81.

167. Философия мира против идеологии войны / [пер. с нем. Р.М. Габитовой и В.В. Кудинова ; предисловие В.А. Малинина и Н.А. Чалдымова]. – М. : Мысль, 1988. – 314 с.

168. Эстетика Ренессанса: [в 2 т] / [сост. В.П. Шестаков]. – М. : Искусство, 1981.

Т. I. – 1981. – 495 с.

169. Гулыга А.В. Кант / А.В. Гулыга – М. : изд-во «Молодая гвардия», – 1977. – 304 с.

170. Сен-Симон А. Избр.соч. / Сен-Симон А. [пер. с франц.]. – М.–Л. : Соцэкгиз, 1948.
Т. 2. – 1948. – 412 с.
171. Сушинський М. Війна як філософська проблема / М. Сушинський // Схід. – 2003.– № 4. – С. 52–58.
172. Смолянюк В.Ф. Військова могутність України: теоретико-методологічні засади формування і розвитку / В.Ф. Смолянюк. – К. : Ірпень: Перун, 2000. – 448 с.
173. Шаваев А.Х. Военная мощь государства / А.Х. Шаваев. – М. : Воениздат, 1983.–248 с.
174. Яцько А.Я. Національна безпека у контексті сучасних геополітичних імперативів / А.Я. Яцько // Стратегічна панорама. – 2000.– № 1–2. – С. 190–199.
175. Стародуб Т.С. Підходи до визначення поняття “регіональна безпека” / Т.С. Стародуб // Стратегічна панорама. – 2006.– № 3. – С. 54–59.
176. Дембицька Н.М. Індивідуалізм і колективізм: соціально-психологічні основи формування політичної свідомості / Н.М. Дембицька // XXI століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія. Матеріали третьої міжнародної науково-теоретичної конференції. 21-22 травня 2004 р. Частина 1. – К. : Фенікс, 2004. – С. 173-178.
177. Франк С.Л. Духовные основы общества / С.Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 512 с.
178. Beck, Risiko-Gessellschaft / Beck // Frankfurt-am-Main : Suhrkamp, 1986. – P. 9.
179. Giddens A., Risk Society: the Context of British Politics / A. Giddens // Franklin, J(ed) : The Politics of Risk Society. Cambridge : Politi Press, 1998.
180. Михальченко М.І. Безпека соціальна / М.І. Михальченко // Соціологія: Короткий енциклопедичний словник. Під заг. ред. В.І. Воловича. – К. : Укр.центр духовн.культури, 1998. – С. 40–43
181. Гошовська В.А. Соціальна домінанта національної безпеки / В.А. Гошовська // Стратегічна панорама. – 2003. – № 2. – С. 94–99
182. Гнатцов О.Г. Соціальні інновації як необхідна передумова становлення системи соціальної безпеки / О.Г. Гнатцов // Соціальна безпека : пошук нової парадигми : зб. наук. статей. – вип. 1 / Центр перспективних соціальних досліджень НАУ. – К. : вид-во НАУ, 2003. – С. 72–79.
183. Білорус О. Глобалізація розвитку і соціальна безпека / О. Білорус, Н. Маслова-Лисичкіна // Віче. –2001. – 5 (110). – С. 22–44.

184. Соловей Г.С. Поняття справедливості в універсальній та партикулярній етиці / Г.С. Соловей // Практична філософія. – № 3 (21). – 2006. – С. 146–153.
185. Справедливость // Социологический энциклопедический словарь / За ред. Г.В. Осипова. – М. : Изд-во НОРМА, 2000. – 488 с.
186. В. Євангелія від св. Луки // Біблія, або Книги Святого Писання Старого й Нового Заповіту / [переклад І. Огієнка]. – К. : Українське біблійське товариство, 2002. – 1160 с.
187. Шаповал В.Н. Философский дискурс о справедливости / В.Н. Шаповал // Практична філософія. – № (31). – 2009. – С. 104–112.
188. Тарасенко В.І. Соціальне / В.І. Тарасенко // Соціологія: Короткий енциклопедичний словник / [під заг.ред. В.І. Воловича]. – К. : Укр.центр духов. культури, 1998. – С. 489–492.
189. Білоус О.Г. Глобалізація і безпека розвитку : монографія / О.Г. Білоус, Д.Г. Лук'яненко. – К. : КНЕУ, 2000. – 774 с.
190. Этциони А. От империи к сообществу : новый подход к международным отношениям / А. Этциони ; [пер. с англ.]. – М. : Ладомир, 2004. – 342 с.
191. Рогожа М.М. Единство общества: социальное учение С.Л. Франка в контексте современного этического дискурса / М.М. Рогожа // Практична філософія. – 2007. – № 4 (26). – С. 59–68.
192. Титаренко Л.Г. Социально-культурные угрозы в условиях глобализации / Л.Г. Титаренко // Безопасность Евразии. – 2003. – № 3. – С. 497–509.
193. Крисаченко В.С. Толерантність і консолідація суспільства: проблеми взаємозв'язку / В.С. Крисаченко // Стратегічна панорама. – 2008. – № 2. – С. 239–248.
194. XXI век: мир между прошлым и будущим. Культура как системообразующий фактор международной и национальной безопасности / под научной ред. О.П. Лановенко ; СНБО Украины, Нац. ин-т проблем международной безопасности. – К. : «Стилос», 2004. – 572 с.
195. Степаненко І.В. Духовність: філософські конструкції і соціокультурні репрезентації: Автореф. дис. ...д. філос. наук / І.В. Степаненко. Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2004. – 32 с.
196. Хесле В. Гении философии нового времени / В Хесле ; [пер. с нем.]. – М. : Наука, 1992. – 204 с.
197. Браун М.М. Доклад о развитии человека за 2004: Культурная свобода в современном многообразном мире / М.М. Браун // Безопасность Евразии. – 2004. – № 4. – С. 73–90.
198. Малышев А. Новая общесоциологическая теория (парадигма) / А. Малышев. – Винница, 1996. – 96 с.

199. Ващенко Г.Г. Героїзм / Г.Г. Ващенко // Освіта. – 2003. – № 16, 2–9 квітня. – С. 3.
200. Украина – Россия: концептуальные основы гуманитарных отношений / под науч. ред. О.П. Лановенко. – К. : СтилоС, 2001. – 544 с.
201. Горбулін В.П. Методологічні засади розробки стратегії національної безпеки України / В.П. Горбулін, А.Б. Качинський // Стратегічна панорама. – 2004. – №3. – С. 15–24.
202. Хамітов Н. Духовність / Н. Хамітов // Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філос. Г.С. Сковороди. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.
203. Кримський С.Б. Принципи духовності ХХ століття / С.Б. Кримський // День. – 2001. – № 218. – 15 листопада.
204. Философский энциклопедический словарь – М. : ИНФРА–М, 1997. – 576 с. (Библиотека словарей «ИНФРА–М»).
205. Послання апостола Павла до галатів // Новий Завіт Господа нашого Ісуса Христа : з 4-го повного перекладу Біблії українською мовою / [переклад з давньогрецької о. Рафаїл (Турконяк)]. – К.: Українське Біблійне товариство, 2000. – 316 с.
206. Савостьянова М.В. Аксиологический анализ парадигмальной науки или о роли ценностей в науке: монография / М.В. Савостьянова. – К. : ПАРАПАН, 2009. – 260 с.
207. Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы / В.Л. Иноземцев. – М. : Логос, 2000. – 302 с.
208. Малахов В.А. Благо / В.А Малахов // Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філос. Г.С. Сковороди.. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.
209. Дьюи Дж. Реконструкция философии / [пер. с англ.]. – М.: Логос, 2001. – 168 с.
210. Кулиниченко В.Л. «Опасное знание» как социальный феномен / В.Л. Кулиниченко, В.Ф. Чешко // Практична філософія. – 2006. – № 1 (19). – С. 204 – 221.
211. Лукьянец В.С. Вызовы тысячелетия наукоемких технологий / В.С. Лукьянец // Практична філософія. – 2008. – № 3 (29). – С. 5–16.
212. Крымский С.Б. Демонизм «обратных сил» человеческой деятельности / С.Б. Крымский // Философия природы и практическая философия : материалы конференции / Ин-т практической философии. – К., – 2004. – С. 66 – 67.
213. Келле В.Ж. интеллектуальная и духовная составляющие культуры / В.Ж. Келле // Вопросы философии. – 2005. – № 10. – С. 38–54.

214. Етос і мораль у сучасному світі / Т.Г. Аболіна, А.М. Єрмоленко, О.О. Кисельова та ін. – К. : Знання України, 2004. – 218 с.

215. Киселев Г.С. Мир человека; тупиковая ветвь эволюции? / Г.С. Киселев // Вопросы философии. – 2007. – № 4. – С. 9–23.

216. Косяк В.А. “Человек телесный” в сети “законов” и характеристика красоты / В.А. Косяк // Практична філософія. – 2004. – № 2 (12). – С. 132–137.

217. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки / П.В. Копнин ; АН СССР, Ин-т философии. – М. : Мысль, 1974. – 568 с.

218. Крилова С. Любов / С. Крилова // Філософський енциклопедичний словник/ НАН України, Ін-т філос. Г.С. Сковороди.. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.

219. Возмитель. А.А. Духовная безопасность: теоретико-методологические и практические вопросы / А.А. Возмитель // Безопасность Евразии. – 2005. – № 3. – С. 229-251.

220. Кормич Б.А. Інформаційна безпека: організаційно-правові основи : навч. посібник / Б.А. Кормич. – К. : Кондор, 2004. – 384 с.

221. Сохань Л.В. Глобальні ризики сучасного світу: гуманістична парадигма соціокультурної рефлексії / Л.В. Сохань // Практична філософія – 2003. – № 3 (9). – С. 94-98.

222. Пильцер П. Безграничное богатство / П. Пильцер // Новая постиндустриальная волна на Западе. – М. : Прогресс, 1999. – 520 с.

223. Соболев О.Н. Гуманитарно-информационные трансформации постмодернистского века / О.Н. Соболев // Наука и образование: современные трансформации : монография / Ин-т им. Г.С. Сковороды НАН Украины. – К. : Изд. ПАРАПАН, 2008. – С. 227-250.

224. Наумкина Е.А. Информационное общество и модернизация образования / Е.А. Наумкина // Наука и образование: современные трансформации: Монография / Ин-т им. Г.С. Сковороды НАН Украины. – К. : изд. ПАРАПАН, 2008. – С. 267-280.

225. Остроухов В.В. та ін. Соціально-правові основи інформаційної безпеки : навч. посіб. / В.В. Остроухова. – К. : Росава, 2007. – 496 с.

226. Горлинський В.В. Ціннісні і правові аспекти розв'язання проблеми захисту інформації в умовах підприємницької діяльності / В.В. Горлинський // Безпекотворення: питання теорії і практики та правові аспекти : зб. наук.-прац. Київ, 16 лютого 2007 р. – Ч.2. – К. : вид-во Європейського ун-ту, 2007. – С. 167-177.

227. Актуальні проблеми національної безпеки суспільства : монографія / [В.О. Ананьїн, В.А. Галєєв, В.В. Горлинський, та ін.] ; за ред.

- В.О. Ананьїна ; Ін-т спец. зв'язку та захисту інформації НУТУ «КПІ». – К. : НВФ «Славутич – Дельфін», 2008. – 246 с.
228. Тофлер Е. Третя хвиля / Е. Тофлер – К. : Вид. дїм “Всесвіт”, 2000. – 480 с.
229. Інформаційна безпека сучасного суспільства : навч. посіб. / за ред. А.І. Міночкіна. – К. : МО України, ВІТІ НТУУ «КПІ», 2006. – 188 с.
230. Новіков Б.В. Гуманізм, духовність в сучасному інформаційному суспільстві / Б.В. Новіков // Вісник Національного технічного університету України “КПІ”. Філософія. Психологія. Педагогіка. :Зб. наук. праць. – К. : ІВЦ “Політехніка”, 2001. – №1. – С. 7-4.
231. Васильевене Н. Институциализация современной этики – от философии к менеджменту ценностей (и обратно) / Н. Васильевене // Практична філософія. – 2008. – № 3 (29). – С. 174-186.
232. Социологический энциклопедический словарь : на русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Редактор–координатор Г.В. Осипов ; Ін-т соц.–полит. исследований РАН, Ін-т социологии РАН. – М. : изд-во НОРМА, 2000 – 488 с.
233. Суїменко Є.І. Механізм соціальний / Є.І. Суїменко // Соціологія : короткий енциклопедичний словник / [уклад.: В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін.] ; під заг. ред. В.І. Воловича. –К. : Укр. Центр духовн. культури, 1998. – С. 320–321.
234. Белая книга российских спецслужб / За ред. Новикова Ю.Д. – М. : ИИА «Обозреватель», 1996. – 270 с.
235. Исследования по общей теории системы /Сборник переводов. – М. : Прогрес, 1969. – 520 с.
236. Райбекас А.Я. Вещь, свойство, отношение как философские категории / А.Я. Райбекас. – Томск. : изд-во ТГУ, 1977. – 243 с.
237. Geysen W.J. The Structure of Safety Science: Definitions, Goals and Instruments / Geysen Willy J. // 1st WORLD CONGRESS ON SAFETY SCIENCE. Living in Safety. – Teil 1–2. – Koln, Verlag TUV Rheinland GmbH, 1990.
Teil 1. – 1990. – P. 44–80.
238. Цикин В.А. Когнитивные горизонты синергетической парадигмы / В.А. Цикин // Наука и образование: современные трансформации : монографія / Ін-т философии им. Г.С. Сковороди НАН Украины. – К. : Изд. ПАРАПАН, 2008. – С. 37-59.
239. Степин В.С. Кардинальные мировоззренческие проблемы современности / В.С. Степин // Философские науки: проблемы исследования и преподавания (беседа Лекторского В.А. со Степиным В.С.) // Вопросы философии. – 2006. – № 10. – С. 45-54.

240. Наука и образование: современные трансформации : монография / [В.С. Лукьянец, В.А. Цикин, О.М. Кравченко и др.] ; Ин-т философии им. Г.С. Сковороды НАН Украины. – К. : Изд. ПАРАПАН, 2008. – 328 с.
241. Гуревич П.С. Феномен деантропологизации человека / П.С. Гуревич // Вопросы философии. – 2009. – № 3. – С. 19-31.
242. Іщенко Ю.А. Проблема визнання гуманітарної експертизи та гуманітарна складова конфліктів / Ю.А. Іщенко // Практична філософія. – 2009. – № 4 (34). – С. 148-157.
243. Аналіз сталого розвитку – глобальний і регіональний контексти : у 2 ч. / Міжнародна рада з науки (ICSU) ; наук. кер. М.З. Згуровський. – К. : НУТУ «КПІ», 2009.
- Ч. 2. Україна в індикаторах сталого розвитку. Аналіз – 2009. – 200 с.
244. Бевзенко Л.Д. Регіон як явище соціальної самоорганізації / Л.Д. Бевзенко // Практична філософія. – 2006. – № 2 (20). – С. 166-173.
245. Тимошенко О.І. Безпека при ватного підприємства та приватної особи – справа приватна чи державна? // Безпекотворення: питання теорії і практики та правові аспекти : зб. наук. праць. Спеціалізований випуск за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 16 лютого 2007 р. – Ч. 1. – К. : вид-во Європейського ун-ту, 2007. – С. 11-15.
246. Сартр Ж.П. Что такое литература? Слова / Жан Поль Сартр ; пер. с фр. – Мн. : ООО «Попурри», 1990. – 448 с.
247. Носова Г.Ю. Невизначеність та необоротність суспільних практик. Причини багатоманітності практик / Г.Ю. Носова // Практична філософія. – 2006. – № 2 (20). – С. 115-124.
248. Савин А.Э. Концепція історичності життєвого мира в трансцендентальній філософії Едмунда Гуссерля / А.Э. Савин // Вопросы философии. – 2008. – № 5. – С. 127-139.
249. Кримський С. Ранкові роздуми [зб. ст.] / Сергій Кримський. – К. : Майстерня Білецьких, 2009. – 120 с.
250. Степин В.С. Культура // Новейший философский словарь ; изд. 3-е исп. – Минск. : Книжный Дом, 2003. – С. 527-529.
251. Чебан В.В. Культура национальной безопасности России: история и современность (социально-философский анализ). Автореф. дисс. на соискание уч. степ. д-ра филос. наук. – Балашов, 1997. – 30 с.
252. Huntington S. P. The donely super-power // Foreign Affairs 1999. March-April. Vol. 78. – №2.]
253. Кармин А.С. Культурология ; изд. 2-е перераб. и дополн. – СПб. – М. : Изд-во «Лань», 2003. – 928 с.

254. Гречанінов В. Культура національної безпеки неядерної держави України за сьогоденних умов // Політика і час. – 2007. – № 7. – С. 50-51.

255. Степин В.С. Конструктивные и прогностические функции философии : доклад на XXII международном философском конгрессе в Сеуле с 30 мая по 5 августа 2008 г. / В.С. Степин // Вопросы философии. – 2009. – № 1. – С. 5-10.

256. Андрущенко В.П. Моральний розвиток суспільства і особистості / В.П. Андрущенко // Ціннісний дискурс в освіті в епоху глобалізації та інформаційної революції : вибрані публікації представників наукової школи академіка АПН України Віктора Андрущенка / МОН України, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – К. : Вид-во Національного педагогічного ун-та ім. М.П. Драгоманова, 2009. – С. 523-528.

257. Чередник О.В. Народження та смерть у контексті людського існування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.04. “Філософська антропологія та філософія культури” / О.В. Чередник. – Київ, 2008. – 18 с.

258. Князева Е.Н. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры : научное издание / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов ; Ин-т философии, Ин-т прикладной математики им. М.В. Келдыша РАН. – СПб. : Алетейя, 2002. – 414 с.

259. Захарченко М.В. Звичай. Норми соціальні / М.В. Захарченко // Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / за загальною ред. В.П. Андрущенка, М.І. Горлача. – К., Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – С. 160-161, 264-266.

260. Цигульська Т.Ф. Загальна та прикладна психологія : курс лекцій / Т.Ф. Цибульська. – К. : Наукова думка, 2000. – 190 с.

261. Виндельбанд В. Избранное: Дух и история ; [пер. нем.]. – М. : Юристь, 1995. – 687 с.

262. Степіко М.Т. Духовні аспекти етнічної ідентифікації / М.Т. Степіко // Нація серед націй: смисли і значення / Ін-т філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К. КВІУЗ, 1999. – 108 с.

263. Урсул А.Д. Природа безопасности / Аркадий Урсул // Безопасность Евразии. – 2008. – № 1 (31). – С.7-36.

264. Грошева А.И. Социальный контроль в практиках профилактики девиации / А.И. Грошева // Социологические исследования. – 2008. – № 2 (286). – С. 97-101.

265. Пирожков С. Заклучний виступ заступника Секретаря Ради національної безпеки і оборони України з питань безпеки у зовнішньополітичній сфері / С. Пирожков // Реформування сектору безпеки України:

отриманий досвід : матеріали міжнародної конференції Україна – НАТО (Київ, 18 травня 2006 р.). – К. : НІМБ, 2006. – С.75-79.

266. Тарасенко В.І. Соціальні відносини і відношення / В.І. Тарасенко // Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / за загальною ред. В.П. Андрущенка, М.І. Горлача. – К., Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – С. 502-504.

267. Миколук О. 38 % українців – у соціальній ізоляції. ПРООН оприлюднила доповідь про людський розвиток в Україні. День. – 2011. – № 117-118. – 8-9 липня. – С. 2.

268. Салуцкий А. «Альянс цивилизаций»: мир без конфликтов / Анатолий Салуцкий // Литературная газета. – 2010. – № 4 (6259). – 3-9 февраля.

269. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / Мануэль Кастельс : пер. с англ. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

270. Фадеев В.Б. Транснаціональні мережі: трансформація рамок-вих угод соціальної практики / В.Б. Фадеев // Практична філософія. – 2008. – № 3 (29). – С. 50–59.

271. Некласса А.И. Управляемый хаос. Движение к нестационарной системе мировых связей / А.И. Некласса // Безопасность Евразии. – 2009. – № 1(35). – С.231.

272. Світовий форум науки в КПІ // Київський Політехнік. – 2008. – № 30 (2846). – 16 жовтня.

273. Інтеграція української науки // Київський Політехнік. – 2009. – № 2 (2857). – 22 січня.

274. Електронне урядування в системі національної безпеки України // Стратегічна панорама. – 2009. – № 2. – С. 207-210.

275. Хамітов Н. Комунікація масова / Н. Хамітов // Філософський енциклопедичний словник ; Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К. : «Абрис», 2002. – С. 291-292.

276. Льовкіна О.Г. Проблема дегуманізації особистості у сучасному соціокультурному просторі / О.Г. Льовкіна // Практична філософія. – 2006. – № 4 (22). – С. 177-182.

277. Корнієвський О.А. Концептуальні засади дослідження громадянського суспільства як сукупності усіх форм об'єднання громадян і способів взаємодії / О.А. Корнієвський // Стратегічна панорама. – 2009. – № 3. – С. 212-220.

278. Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – 705 с.

279. Михненко А.М. Взаємодія влади та інститутів громадянського суспільства як чинник суспільної безпеки / А.М. Михненко, М.П. Месюк // Стратегічна панорама. – 2009. – № 2. – С.177-183.

280. Сухарев А. Становление трансгуманитарного измерения в системе международных отношений /Александр Сухарев // Безопасность Евразии. – 2009. – № 1 (35). – С.291-230.

281. Корнієвський О.А. Нові соціальні рухи та національна безпека України / О.А. Корнієвський // Стратегічна панорама. – 2009. – № 2. – С. 103-109.

282. Тимошенко І.І. Привітання учасникам конференції / І.І. Тимошенко // Безпекотворення: питання теорії і практики та правові аспекти : зб. наук. праць. Спеціалізований випуск за матеріалами міжнародної науково–практичної конференції. Київ, 16 лютого 2007 р. – Ч. 1. – К. : вид-во Європейського ун-ту, 2007. – С. 8-10.

283. Урсул А.Д. Опережающее образование как методология, теория и механизм национальной безопасности России в XXI веке. Статья первая / Аркадий Урсул // Безопасность Евразии. – 2005. – № 4 (18). – С.54-90.

284. Урсул А.Д. От модернизации к футуризации образования: инновационно-опережающие процессы в интересах устойчивого развития / Аркадий Урсул // Безопасность Евразии. – 2008. – № 3 (33). – С.7-40.

285. Воронцова Т.В. Проблемне поле філософських досліджень превентивної освіти // Практична філософія. – 2010. – № 2 (36). – С. 80-84.

286. Бриль В.М. Проблеми концептуального підходу до безпеки соціальних систем та освіти / В.М. Бриль // Безпекотворення: питання теорії і практики та правові аспекти : зб. наук. праць. Спеціалізований випуск за матеріалами міжнародної науково–практичної конференції. Київ, 16 лютого 2007 р. – Ч.1. – К. : вид-во Європейського ун-ту, 2007. – С. 50-61.

287. Згуровский М. Учасникам и гостям Пленарного заседания 34-ой Генеральной ассамблеи ПАЧЕС 23-25 ноября 2009 г. Москва, Российская Федерация / М. Згуровский // Київський Політехнік. – 2009. – № 38 (2892). – 10 грудня.

288. Андрущенко В. Філософія освіти XXI століття: пошук пріоритетів / Віктор Андрущенко // Філософія освіти – 2005. - № 1. – С. 5-17.

289. Академічне релігієзнавство : підручник / За наук. ред. А. Колодного. – К. : Світ знань, 2000. – 862 с.

290. Євола Ю. Традиция и Европа // О тайне упадка / Юлиус Євола [перевод с англ. и нем. О. Молотова]. – Тамбов : изд. «Ex Nord Lux», 2009. – С. 130-134.

291. Горлинський В.В. Збройні Сили та релігія: діалог етичних ціннісних систем // Суспільство. Держава. Армія : Зб. наук. праць. – Вип. 3. – К. НАН України Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди, МО України КВІУЗ, 2000. – С. 4-12. Горлинський В.В. Проблеми легітимації релігійних етнічних цінностей у вихованні військовослужбовців. // Віра і честь. – 2001. – № 1. – С. 21-26. Горлинський В.В. Інтеграція релігійних етичних цінностей у ціннісну систему військової служби. // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – №3. – С. 212 - 218.
292. Єрмоленко А.М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи : монографія / Анатолій Єрмоленко ; НАНУ Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. – К. : Лібра, 2010. – 416 с.
293. Стоян А.В. Экология духа в социальной и экологической сферах: паралель безопасности жизнедеятельности и богословия // Наука. Релігія. Суспільство. – № 3. – 2003. – С. 320-323.
294. Пархонський Б.О., Сьомін С.В. Нетрадиційні релігійні культури як питання національної безпеки України // Стратегічна панорама. – 2000. – № 1-2. – С. 201-202.
295. Бех В.П. Механізм ціннісно-сміслової детермінації управління навчальним закладом / В.П. Бех, Л.М. Семененко // Практична філософія. – 2006. – № 4 (23). – С. 22-28.
296. Титаренко С.А. Пневмотерапія Бердяєва як спосіб реалізації езотерапії / С.А. Титаренко // Практична філософія. – 2005. – № 1 (15). – С. 104-111.
297. Сугестивні технології маніпулятивного впливу : навч. посіб. / [В.М. Петрик, М.М. Присяжнюк, Л.Ф. Компанцева та ін.]; за заг. ред. Є.Д. Скуліша. – К. : Наук. –вид. відділ НА СБ України, 2010. – 248 с.
298. Лібанова Е.М. Гуманізм, суспільна інтеграція та соціальний розвиток // Демографія та соціальна економіка. – 2010. - № 2 (14). – С. 3-15.
299. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – Л. : Лен. ун-т, 1988. – 339 с.
300. Хассен С. Освобождение от психологического насилия. Деструктивные культы, контроль сознания, методы помощи / Стивен Хассен [пер. с англ.]. – СПб. : «Прайм - ЕВРОЗНАК», 2002. – 400 с.
301. Реан А.А. Психология и педагогика / А.А. Реан, Н.В. Бордовская, С.И. Розум. – СПб. : Питер, 2005. – 432 с.
302. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / А. Шюц [пер. с англ.]. – М. : РОССПЭН, 2004. – 1054 с.
303. Безпека сталого розвитку України: побудова в умовах глобальних викликів : монографія / За ред. В.О. Ананьїна. – К. : ІСЗІ НТУУ „КПІ”, 2009. – 271с.

304. Бевзенко Л.Д. От постнеклассического габитуса к постнеклассическим практикам / Л.Д. Бевзенко // Totallogy – XXI. Постнеклассичні дослідження. Вип. 19. – К. : ЦГО НАНУ, 2008. – С. 17-27.

305. Конфуций. Чжун-Ю (О неизменных законах духовной жизни или Учение о неизменности в состоянии середины) / Конфуций // Мудрость Конфуция: афоризмы и поучения / под ред. В.П. Бутромеева, В.В. Бутромеева. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2010. – 304 с.

306. Юнг К.-Г. Аналитическая психология : прошлое и настоящее / Карл-Густав Юнг. – М. : Мартис, 1995. – 356 с.

307. Крысько В.П. Социальная психология : словарь-справочник / В.П. Крысько. – Минск. : Харвест, 2004. – 688 с.

308. Кизима В.В. Постнеклассические практики: рефлексивность и управление / В.В. Кизима // Вопросы философии. – 2010. – № 3. – С.54-65.

309. Толстоухов А.В. Еко-майбутнє України як предмет філософського дослідження / А.В. Толстоухов // Практична філософія. – 2009. – № 3 (33). – С. 19-30.

310. Микрюков В.Ю. Безопасность жизнедеятельности : учебник / В.Ю. Микрюков. – изд 2-е. – Ростов на Дону, Феникс, 2007. – 557 с.

311. Лекторский В.А. Философия, общество знания и перспективы человека / В.А. Лекторский // Вопросы философии. – № 8. – 2010. – С. 30-34.

Наукове видання

ГОРЛИНСЬКИЙ Віктор Вікторович

**ФІЛОСОФІЯ БЕЗПЕКИ І СТАЛОГО
ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ
ЦІННІСНИЙ ВИМІР**

МОНОГРАФІЯ

В авторській редакції

Видавець ПАРАПАН

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №922 від 22.05.2002